

LŪCHNOS

Årsbok för idé- och lärdoms historia

Annual of the Swedish History of Science Society

2010

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet
med stöd av Vetenskapsrådet

Redaktör/Editor

Bosse Holmqvist

Recensionsredaktörer/Review editors

Jens Eriksson

Jacob Orrje

Redaktionsråd/Editorial board

David Dunér, Karin Johannisson, Thomas Kaiserfeld,
Erland Mårald, Cecilia Rosengren, Sven Widmalm,
Hanna Östholm

Tidigare redaktörer/Former editors

Johan Nordström 1936–1949

Sten Lindroth 1950–1980

Gunnar Eriksson 1980–1990

Karin Johannisson 1990–2000

Sven Widmalm 2000–2006

Redaktionens adress/Editorial address

Avd. för vetenskapshistoria
Box 629, 751 26 Uppsala

Omslagsbild

Akvarellförlaga till bilden av orkidén krutbrännare i C. A. M. Lindmans *Bilder ur Nordens flora* (1901–1905). Här framgår hur Lindman arbetat med tillägg av nya detaljer och korrigeringar på J. W. Palmstruchs kopparplåtsavdrag från *Svensk botanik* (1807). Foto: Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm.

© 2010 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 978-91-85286-60-5

ISSN 0076-1648

Production

Johan Laserna, Torna Hällestad 2010

Printed in Latvia by

Livonia Print, Riga 2010

Innehåll

Uppsatser/Papers

7 Att läsa egyptiska Fredrik Thomasson

J. D. Åkerblad och orientaliska studier under invasion och krig

Summary: To read Egyptian. J. D. Åkerblad and oriental studies during war and invasion

41 From Jesuit ethics to Protestant natural law Toon Van Houdt

Johan Ihre and Hieremias Drexel's moral treatise on the vices of the tongue

Summary: From Jesuit ethics to Protestant natural law. Johan Ihre and Hieremias Drexel's moral treatise on the vices of the tongue

61 Gengas och ohälsa Helena Ekerholm

Den medicinsk-vetenskapliga kontroversen kring kronisk koloxidförgiftning 1944–1961

Summary: Chronic carbon monoxide poisoning as a contested disease 1944–1961

Tema: "Bokhistoria" Kristina Lundblad & Henrik Horstbøll

89 Inledning Kristina Lundblad & Henrik Horstbøll

97 Samlingshandskriften – ett kassaskåp med många fack Eva Nilsson Nylander

Summary: The multitext book – a safe with many compartments

111 Danske skolebøger fra 1500-, 1600- og 1700-tallet Charlotte Appel

Problemstillinger og perspektiver fra krydsfeltet mellem bog- og skolehistorisk forskning

Summary: Early modern Danish school books. Issues and perspectives from the intersecting fields of the history of the book and the history of education

137 "Bisp Deichman og den sorte Pest" Christina Holst Færch

Om paskviller og smædevers i første halvdel af 1700-tallet

Summary: "Bishop Deichman and the black Plague". About libels and lampoons in the first half of the 18th century

- 147 Anonymiteten, trykkefriheden og forfatterrollens forandring i 1700-tallets Danmark** Henrik Horstbøll
Summary: Authorship, anonymity and the liberty of the press in Denmark in the Eighteenth Century
- 163 Fraktur eller antikva?** Jens Bjerring-Hansen
Om tekstens materialitet, typografisk usikkerhed i 1700-tallet og skriftstriden omkring 1800
Summary: Blackletter or Roman type? On textual materiality, typographical concerns of the 18th century, and the antiqua-fraktur debate around 1800
- 179 Om illustrasjonenes betydning i Pontoppidans *Norges naturlige Historie* (1752/53)** Simone Ochsner
Summary: On the importance of the illustrations in Pontoppidan's "Norges naturlige Historie" (1752/53)
- 187 Lindman och krutbrännaren** Gunilla Törnvall
Om färgsättningen av en orkidé
Summary: Lindman and the Burnt Orchid.
The complexities of colouring in botanical illustrations
- 201 Ångbåtar, omnibussar och järnvägar** Gunnel Furuland
Samfärdsmedlens spår i tryckta dokument
Summary: Steamboats, buses and railways and their traces in printed material
- 219 Bokband, materiell kultur och samhällsstruktur** Kristina Lundblad
Om det moderna förlagsbandets framväxt, form och betydelse
Summary: Bookbindings, society and material culture.
The modern publishers' binding, form, function and meaning
- 239 Avantgarde og boghistorie** Torben Jelsbak
Emil Bønnelyckes bibliografiske aktivisme
Summary: Avant-garde and book history.
Emil Bønnelycke's bibliographical activism
- 261 Per Højholts monologer** Klaus Nielsen
Om Gitte, parateksten og værkbegrebet i boghistorisk perspektiv
Summary: Per Højholt's monologues. About Gitte, the paratext and the concept of the literary work in a book historic perspective
- 271 Minnesord/In memoriam**

Avhandlingsrecensioner/ Dissertation reviews

- 275 **Samråd om Ostlänken** Mats Andrén
280 **Visionen om outtömlig energi** Henrik Björck
284 **Om betydelsen av böckers utseende** Gunnel Furuland
288 **Nordens Frihet** Jonas Hansson
293 **Det nära främmande** Rebecka Lettevall
297 **Färger, former, ljus** Roger Qvarsell

Recensioner/Reviews

- 303 **Allmän idé- och lärdomshistoria**
310 **Bokhistoria**
312 **Filosofi och teologi**
316 **Kulturhistoria**
321 **Vetenskapshistoria**

Recenserade böcker

- Aubin, David, Charlotte Bigg & Otto Sibum (red.): *The heavens on earth. Observatories and astronomy in nineteenth-century science and culture* (Johan Kärnfelt) 321
Berggren, Henrik: *Underbara dagar framför oss. En biografi över Olof Palme* (Andrus Ers) 308
Breibach, Olaf: *Ernst Haeckel. Bildwelten der Natur* (Lennart Olsson) 324
Czaika, Otfried: *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker* (Cecilia Rosengren) 310
Darnton, Robert: *The case for books. Past, present, and future* (Thomas Karlsohn) 311
Holt, Kristoffer: *Publicisten Ivar Harrie. Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen 1944–1960* (Ingmar Lundkvist) 303
Häntsch, Carola, Joachim Krüger & Jens E. Olesen (red.): *Thomas Thorild. Ein schwedischer Philosoph in Greifswald* (Kristina Nordström) 312
Hoßfeld, Uwe: *Absolute Ernst Haeckel* (Lennart Olsson) 324
Ilshammar, Lars, Pelle Snickars & Per Vesterlund (red.): *Citizen Schein* (My Klockar Linder) 316
Petri Karonen (red.): *Hopes and fears for the future in early modern Sweden, 1500–1800* (Lisa Hellman) 317

Kaiserfeld, Thomas: <i>Krigets salt. Salpetersjudning som politik och vetenskap i den svenska skattemilitära staten under frihetstid och gustaviansk tid</i> (Göran Rydén)	322
Nylander, Carl: <i>Avtryck av liv</i> (Olof Hägerstrand)	304
Nesvig, Martin Austin: <i>Ideology and inquisition. The world of the censors in early mexico</i> (Magnus Lundberg)	314
Rosengren, Cecilia: <i>Conway. Naturfilosofi och kvinnliga tänkare i barockens tidevarv</i> (Jacob Orrje)	315
Östberg, Kjell: <i>I takt med tiden. Olof Palme 1927–1969</i> (Andrus Ers)	308
Östberg, Kjell: <i>När vinden vände. Olof Palme 1969–1986</i> (Andrus Ers)	308
Richards, Robert J.: <i>The tragic sense of life. Ernst Haeckel and the Struggle over Evolutionary Thought</i> (Lennart Olsson)	324
Rydström, Jens & David Tjeder: <i>Kvinnor, män och alla Andra. En svensk genushistoria</i> (Kristina Nordström)	306
Silverbark, Thord: <i>Darwinismens historia. Idéer och diskussioner, 1859 till 2000-talet</i> (Andréaz Wasniowski)	325
Wallin, G. A.: <i>Skrifter I. Studieåren och resan till Alexandria</i> (Fredrik Thomasson)	319
White, Hayden: <i>The fiction of narrative. Essays on history, literature, and theory 1957–2007</i> , (red.) Robert Doran (Torbjörn Gustafsson-Chorell)	307
Wolff, Charlotta: <i>Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740–1790)</i> (Rebecka Lettevall)	320

327 Notiser och meddelanden/Notes and communications

Att läsa egyptiska

*J. D. Åkerblad och orientaliska studier
under invasion och krig*

Fredrik Thomasson

Dechiffringen av de egyptiska skriftspråken – hieroglyferna och den demotiska skriften – är en av 1800-talets mest kända forskningstriumfer. En betydelsefull person i det tidiga arbetet kring dechiffringen var den svenske diplomaten och orientalisterna Johan David Åkerblad (1763–1819).¹ Artikeln beskriver och diskuterar Åkerblads roll i periodens egyptiska studier och sätter hans arbete i ett större vetenskapligt sammanhang.

Den moderna egyptologins födelse anges ofta till 1822, det år då Jean-François Champollion (1790–1832) lyckades tyda hieroglyferna. Åkerblad var då död och att avbryta ”berättelsen” dessförinnan är en möjlig väg att undvika en alltför teleologisk tolkning av händelseförloppet. Artikeln behandlar i stället de föregående decenniernas egyptiska studier och börjar med Åkerblads första erfarenheter av Egypten under hans vidsträckta resor i Östra Medelhavet. I och med den franska invasionen 1798 växte intresset för Egypten i Europa lavinartat. Åkerblad var erbjuden att ansluta sig till den franska invasionen men avböjde, hans språkkunskaper skulle ha varit till stor användning för ockupationstrupperna.

Egyptologi har av olika skäl varit en relativt isolerad vetenskap. Nyligen har emellertid dess historia börjat undersökas i ett vidare perspektiv och avsikten med artikeln är att belysa frågor som sällan tas upp i populära framställningar av dechiffringen och den tidiga egyptologin. Fokusering på en sekundär, men betydelsefull, person i processen kan leda till intressanta perspektivförskjutningar. Periodens egyptologi samlade en imponerande grupp av lingvistiska talanger, men det är tydligt hur även andra faktorer såsom ursprung och stormaktspolitik var inflytelserika.

Åkerblad lämnade Sverige 1801 efter en misslyckad diplomatisk karriär för att aldrig återvända. Hans insatser inom egyptologin, klassiska och fenikiska studier uppmärksammades sparsamt i Sverige och trots att han tillhörde pionjärerna inom dessa områden under 1800-talets första decennier blev hans vetenskapliga gärning i huvudsak bortglömd i Sverige. Åkerblad hade ett komplicerat förhållande till sitt ursprungsland. Nationalitet – verklig eller skenbar – var avgörande för både Åkerblads vetenskapliga karriär och hans eftermäle i Sverige.

Krig i Egypten

År 1783 blev Johan David Åkerblad utsänd till den svenska beskickningen i Konstantinopel. Åkerblad var besatt av språk och hade studerat arabiska och turkiska för professorn i orientaliska språk Carl Aurivillius i Uppsala. Efter en kort tid talade han turkiska, arabiska och modern grekiska så väl att han kunde resa i förklädnad utan att bli avslöjad. Han tröttnade snabbt på rutinarbetet vid legationen och ansökte om medel för att kunna resa och utöka sina kunskaper i språk och de politiska och kulturella förhållandena i det Osmanska riket. Under åren 1785 till 1789 var han nästan ständigt på resande fot i Östra Medelhavet. (Figur 1)*

Fig. 1. Åkerblad levde sitt vuxna liv utanför Sverige. Från det han 1783 lämnade Stockholm för sin första tjänst i Konstantinopel bodde han utomlands under mer än 30 av sina resterande 36 levnadsår. I städerna markerade med större typsnitt stannade han minst tre månader. De i mindre typsnitt är några av de platser han besökte under sina resor. Gränserna är från 1812, det år då det franska imperiet nådde sin största utsträckning.

* **Errata.** I den tryckta versionen av Lychnos 2010 fattas ett avsnitt i artikeln. Detta återges här på de två följande sidorna, numererade 8b-c för att behålla den resterande numreringen i artikeln. Notapparaten påverkades inte av detta typografiska missöde och är identisk med den tryckta versionen.

I januari 1787 anlände Åkerblad för första gången till Alexandria. Situationen i Egypten var orolig, i praktiken befann sig landet i krig. Åkerblads resor var delvis finansierade av det så kallade Konvojkommisariatet vars roll var att skydda och främja svensk handel i Medelhavet. Men under krigen nästintill upphörde den svenska handeln på Östra Medelhavet, endast ett skepp besökte staden under hela 1780-talet enligt en tidig 1800-talskälla.² Åkerblad var välinformerad om den politiska situationen, han bodde upprepade gånger hos sin vän George Baldwin, den brittiske konsuln i Alexandria. Baldwin var bland de första som pläderade för brittisk inblandning i regionen. Han skrev hur han med några vänner utropade en skål fylld med vatten från floder han ville se som framtida hemmavatten: "We composed our bowl of the Ganges, the Thames, and the Nile, and from the top of the Pyramid drank prosperity to England!"³ Baldwin kunde de lokala språken och är ett tidigt exempel på någon som förutspådde Egyptens viktiga politiska roll. När han 1793 fick nyheten om att krig brutit ut mellan Frankrike och Storbritannien skickade han genast vidare nyheten till Indien där brittiska styrkor med hjälp av informationsövertaget snabbt lyckades ta den franska enklaven Pondicherry.

I Alexandria besökte Åkerblad de sedvanliga sevärdheterna. Kanske såg han i en klippgrav, precis som hans svenske kollega Erik Bergstedt (1760–1829) några år senare, en svensk inskrift som stämde till eftertanke: "Der stod Fred Hasselquist. Suecus. M. D. A. D. MDCCL. Jag skref mitt bredwid, men jag hoppas att lyckeligare än han, jag skola få det nöjet at återse mina vänner hemma."⁴ Fredric Hasselquist, utskickad av Linné, dog under sin resa i Medelhavet 1752. Åkerblad skrev själv dramatiskt hur han hade "trätsat tusende farligheter som resor i levanten medföra".⁵ Nästa gång han anlände till Alexandria lämnade han direkt staden eftersom pesten brutit ut: "Knappt var jag ankommen til Alexandria, då pæsten visade sig med den häftighet at Europeerna började innesluta sig. För at ej förlora min tid beslöt jag lämna Egypten på et par månader ty längre varar ej pesten då den börjar om våren."⁶ Men denna första gång lämnade han Alexandria i mitten av februari 1787 och tog sig via Rashid [Rosetta] till Kairo. Det var i Rashid som man tolv år senare kom att hitta Rosettastenen.

Egypten var en osmansk provins men de facto styrdes den av de lokala makthavarna Ibrahim Bej (1735–1817) och Murad Bej (1750–1801), båda mamluker av georgiskt ursprung.⁷ Situationen under 1780-talet var kulmen på en lång period av stridigheter inom landet och kontroverser med sultanen i Konstantinopel. Den egyptiske historikern al-Jabarti (1753–1825) skrev om situationen 1784: "landet ödelades, stråtröveri var utbrett [...] det fanns ingen säkerhet och vägarna var ofarbara utan väpnad eskort och även då farliga. Bönderna övergav sina byar på grund utav bristen på bevattning och förtrycket."⁸ Förutom krigen hade Egypten drabbats av flera år av missväxt.

1786 sändes en militärexpedition från Konstantinopel för att igen bringa provinsen under huvudstadens kontroll. Murad and Ibrahim flydde till Övre Egypten och osmanska trupper intog Kairo. Åkerblad beskrev situationen för sin välgörare C. C. Görwell i Stockholm:

I början af Januari 1787 lämnade jag Syrien och reste sjöledes til Alexandria. Jag hade ej träfat en lycklig epoq för at bese Egypten. M. H. vet de oroligheter som så länge härjat det, samt med hvad lycka Turkiska Stor-amiralen betjent sig af Egyptiska beyernas oenighet för at åtminstone för en tid förmå dem erkänna Portens öfvervalde. Jag kom til Egypten då kriget som bäst påstod.⁹

Åkerblads förutsägelse var korrekt, direkt styre från Konstantinopel var bara framgångsrikt några få år. Expeditionens ledare, den legendariske amiralen Ghazi Hassan Pascha (1713–1790) kallades tillbaka till Konstantinopel 1787 då ett krig med Ryssland hotade rikets norra gränser. Trots oroligheterna fortsatte Åkerblad till Kairo: ”Det hindrade mig likväl ej at resa till Cairo ty längre har försiktigheten ej tillåtit mig våga.”¹⁰ Han seglade uppför Nilen och noterade noggrant ortnamn vid floden och anlände till Kairo 1 mars. Samma dag gick det ett rykte att en stor seger hade vunnits mot bejerna i södra Egypten. Det var falskt och kriget mot Ibrahim och Murad fortsatte. Kairo var en stor stad med uppskattningsvis 300 000 invånare, efter Konstantinopel den största stad Åkerblad än så länge besökt. Erik Bergstedt som varit flera år i Paris jämförde de båda städerna och uppskattade Kairos invånarantal till cirka 400 000: ”Cairo tyckes mig knappt så stort som Paris.”¹¹

Åkerblad stannade så länge han kunde i Egypten: ”Jag tillbragte 4 månader i Cairo. Det är där man äger bästa tillfälle at sysselsätta sig med Arabiska litteraturen.”¹² Kairo var traditionellt en av den islamiska världens lärdomsstäder och trots krig och uppror bjöd den på enorma skatter. Det är lätt att fokusera på det som traditionellt ansetts vara en nedgångsperiod i egyptisk och osmansk historia men ny forskning visar att kulturlivet i även 1700-talets Kairo var rikt.¹³ Åkerblad besökte säkerligen Al-Azhar moskén och dess universitet, staden var dessutom rik på möjligheter att besöka lärda som höll diskussioner och föreläsningar i sina egna hem, dessa fungerade också som ett slags bibliotek. Inte bara litteratur diskuterades, det fanns ett stort intresse för till exempel astronomi och Åkerblad var väl medveten om den arabiska astronomiska traditionen.¹⁴ Som vanligt fortsatte han sina språkstudier och noterade bland annat dialektala varianter och uttryck: ”Egyptens invånare, och speciellt kopterna, uttalar [bokstaven] Kaf ڪ nästan som ett gayn.” I en av hans anteckningsböcker finns det en dialektal ordlista från Aleppo, Tunisien och Egypten där han jämförde uttal och vokabulär.¹⁵

Några exempel ur al-Jabarti's krönika de månader Åkerblad vistades i staden understryker hur instabil situationen var: ”På tisdag den sextonde (6 mars 1787) anlände omkring 30 dödade sydegyptiers huvuden. De kastades på en bädd av dadelpalmsgrenar nära porten till citadellet i Rumayla och lämnades där tre dagar innan de begravdes.”¹⁶ Kairo självt var våldsamt och den 9 april rapporterade al-Jabarti hur speciellt kvinnor var utsatta för laglöshet och våld: ”Det kungjordes igen att kvinnor inte skulle gå till marknaderna, skälet till detta var flera händelser mellan soldater och kvinnor. I ett fall hade omkring 70 mördade kvinnor hittats begravna i stallen hos en Yüsuf Bej”.¹⁷

Åkerblad gjorde utflykter i stadens närhet, områden som åtminstone teoretiskt stod under turkisk kontroll, och besökte Giza, Saqqara och Memphis. Han vågade sig inte längre bort.¹⁸ Åkerblads vistelse i Egypten

tillfredställd inte hans nyfikenhet: ”Jag hade önskat at längre få uppehålla mig i Egypten som i alla afseenden är så märkvärdigt men vissa omständigheter nödgade mig resa till Constantinopel.”¹⁹ Vissa omständigheter var pengabrist, Åkerblad reste ofta med mycket begränsade medel.

Oroligheterna i Egypten fortsatte, 1791 återvände Ibrahim och Murad till Kairo utan att möta motstånd. Ett av skälen som fransmännen angav för att invadera landet var den systematiska utpressningen av de franska och utländska handelsmännen i Egypten. När Murad dog 1801 var al-Jabartis dom hård: ”Han var en av huvudorsakerna till Egyptens fördärv [...] Kanske kommer hans slut innebära att denna ondska upphör.”²⁰

Den franska invasionen

Åkerblad återvände till Stockholm 1789 men blev 1791 igen utsänd till Konstantinopel. År 1797 blev han återkallad från sin tjänst men i stället för att återvända till Stockholm reste han till Italien. Han anlände till Rom den 8 februari 1798. Två dagar senare invaderade franska trupper staden. Påven avsattes och den Romerska republiken, som i många avseenden var kalkerad på det franska revolutionära styret, utropades.

Christian Callmer, som i *Lychnos* 1952 publicerade det första genomarbetade bidraget till Åkerblads biografi, skriver hur den svenske forskaren nu kunde ägna sig åt ett års lugna studier i Rom.²¹ Åkerblads vän, den franske kavalleristen och författaren Paul-Louis Courier, återger situationen annorlunda: ”Bröd tillhör inte det som säljs här, alla behåller för sig själva vad de lyckats få tag på med fara för livet.” Courier underströk att de av Roms konstskatter som inte redan fraktats till Paris behandlades ”knappt bättre än folket” och Åkerblad kallade de som valt ut de bortförda konstverken för tjuvar.²² Callmers uppsats är lysande, men beaktar sällan politiska eller personliga frågor och uppmärksammar mycket sparsamt Åkerblads egyptiska arbete under 1810-talet. Att beskriva Åkerblads forskargärning utan att sätta den i ett större politiskt och vetenskapligt sammanhang är i dag svårt.

Åkerblads exceptionella språkfärdigheter blev snabbt uppmärksammade i Rom, där han studerade koptiska för den danske forskaren Georg Zoëga. Åkerblad hade redan kommit i kontakt med koptiska under sina resor i Egypten på 1780-talet. Zoëga skrev om Åkerblads framsteg: ”Åkerblad studerar det koptiska språket mycket intensivt och kan nu mer än jag.”²³ Koptiska är en senare variant av det språk som talades och skrevs under egyptisk faraonisk tid. Till skillnad från den äldre egyptiskan skrevs koptiskan med det grekiska alfabetet. Många lärda var övertygade att koptiska var besläktat med den gamla egyptiskan men eftersom ingen kunde läsa hieroglyfer eller de senare skriftsätten hieratiska och demotiska var det än så länge en hypotes. Koptiska används fortfarande i den kristna kyrkans liturgi i Egypten.²⁴

Samtidigt som Zoëga och Åkerblad studerade koptiska i Rom planerades invasionen av Egypten i Paris. Napoleons nära förtrogne, matematikern Gaspard Monge, hade skickats till Rom i mars 1798. Han var beordrad att skaffa information, tolkar och tryckpressar. Napoleon var väl medveten om vikten av att snabbt kunna sprida propaganda i Egypten och visste att kyrkans missionsinriktning i Rom hade pressar och arabiska typer. I flera brev till Napoleon klagade Monge över att det inte fanns många arabisktalande i Rom och att biblioteken bara hade gamla böcker och inaktuella kartor.²⁵ Men det som fanns av tryckpressar och typsnitt lastades på krigsfartygen och fungerade redan några dagar efter landsättningen i Egypten den 1 juli 1798.

Åkerblad försökte få en ny tjänst inom den svenska utrikesförvaltningen, helst någonstans där han kunde fortsätta sin forskning, och föreslog upprepade gånger Paris och London. Han skrev till Stockholm och hävdade att om det inte vore för hans kärlek till fosterlandet ”så hade jag faktiskt lysnat til et tilbud som gjordes mig för några månader sedan at medfölja den ryktbara franska sjöexpeditionen, med skönaste utsigter för mig af heder, vinning och anseende”. Han tillade:

Men så smickrande detta tilbud var för min egenkärlek, och så passande företaget var för min böjelse, då jag tillika nästan var säker at mer än någon annan kunna blifva nyttig, kanske ounbärlig, hade jag likväl nog mod at ej antaga det, troende min skyldighet vara at först afbida hvad för mig i Sverige beskärdes.²⁶

Åkerblad hade av Monge blivit erbjuden att ansluta sig till den franska invasionsflottan, men avböjt. Språkkunskaper var inte bara av antikvariskt intresse utan även politiskt högintressanta. Åkerblads kunskaper i arabiska, turkiska och modern grekiska skulle – något han själv var väl medveten om – ha varit till stor nytta för invasionstrupperna. De franska orientalisterna behärskade inte den lokala arabiska dialekten och de första proklamationerna som trycktes i Egypten var svåra att förstå för befolkningen. al-Jabarti följde fransmännens framryckning mot Kairo. Han listade sardoniskt alla språkfel och missuppfattningar i Napoleons första proklamation och avslutade: ”Allt hans [Napoleons] tal är inkorrekt och författaren skall förbannas.”²⁷

Tolkar behövdes också; det väpnade motståndet kom att bli hårdare än fransmännen förutsett och man var hela tiden tvungen att förhandla med fienden. Även Åkerblads koptiska kunskaper hade varit av stort värde. Den framstående orientalisterna Antoine-Isaac Sylvestre de Sacy (1758–1838), som Åkerblad kände från ett besök i Paris 1789, väntade på manuskript från Egypten och klagade över att det inte fanns en enda person i invasionsstyrkan som kunde läsa en rad koptiska.²⁸

Källorna från det egyptiska fälttåget är i många avseenden bristfälliga, Napoleon beordrade personligen att arkivmaterial skulle förstöras för att

förminska sin roll i fiaskot.²⁹ Hans manipulation av källorna fortsatte och Sacy skrev till orientalisten Friedrich Münter i Köpenhamn – en nära vän till Åkerblad – om ett brev från de lokala styresmännen i Kairo till Napoleon som hade publicerats i Paris. Sacy hade översatt brevet från arabiska och varnade Münter att Napoleon själv beordrat att en mening skulle strykas: ”För en ärlig man är ett löfte en skuld.”³⁰ Sacy menade att Napoleon inte ville bli anklagad för att ha brutit sina löften i Egypten.

Den franska invasionen av Egypten 1798 är ett polariserande forskningsfält. Särskilt i den franskspråkiga litteraturen poängteras dess vetenskapliga betydelse.³¹ Invasionen var dock ett storskaligt militärt företag och av de minst 36 000 militärer som lämnade Frankrike ingick cirka 170 i *la Commission des sciences et des arts*, den grupp av vetenskapsmän, ingenjörer och tryckare som stödde krigsinsatsen.³²

Mycket som skrivits om invasionen, särskilt om den vetenskapliga delen, färgas av kluvenhet. Den franska historikern Marie-Noëlle Bourguet summerade detta vid tvåhundraårsfirandet 1998. Hon jämför kolonialhistorikers bild av invasionen som ett tidigt uttryck för europeisk kolonialism med vetenskapshistorikers syn på expeditionen som starten för det vetenskapliga studiet av Egypten: ”Men sambandet mellan dessa två aspekter – den politiska och den lärda – förblir i skuggan.”³³ Dessa synsätt kan förvisso vara svåra att förena, men för en tredjepartsåskådare kan det förefalla som om fransk historiografi inte ens vill försöka förena dem eftersom detta skulle kunna leda till en omvärdering av det vetenskapliga arbetet. Egyptiska historiker minns invasionen på ett mindre tvetydigt sätt.³⁴

Invasionen var ett militärt nederlag. Den brittiska flottan attackerade och brände den franska eskadern i augusti 1798 och redan efter en månad i Egypten var de franska trupperna strandsatta. Den franska armén förstärkte kustförsvaret som skydd för en kommande brittisk attack. Under befästningsarbeten i närheten av Rashid vid Medelhavskusten fann man i juli 1799 det som snart skulle kallas Rosettastenen. Fyndet var alltså en direkt konsekvens av kriget. Det annonserades först i *Courier de l’Egypte*, den franska tidning som trycktes i Kairo under ockupationen: ”Denna sten är av stort intresse för studiet av hieroglyferna; kanske kommer den till slut att ge nyckeln till dem.” I samma nummer berättas att Napoleon lämnat Egypten: ”hans frånvaro bör ej skapa oro, vare sig för fransmän eller egyptier, alla hans handlingar har endast deras lycka som mål”.³⁵ Napoleons flykt bekräftade det franska nederlaget.

Ryktet om att en inskription med tre skriftspråk hade hittats i Egypten spreds snabbt. Texten på stenen är ett dekret från 196 f. v. t. Det är först skrivet med hieroglyfer, därefter på vad vi idag kallar demotiska, och slutligen på klassisk grekiska. Efter att Frankrike kapitulerat överlämnades stenen under dramatiska former till brittiska trupper. Den brittiske officer som var ansvarig för transporten till London kallade den ”a proud

trophy [...] not plundered from defenceless inhabitants, but honourably acquired by the fortune of war”.³⁶

I oktober 1800 skrev Åkerblad till Münter i Köpenhamn att han redan länge känt till Rosettastenen. De franska vetenskapsmännen hade gjort avtryck av stenen i Kairo, men i Frankrike var man inte benägen att lämna ut dessa. De mångfaldigades inte heller såsom man lovat när fyndet av stenen först annonserades. Åkerblad uttryckte sin frustration över att inte kunna arbeta med stenens inskriptioner och tillade: ”framförallt som de lärde i Frankrike inte tycks ha bråttom att förmedla detta sällsynta monument till utlänningar, kanske för att de inte vill bedras på den inbillade äran att tyda hieroglyferna.”³⁷ Åkerblad hade rätt, Sacy skrev till Münter och bad om ursäkt: ”Jag vågar inte ge er en kopia [ens av den grekiska texten] eftersom jag fruktar att det skulle misshaga [National] Institutet.”³⁸

Frankrike och Storbritannien slöt fred i mars 1802. Samma månad anlände Rosettastenen till London. Londons fornminnesakademi, *Society of Antiquarians*, fick uppdraget att sprida tryck av den. Först tryckte man en version av den grekiska texten, som skickades ut till en lång lista av universitet, akademier och personer över hela Europa, även till Åkerblad.³⁹ Stenens två andra inskrifter var betydligt svårare att kopiera och arbetet drog ut på tiden. Inte förrän sent i april eller i maj 1803 kunde de demotiska och hieroglyfiska planscherna tryckas. Deras upplaga var emellertid endast hälften så stor som den grekiska textens, trots att det var de som intresserade hela Europa. I maj 1803 bröt kriget mellan Frankrike och Storbritannien ut igen, vilket satte stopp för vidare spridning av trycken. De demotiska och hieroglyfiska texterna skickades inte till utlandet i samma utsträckning som den grekiska texten. Det finns inga sändlistor i akademiens protokoll och heller inga noteringar om tackbrev, liknande de man tidigare fått för kopian av den grekiska inskriptionen. Bristen på bra kopior – och skillnaderna mellan de få kopior som fanns att tillgå – kom att bli en ständig diskussionsfråga ända fram till fredssluten 1814–1815, då kommunikationerna återupptogs. Åkerblad gjorde under tiden upprepade försök att få de senare trycken sända till sig.⁴⁰

Egyptologen vid British Museum Richard Parkinson hävdade nyligen att alla planscherna av Rosettastenen skickades ut på samma sätt, vilket fick honom att dra följande slutsats: ”From 1822 onwards Egyptology has developed into a truly international arena of collaboration, continuing the spirit in which the first copies of the Rosetta Stone were circulated.”⁴¹ Det vore lätt att hävda motsatsen. Distributionen av planscherna är ett typiskt exempel på hur krig har en direkt inverkan på det vetenskapliga utbytet över nationsgränserna. Detta är inte första gången egyptologin används som exempel på en av vår tids vanligaste vetenskapliga vanföreställningar, den om det internationella samarbetet. Vid tvåhundraårsjubileet av Champollions födelse 1990, då europeiska frågor var särskilt

laddade, skrev den ständige sekreteraren i *Académie des inscriptions et belles-lettres*, egyptologen Jean Leclant, om ”den djupt europeiska aspekten av hans [Champollions] personlighet och handlingar. Detta uppmanar oss till att engagera oss för en paneuropeisk vetenskaplig gemenskap – en gemenskap som på den tiden var synnerligen aktiv”.⁴² Dechiffreringen är inte ett särskilt uppbyggligt exempel på vetenskapligt samarbete, men sammanhang förändras och i dag kan Champollion – sedan länge en fransk ikon – användas för att stödja ideologin om gränsöverskridande vetenskaplig samverkan.

Åkerblads *Lettre*

Efter ett par år i Italien var Åkerblad tillbaka i Stockholm våren 1800. Han försökte få en ny anställning, antingen som diplomat eller som svensk konstagent i Italien. Han lyckades inte och begav sig sommaren 1801 till Paris som privatlärare. Biblioteken i Paris var fulla av krigsbyte och Åkerblad ”ägnade sig med oförtröttlig iver åt studier av koptiska”.⁴³ Han hittade bland annat en okänd koptisk skrivstil i ett manuskript, som han genast publicerade i den ledande lärda tidskriften *Magasin encyclopédique*.⁴⁴ (Figur 2) I artikeln nämnde Åkerblad sin övertygelse att koptiska var nyckeln till att läsa inskriptionerna på Rosettastenen.

Sacy publicerade tidigt 1802 en uppsats om Rosettainskriptionerna där han kunde visa på hur några av namnen i den grekiska texten såg ut i den demotiska skriften. Tillvägagångssättet var känt sedan tidigare dechiffreeringar. I den grekiska texten fanns ett antal egennamn. Antagandet var att namn är fonetiskt lika varandra på olika språk. Med hjälp av namnens position i den grekiska texten kunde man hitta dem även i den demotiska skriften. Sacy kunde dock inte läsa namnen utan kunde bara visa på ordbilderna. Han lät på våren 1802 Åkerblad få tillgång till ett av de få avtryck av stenen som gjorts i Kairo innan den kom i brittiska händer. Efter ett par månaders intensivt arbete med den demotiska skriften publicerade Åkerblad tidig höst sitt *Lettre sur l'inscription égyptienne de Rosette*...⁴⁵

Åkerblads uppsats var på många sätt ett genombrott. Han lyckades tyda flera ord i den demotiska skriften och inte bara de få namn Sacy hade hittat. Åkerblad kunde bevisa att både namnen och några ytterligare ord var skrivna med fonetiska tecken och kunde därefter sammanställa ett demotiskt alfabet. (Figur 3)

Av de 29 tecken Åkerblad föreslog visade sig ungefär hälften vara en ungefärlig uppskattning av tecknets ljudvärde. Han visade också att några tecken i koptiskan kom från demotiskan. När det grekiska alfabetet introducerades för att skriva egyptiska lades tecken till för de ljud som grekiskan inte hade bokstäver för. Ett av dessa tecken var det koptiska *fei*: Cj. Åkerblad visste från sina koptiska studier att detta tecken betecknade maskulinum tredje person singularis och visade att det hade samma funk-

tion i demotiska. Han föreslog också mycket riktigt att de koptiska bokstäverna *shei*, 𐤱, *khei* 𐤨, *hori* 𐤨, *gangia* 𐤬, *shima* 𐤫 and *dei* 𐤥 var härledda från demotiskan.⁴⁶ (Figur 4)

Åkerblad bevisade vad många länge hade varit övertygade om: att koptiska var en senare variant av det egyptiska språk som använts redan under egyptisk forntid. Han var den förste som *läste* demotiska ord. Det måste understrykas att hans insats på intet sätt närmade sig en dechiffreering. Åkerblad förstod inte att den demotiska skriften – liksom hieroglyferna – var en blandning av fonetiska tecken (fonogram) och logogram. Han var fast i sin övertygelse att demotiska var en alfabetisk skrift. Åkerblads uppsats blev direkt uppmärksam i orientalistkretsar över hela Europa. En vän skrev uppskattande i *Le Moniteur universel* att ”M. Åkerblad [...] tycks född till att avslöja Orientens alla mysterier”.⁴⁷

Till slut blev Åkerblad utsedd till legationssekreterare i Haag. Åkerblad förstod att det skulle vara svårt att fortsätta det egyptiska arbetet om han lämnade Paris, men råddes av den svenska envoyén i Paris att acceptera erbjudandet.⁴⁸ Åkerblad lämnade Paris i november 1802. Han hade just hunnit uppleva effekterna av sin publikation. Det var inte bara Åkerblad som insåg att hans avresa var till förfång för dechiffreeringen. En artikel i *Der neue Teutsche Merkur* underströk riskerna med hans avfärd:

Fig. 4. Två detaljer från Åkerblads kopia av den demotiska texten, det tryck han slutligen fick från Society of Antiquaries i London efter att han publicerat sin Rosettauppsats 1802. Drottningen Arsinoës namn finns på rad 24 på den övre bilden, med Åkerblads klarskrift över det demotiska ordet. På den undre bilden finns samma namn på rad 6, nummer 150. Det andra tecknet från vänster (demotiska skrevs från höger till vänster) är det första tecknet i Åkerblads alfabet ovan, ett koptiskt A. KB, N71a. Foto: Jens Gustafsson, Kungliga Biblioteket.

Herr Åkerblad har till alla sina vänners sorg varit tvungen att lämna Paris då hans hov utsett honom till legationssekreterare i Haag. Denna förflyttning är speciellt beklaglig eftersom den tillintetgör det hopp man hade att Herr Åkerblad skulle dechiffrera den egyptiska [demotiska] delen av Rosettastenen, något han ställde stort hopp till om han hade kunnat förlänga sin vistelse i Paris.⁴⁹

Den tyska tidningens föraning var riktig. Åkerblad fortsatte inte sitt arbete. Nästa genombrott i dechiffreringen skulle komma mer än ett decennium senare.

Egyptiska studier och europeisk expansion

I många redogörelser för dechiffreringen ses perioden 1803–1815 som ett uppehåll. Perioden överensstämmer helt med kriget, som återupptogs 1803 och upphörde 1814–1815. Kriget hindrade kommunikationerna, det var för många omöjligt att resa – och ännu viktigare, det fanns få drivkrafter att återuppta ett arbete som krävde samarbete över nationsgränser.

En av de viktigaste komponenterna i dechiffreringen var tillgången till fler fornegyptiska texter, både hieroglyfiska och demotiska, men under kriget avstannade utbytet. Rosettastenen var viktig, men utan tillgång till nya texter och inskriptioner skulle dechiffreringen ha tagit ett annat förlopp. Arbetet med hieroglyferna fortsatte visserligen men i mindre skala och inga resultat uppnåddes. De flesta publikationer från denna tid har också förpassats till vetenskapshistoriens kuriosakammare. Åkerblad själv noterade 1814 att Rosettastenen vid ”its first discovery, appeared to attract the attention of all the learned throughout Europe, and [...] [that it] has since been neglected in an inconceivable degree”.⁵⁰

Dock pågick intensiva egyptiska studier inom andra områden. Ett av dem var egyptisk geografi. Åkerblad hade vid sina resor i Egypten blivit intresserad av såväl geografi som de språkliga problem som geografiska kunskaper gav upphov till. Geografisk information var av militär vikt och de franska ockupationstrupperna började genast efter invasionen 1798 att kartlägga landet. Åkerblad hade redan 1802 aviserat sin avsikt att skriva en uppsats om egyptisk geografi och ortnamn utifrån de uppgifter han samlat ur koptiska och arabiska manuskript.⁵¹ Under sin tid i Holland 1802–1803 arbetade han med ett manuskript i Leidens universitetsbibliotek av den arabiske 900-talsgeografen Ibn Hawqal.⁵² Åkerblads intresse för geografi och reseberättelser var säkerligen delvis sprunget ur hans egna upplevelser. Bidragande kan också ha varit att Carl Aurivillius länge hade studerat arabisk geografi.

Ett stycke ur Åkerblads dagböcker och en senare tryckt redogörelse för samma resa är talande om hur inställningen till Egypten förändrades. Under det rysk-turkiska kriget 1787–1792 hade han vid sin resa från

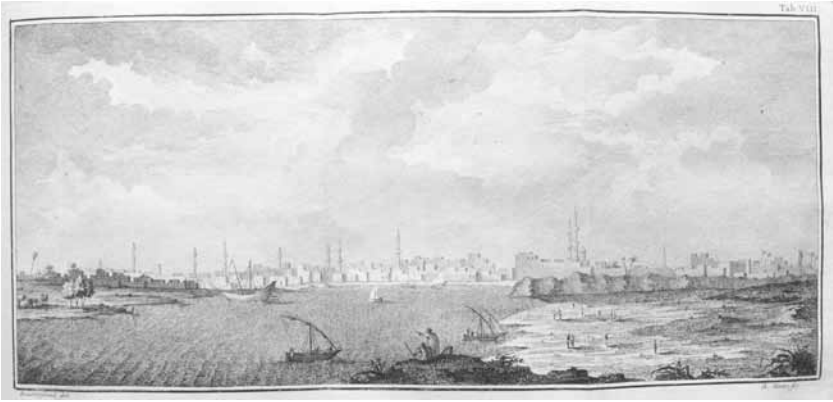

Fig. 5. En vy av Dumyat från 1760-talet. Staden hade antagligen förändrats mycket litet när Åkerblad besökte den 1788. Handel och sjöfart var dock begränsad på grund av det rysk-turkiska kriget. Flera år av låga Nilöversvämningar och dåliga skördar hade påverkat ekonomin negativt.⁵³

Palestina till Alexandria svårigheter att hitta ett skepp, detta var 1788 och året efter han besökte Alexandria och Kairo för första gången. Efter ett besök i Jerusalem återvände han till kusten: ”Återkommen til Jaffa nödgades jag där vänta 14 dagar innan jag kunde finna en liten båt at föra mig til Damiat. Ryska krytzare hade gjort dessa vaten så farliga at araberne ej vågade sig ut.”⁵⁴ (Figur 5)

I Dumyat [Damietta] lyckades han inte att hitta en båt och valde att fortsätta landvägen. Han gav sig iväg till häst vid solnedgången. För att undvika svårigheter var han utklädd till en turkisk soldat. Det var inte första gången han reste förklädd.

[Juli] 15. Jag lämnade denna stad. Jag red på en häst och var i sällskap med en enda man som red en kamel. Vi gav oss iväg vid solnedgången och efter några timmars marsch passerade vi en arm av Nilen. Vi vilade sedan några timmar på sanden alldeles invid havet. Vi red utmed havet hela nästa dag och såg under eftermiddagen bara en fattig by som bestod av några hyddor [...]⁵⁵

Området var glest befolkat. 1780-talets oroligheter i Egypten hade säkerligen bidragit till att kustbefolkning hade dragit sig längre inåt landet. Tjugotvå år senare skrev Åkerblad på nytt om samma resa.

Under de femton eller sexton timmar som det tog mig att resa från Damiat till Brulos såg jag ingenting annat än havet på ena sidan och öknen på andra. [...] Jag träffade inga andra levande varelser under denna resa än en enorm mängd havsspindlar som sprang extremt snabbt på sanden och när våra kameler närmade sig kastade de sig i havet.⁵⁶

Två saker är särskilt intressanta i sammanhanget. I den senare versionen red Åkerblad på en kamel och den fattiga byn hade bytts ut till total tomt. I Europa fanns det ojämförligt mycket mer kunskap om Egypten 1810 än 1788. I den senare versionen har Åkerblad bytt till ett transportmedel som mer passade en romantisk föreställning om Egypten. Ett glest befolkat kustområde har blivit helt övergivet. I de europeiska försöken att berättiga territoriell expansion var tomma områden ett av skälen för kolonisation. Visserligen medverkade Åkerblad inte själv i kolonisationsplanerna men detta innebär inte att han inte tagit intryck av den retorik som hade börjat att göra sig gällande. Åkerblad visste naturligtvis att Nildeltat inte var obefolkat. Han beskrev i ett brev till Gjörwell hur hans förklädnad gav honom säkerhet i ett redan 1788 oroligt område: ”Jag gjorde denna resa förklädd till turkisk soldat och jag är förtretad at hvarken min pung eller min tid tillät mig at bese hela Delta som äro oss så obekant och som min förklädnig satte mig istånd at göra med säkerhet”.⁵⁷ Deltat visade sig sedermera vara bland de svåraste områdena att underkuva för den franska ockupationsmakten.⁵⁸

När Åkerblad besökte Paris 1789 bar han fortfarande österländska kläder, vilket väckte uppmärksamhet. Detta gjorde uppenbarligen intryck på Sacy som mer än ett decennium senare kommenterade att Åkerblad var klädd i en ”costume grec” vid sitt besök.⁵⁹ Sambandet mellan orientaliska studier och europeisk expansion är omtvistat. Debatten har ofta urartat till kritik respektive försvar för dels enskilda orientalister, dels för disciplinen i sin helhet. En mer nyanserad ståndpunkt, som debattmässigt är tråkigare, är att visa hur orientaliska studier var i ständig växelverkan med politiska mål. Den franska invasionen av Egypten var ett resultat av fransk-brittisk rivalitet i Östra Medelhavet. Regionens läge i förhållande till territorier längre österut var en avgörande faktor. Frankrikes mål var framför allt att störa Storbritanniens handel med, och kolonisation av, Indien.⁶⁰

Åkerblad var sedan tidigare väl medveten om rivaliteten mellan de europiska stormakterna. Han hade kunnat följa maktkampen på nära håll under sina år i Konstantinopel och kommenterade tidigare brittiska äventyr i Kaspiska Havet: ”During the 1744 war between France and England the latter profited from its liaisons with Russia to obtain the permission to establish direct commerce and English navigation with Persia on the Caspian sea [...] The Policy of all European cabinets.” Åkerblad visste att konkurrensen om handel och territorier var ”alla europeiska regeringars politik”.⁶¹

Geografi och konkurrens

Som *Der neue Teutsche Merkur* hade förutspått kunde Åkerblad inte fortsätta med sina egyptiska arbeten när han lämnat Paris. Under tiden i Holland blev han tack vare sina vetenskapliga framgångar invald i det

parisiska *Institut National* i maj 1803. Efter nästan ett år i Haag blev Åkerblad utnämnd till legationssekreterare i Paris och i oktober 1803 var han tillbaka i den franska huvudstaden. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Frankrike försämrades och efter att den svenske envoyén återkallats var Åkerblad under en kort period chargé d'affaires. Åkerblad hade inte tid att ägna åt sina studier. Hans depescher till Stockholm redovisar noggrant franska rykten och noterar lakoniskt Napoleons kommande upphöjelse till kejsare. Till slut beslöt den svenske kungen att bryta förbindelserna med Frankrike och Åkerblad beordrades i augusti 1804 att resa till Stralsund och där invänta order. Åkerblad lydde inte utan begav sig i stället till Italien där han levde till sin död 1819. Frankrike invaderade återigen Italien och när Åkerblad 1809 bosatte sig permanent i Rom hade staden och dess omkringliggande områden just blivit ett fransk departement, direkt styrt från Paris. Åkerblad återupptog nu sina egyptiska och geografiska arbeten och började skriva på den uppsats om egyptisk ortnamn och geografi, som han redan 1802 utlovat i sin artikel om den koptiska kursiven i *Magasin encyclopédique*.

Flera forskare hade likt Åkerblad börjat att intressera sig för egyptisk geografi. Det var inte av en tillfällighet som några av de mest framstående orientalisterna i Europa ägnade sig åt samma område. Tolkningen av hieroglyferna och demotiskan hade gått i stå, men det fanns rika möjligheter att studera landets geografi. Man misstänkte att ortnamn kunde vara viktiga nycklar i dechiffreringen; de har liksom personnamn en överraskande förmåga att överleva till och med språkbyten. Den franska invasionsarmén hade producerat nya kartor och man visste att en av de viktigaste utgångspunkterna för att kunna förstå egyptisk historia var en bättre kunskap om landets geografi. Nya källor tillkom, och även om bytet av manuskript från Egypten inte blev så rikt som Sacy hade hoppats, flödade information och föremål från Egypten till Europa.⁶² Intresset för Egypten ökade lavinartat. Sacys elev Étienne Quatremère (1782–1857) hade redan 1808 publicerat en bok om koptisk litteratur och arbetade nu med ett verk om egyptisk geografi. Sacy översatte själv en viktig arabisk geografisk verk och tillfogade ett antal andra källor, vilket gjorde hans utgåva till närmast ett geografiskt uppslagsverk över Egypten.⁶³

Även Champollion intresserade sig för allt som hade med Egypten att göra och skrev 1809: ”Vad gäller koptiskan har jag inte sysslat med annat efter vår påskledighet. Jag drömmer bara på koptiska [...] Kort sagt, jag är så *koptisk* att jag för att roa mig översätter allt som passerar mitt huvud till koptiska; jag pratar koptiska helt ensam (eftersom ingen kan höra mig).”⁶⁴ Åkerblad kunde förstå Champollions besatthet av koptiska. Han hade själv gått igenom en liknande period i Rom på 1790-talet. Men nu, 1810, var det i stället arameiska som gällde för hans del: ”sedan en månad, adjö grekiska, antikviteter, koptiska, samvaro, nöjen, jag sysselsätter mig inte med något annat än kaldeiska [aramaiska]. Jag vet att det är galen-

skaper men vad skall man göra, jag har låtit mig dras med, och man tar inte tillbaka sitt förnuft på befallning”.⁶⁵

Efter ett år i Rom hade Åkerblad slutfört sin geografiska *Mémoire*. Han skickade den till Sacy i Paris och bad om att den skulle läsas upp på *Institut National* – sannolikt hoppades han att den skulle tryckas i någon av dess publikationer. Vid ett möte på Institutet den 21 september 1810 annonserade Sacy att han mottagit Åkerblads uppsats och den lästes upp den 11, 15 och 22 februari 1811.⁶⁶ Champollions bror, som var med på mötet i september, förstod att Åkerblad sysslade med egyptisk geografi och skrev direkt till sin bror hemma i Grenoble: ”Allas ögon är riktade mot Egypten [...] Åkerblad försöker sig på ditt fält [...] Sacy läste i går sin redogörelse över en *Mémoire* som handlade om koptiska namn på städer och byar; snabba på ditt tryck!”⁶⁷ Trycket i fråga var Champollions egen planerade bok om egyptisk geografi och historia. Han hade nu förstått att han hade konkurrenter och såg till att trycka en kort introduktion – ett slags prospekt för de två volymer som kom ut först 1814.⁶⁸ Champollion och brodern gjorde allt för att inte förlora tävlingen om att publicera först. Detta har blivit en cause célèbre i historierna kring Champollion och det verkar troligt att de talade osanning om när tryckningen startade.⁶⁹ Sacys och Champollions förhållande var ansträngt och om man skall tro Champollion gav Sacy inte någon publicitet åt Åkerblads geografiska *Mémoire*.⁷⁰ Champollion ville desperat läsa uppsatsen och skrev till en vän i Paris och bad om en grannlaga tjänst:

Och nu till ett polisärende. Jag litar tillräckligt mycket på er vänskap för att inte frukta för att be er att göra spionens arbete. Det rör sig om att få reda på från M. de Sacy (och utan att det märks) vad det är för slags uppsats som M. Åkerblad har skickat till Institutet [...] Ni förstår hur mycket detta intresserar mig och att det är mycket viktigt för mig att veta hur jag skall förhålla mig i denna fråga.⁷¹

Champollion var redan utestängd från informationsutbytet men gjorde vad han kunde för att inte förlora sin position. Sacys elev Quatremère var i färd med att slutföra sitt verk om egyptisk geografi.⁷² Åkerblad kunde i Rom bara följa utvecklingen på distans och i efterskott. Han insåg att han hade förlorat tävlingen om att publicera först. När Åkerblads uppsats trycktes 1834, 24 år efter Åkerblad skickat den till Paris, försvarade sig Sacy: ”Jag ansåg då att det var meningslöst att ge någon publicitet åt M. Åkerblads uppsats. Han klandrade mig dock, inte utan grund, för att jag varit orsak till att han blev förekommen av M. Quatremère.” För att urskulda sig lade han till: ”jag ansåg det lämpligt att låta allmänheten få nöjet av att läsa den och på så sätt reparera den ofrivilliga skada jag gjort mig skyldig till gentemot författaren.”⁷³

Det är svårt att ta Sacys sena ursäkt på allvar. Han hävdar att Quatremère inte kände till Åkerblads arbete, trots att Quatremère var Sacys

elev. Åkerblad hade uppskattande citerat Quatremère i sin uppsats, men Quatremère citerade inte Åkerblad i sin – det skulle kunna ha tolkats som ett erkännande av att Åkerblad var först ut med offentliggörandet av en skrift i ämnet.⁷⁴ Tvärtom inskränker sig Quatremères omnämning av Åkerblad till en hänvisning till något Åkerblad utlovat men inte uppfyllt.⁷⁵ Åkerblad hade dock i sin uppsats förklarat det ord Quatremère anklagade honom för att inte ange etymologin för: "[etymologin] framgår tydligt av det koptiska ordet †MЄNƆWP, *Horus by*".⁷⁶ Trots Sacys försäkran är det svårt att tro att Quatremère inte hade haft tillgång till Åkerblads *Mémoire*.

Vi vet inte om Champollion lyckades få tag i Åkerblads uppsats eller ej, men 1812 inledde han en korrespondens med Åkerblad för att försöka finna ut om denne kommit vidare med den demotiska skriften. De utväxlade ett antal brev där egyptiska spörsmål diskuterades men även mer personliga frågor avhandlades. Champollion är i breven överraskande öppen om sina strider med Sacy och Quatremère.⁷⁷ Champollion blev lugnad när han förstod att han inte behövde frukta någon konkurrens i dechiffreringsarbetet från Åkerblad. Han skrev till samme vän som han tidigare bett att agera spion gentemot Sacy: "Denna idé kommer alltid att hindra Åkerblad och de som följer i hans spår från att nå framgång i arbetet [...] Jag har noga avhållit mig från att peka ut ursprunget till hans oförmåga för honom."⁷⁸

Åkerblads demotiska alfabet ansågs fortfarande 1814 vara ett av de viktigaste rönen kring Rosettastenen. När den engelske vetenskapsmannen Thomas Young (1773–1829) började att intressera sig för de egyptiska skriftspråken skrev han, liksom Champollion, till Åkerblad för att undersöka hur långt denne kommit i sitt arbete. Åkerblad lovade Young att underrätta honom om sina nya resultat och återvände till arbetet med den egyptiska skriften. Efter isoleringen i Rom under Napoleonskrigens sista år bad han Young skicka nyheter om egyptologisk litteratur, om någon sådan existerade. Han skrev till en italiensk bekant om sitt förnyade arbete:

Jag som inte vet något av värde, har [...] blivit övertalad att återuppta för några veckor mina gamla undersökningar av den trespråkiga inskriptionen från Rosetta [...] Detta tvingar mig att befatta mig med mycket långtråkiga saker, vilka av mig varit dömda till evig glömska sedan minst tio år.⁷⁹

Åkerblad överdrev, i verkligheten han hade arbetat vidare med en koptisk ordbok, sitt *alfabeto egizio*.⁸⁰ Han arbetade nu intensivt under några veckor och skickade via en bekant ett långt brev till Young i London där han presenterade en ny tolkning av de första raderna av den demotiska inskriften. Han skrev ytterligare brev till Young och några av dem publicerades i starkt redigerad form av Young, vilket missshagade Åkerblad.

Han ansåg att Young inte tillräckligt öppet hade redovisat källorna för sina slutsatser. Åkerblad skrev uppivet i sitt sista bevarade brev till Young:

I enter in no discussion about the objections you make to several of my readings, had I published them in my letter to Mr. de Sacy you might have adopted them as well as those contained in the same letter [Rosettapublikationen]. But having now formed a system of your own, you ought of course to disapprove of my conjectures. Todo puede ser, say the Spaniards, and perhaps your way of reading may be much better than my own. Only two or three persons in Europe can judge the matter. Our friend Mr. de Sacy I believe is not versed enough in the Coptic literature for to be admitted as a judge. Quatremère and Champollion are more advanced.⁸¹

Det var en liten grupp forskare som hade tillräckliga kunskaper för att komma vidare med dechiffreringsarbetet, och Åkerblad hade rätt i att det krävdes mycket goda kunskaper i koptiska för tolkningen av de fornegyptiska skriftspråken. Att Åkerblad inte var helt överens med Youngs metoder är tydligt. Han hade dessutom berättat för Young att Sacys kommentarer hade spelat en viss roll när han övergav sina egyptiska studier: ”I felt no further inclination to continue an investigation, in which nobody would have been interested, after such a declaration from one of the most learned men in France.”⁸²

Champollion kom senare att inse hur Åkerblad hade behandlats av Sacy och Young. När Champollion träffade Åkerblads vänner i Rom på 1820-talet hade han förstått mer om 1810-talets konkurrens och beskrev ”den djupa sinnesrörelse som hade drabbat honom när han hörde talas om [...] den svenske arkeologens och orientalistens många motgångar”. Champollion trodde att Sacy och Young ”även hade orsakat Åkerblads för tidiga och mycket beklagansvärda tystnad, och som 1819 dukade under av sin oförtjänta olycka”.⁸³ Åkerblad upphörde slutligen med sina egyptiska arbeten, men huruvida Champollion hade rätt i att han tystnat på grund av Youngs och Sacys behandling får vara osagt. Champollion själv hade inte heller direkt stöttat Åkerblads i hans fortsatta arbete med den demotiska skriften.

Nationalism och politik

I litteraturen kring dechiffreringen är de internationella rivaliteterna väl dokumenterade. Vad som mer sällan diskuteras är andra typer av skiljaktheter, till exempel nationell politik, deltagarnas sociala bakgrund eller nationella institutioners roll. Åkerblad fick inte något stöd från svenska institutioner och trots hans upprepade ansökningar fick han inte någon tjänst som tillät honom att kombinera vetenskapligt arbete med diplomatiska uppgifter. Det är talande att han blev invald i Göttingens vetenskapsakademi och det franska *Institut National* innan han blev – till en

början dessutom utländsk – ledamot i Vitterhetsakademien i Stockholm, en akademi som han i förtroende kallade ”vår sorgliga *belles lettres* akademi”.⁸⁴ Dock kunde Åkerblads dröm om en tillvaro som fri forskare understödd av en statlig tjänst – och ofta tycks han mena en sinekur – inte tas för givet ens i de länder, främst Frankrike och Storbritannien, som han hänvisade till i sina suppliker.

Sacy och Young tillhörde båda samhällets stöttepelare i sina hemländer med officiella uppdrag och akademimedlemskap. Åkerblads officiella karriär var misslyckad och Champollion fick en rimlig anställning och medlemskap i de viktiga akademierna först efter framgången med dechiffreeringen. Champollion kom från enkla förhållanden men hans far var bokhandlare och han hade viss tillgång till en lärd värld, inte helt olikt Åkerblads bakgrund som spegelmakarson med tillgång till högre samhällsklasser genom familjens deltagande i den herrnhutiska rörelsen. Champollion stödde helhjärtat Napoleon och Åkerblad hade på 1790-talet varit en brinnande revolutionsförespråkare som närde hopp om politiska förändringar i Sverige. Åkerblads karriär i utrikesförvaltning påverkades negativt av både det faktum att han inte var adlig och av hans politiska uppfattningar. Hans skrev i ett privat brev till en överordnad från Konstantinopel hur: ”man ansåg mig för en farlig upplysningsman som kände land, personer och förhållanden, och dessutom af en hårdnackenhets som ej låfvade at handla emot öfvertygelse.”⁸⁵

Sacy och Quatremère kom från burgna familjer. Quatremères far avrättades 1794 under Terrorn. Politiska övertygelser gick över nationsgränserna under 1810-talet och Sacy och Young förenades av sina rojalistiska åsikter. Sacy kritiserade Champollions stöd åt Napoleon under de ”hundra dagarna” 1815: ”Hans [Champollions] politiska uppförande under Ahrimans tre månaders välde har inte varit honom till heder”.⁸⁶ Sacy kallade Napoleon för *Ahriman*, en destruktiv sida av den zoroastriska gudomen *Ahura Mazda*. Dock lät sig Sacy adlas av Napoleon, något Champollion kommenterade lakoniskt.

Även religiösa uppfattningar var av betydelse. Sacy och Quatremère kom från jansenistiska katolska miljöer medan Young hade en from kväkarbakgrund. Åkerblad var utan tro och Champollion fick problem med kyrkan när det blev tydligt att den egyptiska historien ifrågasatte kristen kronologi. Det hävdas ofta att det sena sjuttonhundratalets orientaliska studier kännetecknas av sekularisering, vilket i vissa avseenden är korrekt. Nyare forskning har dock understrukit hur religiösa föreställningar fortfarande var avgörande för en stor del av 1800-talets orientalism. Aktörernas religiösa uppfattningar spelade ofta en tydlig roll i både deras vetenskapliga inriktning och i hur de relaterade till kollegor och konkurrenter.⁸⁷

Dechiffreeringen beskrivs oftast i termer av nationell konkurrens. Alltsedan Champollion presenterade sina resultat 1822 har det diskuterats hur de respektive aktörernas bidrag skall värderas. Champollion och

Young är fortfarande respektive lands favorit.⁸⁸ Hela förloppet under 1810-talet kan förstås tolkas som en normal akademisk strid: man slåss om vem som publicerar först, högre akademiker gynnar sina egna elever och ser till att de får publikationsmöjligheter medan andra utestängs. Dechiffreringen bjuder dock på förhållanden som förstärker flera av dessa beteenden, bland annat de turbulenta politiska skeenden som genererade ytterligare konflikter. Det går inte att undvika misstanken att till exempel Sacy själv rensade i sitt arkiv. Trots att vi vet att han och Åkerblad ofta korresponderade, båda refererar till varandras respektive brev, finns det inte ett enda brev från Åkerblad (eller utkast till Sacys svar) i Sacys mycket omfattande bevarade korrespondens.

Napoleonkrigen blev mot slutet allt intensivare och situationen i Rom förvärrades. En av Åkerblads bekanta rapporterade 1814, kort efter att nyheten om Napoleons fall hade nått Rom, att ”M. Åkerblad talar om att bege sig till Paris, han har mycket besvärliga finanser och får inga nyheter från Sverige.”⁸⁹ Han stannade dock kvar och en annan vän beskrev lakoniskt situationen nästa år: ”Åkerblad säljer alla sina böcker för att överleva.”⁹⁰

Efter att ha korresponderat med Sacy, Champollion och Young stod det klart för Åkerblad att det inte gick att delta i det egyptiska vetenskapliga arbetet från Rom. Han hade utlovat en fortsättning på sin geografiska *Mémoire* men av denna finns bara några spridda ark med anteckningar.⁹¹ Paris har ofta framhållits som orientalismens centrum under seklets första decennier. Åkerblad är ett exempel på att det pågick aktiviteter på andra platser men också på hur nödvändigt det var att ha goda kontakter, eller till och med att befinna sig i det vetenskapliga centret, för att fullt ut kunna delta i arbetet.

Åkerblads insats var till en början betydelsefull. Hans fasta tro på demotiskan som en enbart fonetisk skrift visade sig emellertid vara en återvändsgränd. Det är intressant att Champollion så sent som 1821 publicerade en kort skrift där han hävdade att demotiska och hieratiska (kursiva hieroglyfer) inte hade några fonetiska element över huvud taget: ”skriften i [icke-hieroglyfiska] egyptiska manuskript är *inte* alls alfabetisk” och fortsatte med att hävda att ”tecknen [...] är tecken för ting och inte för ljud.”⁹² Champollion hade i Åkerblads efterföljd länge trott att demotiskan var åtminstone delvis fonetisk, men hade drabbats av tvivel när han inte kunde komma vidare. Ett år senare löste han problemet genom att kombinera fonetiska och logogrammatiska element i läsningen av hieroglyferna. När detta var gjort kunde man snart läsa demotiskan.

Åkerblad var 1816–1818 bland annat sysselsatt med att leda arkeologiska utgrävningar på Forum Romanum. Hans ekonomiska situation hade förbättrats. Efter krigens slut hade Rom översvämmats av internationell adel och rika resenärer, som tog hans tjänster i anspråk. Åkerblad dog i Rom 1819, tre år innan Champollion presenterade sina första resultat

1822. Åkerblad nämns i varje framställning av den egyptiska dechiffre-
ringen, och även uppskattande av Champollion själv när han redovisade
sina föregångares resultat. Åkerblads insats gavs ibland en relativt fram-
skjutet plats, framför allt av dem som fortsatte med demotiska studier.⁹³
Hieroglyferna var i fokus under de första decennierna efter 1822 medan
demotiskan blev grundligt undersökt och beskriven först under 1840-talet.

Varför kom inte Åkerblad vidare i sin forskning? De konkreta skälen
har redovisats ovan. Han lämnade Paris för Haag och när han återvände
var hans arbete alltför tidskrävande. Han var tvungen att lämna Frank-
rike när Sverige bröt de diplomatiska förbindelserna och det vetenskap-
liga utbytet var starkt begränsat under kriget. Han hade inte tillgång till
nya texter från Egypten och i Rom fanns det mycket begränsade möjlig-
heter till egyptologiska diskussioner och dessutom var utländsk litteratur
svår eller omöjlig att få tag på. Misslyckandet med den geografiska upp-
satsen bör ha fått honom att förstå att möjligheterna att delta från Rom
var begränsade. Han gav helt enkelt upp och ägnade sig åt annat.

Dechiffreningens plats i orientaliska studier

I ett av sina brev till Åkerblad kallade Champollion denne orientalist.
Åkerblad svarade: ”PS. Vänligen Monsieur, kalla mig inte orientalist, en
titel jag inte förtjänar mer än den som hellenist eller turkolog. Min vis-
telse i Orienten ger mig ingen rätt att ta denna titel.”⁹⁴ Blygsamheten är
svår att ta på allvar. Av alla som var involverade i det egyptiska arbetet
på 1810-talet var Åkerblad den ende som över huvud taget hade besökt
Egypten eller Främre Orienten. Champollion besökte Egypten först efter
dechiffreningen och Sacy, Young och Quatremère lämnade aldrig Europa.
Åkerblad var naturligtvis orientalist enligt den samtida definitionen och
hade så varit i decennier. Det tydligaste beviset var dedikationen till Åker-
blad i *Magasin encyclopédique* efter framgången med Rosettaskriften
1802: ”SAVANT ORIENTALISTE, RESTITUTEUR DE L’ALPHABET
ÆGYPTIEN”.⁹⁵

Decennierna kring 1800 anses vara den period då orientaliska studier
började bedrivas enligt den moderna uppfattningen om disciplinens histo-
ria. Det är svårt att skriva om orientaliska studier utan att referera till
Edward Saids *Orientalism* (1978). Boken har utgjort grundvalen för tre
decenniers diskussion om orientaliska studier och om hur orientalisterna
interagerade med andra delar av det vetenskapliga samhället.⁹⁶ Said häv-
dar att de orientaliska studierna var en integrerad del av västvärldens
strävan efter makt och territorier. De bilder och föreställningar orienta-
listerna medverkade till att skapa har enligt Said varit inflytelserika i västs
förhållande till Orienten. En omfattande forskning om de orientaliska
studiernas historia och den nya historiografi som behandlar Osmanska
riket och Främre Orienten har fördjupat och nyanserat bilden av Europas

engagemang rörande Orienten. Fram träder här två vetenskapliga inriktningar som ibland kan tyckas vara skilda åt med vattentäta skott: dels en empirisk skola som publicerar nya resultat utifrån källforskning, dels en teoriinspirerad diskurs i Saids efterföljd. När dessa två riktningar möts hamnar debatten ofta i en återvändsgränd. Begreppen ”orientalism” och ”orientalist” har blivit så laddade att vissa forskare försökt att införa nya ord, till exempel ”orientologi” och ”orientolog”.⁹⁷

De forskare som vi diskuterar här – Åkerblad och hans kolleger – ansåg att egyptiska studier självklart tillhörde vad vi i dag kallar orientalistiska studier. Said och dagens debatt om ”orientalism” refererar däremot sällan till studiet av Egypten. Egyptologi är exempelvis summariskt behandlad i *Orientalism*, och debatten handlar sällan om Egyptens förislamiska historia.⁹⁸ Egyptologin själv har i flera avseenden levt sitt eget liv med förvånansvärt litet kontakt med andra discipliner.⁹⁹ Ett sätt att försöka kringgå den återvändsgränd som debatten om orientalismen ofta hamnar i är att uppmärksamma och diskutera tidigare studier kring disciplinens historia. Undersökningar av orientalistiska studiers historia började givetvis inte med Said och han stödde sig på ett antal tidigare forskare. Ett viktigt verk som diskuterar egyptologins plats i traditionen av orientalistiska studier är Raymond Schwabs *La renaissance orientale* (1950).¹⁰⁰ Schwabs bok är ett exempel på en tidigare studie som kan tillföra nya perspektiv och frågor. Hans centrala tes är att studiet av asiatiska språk och kulturer under 1700- och 1800-talen kan jämföras med den renässans som följde på 1400-talets studier av antiken. Schwab är till exempel intressant genom hur han inordnar dechiffreringen och egyptologin i ett större sammanhang. Han påpekar att flera skriftspråk tolkats redan före fornegyptiskan och ännu fler efter, och diskuterar dechiffreringen av hieroglyferna i jämförelse med andra språk:

The recovery of Sanskrit was only half due to Western genius. The other half was due to a transmission of knowledge that still lived in local tradition. The great difference between the deciphering of the language of the Hindu and that of the Egyptian, apart from the difference in the scripts themselves, is that the hieroglyphics had not been understood by anyone for centuries. Champollion performed a unique feat: he delivered up a secret no longer kept by any living person.¹⁰¹

Schwabs argument är att sanskrit inte var ett dött språk utan levde kvar i en lokal tradition i Indien och de europeiska forskarna kunde därför inte tillägna sig språket utan medverkan av indiska lärda. Läsande av sanskrit kunde alltså inte helt monopoliseras av västerländska forskare. Det andra ledet, om man läser Schwabs argument kritiskt i ljuset av begreppet ”orientalism” i Saids mening, är att Champollion, ensam och utan någon som helst lokal kunskap, återupplivade det döda språket och att detta gjorde dechiffreringen till en unik bedrift utan medverkan ”av någon levande

person”. Champollion läste förvisso hieroglyfer för första gången på många århundraden, men att som Schwab hävda att han gjorde detta utan ”kunskap som levde kvar i en lokal tradition” kan diskuteras. Champollion hade studerat koptiska med kopter i Frankrike och Åkerblad hade fått sina första erfarenheter av koptiska i Egypten. Åkerblad hade senare kontakt med egyptier i Paris och Rom, två städer som båda hyste grupper av invandrare och präster från Egypten och Mellanöstern.¹⁰² Utan en lång tradition av koptiska studier och utbyte mellan egyptier och européer skulle säkerligen tydandet av de egyptiska skriftspråken varit betydligt svårare.

Studiet av orientalismens historia har sällan lyckats att integrera egyptologin. Ett mycket omdebatterat försök – och som delvis kan läsas som ett inlägg i just orientalismens historia – är Martin Bernal's *Black Athena. The Afroasiatic roots of classical civilization*.¹⁰³ Bernal kan och bör kritiseras – något som också skett – för lättvindig hantering av sitt källmaterial. Icke desto mindre är hans, i den första av hans tre volymer, analys av hur Egyptens och Främre Orientens historia skiljdes från grekisk historia tankeväckande. Bernal nästintill hjälteförklarar Champollion och ser honom som en föregångare till sin egen teori om Egyptens stora inflytande på grekisk och västerländsk civilisation.

Forntida egyptiskt inflytande i Östra Medelhavet är en ständig källa till debatt. Det är uppenbart att bland andra Åkerblad hade en betydligt öppnare inställning till orientaliskt och egyptiskt inflytande på till exempel grekisk klassisk kultur än vad som under den senare delen av 1800-talet kom att bli den förhärskande uppfattningen. Åkerblad skrev ett pionjärverk om grekiska magiska formler på blybleck, föremål som idag går under namnet *curse tablets*. Han var den förste som ingående försökte att analysera dessa magiska besvärjelser. Han redovisade tydligt österländska influenser och var på det klara med att magi var ständigt närvarande även under den tid som ansågs vara höjdpunkten av grekisk civilisation.¹⁰⁴

På samma sätt som det sker stora förändringar och landvinningar inom osmansk historiografi – revideringen och nyanseringen av myten kring osmansk ”nedgång” är ett typiskt exempel – vidgas nu undersökningarna kring de orientaliska studiernas och egyptologins historia. Bilden av orientalismens historia nyanseras ständigt och den tidigare polariserande bilden av ”orientalism” i Saids mening blir svårare och svårare att upprätthålla.¹⁰⁵ På ett liknande sätt som orientalismens historia har egyptologins historia börjat studeras mer ingående, och då inte bara i mening av en europeisk disciplin. Detta har lett till omvärderingar av till exempel det forna arabiska intresset för egyptisk historia. En vanlig fördom är till exempel att de arabiska erövrarna var ointresserade av Egyptens forntid. Egyptologen Okasha El Daly har genom att undersöka ett antal medeltida arabiska källor visat att det tvärtom fanns ett kontinuerligt sådant intresse.¹⁰⁶

Föraktad av Sverige och varje Svensk

Även om nya landvinningar inom egyptologins och de orientaliska studiernas historia visar att uppfattningar om Orienten varit mer mångfacetterade än vad som tidigare hävdats är det svårt att förneka en av Suids centrala teser: Paris centrala roll i orientaliska studier under början av 1800-talet. De individuella forskarnas nationalitet var som visat ovan viktig för deras möjligheter att medverka i det egyptologiska arbetet. Nationalitet spelade en central roll i dechiffreringen och Åkerblads härkomst var en av de avgörande faktorerna som påverkade hans arbete kring de egyptiska skriftspråken. Hans nationalitet blev även avgörande under hans tid i Italien och för hans eftermäle. Åkerblad hänvisade till sin vetenskapliga berömmelse i en supplik 1811 då han sökte en anställning eller en pension från den svenska staten: ”jag är den förste svensk som har äran att vara medlem av Institut de France och var än jag befinner mig bringar jag ära till mitt fosterland.”¹⁰⁷ Trots det visste han att hans vetenskapliga framgångar inte var intressanta i ett svenskt sammanhang. Åkerblad blev sällan uppmärksam i Sverige och notiserna om hans egyptiska arbete i svenska publikationer är få.¹⁰⁸ Först när en svensk tradition av egyptologiska studier etablerats i Sverige under andra hälften av 1800-talet uppmärksammades Åkerblads egyptiska arbeten.¹⁰⁹ Det är svårt att dra slutsatser från tystnader men i Åkerblads fall omfattades hans arbete inte bara av tystnad utan han blev även personligen hårt kritiserad i Sverige efter sin död. (Figur 6)

Bland de resenärer som kom till Rom efter krigen fanns även svenskar. En av dessa, författaren Per Daniel Atterbom, skrev till sin vän Erik Gustaf Geijer:

Byström talar om Sverige och Carl XIV med värme, och liknar således ej Åkerblad, som enligt sägen så långt drifver sin ovilja mot sitt fädernesland, att han gifver sig ut för Dansk*. Denne Åkerblad bor endast några steg ifrån mig, men jag går ej visst till honom. Den, som föraktar Sverige, bör föraktas af Sverige och hvarje Svensk tillbaka; i synnerhet om han sjelf är Svensk till sitt ursprung. Åkerblads tänkesätt är så mycket föraktligare, i fall hvad som sägs är grundadt, som endast en förolämpad egoism lär der till vara orsaken.¹¹⁰

Asterisken hänvisar till några delvis förstörda rader i nedre kanten av brevet: ”*säger man i Tyskland, derom vet Byström ingenting, men han har deremot berättat [?] andra anekdoter”. Atterbom erkänner här att en annan svensk permanent bosatt i Rom, skulptören Niklas Johan Byström, inte visste något om Åkerblads förnekande av Sverige. När Atterbom återvänt till Sverige publicerade han sina brev i redigerad form. Han upprepade ”den som föraktar Sverige” etc. men omdömet hade hårdnat och varje osäkerhet försvunnit: ”Åkerblad, som drifver sin ovilja mot det oskyldiga hemlandet ända till den ytterlighet, att han gifver sig ut för

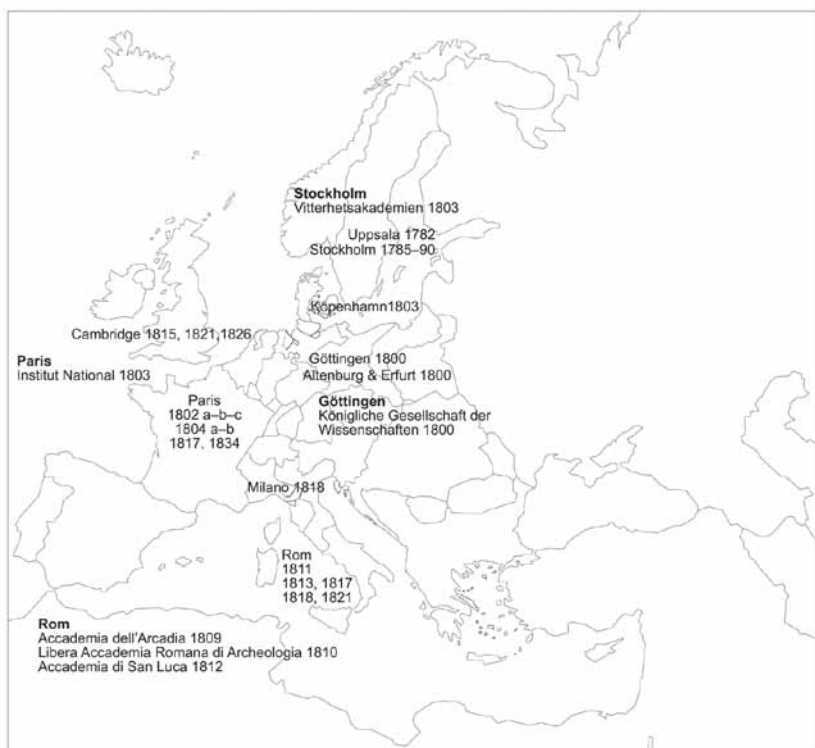

Fig. 6. Åkerblads publikationer består mest av kortare uppsatser och artiklar. Årtalen representerar publikationer och städerna publikationsorter. 1782 refererar till Åkerblads avhandling och 1785–90 till de utdrag ur brev som Gjørwell publicerade. Städerna markerade i fetstil är där Åkerblad blev invald i lokala akademier. Gränserna är de som förhandlades fram under Wienkongressen 1814–5 och som återetablerade stater som hade uttraderats under krigen.

Dansk, och bland utlänningar söker hvarje möjlig anledning att skildra Svenskarne såsom barbarer och dumhufvuden.”¹¹¹ Ryktet fortsatte att leva sitt eget liv och en resenär som träffat Atterbom i Rom repeterade anklagelsen med ett bisarrt tillägg: ”Ackerblad, som kalder sig dansk og har afslaaet et Professorat i Upsal fordi han fandt det for *kalt* der.”¹¹²

Atterbom kände till Åkerblads död när han redigerade sitt brev. Byström hade skrivit till honom: ”Så vi äro blott in alles 3 svenskar i Rom sen Åkerblad inlogerat sig vid Cayi Sesti Pyramide. Jag vet ej huruvida den lerda verlden i honom gjorde en förlust som god Svensk war det ingen – hwila nu hans ben i Ro.”¹¹³ Pyramiden är ett romerskt gravmonument från runt år 0 som ligger i anslutning till den icke-katolska gravplatsen i Rom. Byström visste att Atterbom var kritisk till Åkerblad och försökte troligen att dämpa Atterboms kritik, men Åkerblad var död och hade ingen som försvarade honom i Sverige. Atterbom var väl medveten om Åkerblads rykte som framstående vetenskapsman men detta hindrade honom inte att publicera sin kritik.

Ryktesspridningen var framgångsrik, men i motsats till vad som hävdades upprätthöll Åkerblad kontakter med Sverige och svenskar ända fram till sin död.¹¹⁴ Atterboms omdöme om Åkerblad är ett typiskt uttryck för idéer om nationell identitet som – liksom i många andra europeiska länder – var på väg att bli allt viktigare. Atterbom själv var inte särskilt positivt inställd till andra svenska besökare i Rom och skrev i samma brev till Geijer: ”Liksom Sveriges Adel och Militärer i allmänhet, förstå de sig förmodligen blott på uniformer, baler, hästar, h[oro]-r och hundar. När man dertill lägger åtskilliga kocks- och kyparkunskaper, är ju hela omfånget af våra adliga ynglingars verlds-åskådning till fullo betecknad.” Men dessa ynglingar kritiserade inte Sverige och Atterbom publicerade givetvis inte ett sådant fördömande av den svenska överklassen. Den katastrofala förlusten av Finland och de svenska provinserna i Nordtyskland hade gjort det smärtsamt klart att Sveriges tid av inflytande i Europa var slutgiltigt över. Att kritisera det sargade fosterlandet accepterades inte. Åkerblads ställning som berömd vetenskapsman gjorde saken extra känslig.

Åkerblads egyptiska studier är ett exempel på hur såväl vetenskap som individuella forskare påverkades av de turbulenta förhållandena som följde på den franska revolutionen. Åkerblads intressen och kunskaper var breda; de egyptiska arbeten som diskuterats här var endast en del av hans vetenskapliga gärning. Redogörelsen har syftat till att dels problematisera bilden av egyptologin före 1822, dels att belysa hur en relativt okänd enskild forskargärning kan knytas till ett antal diskussioner inom vetenskapshistorien. Som diskuterats på flera ställen ovan är det svårt att undvika nationella perspektiv, icke desto mindre kan Åkerblads medverkan i den egyptiska dechifferingen endast förstås i ett större internationellt sammanhang.

Summary

To read Egyptian. J. D. Åkerblad and oriental studies during war and invasion. By Fredrik Thomasson. The article traces Johan David Åkerblad's contributions to one of the 19th century's most famous scientific triumphs, the decipherment of hieroglyphs. Egyptology often counts its birth from 1822 when hieroglyphs first could be read; the focus here are on the preceding decades of Egyptian studies. Åkerblad, the son of a mirror-maker, was born in Stockholm in 1763. That he was born a commoner and supported radical political ideas was an important factor in his less than successful Swedish career. He was a precocious oriental linguist who already before leaving Uppsala university was well versed in classical languages as well as in Arabic and Turkish. Throughout his diplomatic postings in Constantinople between 1784 and 1797 he travelled widely in the Eastern Mediterranean. He knew the local languages well enough to travel in disguise.

While in Rome during the French occupation in 1798–1799 Åkerblad studied Coptic. He was invited to join the French invasion of Egypt in 1798 on the grounds of his exceptional knowledge of languages, but chose to decline. He was an acute observer of European expansionist intentions and commented ironically on both French and British ambitions in the Eastern Mediterranean. In Paris in 1802 he was given access to a print of the Demotic inscription from the Rosetta stone that had been found in the Nile Delta. The same year he published a treatise on the Demotic inscription and became instantaneously famous in orientalist circles and was in 1803 elected member of the *Institut National* (today's *Institut de France*). Åkerblad managed to read some signs and words in the Demotic text and proved that ancient Egyptian was the ancestor of Coptic. He was, however, hindered by his conviction that Demotic was purely phonetic; this hurdle was only overcome when Jean-François Champollion completed the decipherment of hieroglyphs. It was then understood that the Demotic script was a mixture between phonetic and logographic signs. Åkerblad was ordered to leave Paris when the Swedish government broke off diplomatic relations with France in 1804, but instead of returning to Sweden he went to Italy where he died in Rome in 1819. During his adult life he only spent a few years in Sweden.

The article argues that pre-decipherment Egyptology can not be divided from the turbulent decades in the wake of the French revolution. The stages in the decipherment coincided almost perfectly with the Napoleonic wars and both international and national politics played a pivotal role in the development of oriental and Egyptian studies. Åkerblad continued his Egyptian studies in Italy and corresponded with the French orientalists Silvestre de Sacy and Champollion and the British polymath Thomas Young. Nevertheless, he never managed to publish his Egyptian treatises and it is evident how national goals of academies and learned societies were highly influential in both science in general and for individual careers. Early Egyptology has sometimes been used as an example of international scientific co-operation, a claim refuted here. It is further argued that the history of Egyptology may benefit from being contextualized within a larger context of oriental studies. By briefly discussing the debate concerning Edward Said's concept of "orientalism", as well as referring to recent Eastern Mediterranean historiography, such a context is suggested.

Noter

1. Se vidare min avhandling (Florens, 2009) och en kommande monografi: *The life of J.D. Åkerblad. Egyptian decipherment and orientalism in revolutionary times* (Leiden, 2011).
2. Gustaf Erik Lundstedt: *Anteckningar öfver Egyptens handel och dess näringsars tillstånd; jemte reflexioner öfver nordiska handeln med Egypten. Åren 1822, 1823 och 1824* (Stockholm, 1825), 99; Leos Müller: *Consuls, corsairs and commerce. The Swedish consular service and long-distance ship-*

ping, 1720–1815 (Uppsala, 2004); Fredrik Thomasson: ”With the sabre in one hand and the Koran in the other”. Turkish seamen in the Baltic and the decline of Swedish-Ottoman relations in the 1790s.” i *Forum Navale* 66 (2010).

3. George Baldwin: *Political Recollections relative to Egypt...* (London, 1802), 6; Rosemarie Said Zahlan: ”George Baldwin. Soldier of fortune” i P. Starkey & J. Starkey (red.): *Travellers in Egypt* (London, 2001); Maya Jasanoff: *Edge of empire. Lives, culture and conquest in the East, 1750–1850* (New York, 2005), 127ff.

4. Bergstedt till Nils von Rosenstein, till sjöss mellan Stanchio och Samos, 12/6 1795, UUB, F 651 a.

5. Åkerblad till Gjørwell, Aleppo 24/8 1786, KB, Ep G 7:15, no. 25.

6. Åkerblad till Gjørwell, Marseille, KB, Ep. G 7:13, nr. 5. Originalet odaterat men när Gjørwell publicerade utdrag ur brevet var det daterat 1/3 1789, vilket anges nedan. *Almänna Tidningar*, No. 41, 8/4 1789, 321.

7. För en inflytelselik analys av Egyptisk politik under 1600- och 1700-talen se Jane Hathaway: *The politics of households in Ottoman Egypt. The rise of the Qazdağlis* (New York, 1997).

8. ‘Abdul Rahman al-Jabarti: *Abd-al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, Thomas Philipp & Moshe Perlmann (red.), 5 vol. (Stuttgart, 1994), 2:139: ”the land turned to waste, highway robbery flourished [...] security was non-existent and the roads were impassable except with protective escort, then at a dangerous risk. The peasants abandoned their villages because of the lack of irrigation and because of the oppression.” Alla överläggningar är mina om inte annat anges.

9. Åkerblad till Gjørwell, Konstantinopel 28/12 1787, KB, Ep G 7:17, no. 105.

10. Ibid.

11. Bergstedt till Rosenstein, Alexandria 12/5 1795, UUB, F 651 a.

12. Åkerblad till Gjørwell, Konstantinopel 28/12 1787, KB, Ep G 7:17, no. 105.

13. Osmansk ”nedgång” håller i många aspekter på att omvärderas. För en översikt se t.ex. Caroline Finkel: ”The treacherous cleverness of hindsight”. Myths of Ottoman decay” i Gerald Maclean (red.): *Re-orienting the Renaissance. Cultural exchanges with the East* (Basingstoke, 2005); Om ”nedgångsmyten” i Kairo och Aleppo se André Raymond:

Grandes villes arabes à l'époque ottomane (Paris, 1985), 118ff.

14. Nelly Hanna: *In praise of books. A cultural history of Cairo's middle class, sixteenth to the eighteenth century* (Syracuse, N. Y., 2003); idem: ”Culture in Ottoman Egypt” i M. W. Daly (red.): *Cambridge history of Egypt*, vol. 2. (Cambridge, 1998), 97ff; Åkerblad listar arabiska astronomer, Vatikanbiblioteket, Vat. lat. 9785, f. 21r. Om Åkerblads anteckningsböcker i Vatikanbiblioteket se min kommande artikel: ”Tra Grecia e l'oriente. I taccuini di J. D. Åkerblad. Vaticani Latini 9784–5” *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* (2011).

15. Åkerblad, Vatikanbiblioteket, Vat. lat. 9785, f. 14r: ”Les habitants d'Égypte et surtout les Coptes prononçant le Kaf presque comme un gain.”; Ordlista ff. 32t–33r, under rubrikerna: Tunis Haleb Masr.

16. al-Jabarti: *History*, 2:228: ”On Tuesday the 16th (6 March 1787) some 30 heads of slain southerners arrived. They were thrown on a bed of date palm branches near the gate of the Citadel in Rumayla and were left there for three days before being buried.”

17. Ibid., 2:230: ”It was again announced that women should not go to the markets, the reason being the occurrence of several incidents involving women and soldiers. In one case, about 70 murdered women had been found buried in the stables at the house of a Yüsuf Bey”.

18. Erik Bergstedt beskriver i sitt inträdestal i Vitterhetsakademien känslan av osäkerhet som rädde vid ett besök i Kairo 1795 och hur en utflykt till pyramiderna liknade en militärexpedition trots närheten till stadskärnan. Erik Bergstedt: *Inträdestal i Kongl. vitterhets-, historie- och antiqvitets-academien den 1 november 1803*, KVHAA Handlingar 9 (Stockholm, 1811). Svenska besök i Egypten behandlas av Bengt Julius Peterson men dock utan att nämna till exempel Bergstedt: ”Swedish travellers in Egypt during the period 1700–1850” i *Opuscula Atheniensia* 8 (1967).

19. Åkerblad till Gjørwell, Konstantinopel 28/12 1787, KB, Ep G 7:17, no. 105.

20. al-Jabarti: *History*, 3:264: ”He was one of the major causes of the ruination of Egypt [...] Perhaps with his end these evils will cease.”

21. Christian Callmer: ”Johan David Åkerblad. Ett bidrag till hans biografi” i *Lychnos*

(1952); omtryckt med smärre ändringar och uppdaterad bibliografi i idem: "Johan David Åkerblad" i *In Orientem. Svenscars färder och forskningar i den europeiska och asiatiska Orienten under 1700-talet* (Stockholm, 1985), 200. Nedan refererar jag till den senare upplagan.

22. Courier till Adam Klewanski, Rom 8–14/1 1799, i *Paul-Louis Courier. Correspondance générale*, Geneviève Viollet-le-Duc (utg.), 3 vol. (Paris, 1976–85), 2:106–7: "Le pain n'est plus au rang des choses qui se vendent ici, chacun garde pour soi ce qu'il en peut avoir au péril de sa vie." "Les monuments de Rome ne sont guère mieux traités que le peuple."; Åkerblads lista över konstnärer i Rom, KB, N72.

23. Zoëga till Stefano Borgia, Rom 17/10 1798, i *Georg Zoëga (1755–1809). Briefe und Dokumente*, Øjvind Andreasen & Karen Ascani (utg.), kommande, brev 769a: "Åkerblad studia con molto fervore la lingua Copta, e ne sa a quest'ora più di me."

24. För receptionen av den koptiska kyrkan och språket i Europa se Alastair Hamiltons utomordentliga *The Copts and the West, 1439–1822. The European discovery of the Egyptian church* (Oxford, 2006).

25. Napoleon till Monge, Paris, 2 & 5/4 1798, i *Correspondance de Napoléon 1er* (Paris, 1860), vol. 4, brev nr. 2471 & 2479; Monge till Napoleon, Rom 16 & 27/3 1798, i Clément de La Jonquière: *L'expédition d'Égypte*, 5 vol. (Paris, 1899–1907), 1:321–23, 327; Monge till Napoleon, Rom 20/3 1798, i Louis de Launay: *Un grand français. Monge, fondateur de l'école polytechnique* (Paris, 1933), 189.

26. Åkerblad till Schering Rosenhane, Rom 5/8 1798, UUB, G 231 h.

27. al-Jabarti: *History*, 3:9: "All his talk is incorrect and its author to be cursed."

28. Sacy till Münster, Paris 12/1 1800, Kungliga Biblioteket, Köpenhamn [KBK], NKS 1698.

29. Yves Laissus: *L'Égypte. Une aventure savante: avec Bonaparte, Kléber, Menou, 1798–1801* (Paris, 1998), 557.

30. Sacy till Münster, Paris 10/4 1801, KBK, NKS 1698: "Et pour un homme d'honneur, une promesse est une dette."

31. Henry Laurens: *Les Origines intellectuelles de l'expédition d'Égypte. L'orientalisme islamisant en France, 1698–1798* (Paris & Istanbul, 1987); idem: *Orientales I.*

Autour de l'expédition d'Égypte (Paris, 2004); idem: *L'expédition d'Égypte 1798–1801* (Paris, 1989); Yves Laissus: *L'Égypte*; Patrice Bret (red.): *L'expédition d'Égypte. Une entreprise des Lumières, 1798–1801* (Cachan, 1999).

32. Siffrorna är fortfarande diskuterade, den bästa sammanfattningen är Philippe de Meulenaeres som också publicerar befintliga källor: *Bibliographie raisonnée des témoignages de l'expédition d'Égypte (1798–1801)* (Paris, 1993), 239–82.

33. Marie-Noëlle Bourguet: "Des savants à la conquête de l'Égypte? Science, voyage et politique au temps de l'expédition française" i Bret: *L'expédition*, 21: "Mais la question de l'articulation entre ces deux aspects – le politique et le savant – reste dans l'ombre."

34. Se exempelvis temanumret "L'expédition de Bonaparte vue d'Égypte" av *Égypte monde arabe, deuxième série* 1 (1999).

35. *Courier de l'Égypte*, N.º 37, 29 Fructidor, VII.º année de la République (15/10 1799): "Cette pierre offre un grand intérêt pour l'étude des caractères hiéroglyphiques; peut-être même en donnera-t-elle enfin la clef." "son absence ne doit causer aucune inquiétude aux Français ni aux Egyptiens; toutes ses actions n'auront pour but que le bonheur des uns et des autres"

36. Brev från Major General H. Turner, London 30/5 1810, *Archaeologia* 16 (1812), 214.

37. Åkerblad till Münster, Stockholm 31/10 1800, *Frederik Münster, Et Mindeskrift* (utg.): Øjvind Andreasen, 7 vol. (Köpenhamn, 1925–49), 5:2: "surtout comme les savans en France ne paroissent pas se presser de communiquer ce rare monument avec les étrangers, peut-être pour ne pas être frustrés de la gloriole d'interpréter les Hieroglyphes".

38. Sacy till Münster, Paris 10/4 1801, KBK, NKS 1698: "Je n'ose vous en donner une copie, de peur de cette communication ne déplût à l'Institut."

39. Sändlistan var betydligt längre än den förteckning av institutioner man vanligen utbytte publikationer med. Society of Antiquaries of London, Council Book, 8/7 1802. Åkerblad blev förbigången i första utskicket men blev senare inkluderad: "Ordered that impressions from the plate containing the Greek inscription, on the celebrated stone with three inscriptions be sent to [...] Mr. Åkerblad at Paris [...] which had been overlooked in the former order of Council." So-

ciety of Antiquaries of London, Council Book, 3/12 1802.

40. Åkerblad till Göran Silfverhielm, Haag 17/5 1803, KB, Ep. S 16, nr. 55.

41. Richard Parkinson: *The Rosetta Stone. British Museum objects in focus* (London, 2005), 46.

42. Jean Leclant: "Aux sources de l'égyptologie européenne. Champollion, Young, Rosellini, Lepsius" i *Académie des inscriptions et belles-lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1991*, 744: "aspect profondément européen de sa personnalité et de son action. Ceci invite à nous engager d'abord dans la présentation d'une communauté scientifique pan-européenne, alors particulièrement active."

43. Étienne Quatremère: *Recherches critiques et historiques sur la langue et la littérature de l'Égypte* (Paris, 1808), 108: "s'est livré avec une ardeur infatigable à l'étude de la langue Copte".

44. Åkerblad: "Lettre au C. Silvestre de Sacy sur la découverte de l'écriture cursive copte" i *Magasin encyclopédique* 7 (1801), t. 5, 489–494, daterad 18 nivôse an X (8/1 1802, årgångarna följer revolutionskalendern); Pascale Rabault: "Réseaux internationaux de l'orientalisme naissant. Le *Magasin encyclopédique* comme relais du savoir sur l'Orient" i Geneviève Espagne & Bénédicte Savoy (red.): *Aubin-Louis Millin et l'Allemagne. Le Magasin encyclopédique – les lettres à Karl August Böttiger* (Hildesheim, 2005).

45. Åkerblad: *Lettre sur l'inscription égyptienne de Rosette. Adressée au C.^{em} Silvestre de Sacy, Professeur de langue Arabe à l'école spéciale des langues Orientales vivantes, &c* (Paris, 1802).

46. Dock har det koptiskas *dei* † ursprung nyligen diskuterats. Rodolphe Kasser: "Aux origines des alphabets de l'Égypte copte. Leur ti de forme si chrétienne leur est-il venu de Rome?" i Monika R.M. Hasitzka et al. (red): *Das alte Ägypten und seine Nachbarn. Festschrift zum 65. Geburtstag von Helmut Satzinger; mit Beiträgen zur Ägyptologie, Koptologie, Nubiologie und Afrikanistik* (Krems, 2003).

47. Jean-Baptiste-Gaspard D'Ansse de Viloisin: *Le Moniteur universel*, 18 vendémiaire an 11, (10/10 1802), 68: "M. Akerblad [...] semble né pour dévoiler tous les mystères de l'Orient."

48. Åkerblad till Gustaf Carl Fredrik Löwenhielm, Paris 25/9 1802, RA, Diplomatika, Hollandica 1000, Brev till Löwenhielm.

49. "Nachrichten aus Paris", 14/12 1802, *Der neue Teutsche Merkur* 1 (1803), 79: "Hr. Akerblad hat zum Leidwesen aller seiner Freunde, Paris verlassen müssen, da ihn sein Hof zum Gesandtschaftssekretär im Haag ernannt hat. Diese Versetzung ist besonders auch darum unangenehm, weil durch sie die Hoffnungen zernichtet werden, welche man hatte, daß Hr. Akerblad den ägyptischen Theil der Rosettschen Inschrift entziffern würde, wozu er große Hoffnung hatte, wenn sich sein Aufenthalt in Paris verlängert hätte."

50. Åkerblad till Thomas Young, Rom 31/1 [1815], BL [British Library], Add. 21,026, f. 1–10. I Youngs översättning i *Museum criticum; or, Cambridge Classical Researches* (1816), omtryckt 1826, 181; Erik Iversen: *The myth of Egypt and its Hieroglyphs in the European tradition* (Köpenhamn, 1961); Cameron Allen: "The predecessors of Champollion" i *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, 44:5 (1960).

51. Åkerblad: *Cursive copte*, 494.

52. KB, N72.

53. *Carsten Niebuhrs Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, 2 vols. (Köpenhamn, 1774–1778), 1:pl. 8. Niebuhrs läsvärda reseberättelser och beskrivning av Arabien finns i moderna danska översättningar på Vandkustens förlag (Köpenhamn, 2003–2009).

54. Åkerblad to Gjörwell, Marseille 1/3 1789, KB, Ep G 7:13, no. 5.

55. Åkerblad, Vatikanbiblioteket, Vat. lat. 9785, f. 43r: "15. Je quittais cette ville. J'étois à cheval accompagné d'un seul homme monté sur un chameau. Nous partîmes vers le coucher du soleil après quelques heures de marche nous passâmes une branche du Nil. Nous nous réparâmes ensuite pendant quelques heures sur la sable tout près de la mer. Nous côtoyâmes ensuite la mer pendant tout le lendemain et ne vîmes que dans l'après midi un seul misérable village consistant de quelques huttes".

56. Åkerblad: "Mémoire. Sur les noms coptes de quelques villes et villages d'Égypte par M. Akerblad" i *Journal Asiatique*, 2 ser., 13 (1834) (Avril) 337–77, (Mai) 385–435, 369: "Pendant quinze ou seize heures que j'ai employées pour me rendre de Damiat à Brulos, je n'ai vu que la mer d'un côté et le désert

de l'autre. [...] Je n'ai pas même rencontré d'êtres vivants pendant tout ce trajet, qu'une foule innombrable d'araignées de mer qui couraient avec une rapidité extrême sur le sable, et à l'approche de nos chameaux se précipitaient dans la mer."

57. Åkerblad till Gjörwell, Marseille 1/3 1789, KB, Ep. G 7:13, nr. 5.

58. Åkerblads vän Dominique Vivant Denon beskrev de militära utmaningarna: *Voyage dans la basse et la haute Égypte, pendant les campagnes du général Bonaparte*, 2 vol. (London, 1802), 1:50–4.

59. Sacy till Münter, Paris 4/6 1800, KBK, NKS 1698.

60. Men det fanns också planer att odla upp Egypten med europeiska metoder. Frankrike hade förlorat inkomster och råvaror från sina viktiga sockeröar i Västindien under kriget. Den svenske kolonialförespråkaren C. B. Wadström var inblandad i planerna för fransk agriskulturell expansion i Egypten. Carl Ludwig Lokke: *France and the colonial question. A study of contemporary French opinion 1763–1801* (New York, 1932).

61. Åkerblad, Vatikanbiblioteket, Vat. lat. 9785, f. 16v. Åkerblad observerade med stigande missnöje bortforslingen av antikviteter från det osmanska Grekland, se min artikel: "Justifying & criticizing the removals of antiquities in Ottoman lands. Tracking the Sigeion inscription" i *International Journal of Cultural Property* 17:3 (2010).

62. Oleg V. Volkoff: *À la recherche de manuscrits en Égypte* (Kairo, 1970), om den franska invasionen 132f.

63. Abdallatif al Baghdadi: *Relation de l'Égypte* (Paris, 1810), Åkerblad nämns 397.

64. Champollion till Champollion-Figeac, Paris 2/4 1809, i Champollion: *Lettres à son Frère. 1804–1818*, Pierre Vaillant (utg.), (Paris, 1984), 24–5: "Quant au copte, je ne fais que cela depuis nos vacances de Pâques. Je ne rêve que copte [...] Enfin je suis si copte que pour m'amuser je traduis en copte tout ce qui me vient dans la tête; je parle copte tout seul (vu que personne ne m'entendrait)."

65. Åkerblad till Friederike Brun, Rom 7/2 1810, KBK, NKS 1992, c. 147: "depuis un mois, adieu grec, antiquités, copte, sociétés, amusmens, je ne m'occupe plus que de chaldéen. Je sais bien que c'est une grande folie, mais que voulez vous, je me suis laissé entraîner, et l'on ne redevient pas sage quand on veut."

66. Institut de France, Archives E 75, Registre des procès-verbaux de la Classe de Littérature et beaux arts, 21/9 1810, 11, 15, 22/2 1811.

67. Champollion-Figeac till Champollion, citerat efter Hermine Hartleben: *Champollion. Sein Leben und sein Werk*, 2 vol. (Berlin, 1906), 1:149, referens och datum fattas, bör vara Paris 22/9 1810: "Aller Augen sind auf Ägypten gerichtet [...] Åkerblad versucht sich auf Deinem Gebiet, [...] Sacy hat gestern seinen Bericht über ein Memoire gelesen, das von koptischen Namen ägyptischer Städte und Dörfer handelt; beschleunige Deinen Druck!"

68. Champollion: *L'Égypte sous les pharaons, ou recherches sur la géographie, la religion, la langue, les écritures et l'histoire de l'Égypte avant l'invasion de Cambyse*, 2 vol. (Grenoble, 1814). Introduktionen (Grenoble, 1811) innehöll ett kort förord och 67 sidor text.

69. Alain Faure: *Champollion. Le savant déchiffré* (Paris, 2004), 154f.

70. Champollion: *L'Égypte sous les pharaons*, 19.

71. Champollion till Jean-Antoine Saint-Martin, Grenoble 3/1 1811, Bibliothèque nationale de France, [BNF] NAF 9115, f. 73–4: "Voici maintenant une affaire de police. Je compte assez sur votre amitié pour ne pas craindre de vous proposer de faire métier d'espion. Il s'agit de savoir de Mr. de Sacy (et cela sans que ça paraisse) ce que c'est qu'un mémoire que Mr. Akerblad a envoyé à [...] l'Institut. [...] Vous sentez combien cela m'intéresse, et qu'il est très important pour moi de savoir à quoi m'en tenir à cet égard."

72. Étienne Quatremère: *Mémoires géographiques et historiques sur l'Égypte, et sur quelques contrées voisines. Recueillis et extraits des manuscrits coptes, arabes, etc. de la bibl. impériale*, 2 vol. (Paris, 1811).

73. Sacy: "Note préliminaire" till Åkerblad: *Mémoire noms coptes*, 338: "Je crus alors inutile de donner aucune publicité au mémoire de M. Akerblad, qui me reprocha même, non sans quelque fondement, d'avoir été cause qu'il avait été prévenu par M. Quatremère. [...] j'ai cru convenable d'en faire jouir le public, et de réparer ainsi le tort involontaire dont je m'étais rendu coupable envers l'auteur."

74. Åkerblad: *Mémoire noms coptes*, 373.

75. Quatremère: *Mémoires géographiques*, 1:364.

76. Åkerblad: *Mémoire noms coptes*, 411: "est si clairement indiquée dans le mot copte †MЄNƷOP, *village de Horus*".

77. Champollions brev till Åkerblad finns som utkast i BNF, NAF 20357. Åkerblads personliga korrespondens förstördes efter hans död i Rom. De brev till Åkerblad som finns bevarade är utkast i sändarnas samlingar.

78. Champollion till Jean-Antoine Saint-Martin, Vif 18/9 1814, BNF, NAF 9115, f. 106: "Cette idée s'opposera toujours à la réussite du travail d'Akerblad & de ceux qui suivront ses errements [...] Je me suis bien gardé de lui signaler la source de son impuissance."

79. Åkerblad till Sebastiano Ciampi, Rom 21/12 1814, Vitterhetsakademien, Sebastiano Ciampis samling, Acc. 1828: "Io che non so nulla di buono, sono stato spinto [...] a riprendere per qualche settimana le mie antiche ricerche sull'iscrizione trilingue di rosette [...] Cio mi mette nella necessità di occuparmi di cose noiosissime, e da me condannate da dieci anni in poi ad obblivione perpetua."

80. Åkerblad: *Iscrizione greca sopra una lamina di piombo trovata in un sepolcro nelle vicinanze di Atene* (Rom 1813), 45.

81. Åkerblad till Thomas Young, Rom 19/4 1816, British Library, [BL] Add. MS. 21,026. Min läsning avviker något från den tryckta versionen i Thomas Young: *Miscellaneous works of the late Thomas Young. Vol. III. Hieroglyphical essays and correspondence, &c.*, John Leitch (utg.), (London, 1855), 73.

82. Åkerblad till Young, 31/1 1815, BL, Add. MS. 21,026; I Youngs översättning i *Museum criticum; or, Cambridge Classical Researches* (1815), omtryckt 1826, 181.

83. Champollion: *Lettres de Champollion le jeune. Tome premier. Lettres écrites d'Italie, recueillies et annotées par H. Hartleben* (Paris, 1909), 189: "l'émotion profonde, qui l'avait saisi en entendant parler [...] des malheurs multiples de l'archéologue et orientaliste suédois [...] avait même causé le silence prématuré et fort regrettable d'Akerblad, succombé, en 1819, à ses infortunes imméritées."

84. Åkerblad till Münster, Stockholm 10/2 1801, Münster: 5:4: "notre triste académie des belles lettres".

85. Åkerblad till Schering Rosenhane, Konstantinopel 25/2 1797, UUB, G 231 h.

86. Sacy till Young, Paris 20/1 1816, BL, Add. MS. 21,026: "Sa conduite politique,

pendant le règne de trois mois d'Ahriman, lui a fait peu d'honneur".

87. Suzanne L. Marchand. *German orientalism in the age of empire. Religion, race, and scholarship* (Cambridge, 2009), xxvi f.

88. Ett nytt inlägg med talande titel: Andrew Robinson: *The last man who knew everything. Thomas Young, the anonymous polymath who proved Newton wrong, explained how we see, cured the sick, and deciphered the Rosetta Stone, among other feats of genius* (Oxford, 2007).

89. James Millingen till Louise von Stolberg, Rom 8/6 1814 i Louise von Stolberg: *Le Portefeuille de la Comtesse d'Albany (1806–1824)*, Léon-G. Pélissier (utg.), (Paris, 1902), 200: "M. Akerblad parle d'aller à Paris : il est fort gêné dans ses finances, ne recevait pas de nouvelles de la Suède."

90. Francesco Cancellieri till Aubin-Louis Millin, Rom 28/10 1815, BNF, MS FR 24680, c. 317: "Akerbland va vendendo tutti i libri per campare."

91. KB, N72.

92. Champollion: *De l'écriture hiéroglyphique des anciens égyptiens* (Grenoble, 1821), 2: "l'écriture des manuscrits égyptiens [...] n'est point alphabétique" "caractères [...] sont des signes de choses, et non des signes de sons." Kursiv i original. Denna skrift är extremt sällsynt och det sägs att Champollion själv försökte dra tillbaka alla exemplar.

93. Den förste professorn med en lärostol i koptiska ger en mycket uppskattande och tekniskt intressant redogörelse för Åkerblads insats. Moritz Gotthilf Schwartz: *Das alte Aegypten oder Sprache, Geschichte, Religion und Verfassung...* (Leipzig, 1843), 160–6.

94. Åkerblad till Champollion, Rom 12/6 1812, BNF, NAF 20357: "PS. de grâce, Monsieur, ne me donner pas le titre d'orientaliste qui je ne mérite pas plus de celui d'Helléniste ou de Turc. Mon séjour dans l'orient ne me donne aucun droit de prendre ce titre."

95. *Magasin encyclopédique* 8 (1802) t. 3.

96. Debatten kring Saids *Orientalism* är i sig en akademisk genre, se uppdaterade bibliografier i Daniel Martin Varisco: *Reading Orientalism. Said and the unsaid* (Seattle, 2007); Robert Irwin: *For lust of knowing. The orientalis and their enemies* (London & New York, 2006). För svensk reception se t.ex. Klas Grinell: "Edward Saids motstånd. Postkoloniala perspektiv på reception" *Lychnos* (2008).

97. Vera Tolz. "Imperial scholars and minority nationalisms in late imperial and early soviet Russia", *Kritika*, 10, 2, (2009); David Schimmelpenninck van der Oye: *Russian orientalism. Asia in the Russian mind from Peter the Great to the emigration* (New Haven, 2010).

98. Said berör även ytligt egyptologin i uppsatsen "The Empire at Work. Verdi's *Aida*" i idem: *Culture and Imperialism* (London, 1993). För diskussion se Paul John Frandsen: "Aida and Edward Said. Attitudes and images of ancient Egypt and Egyptology" i J. G. Dercksen (red.): *Assyria and beyond. Studies presented to Mogens Trolle Larsen* (Leiden & Leuven, 2004).

99. För en diskussion om egyptologins "insularity" (ordet används på bl.a. bokens omslag) och nya inriktningar se exempelvis David Jeffreys: "Introduction – Two hundred years of ancient Egypt: Modern history and ancient archaeology" i idem (red.): *Views of ancient Egypt since Napoleon Bonaparte. Imperialism, colonialism and modern appropriations* (London, 2003); Timothy Champion: "Beyond Egyptology. Egypt in 19th and 20th century archaeology and anthropology" i Peter Ucko & Timothy Champion (red.): *The wisdom of Egypt. Changing visions through the ages* (London, 2003).

100. Paris 1950. Said refererar till Schwab och skrev förordet till den engelska översättningen, se nästa not.

101. Raymond Schwab: *The Oriental renaissance. Europe's rediscovery of India and the East, 1680–1880* (New York, 1984), 25.

102. Ian Coller: "Arab France. Mobility and community in early-nineteenth-century Paris and Marseille" i *French Historical Studies* 29:3 (2006); Giovanni Pizzorusso: "Agli antipodi di Babele. Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII–XIX secolo)" i Luigi Fiorani & Adriano Prosperi (red.): *Storia d'Italia, Annali 16. Roma la città del papa. Vita civile e religiosa dal Giubileo di Bonifacio VIII al Giubileo di Papa Wojtyla* (Torino, 2000).

103. Martin Bernal: *Black Athena. The Afroasiatic roots of classical civilization*, 3 vol. (New Brunswick, 1987–2006). Den första delen i sv. övers. 1997. Debatten om Bernals böcker har varit livlig se t.ex: Mary R. Lefkowitz & Guy MacLean Rogers (red): *Black Athena Revisited* (Chapel Hill, 1996). Bidrag med lägre profil kan ibland vara intres-

santare än både Bernal och hans kritiker, t.ex. Walter Burkert: *Babylon, Memphis, Persepolis. Eastern contexts of Greek culture* (Cambridge, Mass., 2004). För de senaste inläggen se Emily Greenwoods litteraturoversikt: "Re-rooting the classical tradition: new directions in black classicism" i *Classical Receptions Journal* 1 (2009).

104. Åkerblad, *Lamina di piombo*; John G. Gager (red.): *Curse tablets and binding spells from the ancient world* (New York & Oxford, 1992), 30.

105. Ett exempel är Suzanne L. Marchand som i sin *Down from Olympus. Archaeology and philhellenism in Germany, 1750–1970* (Princeton, N. J., 1996) skrev ett inflytelserikt verk som fokuserade på grekiska studier. Med sin nya bok har hon vidgat perspektivet och på ett berömvärt klart sätt skriver hon den tyska orientalismens historia: *German orientalism* (Cambridge, 2009). Andra 'orientalister' är bristfälligt undersökta, en mycket intressant undersökning av italienska och spanska studier under företrädesvis 1800-talet är Karla Mallettes: *European modernity and the Arab Mediterranean. Toward a new philology and a counter-orientalism* (Philadelphia, 2010).

106. Okasha El Daly: *Egyptology: the missing millennium. Ancient Egypt in medieval Arabic writings* (London, 2005).

107. Åkerblad till Lars von Engeström, 10/1 1811, RA, Kabinettet, UD, Skrivelser till utrikesstatsministern, 1809–1813, Enskilda personer, vol. 1: "je suis le premier Suédois que aie eu l'honneur d'être associé à l'Institut de France, et que par tout ou je me trouve j'ai fait honneur à ma patrie." *Ancien régime* akademierna hade haft svenska medlemmar, Åkerblad var den förste post-revolutionära medlemmen.

108. C. C. Gjörwell: *Brefväxling*, 2 vol. (Stockholm, 1798–1802), 2:202–3; "Några ord öfver resultaterna af fransosernas expedition till Egypten (ifrån tyskan)" i *Läsning i Hvarjehanda. Första Häftet* (1810), 33.

109. Carl Frängsmyr: *Uppsala universitets historia 1852–1916*, del 2 (Uppsala, 2010), 175ff.

110. Atterbom till Geijer, Rom 14/3 1818, KB, Ep. A 15, s. 51.

111. Atterbom: "Bref ifrån Rom. (Till Professor E. G. Geijer)." i *Svea. Tidskrift för vetenskap och konst* 3 (1820), 184. Omtryckt i *Samlade skrifter i obunden stil. Minnen från*

Tyskland och Italien (Örebro 1859), och senare upplagor; Bengt Lewan: *Drömmen om Italien. Italien i svenska resenärers skildringar från Atterbom till Snoilsky* (Stockholm, 1966); se också Lewans kommentarer 35 år senare i idem: "Drömmen om Italien" i *Humanist vid Medelhavet. Reflektioner och studier samlade med anledning av Svenska institutet i Roms 75-årsjubileum* (Stockholm, 2001).

112. Frederik Schmidt, 11/10 1818, *Provst Frederik Schmidts Dagbøger*, Ole Jacobsen & Johanne Brandt-Nielsen, (utg.), 3 vol. (Köpenhamn, 1966–1985), 2:386.

113. Byström till Atterbom, Rom 27/5 1819, UUB, G 8 b.

114. Även Callmer tycks ha tagit ryktena på allvar trots att det i exempelvis Åkerblads korrespondens med Sebastiano Ciampi, som Callmer kände väl till, finns indikationer att Åkerblad träffade svenskar i Rom. Callmer, *Åkerblad*, 212. Åkerblad beviljades 1814 en låg svensk pension och han skickade även sina publikationer till Vitterhetsakademien i Stockholm. Åkerblad till Engeström, Rom 28/11 1814, RA, Kabinettet, UD, Skrivelser till utrikesstatsministern 1814–1816, Enskilda personer, vol. 2.

From Jesuit ethics to Protestant natural law

*Johan Ihre and Hieremias Drexel's moral
treatise on the vices of the tongue*¹

Toon Van Houdt

From ancient times onwards, moral thinkers have tried to establish principles and guidelines for the proper use of language and speech. In the middle ages and early modern times, the unrelenting attention paid to what can be, somewhat anachronistically, labelled the ethics of speech (“Sprachethik”) led to the creation of a real canon of both meritorious and, especially, condemnable verbal behaviour – or, to use an expression much *en vogue* at the time, a detailed catalogue of so-called virtuous and vicious tongues. Basically referring to morally acceptable and unacceptable ways of speaking (and, by extension, writing), the term “tongue” allowed for extensive rhetorical exploitation of the subject-matter. Thus, in moral treatises tongues were often personified: they were staged as autonomous living creatures, doing good or bad. However, behind such a personification nearly always lurked the literal meaning of the tongue as a part of the body – an organ not only responsible for ingestion but also for speaking, which, more than any other member (including the genitals), was eager to free itself from the strict control of reason and to act independently.²

One of the most popular and influential catalogues of tongues was drawn up in 1629 by the Jesuit Hieremias Drexel (1581–1638), who worked as a preacher at the court of Maximilian of Bavaria in Munich from 1615 until his death in 1638. During his service at court, he revealed himself as an extremely prolific author, writing nearly one book a year in the 1620s and 30s. Each book was based on sermons he had earlier preached before the Duke and Duchess of Bavaria. This is also the case with his *Orbis Phaëthon* (“The Phaëthon of the world”), a voluminous emblem book on the vices of the tongue, arranged in alphabetical order. First issued in 1629, the work was reprinted time and again in the course of the 17th century both in Germany and elsewhere, and rapidly became a “steady-seller” in both the Catholic and Protestant world.³ In the present article, I shall focus on one particular, and, as I hope to show, particularly interesting, chapter from the history of reception of Drexel’s moralizing emblem book. Indeed, the work appears to lie at the basis of two academic dissertations written in 1742 and 1743, by – or at least under the super-

vision of – Johan Ihre (1707–1780), *professor Skytteanus* at the university of Uppsala. The dissertations were composed by Carolus Magnus Roos (1716–1771) from Västergötland in order to obtain a Master’s degree in philosophy. The dissertations bear the same title and present themselves as two parts of one, encompassing work: *Dissertatio moralis de vitiis linguae eorumque remediis* (“Moral dissertation on the vices of the tongue and the remedies thereof”). The first part, *pro exercitio*, was defended on 18 March 1742, the second, *pro gradu*, on 25 June the following year.⁴ As the disputation *pro gradu* took place after the conferment ceremony of 22 June 1743, Roos did not take part in it. In 1743, he was ordained and started a life as a priest in various parts of Västergötland, to be more precise in the diocese of Skara. For reasons we can only speculate about, he never received his Master’s degree; in the available source material he is therefore referred to as “Kand.” (“kandidat”) and not as “Mag.”⁵

In the following pages, I shall submit these dissertations to a thorough intertextual analysis. More specifically, I shall try to show how Roos (or, perhaps, rather Ihre)⁶ systematically but selectively excerpted Drexel’s emblem book and adroitly turned his quintessentially Jesuit moral viewpoints into a solid, if slightly scholastic, exercise in Protestant natural law ethics, by adopting a philosophical framework and type of discourse that had been developed by Christian Wolff (1679–1754). Wolff was a German mathematician and philosopher who has been relegated to almost complete oblivion since the Kantian revolution in philosophy, but whose impact on the intellectual climate of 18th-century Protestant Europe can hardly be overestimated. In fact, his impact on Swedish academic life has been so strong that the historian of science Tore Frängsmyr does not hesitate to qualify him as a top fashion philosopher and has even coined the term “Wolffianism” in order to denote and describe his overwhelming influence.⁷

Language and speech in a Wolffian perspective

As it happens, Johan Ihre played an important role in spreading the ideas and, equally important, the philosophical style of Christian Wolff. Central to the latter’s concerns is the quest for certainty. Indeed, Wolff can be said to have propagated “certism”, that is to say, a kind of reason-based philosophy that only admits what is “certain” in order to keep theory as free as possible of “uncertainty”. Hence Wolff’s so-called mathematical or, to use another suitable term, demonstrative approach which was painstakingly followed by Roos/Ihre in their dissertations on the vices of the tongue and which can be summarized as follows.⁸ First of all, a philosopher is not allowed to use terms without giving an unambiguous explanation; second, he can only refer to a principle if he has first demon-

strated its validity. Next, he should cogently link all declarations and statements taken from these principles in such a way as to construct a logical-deductive system whose certainty mirrors, or at least approaches, that of mathematics.

Where does a philosopher find those absolutely certain principles on which to build his philosophical line of argumentation? They are to be derived from scientific study of the nature and properties of the object or objects under scrutiny. In so far as the ethical reflection on, for instance, the use and abuse of language and speech, is based on a penetrating study of the nature of language and speech, it acquires a truly scientific stature, and can be distinguished from an ethic derived from, and prescribed by authorities, whether lay or religious. As a result, moral philosophy is to be enriched with disciplines such as empirical psychology, natural law, natural history, and history – as is indeed the case in Wolff's own reflections on the ethics of speech and in Roos's/Ihre's more systematic treatment of the same subject-matter. Thus enriched with the auxiliary sciences required, moral philosophy takes precedence over (moral) theology as the principal source and foundation of practical or moral education.⁹

It is easy to understand why Wolff's viewpoints stirred quite a controversy. Indeed, they were strongly opposed and heavily attacked by conservative theologians eager to defend their privileged moral and academic position against what they considered to be dangerous intruders. This battle also took place at the university of Uppsala, and Johan Ihre was deeply involved in it, despite the fact that, as *professor Skytteanus*, he belonged to the Faculty of Arts and was supposed to occupy himself with the history and politics of the European states and constitutional law, as well as with Latin and Swedish language and literature, rather than with philosophy and theology as such.¹⁰ However, Ihre did not refrain from dealing with philosophical issues and acting as a *praeses* for strictly philosophical dissertations, as is notably the case with those submitted by Carolus Magnus Roos in 1742 and 1743 on the vices of the tongue and their proper remedies. In the same period, Ihre vigorously supported Andreas Knös, a young student of philosophy who was so bold as to defend a thesis in which he propagated outspokenly Wolffian views on the relationship between natural and revealed religion by, among other things, drawing a clear distinction between reason and revelation. Ihre paid a heavy price for his support: joining hands with his political enemies, the theologians of Uppsala university succeeded in bringing him to court in 1747, where he was eventually condemned to paying a fine corresponding to no less than the annual salary of a professor.¹¹

To be sure, Roos's/Ihre's dissertations on the vices of the tongue were less directly threatening to the theologians. As far as I can judge, they contain no viewpoints or prescriptions that are fundamentally at odds with established, religiously inspired morality. It is clear, however, that

these dissertations, too, have to be understood in the light of the ongoing debate about the primacy of theology, both as an academic discipline and an authoritative basis for correct conduct. Indeed, the dissertations offer fairly trite rules for proper verbal behaviour. Contrary to the precepts of traditional moral theology, however, they are founded on principles derived from scientific observation and mathematical reasoning; principles which, as a consequence, transcend the boundaries of established religion. This crucial aspect may partly help to explain why Roos's/Ihre's systematic account of the ethics of language and speech is so heavily indebted to the work of a 17th-century Jesuit preacher who, as such, had enjoyed a thorough training in Catholic moral theology. Admittedly, Ihre had serious objections against some tenets of Catholic, especially Jesuit, moral teaching and was not afraid of ventilating them in a rather polemical vein.¹² However, that did not keep him from excerpting Jesuit texts such as Drexel's *Orbis Phaëthon* for valuable insights to be incorporated in a natural law framework that, according to him, ought to be accepted by any rational human being, whether Catholic or Protestant.

Cataloguing vicious speech

Hieremias Drexel's *Orbis Phaëthon* is not mentioned by Roos/Ihre until the very end of the fairly long list of vicious tongues which forms the core of the two dissertations. The reference functions as a kind of *praeteritio*: according to the authors, much more could have been said about the vices of the tongue than was feasible in an academic dissertation with its typical slenderness.¹³ Readers who wish to learn more about the subject-matter are kindly asked to consult Drexel's *Orbis Phaëthon*, which is characterized as a most elegant work adorned with emblems, descriptions, and examples.¹⁴ What Roos/Ihre omit to say in this succinct eulogy is that nearly all the tongues listed are borrowed from Drexel's alphabetical catalogue. Indeed, with the notable exception of one tongue only (see below), all the vices named can be traced back to the Jesuit's emblem book. Conversely, not all the vicious tongues analysed and depicted by Drexel have found a place in the academic dissertations by Roos/Ihre. Drexel's tediously long list of 43 vicious tongues has been reduced to a much shorter catalogue of 23 tongues. Sometimes, a tongue which received separate treatment in the *Orbis Phaëthon* is subsumed under another category. This is done either explicitly (for example, *lingua nugatoria et otiosa* [the nugatory and idle tongue] is subsumed under *lingua garrula* [the garrulous tongue], *lingua contentiosa* [the contentious tongue] under *lingua tumultuosa* [the tumultuous tongue], etcetera) or implicitly, as seems to be the case with detraction or backbiting (*lingua detrahens*). A separate vice in Drexel's emblem book, it is not to be found in Roos's/Ihre's dissertations, perhaps because it was closely connected to calumny (*lingua*

calumniants), which is duly discussed. This is confirmed in the last part of the second dissertation which is entirely devoted to an analysis of the remedies to be applied against verbal misbehaviour. In this part, *lingua vituperans* (vituperation), *convicians* (reproach, insult), *calumniants* (calumny), and *detrahens* (detraction) are explicitly associated with one another; what they have in common is that they all constitute a violation of another person's right (to a good name) and are consequently to be regarded, together with blasphemy and lying, as verbal injuries (*iniuriae*).¹⁵

It is interesting to note in this respect that detraction is conspicuously absent from Christian Wolff's discussion of verbal misbehaviour as well.¹⁶ By contrast, it had always enjoyed a respectable standing in the Catholic moral tradition, where it was neatly distinguished from calumny.¹⁷ Such impressive credentials can certainly not be attributed to the political tongue (*lingua politica*), which is discussed at length by Drexel but does not seem to have occupied any place in the established canon of vicious tongues before him. As can be inferred from his detailed description, the political tongue bears some resemblance to flattery, hypocrisy, and mendacity, although it has some peculiar features of its own. It is a tongue that adorns, or rather flaws, the mouth of people who think that the means are wholly justified by the goal and who make much of the common good, while at the same time pursuing their own interests. In short, it is the wicked tongue of Macchiavellian politicians and calculating courtiers.¹⁸ We may surmise that Roos/Ihre preferred not to discuss the political tongue exactly because of its strong association with a particularly controversial political doctrine (Macchiavellianism) that deserved to be treated in another section of practical philosophy, namely politics.¹⁹ In any case, by the time Roos was preparing his dissertations on the vices of the tongue, Ihre had already decided to treat Macchiavellianism in a separate dissertation.²⁰

As I have said, Roos/Ihre discuss one tongue which is not treated as a separate vice in Drexel's *Orbis Phaëthon: assentatio*. The standard translation given in Latin dictionaries may give an indication as to why it is omitted by the Jesuit. Lewis and Short render it as "a flattering assent, flattery, adulation".²¹ As such, it comes very close to, or even is identifiable with, *adulatio* (adulation, flattery), a pernicious tongue that does receive special attention in Drexel's emblem book. Several passages from *Orbis Phaëthon* show that, to the Jesuit author, *adulatio* and *assentatio* are mutually interchangeable.²² While Roos/Ihre acknowledge the close relationship between the two vices, if only by discussing them one after the other, they nonetheless feel compelled to stress the differences between them. However, they do so in a rather sloppy manner, emphasizing the difference between *assentatio* and *blanditia/blandities* (caressing, flattery), rather than that between *assentatio* and *adulatio*. As a consequence, the reader is left wondering whether or not *blanditia/blandities* is to be equated with *adulatio*²³:

Assent (*assentatio*) is a kind of flattery (*blanditia*). I just want to stress here that assent is not to be confused with flattery, as usually happens. Flattery has a much broader range than assent, as can easily be inferred from a comparison of their definitions. Indeed, if a person flatters (*blanditur*) another with words, he does not always exalt his words and deeds with his praise.²⁴

A comparison between the definitions of *adulatio* and *assentatio* only seems to highlight the striking similarity between them:

The flattering tongue (*lingua adulans*) is the tongue which heaps upon others undeserved praise and honour which he knows very well they do not deserve.

He is said to assent (*assentari*) who approves of another man's words or deeds and exalts them with praise in order to please, little caring if they deserve that praise and if they should not rather be reprehended.²⁵

If there is any difference between the two vices, then it is surely a very subtle one, as is duly recognized by Christian Wolff in his discussion of friendship and familiarity in his *Philosophia moralis sive ethica* ("Moral philosophy or ethics"). According to him, the vices are often confused with one another – a mistake made all the more easily as the German language does not have separate terms to distinguish them from one another.²⁶ Contrary to Roos/Ihre, Wolff goes to the trouble of clearly defining the term *blanditia*:

The signs of love given with the aim to please by means of facial expression, gesture, and words and deeds only deployed for the other's pleasure are called flatteries (*blanditiae*).²⁷

This definition makes it clear in what respect both *assentatio* and *adulatio* can be regarded as specific vices of the tongue belonging to, or at least closely associated with, *blanditia*. To be more specific, they can be subsumed under the negative or bad type of *blanditia* which, contrary to its morally good counterpart, makes use of falsehood and simulation:

As love is either sincere or feigned, so flatteries (*blanditiae*) too are to be taken in a positive meaning if there is nothing feigned in them, or, conversely, in a negative meaning, if there is nothing true in them, but everything is feigned. Therefore, as an assenting person (*assentator*) speaks in order to please the other, not to tell the truth, and a flatterer (*adulator*) knowingly bestows undeserved praise and honour upon the other, assent and flattery can be accompanied by flatteries (*blanditiae*).²⁸

What *adulatio* and *assentatio* have in common, then, is the use of flattering words aimed at pleasing another, with an eye to one's personal interest. The difference lies in the fact that, whereas a flatterer (*adulator*) knowingly and consciously bestows praise upon the flattered person which

he does not deserve and so falls prey to lying), an assenting person (*assentator*) does not necessarily tell lies, but chooses not to enquire whether the praise he bestows is true or not. From this it is easy to infer that an assenting person can easily slip into becoming a full-fledged flatterer – another reason why it is often so difficult to make a clear distinction between those two vices.²⁹

Redefining tongues

This small case-study makes it abundantly clear, I think, that Roos's/Ihre's intellectual work was not limited to making a proper selection from Drexel's impressively long list of evil tongues. At least one new tongue was introduced and given a definition that (more or less) complied with the Wolffian requirement of terminological precision. In fact, the new tongue originated from the acutely sensed need of being more accurate than the Jesuit preacher Drexel was – or, for that matter, needed to be – in his *Orbis Phaëthon*. On a more general level, it can be said that the task of transforming Drexel's collection of moralizing sermons into a typically Wolffian philosophical dissertation compelled the authors to revise many of the definitions and descriptions they found in his inexhaustible treasure-house. How far this process of translation could go is eloquently demonstrated by Roos's/Ihre's discussion of lying.

Lying and deceit are treated at length in Drexel's *Orbis Phaëthon*. The Jesuit author “created” a number of tongues in order to show the manifold appearances of these vices and demonstrate their detrimental effects: apart from the fraudulent (*fraudenta*), fallacious (*fallax*), and feigning or counterfeiting tongues (*fuscata lingua*), the author also pays attention to the exaggerating (*hyperbolica*) and hypocritical (*hypocritica*) tongues, the exaggerating tongue bearing some resemblance to the boasting or ostentatious tongue (*iactantia*).³⁰ Although the fraudulent, fallacious, and feigning tongues are called three separate daughters of lying (*mendacium*), they are also represented as three different aspects of yet another vice, the cunning or deceitful tongue (*lingua dolosa*).³¹ Drexel had enjoyed a thorough theological training and was well acquainted with the works of medieval and early modern Catholic scholastic theologians. However, he did not profess scholastic theology; nor had he any philosophical ambitions, for that matter. Consequently, it comes as no surprise to see that his definition of deceitful tongues lacks the precision that was expected in theological (and philosophical) works of a more technical kind. For one thing, Drexel deliberately blurs the distinction between verbal and non-verbal strategies of deception, subsuming fraud under the broader category of (illicit) *verbal* behaviour, whereas late scholastic theologians unanimously followed the lead of St Thomas Aquinas who had defined it as a form of cunning behaviour (*astutia*) performed through *deeds*.³²

Apart from blurring the distinction between verbal and non-verbal strategies of deception, Drexel also applied a rather vague and broad concept of lying (*mendacium*), thereby failing to make a neat distinction between a liar (*mendax*) and a deceiver (*fallax*). Lying, as Catholic moral theologians understood it, was a false statement intended to deceive. Lies could be expressed through words or any other act to which convention had assigned meaning, such as gestures. Non-verbal lying was labelled simulation (*simulatio*). According to the theologians, saying a false thing was not synonymous with telling a lie: a liar was a person who said something he did not believe to be true. However, not every lie should be considered a false statement intended to deceive. In order to prove this, the theologians refer to a person who tells a lie to avoid being convicted on account of his own confession, although he realizes that his opponent will not believe him.³³

However that may be, Drexel wholeheartedly endorsed the severe Augustinian position, upheld by Catholic moral theologians, that lying could never be approved of. In his two treatises *De mendacio* (“On lying”) and *Contra mendacium* (“Against lying”), St Augustine had argued that all acts of lying were always wrong, even in cases when telling a lie would prevent disaster – an extreme standpoint which was later ridiculed by Desiderius Erasmus in his *Moriae encomium sive laus stultitiae* (“Praise of Folly”).³⁴ The theologians condemned lying as being detrimental to social life and to the instruments of communication on which social life is based. Indeed, a liar abuses the signs which we have at our disposal to express our inner thoughts and emotions and, by doing so, to enter into meaningful communication with others. He corrupts the natural function of language which consists of a number of signs which enable us to signify or indicate something. According to the theologians, these signs have not been given to us for our own sake but rather for the sake of our fellow men.³⁵ While truthfulness entails simplicity or open-heartedness (*simplicitas*), lying creates discord and duplicity (*duplicitas*). Indeed, a liar bears one thing in his or her heart but shows something completely different. In short, he or she creates a gap between signifier and signified and perverts the natural function of speech and body language. By doing so, he or she destroys mutual trust and sympathy which are deemed essential to any society.³⁶

This traditional Catholic view on the morality – or rather immorality – of lying and deception already contains the germs of a radical change in conceptualizing truth-telling and lying as it occurred in the Protestant natural law tradition. Hugo Grotius was the first to unambiguously state that a person’s moral obligation to tell the truth directly depends on another person’s right to know the truth. According to Grotius, anyone who speaks enters into a tacit agreement to respect the listener’s power or freedom to judge, his or her *libertas iudicandi*.³⁷ This viewpoint has

far-reaching consequences for the traditionally upheld prohibition of lying. Indeed, this prohibition turns out to be far less general and absolute than was maintained, at least in principle, by Catholic moral theologians. In some cases, Grotius says, it is perfectly allowed not to tell the truth and have recourse to a false statement (*falsum*); the false statement is not to be deemed a lie if the listener's right to receive the truth has not been violated or if he does not have such a right in the first place, as would be the case with, for example, children and weak-minded persons.³⁸

The strong emphasis on the listener's right lies at the heart of the ensuing Protestant natural law discourse on truth-telling and lying, as becomes apparent in Samuel Pufendorf's *De officio hominis et civis* ("On the duty of man and citizen") (1686) and Christian Wolff's *Ius naturae* (1740–1748) as well as his *Philosophia moralis sive ethica* (1753). The latter's views are succinctly presented by Roos/Ihre in their dissertations on the vices of the tongue. To begin with, their definition of the lying tongue (*lingua mentiens*) is fairly similar to Wolff's definition of *mendacium* in *Ius naturae* and of *mendacitas* in *Philosophia moralis*:

Roos/Ihre, *Dissertatio*, II, par. 61, p. 17: The lying tongue is the tongue which deliberately expresses words that do not make clear that which needs to be indicated to the other, who nonetheless has a right to know it.³⁹

Wolff, *Ius naturae*, pars III, cap. II, par. 183, pp. 122–123: A lie is an illicit false statement which conflicts with a certain duty towards others or an obligation made, under which we are bound to another person in particular, or [to put it otherwise], which is against another one's perfect or imperfect right. Now, such a false statement which conflicts with the obligation under which we are bound to reveal our thoughts to another one, and consequently with a certain duty towards others or a certain obligation made, under which we are bound to him in particular, and which therefore is against the other's right – either perfect or imperfect – is a lie.⁴⁰

Wolff, *Philosophia moralis*, pars V, cap. VII, par. 538, p. 725: Mendacity is a vice by which a person who is obligated to morally tell the truth, morally says something false. By contrast, veracity is the virtue by which a person morally tells the truth, when he is bound to indicate his thoughts to another.⁴¹

As can easily be gathered from these definitions, the vice of lying depends on the right of the listener to know the truth. The logical inference from this principle is that a falsehood told to a person who does not have a right to know the truth cannot be labelled a lie. Interestingly, Roos/Ihre do not enter into a detailed discussion of cases in which particular persons are not entitled to knowing the truth. In this respect at least, they differ from Wolff who, in his *Ius naturae*, had given the same example as Grotius

– and, following his lead, Pufendorf – had earlier adduced to prove their point, namely that one is not obliged to tell the truth to children and weak-minded persons as they do not have the right to know the truth.⁴² However, Roos/Ihre do support Wolff in his adamant critique of the traditional Catholic doctrine of lying, which made a clear distinction between various kinds of lies with varying degrees of sinfulness, the worst type being the kind of lie that causes harm to another (*mendacium perniciosum* [the pernicious lie] which is to be regarded as a capital sin, as opposed to *mendacium officiosum* [the officious lie] and *mendacium iocosum* [the white lie] which can be condoned as venial sins). Whereas Wolff goes to the trouble of systematically undermining the Catholic position,⁴³ Roos/Ihre without further ado dismiss it as untenable:

All this goes to prove that the lying tongue should not be assessed on grounds of the damage inflicted on the other but on grounds of the suppression of the truth which the right which the other possesses demands he should know. As a result, it should also be considered a lie if someone without causing any damage to the other conceals the truth which the other has the right to know. However, it will not be a lie if someone with false speech inflicts damage on another who does not enjoy the right to understand the truth.⁴⁴

Another difference with Wolff is that Roos/Ihre seem to suggest that it is allowed to tell a falsehood to a person who does not have a right to know the truth. In any case, this inference or interpretation is not explicitly rejected by them. This runs counter to Wolff's exposition in both *Ius naturae* and *Philosophia moralis*. In both works, the author takes great pains to stress that in ordinary, daily conversation, lies are *always* forbidden. If one talks to a person who is not entitled to knowing the truth, the right course of action is not to tell a falsehood but rather to keep silent – an attitude subsumed under the virtue of taciturnity (*taciturnitas*).⁴⁵ As can be inferred from the passage quoted above, Roos/Ihre did not agree with Wolff on this particular point, in so far as they also consider the concealment of truth as a kind of lie which violates another person's right to know the truth. Interestingly enough, Wolff's position comes very close to the *communis opinio* upheld by Catholic moral theologians.⁴⁶ Unsurprisingly, this was carefully concealed by Wolff who, not unlike Roos/Ihre in their own dissertations, was eager to emphasize the contrast between his scientifically based ethics of speech and Catholic, especially Jesuit, moral theology which they all deemed most repellent in its moral acceptance, or even downright approval, of the use of mental reservations or mental restrictions.⁴⁷

Combining modes of discourse

In sum, Roos's/Ihre's discussion of lying is in line with Wolff's viewpoints, but does not entirely coincide with them. The differences we have noticed in their ways of defining the sin and determining its exact scope can only partly be explained by the specific design of an early modern academic dissertation, which, as I have indicated, obliged Roos/Ihre to be very succinct and, consequently, to forgo digressions which might have added more detail and nuances. In my opinion, the discrepancies also have to do with the fact that, at the time Roos/Ihre were writing their second dissertation, featuring the lying tongue, the third part of Wolff's *Ius naturae*, in which that vice is discussed at length, was not yet available to them. From the preface to this part, it can be inferred that Wolff did not complete his manuscript until 6 April 1743. We can safely assume from this that the volume had not yet been printed, or at the very least that no printed copy had yet reached Uppsala when Roos/Ihre were composing the dissertation that was scheduled to be defended on 25 June 1743. By contrast, they could study the first part of Wolff's monumental treatise on natural law, which dealt with a number of other vices of the tongue. A detailed comparison makes it abundantly clear that Roos/Ihre had access to the volume, and made ample use of it, as early as the beginning of 1742, when they were compiling their first academic dissertation.⁴⁸ As the following example taken from their discussion of assent (*assentatio*) clearly shows, the authors slavishly followed the German philosopher, even going so far as to literally copy his text with only minor stylistic adaptations:

Roos/Ihre, *Dissertatio* I, par. 24, pp. 17–18: He is said to assent who approves of another man's words or deeds and exalts them with praise in order to please, little caring if they deserve that praise and if they should not rather be reprehended. Hence we understand what assent is. Now, someone who flatters another deploys his external actions entirely with the single goal of pleasing the other, not taking into account the morality thereof (by definition); therefore assent is a kind of flattery. I just want to stress here that assent is not to be confused with flattery, as usually happens. Flattery has a much broader range than assent, as can easily be inferred from a comparison of their definitions. Indeed, if a person flatters another with words, he does not always exalt his words and deeds with his praise.⁴⁹

Wolff, *Ius naturae*, pars I, par. 963, p. 628: He is said to assent who exalts another man's words or deeds with praise in order to please, little caring if they deserve that praise and if they should not rather be reprehended. This goes to show what kind of vice assent is. As a person who flatters another one, deploys his external actions entirely with the single goal of pleasing the other (par. 961), assent is a kind of flattery. Usually, assent and flattery are confused with one another. However, the latter has a much broader range than the former (par. 961

and preface). Indeed, if we flatter another with words, we do not always exalt his words and deeds with our praise.⁵⁰

As we have seen, Roos's/Ihre's exposition is unsatisfactory in the sense that they omit to clarify the conceptual difference between *adulatio* and *assentatio*, focusing instead on the relationship between *blanditia/blandities* and *assentatio*. There is reason to believe that this omission is due to careless reading or injudicious compiling. For after having highlighted the difference between *blanditia/blandities* and *assentatio* in the passage quoted above, Wolff duly continues explaining the distinction to be made between assent and adulation:

Assent (*assentatio*) is also often confused with flattery (*adulatio*), in so far as the flatterer (*adulator*) also bestows undeserved praise upon another (par. 892), to the extent that praise also includes the act of honouring. Now, an assenting person (*assentator*), in so far as he flatters (*blanditur*) another, principally intends not to offend the other, whereas a flatterer (*adulator*), by contrast, is striving for the other's sympathy and favour for his own benefit.⁵¹

My brief analysis of how Roos/Ihre adapted Drexel's *Orbis Phaëthon* so as to cast it in a recognizably "Wolffian" mould may have given the impression that the authors stripped the Jesuit's work of virtually all its characteristic features, only to keep an (admittedly much shorter) list of vicious tongues which were systematically to be redefined in terms directly derived from Wolff's natural law system. This impression is not altogether correct. Rather than merely transforming Drexel's moralizing emblem book into a dry, philosophical tract, Roos/Ihre sought to combine the technical language and strictly deductive line of reasoning typical of Wolff's natural law philosophy with a less "mathematical", more humanist mode of discourse, in which logical proof made place for a rich variety of rhetorical strategies aimed at persuading the reader. Unsurprisingly, this alternative mode of discourse was found in the work of Hieremias Drexel, whose intentions as an emblem author were, indeed, first and foremost exhortatory or paraenetic. To be sure, the Jesuit's analysis of a vicious tongue often takes the form of a strict line of reasoning designed to eradicate false opinions and replace them with true insights. Apart from that, however, the author also proves to be very fond of personifications, historical *exempla*, and similes. One of his favourite strategies consists of personifying the tongues which he describes. They are presented as living creatures: the author, as it were, enters into a debate with them and tries to corner them by asking them annoying but pertinent questions. Furthermore, Drexel heaps one historical anecdote after the other upon the reader. Apart from highlighting in a pleasant way some particular features of a tongue, the anecdotes are also meant to stimulate imitation and emulation

of good, that is to say exemplary, (verbal) behaviour. Last but not least, the author appeals to his readers' powers of imagination by making use of comparisons and images which in a vivid manner illustrate various relevant aspects of sinful speech.⁵²

Personifications, historical *exempla*, and vivid similes: all these features reappear to a certain extent in the many digressions that adorn Roos's/Ihre's dissertations, where they are clearly separated from the main text by their distinctly smaller typeface. Unsurprisingly, these digressions have been compiled in much the same way as the main text. Not infrequently, Roos/Ihre have copied whole passages from Drexel's work, although they were often forced to trim the Jesuit's rather verbose prose by leaving out some anecdotes or rephrasing his line of thought in a more economical way. One example may suffice to illustrate their method of adaptation. It is taken from the discussion of the double, or rather forked, tongue (*lingua bifida*); the passages left out by Roos/Ihre are printed in smaller typeface; what they have added on their own is rendered in italics.

Drexel, *Orbis Phaëthon*: (...) Diodorus of Sicily narrates that on a southern island a people is living with tongues by nature split from the root onwards, which they move so rapidly that, besides human speech, they can imitate the songs of all types of birds. Among this people, one person can easily answer two persons [Diodor. l. 3, near the end].⁵³ A beautiful but invented story, I think, which, however, fits our case. For this skill is typical of the double-tongued man: he caws with crows, chirps with thistle-finches, sings with nightingales, and coos with doves. The double-tongued man answers two, or even more persons at one and the same time. He says black to some, white to others; with some he talks about onions, with others about garlic. In a double-tongued man heart and tongue do not accord at all; he speaks like the wicked old men who sought to seduce Susanna: one said she approached him under the mastic-tree, the other under the holm-oak.⁵⁴ This one and the same man can do if he is double-tongued. For, as the old adage goes: '[He says] one thing standing and another sitting.'⁵⁵ He has honey in his mouth, but sharp knives under his belt. With one hand he carries a stone, with the other he proffers bread.⁵⁶ He offers to serve while contemplating ruin. (...) ⁵⁷

Roos/Ihre, *Dissertatio*: (...) In the third book, around the end, Diodorus of Sicily narrates that on a southern island a people is living with tongues by nature split from the root onwards, which they move so rapidly that, besides human speech, they can imitate the songs of all types of birds. Among this people there is even a person who can easily answer two persons simultaneously. A beautiful story, I think, as it depicts the skill typical of the double-tongued man: he caws with crows, chirps with thistle-finches, sings with nightingales, and coos with doves. The double-tongued man answers two, or even more persons at one and the same time. He says black to some, white to others; with some he talks about onions, with others about garlic. For, as the old adage has it: '[He says] one thing standing and another sitting, and

from the same mouth he blows cold and hot at the same time.' *From the same well more often than not also springs up the maliciously advising tongue, which pollutes not only cottages and country-houses, but also courts, palaces, and the towers of kings. For, alas, such presents are bestowed on men who for their own benefit often give bad advice.*⁵⁸

The last passage is absent from Drexel's discussion of the double tongue. However, the connection between the double tongue and bad advice can hardly be called original, as it can easily be traced to the chapter which Drexel devoted to *lingua male consulentis* in his *Orbis Phaëthon*. There we find the very same words that are used by Roos/Ihre:

Among the wicked tongues the tongue of bad advice has the greatest influence. For it pollutes not only cottages and country-houses, but also courts, palaces, and the towers of kings. This tongue is the mother of the greatest evils unless it is controlled not only skilfully but also scrupulously and with deep faith.⁵⁹

This goes to prove that Roos/Ihre created a veritable patchwork, a *cento* composed of various passages sometimes taken from quite different chapters of Drexel's monumental treatise on the vices of the tongue, a work deeply rooted in the time-honoured commonplace tradition.⁶⁰ As a commonplace book, it lent itself easily to exploitation by Catholic preachers and catechizers in need of material to compose their sermons and lessons⁶¹ – as well as by Protestant scholars looking for material to write their academic dissertations.

Conclusion

In 1742 and 1743, Carolus Magnus Roos, a Swedish student of philosophy at the university of Uppsala, wrote two dissertations on the vices of the tongue and the remedies to be applied against them. He was supported by the famous and influential *professor Skytteanus* Johan Ihre, who acted as *praeses* during his disputations. Loyal adherents to the Swedish state church, Roos/Ihre nonetheless saw no qualms in drawing on a Catholic moralizing treatise, namely the voluminous emblem book *Orbis Phaëthon*, which the popular German Jesuit Hieremias Drexel had devoted to the same subject-matter more than a century earlier. His work is duly praised and lavishly excerpted by Roos/Ihre, but only rarely mentioned. Despite this remarkable fact, Roos/Ihre fulfilled one of Drexel's wishes: in the preface to the reader, the Jesuit preacher had stressed that, while he fiercely defended his own faith, he did not want to enter into a battle with his religious adversaries, but rather was hoping that they, too, would read and take to heart his moral lessons. For as far as he was concerned, most Protestants erred innocently.⁶²

The dissertations submitted by Roos but probably co-authored by Ihre aimed to offer a systematic moral philosophy of speech designed from a distinctly Wolffian natural law perspective. This perspective, however, characterized by strong emphasis on precise definitions and strictly deductive reasoning, is combined with a more rhetorical style destined to exhort readers to improve their verbal behaviour or, to use the authors' phraseology, to eradicate the detrimental vices of the tongue. That the authors fused those two strikingly different modes of discourse, can to a large extent be attributed to the well-established practice of the genre which they exploited: academic dissertations were indeed intended to confirm useful truths by having recourse to a wide variety of authorities, each of them deploying a specific mode of discourse.⁶³ At the same time, however, Roos/Ihre seem to have been eager to present themselves as eclectic thinkers – as scientists determined to discover the true nature of things with the powers of their own intellect, while at the same time carefully examining all available authorities and judiciously quoting from them.⁶⁴ However that may be, the approach adopted in the dissertations on the ethics of language and speech perfectly mirrors Johan Ihre's comprehensive mind, capable of reconciling diverse, even seemingly contradictory, interests and viewpoints.⁶⁵

Summary

From Jesuit ethics to Protestant natural law. Johan Ihre and Hieremias Drexel's moral treatise on the vices of the tongue. By Toon Van Houdt. In 1742 and 1743 Carolus Magnus Roos (1716–1771), a student from Västergötland, defended a dissertation about condemnable verbal behaviour entitled *Dissertatio moralis de vitiis linguae eorumque remediis* ("Moral dissertation on the vices of the tongue and the remedies thereof"). In all likelihood, the work was at least co-authored by the famous *professor Skytteanus* (1707–1780) Johan Ihre, who acted as Roos's supervisor. A thorough intertextual analysis reveals that the authors heavily drew on *Orbis Phaëthon*, a voluminous emblem book about the same subject-matter published in 1629 by the Bavarian Jesuit Hieremias Drexel (1581–1638). Roos/Ihre turned his quintessentially Jesuit moral viewpoint into a solid exercise in Protestant natural law ethics by adopting a philosophical framework that had previously been developed by the German philosopher Christian Wolff (1679–1754). Interestingly enough, however, Wolff's deductive, almost mathematical type of discourse was supplemented by Roos/Ihre with a more humanist or rhetorical mode of discourse directly borrowed from Drexel's emblem book itself.

Notes

1. Enlarged and revised version of a paper read at the 14th International Congress of the International Association for Neo-Latin Studies, 2–8 August 2009 in Uppsala, Sweden. I should like to thank James Latham (†), Krister Östlund, and the two anonymous referees of *Lychnos* for their perspicuous comments on an earlier version of this paper. I am also grateful to Ingrid Sperber for having corrected my English.

2. On the “somatization” of good and bad speech (and writing), see Toon Van Houdt: “Introduction” in Antonius a Burgundia: *Linguae vitia et remedia* (Antwerp, 1631), Imago Figurata. Editions, 1 (Turnhout, 1999), 9–39 (16–17). See also Carla Mazzio: “Sins of the Tongue” in David Hillman & Carla Mazzio (eds.): *The body in parts. Fantasies of corporeality in early modern Europe* (New York & London, 1997), 53–79 (69–70).

3. For a more detailed biographical account, see Karl Pörnbacher: *Jeremias Drexel. Leben und Werk eines Barockpredigers* (Munich, 1965) and Heribert Breidenbach: *Der Emblematiker Jeremias Drexel S.J. (1581–1638). Mit einer Einführung in die Jesuitenemblemik und einer Bibliographie der Jesuitenemblembücher* (Ph.D. diss., University of Illinois at Urbana-Champaign, 1970), 180–192. For a recent analysis and interpretation of *Orbis Phaëthon*, see especially James Latham: “Text and image in Jeremias Drexel’s *Orbis Phaëthon*” in Peter M. Daly, G. Richard Dimler & Rita Haub (eds.): *Emblematik und Kunst der Jesuiten in Bayern. Einfluss und Wirkung*, Imago Figurata. Studies, 3 (Turnhout, 2000), 85–105 and Toon Van Houdt: “Hieremias Drexel’s emblem book *Orbis Phaëthon* (1629). Moral message and strategies of persuasion” in Karl A. E. Enenkel & Arnoud S. Q. Visser (eds.): *Mundus Emblematicus. Studies in Neo-Latin emblem books*, Imago Figurata. Studies, 4 (Turnhout, 2003), 325–350.

4. Dis. Ac. Ups. Ihre 41 and 42 in Johan Henric Lidén: *Catalogus disputationum in academiis et gymnasiis Sveciae*, sectio I–V (Upsaliae, 1777–1778).

5. Cf. Uppsala university library, Ms U901a (immatriculation list of the “Västgöta” student nation); *Skara Stifts Herdaminne, utgivet af Joh. W. Warholm* 2 (Mariestad, 1872), 312. I owe these biographical data to Dr

Krister Östlund, librarian at Carolina Rediviva university library, Uppsala, and to one of the anonymous referees.

6. The question whether the *praeses* or the respondent himself wrote the dissertations is a particularly vexed one and cannot be given an unequivocal answer. In the present article, I assume that Roos and Ihre share authorial responsibility for the dissertations I shall discuss. For an excellent *status quaestionis* on the matter, see Krister Östlund: “Introduction” in idem (ed.): *Johan Ihre on the Origins and History of the Runes. Three Latin Dissertations from the Mid-18th Century, Edited with Translation and Commentary*, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Latina Upsaliensia, 25 (Uppsala, 2000), 11–81, especially 16–17.

7. Tore Frängsmyr: *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del 1, 1000–1809* (Stockholm, 2000), 288 (“moderfilosofen Christian Wolff”). See also his standard work *Wolffianisms genombrott i Uppsala: frihetstida universitetsfilosofi till 1700-talets mitt*, Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet C. 6 (Uppsala, 1972).

8. Borrowed from Heinz Mohnhaupt: “Lex certa’ and ‘ius certum’”. The search for legal certainty and security” in Lorraine Daston & Michael Stolleis (eds.): *Natural law and laws of nature in early modern Europe. Jurisprudence, theology and natural philosophy* (Farnham & Burlington, VT, 2008), 73–88 (especially 83).

9. T. J. Hochstrasser: *Natural law theories in the early Enlightenment*, Ideas in Context (Cambridge, 2000), 13–14. For a general account of Wolff’s philosophical system, see Winfried Lenders: “Nachwort” in Christian Wolff: *Gesammelte Werke*, herausgegeben und bearbeitet von J. Ecole, J. E. Hofmann, M. Thomann und H. W. Arendt, II. Abteilung. Lateinische Schriften, 16 (Hildesheim & New York, 1973), i–xxii.

10. Östlund: “Introduction”, 19–20.

11. Frängsmyr: *Svensk idéhistoria*, especially 294. For the political background, see also Östlund: “Introduction”, 22.

12. As is clearly revealed in the thesis defended under his guidance by Petrus Helstenius in 1755 which is entitled *Dissertatio praecipuos errores Jesuitarum in disciplina*

moralis examinans (“Dissertation examining the main errors of the Jesuits in ethics”) (Lidén, no 331).

13. *Dissertatio* II, par. 62, p. 17: “Multa quidem de hoc vitio Linguae (sc. linguae mentientis) dici possent; sed prolixioribus nobis esse non licet.” Cf. *Dissertatio* I, par. 26, p. 19: “... memento B.L. multitudinem vitiorum, quibus lingua pro dolor! exposita est, tantam esse, ut singula, ea copia, qua alias opus esset, in hisce pagellis minime exponi possint, quapropter interdum fieri videbis, ut non nisi brevem eorum descriptionem simul allaturi.”

14. *Dissertatio* II, par. 62, p. 17: “... ad elegantissimum Drexelii librum, qui inscribitur Orbis Phaeeton...”, and p. 18: “has (sc. linguas) si quis alius, certe jam laudatus auctor, emblematis, descriptionibus et exemplis, ita in libro suo tractavit, ut optandum esset, in omnium praecipue eorum, qui foedis vitiorum linguae morbis laborant, manibus ut versaretur.”

15. *Dissertatio* II, par. LXIV, p. 19: “Lingua vituperans, convicians, calumnians, detrahens blasphemans, mentiens ea agit quae sunt contra jus alterius”; par. LXV, p. 19: “Lingua vituperans, convicians etc. recte inter injurias numerantur.” For the definition and classification of verbal injury in early modern civil and canon law, see Ian Maclean: “Smaad en de betekenisstheorie in Europa van 1500 tot 1630” in *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie*, 24.2 (1995), 113–131.

16. The ethics of speech is treated in the first and third part of Wolff’s *Ius naturae*, published in 1740 and 1743, as well as in the fifth part of his *Philosophia moralis sive ethica*, published in 1753.

17. See Carla Casagrande & Silvana Vecchio: *Les péchés de la langue. Discipline et éthique de la parole dans la culture médiévale* (Paris, 1991), 231–238 (*contumelia, convicium*, more or less identical to *calumnia*) and 239–252 (*detractio*). In fact, the distinction can be traced back to Roman law (D. 47.10.46).

18. *Orbis Phaëthon*, II, 15, 272–293 (*De politica lingua*).

19. As is pointed out by Lenders in his “Nachwort” to Wolff’s *Gesammelte Werke* (ix), the German philosopher took over the Aristotelian division of practical philosophy into ethics, economics, and politics.

20. It was defended in 1743 by Petrus Wil-

helmus Wargent in under the title *De politica Machiavelli* (Lidén, no 84).

21. Ch. T. Lewis & Ch. Short: *A Latin dictionary* (Oxford, 1984), 177.

22. See e.g. *Orbis Phaëthon*, cap. 1 (*adulatio*), par. 1, p. 6: “Crates Thebanus eos quorum munificentia in solos *assentatores* iret ...”; par. 9, p. 9: “Tales habuit Dionysius res *assentatores* qui ...”.

23. In classical usage, *blanditia* usually had a positive connotation. Cf. Ch.T. Lewis & Ch. Short, *A Latin dictionary* (Oxford, 1984), p. 241, s.v. *blanditia*.

24. “Assentatio blanditiei cujusdam species est. Hic tantum moneo, assentationem cum *blanditia*, quod vulgo fieri solet, non esse confundendam; latius multo haec illa patet, ut ex collatione definitionum facile colligitur: nam si quis verbis blanditur alteri, non semper dicta et facta ejus laudibus extollit” (II, par. 24, 18).

25. “Lingua adulans est, quae alios immeritis laudibus ac honoribus, quos eos non mereri probe novit, cumulat” (I, p. 16, par. 22). “Assentari dicitur, qui quae loquitur vel facit alter, comprobatur laudibus extollit, ut placeat, parum sollicitus num laudem istam mereantur, et an non potius reprehendenda sunt” (par. 24, 17).

26. Wolff: *Philosophia moralis sive ethica*, pars V, cap. III, par. 205, p. 285, J. Ecole, J. E. Hofmann, M. Thomann, H. W. Arndt (eds.) in Christian Wolff: *Gesammelte Werke* II. Abteilung (Lateinische Schriften), Band 16 (Hildesheim & New York, 1973): “Neque idiomate patrio duo haec vitia distinguuntur, uno enim eodemque nomine ‘Schmeicheln’ indigitantur.” The philosopher’s need for a clear and absolutely precise terminology and the lack of it in common parlance is a recurring theme in Wolff’s work. As can be inferred from the passages translated above, the same problem occurs in English.

27. Wolff: *Philosophia moralis sive ethica*, pars V, cap. III, par. 206, p. 285: “*Blanditiae* vocantur signa amoris, quae animo placendi vultu, gestu et verbis atque actionibus ad voluptatem alterius unice compositis eduntur.”

28. *Ibidem*: “Cum amor vel sit sincerus, vel simulatus, *blanditiae* quoque nunc sumuntur in bono significato, si nihil in iis est simulatum, nunc in malo, si in iis nihil verum, sed omne simulatum. Quamobrem cum *assentator* saltem loquatur ad voluptatem alterius, non ad veritatem, et adulator sciens immeritis

laudibus ac honoribus alterum cumulet, ad assentationem et adulationem etiam accedere possunt blanditiae.”

29. Wolff: *Philosophia moralis sive ethica*, pars V, cap. III, par. 205, p. 285: “Quoniam differunt, immeritis aliquem contra conscientiam ornare laudibus ac honoribus et alterius dicta et facta approbare, quamvis utrumque fiat ad captandam benevolentiam commodi proprii causa, placuit prius adulationem, posterior assentationem vocare. Sit ita quod assentatio haud raro accedat ad adulationem, ut ideo tanto facilius contingat, ne differentia animadvertatur.” As we shall see, Wolff makes a slightly different distinction between the two vices in his *Ius naturae*.

30. Still more vices of the tongue can be mentioned here, which also contain an element of deceit, such as flattery (*adulatio*), calumny (*calumnia*) and the political tongue (*lingua politica*).

31. *Orbis Phaëthon*, cap. I, par. 22, p. 458.

32. Thomas Aquinas: *Summa theologiae*, II. II, 55, 4 ad 2 and 5.

33. See for example Leonardus Lessius: *De iustitia et iure, ceterisque virtutibus cardinalibus* (Antverpiae, 1632), II.47.6.33. The distinction between *mendax* and *fallax* goes back to St Augustine, *Solil.* II.9: “Omnis fallax adpetit fallere; non autem omnis vult fallere, qui mentitur.” See further J. P. Sommerville: “The ‘new art of lying’. Equivocation, mental reservation, and casuistry” in E. Leites (ed.): *Conscience and casuistry in early modern Europe*, Ideas in context (Cambridge & Paris, 1988), 160–162.

34. Erasmus: *Moriae encomium*, ASD IV, 3, p. 148, ll. 414–416. Erasmus’ views on lying are analysed in detail in Johannes Trapman: “Erasmus on Lying and Simulation” in Toon Van Houdt et al. (eds.): *On the edge of truth and honesty. Principles and strategies of fraud and deceit in the early modern period*, Intersections. Yearbook for early modern studies, 2 (Leiden & Boston, 2002), 33–46.

35. See for example Lessius: *De iustitia et iure*, II.47.5.30: “(Veritas) versatur circa signa quibus aliquid alteri intendimus significare. Signa enim non sunt data homini propter se, sed propter alium, cui aliter mentem suam aperire nequit.”

36. Thomas Aquinas: *Summa theologiae*, II. II, 109, 2 ob. 4 and ad 4. For a more detailed analysis of the traditional discourse on lying and deceit, see J. A. Dorzinsky: *Catho-*

lic teaching about the morality of falsehood, The Catholic University of America studies in sacred theology, second series, 16 (Washington D. C., 1948).

37. Grotius: *De iure belli ac pacis*, III.1.11.1, B. J. A. De Kanter-Van Hettinga Tromp (ed.) (Aalen, 1939 [= Lugduni Batavorum, 1939]), 626–627. For antecedents in the Catholic late scholastic tradition, see Albert R. Jonsen & Stephen Toulmin, *The abuse of casuistry. A history of moral reasoning* (Berkeley, Los Angeles & London, 1988), 211.

38. *De iure belli ac pacis*, III.1.12, B. J. A. De Kanter-Van Hettinga Tromp (ed.), pp. 627–628.

39. “Lingua mentiens est, quae de industria ejusmodi profert verba, quae rem alteri indicandam, non declarant, cui tamen jus competit eam cognoscendi.”

40. Wolff: *Ius naturae*, Marcellus Thomannus (ed.) in Christian Wolff: *Gesammelte Werke*, II. Abteilung (Lateinische Werke), Band 19 (Hildesheim, 1968): “Mendacium falsiloquium illicitum est, quod repugnat officio cuidam erga alios, vel obligationi contractae, qua alteri in singulari tenemur, seu quod est contra jus perfectum vel imperfectum alterius. Sed istiusmodi falsiloquium, quod pugnat cum obligatione, qua alteri ad animi nostri sensa significanda tenemur, consequenter cum officio aliquo erga alios, vel obligatione quadam contracta, qua ipsi in singulari tenemur, quodque adeo est contra jus vel perfectum, vel imperfectum alterius, mendacium est.”

41. “Mendacitas vitium est, quo moraliter falsum loquitur, qui ad moraliter verum dicendum obligatus. Enimvero veracitas virtus est, qua quis moraliter verum loquitur, quando alteri animi sui sensa indicare tenetur.”

42. Wolff: *Ius naturae*, pars III, cap. II, par. 219, pp. 149–150. Cf. Pufendorf: *De officio hominis et civis* (Cantabrigiae, 1682; facsimile reprint in *The classics of international law*, New York, 1927), lib. 1, cap. 10, par. 9. It should be added that Wolff dismissed Grotius’s idea, taken over by Pufendorf, of a *tacit* agreement between speaker and listener; cf. par. 182, p. 122.

43. Wolff: *Philosophia moralis*, pars V, cap. VII, par. 546, pp. 738–739.

44. *Dissertatio* II, par. 61, p. 17: “Hinc patet, linguam mentientem non aestimandam esse ex damno, quod alteri infertur, sed ex suppressione veritatis, quam ut cognoscat

alter, jus ei competens postulat; ita ut id etiam pro mendacio sit habendum, si quis citra damnum alterius, veritatem reticet, quam sciendi jus habet. Non autem mox mendacium est, si quis falso sermone damnus ei infert, qui jure veritatem intelligendi non gaudet.”

45. *Ius naturae*, pars III, cap. II, par. 184, p. 124: “Qui tacere potest, ei moraliter falsum loqui non licet.” Cf. *Philosophia moralis*, pars V, cap. VII, par. 540, p. 728: “Qui loquitur, nulla urgente necessitate, ut alteri animi sui sensa declaret, tacere potest, si moraliter verum loqui nititur.”

46. See esp. Dorzinsky: *Catholic Teaching about the Morality of Falsehood*, p. 20.

47. *Dissertatio* II, par. 42, p. 17: “Hinc etiam quis intelligit mendacium, perfidiam, reservationesque mentales etc. Lege Naturali prohiberi” (with reference to Pufendorf: *De officio hominis et civis*, lib. 1, cap. 10, par. 10). Cf. Wolff: *Ius naturae*, pars III, cap. II, par. 231–240, pp. 158–165. According to the doctrine of mental reservation or restriction, a statement that was strictly speaking a lie ceased to be a lie as soon as the mental reservation made by the speaker was taken into consideration. In other words, the inner qualification was believed to preserve an apparently untrue spoken expression from being a lie. Cf. Toon Van Houdt: “Word histories, and beyond: towards a conceptualization of fraud and deceit in early modern times” in Toon Van Houdt et al. (eds.): *On the edge of truth and honesty. Principles and strategies of fraud and deceit in the early modern period*, Intersections. Yearbook for early modern studies, 2 (Leiden & Boston, 2002), 1–32, especially 11 (with further literature).

48. In fact, Roos/Ihre explicitly refer to the first part but, interestingly, never in connection to a particular vicious tongue.

49. “Assentari dicitur, qui quae loquitur vel facit alter, comprobatur laudibusque extollit, ut placeat, parum sollicitus num laudem istam mereantur, et an non potius reprehendenda sint: hinc intelligitur quid sit assentatio: jam qui alteri blanditur, actiones suas externas totus ad id unice componit, ut placeant alteri, nulla prorsus ratione habita moralitatis earundem, (per def.) igitur assentatio blanditiei cuiusdam species est. Hic tantum moneo, assentationem cum blanditia, quod vulgo fieri solet, non esse confundendam; latius multo haec illa patet, ut ex col-

latione definitionum facile colligitur: nam si quis verbis blanditur alteri, non semper dicta et facta ejus laudibus extollit.”

50. “Assentari dicitur, qui quae loquitur vel facit alter laudibus extollit, ut placeat, parum sollicitus, num laudem istam mereantur, et an non potius reprehendenda sint. Unde patet quale vitium sit Assentatio. Quoniam qui alteri blanditur, actiones suas externas totus ad id unice componit, ut placeant alteri (par. 961); assentatio blanditiei cuiusdam species est. Vulgo assentatio cum blanditiei [sic] in unum confunditur; haec tamen illa multo latius patet (par. 961 et praef.). Immo si verbis blandimur alteri, non semper dicta et facta ejus laudibus extollimus.”

51. “Confundi etiam solet assentatio haud raro cum adulatione, quatenus etiam adulator laudibus immeritis alterum ornat (par. 892), quousque laudes actum quoque honorandi ingrediuntur. Enimvero assentator, quemadmodum qui blanditur alteri, id potissimum sibi propositum habet, ne alterum offendant, cum ex adverso adulator alterius gratiam ac favorem aucupetur utilitatis propriae gratia.”

52. For a more detailed analysis of the mode of discourse and the rhetorical strategies applied by Drexel, see my “Hieremias Drexel’s emblem book *Orbis Phaëthon*”, especially 339–344.

53. In fact, the passage is not to be found in Diodorus’s *Library of History*.

54. See Daniel 13.

55. Cf. Desiderius Erasmus: *Ad. 2256* (= III.3.56) in *Adagiorum chiliarum tertia*, Felix Heinemann & Emanuel Kienle (eds.), *Opera omnia Desiderii Roterodami*, II.5 (Amsterdam & Oxford, 1981), 216–217. On the all-pervasive presence of Erasmusian adages and proverbs in Drexel’s *Orbis Phaëthon*, see Latham: “Text and image”, 101–103 and Van Houdt: “Hieremias Drexel’s emblem book”, 332–334.

56. See Matthew 7:9.

57. Drexel: *Orbis Phaëthon*, cap. V, par. 1, p. 97: “(...) Narrat Diodorus Siculus in Australi quadam insula gentem degere, quae ab ima fauce linguam naturaliter divisam, tamque volubilem habeat, ut non tantum voces humanas omnes, sed omnigenarum avium cantus imitari, et unus quidem ex illa gente duobus hominibus commode respondere possit [note a. Diodor. l. 3. Sub finem]. Pulchrum, arbitror, figmentum, huc tamen aptum. Artificium istud hominis bilinguis est;

inter corvos crocitat, inter acanthides fringulit, inter lusciniās cantat, inter columbulos pipit: bilinguis uno eodemque tempore duobus, imo pluribus respondet, his nigrum, illis album, cum ista parte de cepis, cum illa de allijs loquitur. In homine bilingui cor et lingua minime conveniunt, prout improbi senes illi loquebantur, qui Susannae pudicitiam sollicitarunt, quorum ille dixerat sub schino, iste sub prino. hoc unus idemque homo potest, si sit bilinguis. Nam, ut vetus verbum est, Aliud stans, aliud sedens; mel illi in ore est, sub cingulo novacula; altera fert lapidem, altera panem ostentat; servitium offert et meditatur exitium. (...)

58. Roos/Ihre, *Dissertatio*, pars I, par. 26, pp. 19–20: “... Narrat Diodorus Siculus Lib. 3. sub finem: in australi quadam insula gentem degere, quae ab ima fauce, linguam naturaliter divisam tamque volubilem habeat, ut non tantum voces humanas omnes, sed omnigenarum avium cantus imitari, et unus quidem ex illa gente duobus hominibus commode simul respondere possit. Pulcrum arbitrator figmentum, utpote quod depingit artificium istud hominis bilinguis; inter corvos ille crocitat, inter achantides fringulit, inter lusciniās cantat, inter columbas pipit: bilinguis uno eodemque tempore duobus, immo pluribus respondet, his nigrum, illis album, cum ista parte de cepis, cum illa de alliis loquitur. Nam ut vetus proverbium habet: aliud stans, aliud sedens loquitur, eodemque ore et calidum et frigidum flare solet. *Ex hoc etiam fonte originem suam saepissime ducit vitium maligne consulentis Linguae; quae non tuguria tantum et casas; sed curias, palatia regumque turres inquinat: sic prob dolor! dan-*

tur, qui propriae utilitatis caussa, saepe mala consilia suppeditant.”

59. Cap. 8, p. 153: “Inter linguas vitiosas summae auctoritatis est, Maligne Consulens, haec enim non tuguria tantum et casas, sed curias, palatia, regumque turres inquinat. Maximorum malorum mater est lingua haec, nisi non solum perite, sed et sancte optimaque fide gubernetur.”

60. On the commonplace tradition, see the standard work by Ann Moss: *Printed commonplace-books and the structuring of Renaissance thought* (Oxford, 1966). For Drexel’s specific views on, and guidelines for, compiling a commonplace book see also Florian Neumann: “Jeremias Drexel’s *Aurifodina* und die *Ars excerpenti* bei den Jesuiten” in Helmut Zedelmaier & Martin Mulsow (eds.): *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, Frühe Neuzeit, 64 (Tübingen, 2001), 1–16.

61. Cf. Van Houdt: “Hieremias Drexel’s emblem book”, 328–329 and 343–344.

62. Drexel: *Orbis Phaëthon*, “Ad lectorem”: “Adversae parti sanctos et pudicos mores propono; doctrinam illius refellere instituti mei non est. (...) Non nescio plurimos adversae partis innocenter errare.”

63. I owe this remark to one of the anonymous referees.

64. A more encompassing analysis of Ihre’s (philosophical) dissertations is needed to corroborate the connexion with philosophical eclecticism suggested here. On this subject, see for example Hochstrasser: *Natural law theories*, 13–14.

65. Cf. Frängsmyr: *Svensk idéhistoria*, 320.

Gengas och ohälsa

*Den medicinsk-vetenskapliga kontroversen
kring kronisk koloxidförgiftning 1944–1961¹*

Helena Ekerholm

Under 1900-talet och fram till idag har flera medicinska diagnoser orsakat tvister inom läkarkåren liksom mellan patient- och läkarkollektiv. Sådana tvister eller kontroverser har inte sällan förts ut bortom medicinsk-klinisk verksamhet och medicinsk-vetenskaplig forskning, till samhällets övriga instanser och intressegrupperingar. Ett par av dagens exempel på omtvistade diagnoser är de olika beteckningarna på generella utmattningstillstånd – utbrändhet, kroniskt trötthetssyndrom (KTS) och myalgisk encefalomyelit (ME). Denna artikel handlar om den medicinsk-vetenskapliga tvisten kring en diagnos som främst var aktuell under andra världskriget fram till början av 1960-talet i Sverige: kronisk gengas-/koloxidförgiftning.² Diagnosen betecknade ett tillstånd bestående av flera samverkande symptom varav de mest representativa var allmän trötthet, nedstämdhet, apati, yrsel och huvudvärk. Sjukdomsbilden var svårspecificerad vilket fick läkare vid två av Sveriges största medicinsk-kliniska inrättningar för kronisk gengas-/koloxidförgiftning att tvista om såväl diagnosen i sig som den tillhörande kliniska behandlingen av sjukdomstillståndet.

Diagnosen kronisk gengas-/koloxidförgiftning har på senare år börjat uppmärksammas, framförallt av läkare. Internmedicinaren Jörgen Malmquist har i en artikel om sjukdomsföreställningar under 1900-talet kopplat samman kronisk gengas-/koloxidförgiftning med andra uppmärksammade diagnoser. Arsenikförgiftningarna vid sekelskiftet 1900, amalgamsjukan som uppstod under 1970-talet, 1980-talets elöverkänslighet, muskelvärk såsom fibromyalgi samt utbrändhet är exempel på diagnoser som orsakat konflikt både inom läkarkåren och i samhället i stort. Bristen på möjligheter att fastställa en diagnos som står sig bortom rimligt tvivel har skapat skepsis inom läkarkåren samtidigt som patienter och intresseorganisationer har varit beredda att strida för den medicinska legitimiteten i den aktuella sjukdomsbilden. Konflikten har ofta stått mellan läkare och patientgrupper som kräver diagnos på biomedicinsk grund.³

Tore Leonhardt, forskare inom praktisk medicin, har i en artikel som tar ett översiktligt grepp på diagnosen kronisk gengas-/koloxidförgiftning antytt omfattningen av kontroversen som omgav diagnosen. Hans huvudsakliga slutsats är att diagnosen nådde hög status, framförallt politisk, främst tack vare föreståndaren för en av de två specialiserade kliniker som studeras i denna artikel: Ernst B. Salén. Under Saléns inflytande kom

uppmärksamheten kring diagnosen att ge upphov till vad Leonhardt kallar en förgiftningsepidemi.⁴ Leonhardt framför själv en viss kritik mot verksamheten vid Sabbatsbergs gengasklinik, men studerar inte dåtidens vetenskapliga positioneringar. Kritiken liknar i mångt och mycket vad denna artikel visar att de samtida kritikerna av gengaskliniken framförde. Både Malmquists och Leonhardts artiklar utgår från att diagnosen kronisk gengas-/koloxidförgiftning inte var medicinskt-vetenskapligt hållbar.

Syftet med denna artikel är att undersöka diagnosen utifrån vilka föreställningar som kom till uttryck i konflikten mellan personal vid två kliniker som var inriktade på att diagnostisera och behandla gengas-/koloxidförgiftning. Genom att studera medicinsk-vetenskaplig litteratur och arkivmaterial ämnar jag visa hur läkare och psykiater positionerade sig mot varandra liksom gentemot de kroniskt gengas-/koloxidförgiftade. Hur diskuterade och bedömde de aktuella läkarna och psykiatrikerna diagnostiseringsmetoder för kronisk gengas-/koloxidförgiftning? Vad innebar den starka kopplingen till yrkesmässig gengasanvändning för diagnosens legitimitet? Och hur förändrades tvisten om diagnosens legitimitet när gengasepoken var till ända och yrkesskadekopplingen därmed försvagades? Utifrån dessa frågeställningar ska jag diskutera vilka sociala, politiska och kulturella faktorer och föreställningar som påverkade kontroversens fortgång.

Det material som ligger till grund för denna undersökning är framförallt artiklar ur *Nordisk medicin* och *Läkartidningen*. Insamlingen av det empiriska materialet har varit förutsättningslös i den meningen att jag har utgått från tidskrifternas register. När träffarna på kronisk gengas-/koloxidförgiftning slutat förekomma annat än som notiser har jag även satt stopp för den studerade tidsperioden. Urvalet av artiklar har gjorts efter en genomgång av samtliga artiklar. De artiklar som därefter slutligen fått utgöra det empiriska underlaget är de jag bedömt vara särskilt representativa för diskussionen i sin helhet. För att fördjupa studien har jag även undersökt artiklar och andra publikationer som författarna av grundmaterialet hänvisat till.

Artiklar i ämnet kronisk koloxidförgiftning i samband med gengaskörning publicerades redan 1940, när Salén hade gjort den första studien av koloxidhalter i luften vid arbetsmiljöer där gengas användes. Inledningsvis var det inte så mycket fråga om artiklar som korta referat av presentationer vid stormöten läkare sinsemellan, information om nya skrifter som publicerats i ämnet eller andra korta inlägg. Från 1944 ändrar publikationerna i ämnet karaktär. Kortare redovisningar ersätts med längre artiklar med diskuterande och argumenterande prägel. Sjukdomstillståndet var visserligen inte nytt i och med gengasepoken, men ökningen av antalet diagnostiserade patienter ställde frågor som krävde svar på vetenskaplig grund. Samtidigt gjorde uppkomsten av en ny vårdinrättning för kronisk gengas-/koloxidförgiftning att fler läkare klev in på området och gjorde anspråk på att sitta inne med expertis i frågan. De medicinska

artiklarna ändrade karaktär från informationsinlagor till kritik och om-tolkningar. Genom närläsning av ett tiotal särskilt representativa längre artiklar, diskussionsåtergivningarna och medicinsk-vetenskapliga skrifter ämnar jag gå djupare i läkarkårens olika officiella ståndpunkter i frågan. När en medicinsk avhandling av S. Åke Lindgren om koloxidexponering vid arbetsplatser, med särskilt fokus på kronisk koloxidförgiftning, publicerades 1961 hade artikelfrekvensen i *Nordisk medicin* och *Läkartidningen* avtagit. Utöver publikationer har jag även använt arkivmaterial från Statens gengasforskningsråd, inrättat 1944 under Medicinalstyrelsen.

Gengasepoken

Gengas användes, förenklat beskrivet, på två olika sätt. Stationär gengas användes, som benämningen antyder, för att driva stillastående industri-maskiner i till exempel gruvverksamhet. Men framförallt har gengas kommit att förknippas med fordon. Som drivmedel till motorfordon används gengas idag bara av ett fåtal entusiaster. Men under andra världskriget drev gengas i stort sett hela den svenska fordonsparken. När krigets avspärrningar utgjorde ett betydande hinder för bensinimporten kunde gengasen hålla det växande antalet fordon rullande. Även om motorister i privat såväl som offentlig sektor uppskattade möjligheten att trots bensinbrist fortfarande kunna använda sina fordon, var attityden till gengas splittrad. För många var det en nödlösning och inget mer. Att få igång aggregatet var smutsigt, omständligt och riskfyllt. Gengasen bestod till 20–30 procent av koloxid, som vid inandning av för stora doser orsakade kvävning. Ovana vid det nya drivmedlet utförde många gengasarbetare aggregatskötsel och tändning inne i dåligt ventilerade garage.

Gengasens risker var uppenbara redan inom ett år av utbredd användande. Under 1940 observerades officiellt 60 fall av akut koloxidförgiftning, varav sju med dödlig utgång. Bortsett från att koloxid kunde läcka in i fordon vid körning var även tömning av aggregaten och tomgångskörning i garage riskfyllt. Särskilt drabbades taxi-, buss- och lastbilschaufförer, personer som vistades i lokaler där gengasfordon kördes in och ut, tömdes eller reparerades, till exempel lagerlokaler, garage och bilverkstäder. Även personer som vistades i lokaler som via ventilationssystem anslöt till exempelvis garage sökte vård för gengas-/koloxidförgiftning. I materialet används begrepp som ”gengasarbetare” för dessa yrkesgrupper. Ofta är inte personers faktiska arbetsuppgifter beskrivna eller uttalade. Den diffusa termen gengasarbete fick omfatta flera uppgifter som på något sätt rörde hantering av gengas eller utfördes i miljöer där gengas användes.

Den ökade frekvensen av akuta koloxidförgiftningar i samband med gengasanvändning rönade politiskt intresse. Nya myndigheter och forskningsinstanser instiftades för att få bukt med förgiftningarna. Mest nämnvärt i sammanhanget var Statens gengasforskningsråd.⁵ I Stockholm tillkom

två vårdinrättningar inriktade mot gengas-/koloxidförgiftningar: Sabbatsbergs gengasklinik och Karolinska sjukhusets gengasavdelning. Majoriteten av huvudpersonerna i kontroversen kring kronisk gengas-/koloxidförgiftning tillhörde dessa två kliniker.

Kommunala Sabbatsbergs sjukhus var först med att få en egen gengasklinik. År 1940 öppnades kliniken efter en överenskommelse mellan Stockholms stad och Bränslekommissionen. I takt med att uppmärksamheten kring gengasförgiftningarna ökade utökades antalet underläkare vid gengaskliniken från en till fem 1944.⁶ Klinikens utåt mest synliga experter var Ernst B. Salén och Sigyn Almgren. Salén var sedan 1926 docent i invärtesmedicin med särskild inriktning mot allergiska sjukdomar. Han blev överläkare vid Sabbatsbergs gengasklinik. Almgren, inriktad mot neurologi och invärtesmedicin, var underläkare vid kliniken redan från starten. År 1946 övertog hon föreståndarskapet för gengaskliniken efter Salén. Tre år senare flyttades verksamheten till Södersjukhuset och fick då namnet gengaspolikliniken. År 1951 omvandlades gengaspolikliniken till en yrkesmedicinsk klinik.⁷

Karolinska sjukhusets gengasavdelning öppnades 1945, under ledning av Gunnar Wohlfart, docent i neurologi och histologi. Den statliga gengasavdelningen utgjorde till en början ett hot mot kommunala Sabbatsbergs sjukhus gengasklinik. Två Stockholmsplacerade vårdinrättningar mot koloxidförgiftningar kunde inte motiveras politiskt. Den ursprungliga planen från politiskt håll var att lägga ner Sabbatsbergs gengasklinik till förmån för gengasavdelningen vid Karolinska. Efter hårt motstånd från fackföreningshåll fick dock båda enheterna bedriva verksamhet.⁸

Att studera omtvistade diagnoser

Inledningsvis nämndes några exempel på omtvistade sjukdomsbilder och diagnoser som uppstått under de senaste 150 åren. Olika som dessa sjukdomsbilder må vara delar de vissa mönster i fråga om etablering, spridning, medicinsk-vetenskaplig tolkning och eventuellt försvinnande.

Vetenskapsociologen Thomas F. Gieryn har liknat vetenskapens plats i samhället vid kartor. Att tillhöra vetenskapens landområde är att inneha vetenskaplig status och epistemologisk auktoritet. Gränsernas konturer påverkas av ekonomiska, politiska, kulturella eller ideologiska intressen. Rivaliserande forskare strider om att uppnå auktoritet och vetenskaplig legitimitet genom att placera den egna kunskapen och forskningen inom de framförhandlade, retoriska gränserna för vetenskap samtidigt som de placerar rivalerna utanför, i icke-vetenskapens eller den undermåliga vetenskapens ingenmansland.⁹

Gieryns teoretiska ramverk om vetenskapens gränsdragningar behandlar främst relationer vetenskapsmän emellan, men även relationen mellan vetenskapens företrädare och utmanare till dessa, till exempel politiska

påtryckargrupper, företrädare för nya kunskapsfält och utomstående kritiker. I fråga om medicinhistoriska studier är det emellertid viktigt att inte glömma att patientgrupper som samverkande, interagerande och möjligen konkurrerande aktörer. Denna artikel har visserligen fokus på den sjukdomsbeskrivning som presenterades av vetenskaplig expertis. Men även om primärkällorna består av medicinska tidskriftsartiklar som framförallt diskuterade läkares verksamhet finns ständigt patienterna närvarande. Tvisten om kronisk gengas-/koloxidförgiftning kom inte bara att synliggöra gränsdragningar mellan olika kliniska miljöer och forskningsverksamheter utan även mellan patientkravens legitimitet eller illegitimitet. Därför är det också av vikt att diskutera diagnosers sociala och kulturella innebörd utifrån kultursjukdomsbegreppet.

Att använda begreppet kultursjukdom som teoretisk ansats är att kritisera och frånga föreställningen att det existerar en dikotomi mellan absolut biomedicinsk sanning och falska eller inbillade sjukdomstillstånd. Eller snarare att se denna dikotomi som en retorisk gränsdragning. Sjukdomsbilder förhandlas fram i en samhällelig och kulturell kontext mellan flera aktörer, inom och utanför den medicinska vetenskapen. Ekonomiska, politiska och ideologiska intressen interagerar med normer, värderingar och föreställningar i uppkomsten av en sjukdomsbild eller ett sjukdomsbegrepp. Utifrån denna ansats är inte syftet att med biomedicinska markörer, som idag har hög status i medicinsk vetenskap och praktik, försöka bevisa eller förkasta ett sjukdomstillstånd. Istället är syftet att blottlägga mekanismerna bakom spridning av och uppfattningar om diagnoser eller sjukdomsbegrepp samt att förstå dessas meningsinnebörd. Hur och varför uppstår en viss sjukdomsbild? Varför accepteras eller förkastas den? Vilka faktorer samspelar i kontroverserna kring vissa diagnoser eller sjukdomsbilder? Den kliniska praktiken och den medicinska vetenskapen söker det avgränsade, mätbara och obestridliga. Men sjukdomsbilder och diagnoser definieras och förhandlas under påverkan av det samhälle och den kultur de uppstår och uppmärksammas i. Bärarnas kön, etnicitet och klassbakgrund påverkar inte sällan den status diagnosen eller sjukdomsbilden i fråga får.¹⁰ Samtidigt är diagnoser och sjukdomsbilder identifikationsskapande. Diagnosen blir en definierande kategori med specifika uttryck. En diagnostiserad patient placeras i en kategori vars sammanhållande sjukdomsbild blir en del av patientens känslö- och beteendemönster och patientens förväntningar och krav på sin omgivning.¹¹ Vetenskaps sociologerna Harry Collins och Trevor Pinch har diskuterat hur patienter som delar sjukdomsidentifikation blir ett kollektiv med gemensamma intressen av att diagnosens status stärks och vidmakthålls i förhållande till andra sjukdomsbilder. Att den egna diagnosen är vetenskapligt oantastlig stärker patienterna gentemot till exempel arbetsgivare och sjukförsäkringsinstanser, vilkas intressen kan kollidera med patientgruppens anspråk. Mötet mellan läkare och patient, när diagnosen på tal är omtvistad, präglas av

olika interaktionsmönster och strategier. Innan en patient uppsöker läkare har denne ofta skaffat sig en uppfattning vad som ligger till grund för sitt sjukdomstillstånd. Patienten kan vara van vid och inläst på sin sjukdomsbild. Sjukdomsmönstret är välkänt och signaler lätta för patienten att känna igen. Alternativt har patienten genom massmedier eller i samspråk med andra människor presenterats med ett diagnosbegrepp och en sjukdomsbild som patienten känner igen sig i.¹² Förenade i sjukdomsbild utgör patienter med samma diagnos eller sjukdomsmönster ett kollektiv som i vissa fall kan få stort inflytande över sjukdomsbildens fortsatta definition. Patienternas egna erfarenheter ställs mot en vetenskaplig expertis som inte tillhandahåller nöjaktiga förklaringar och svar. Anspråk på att vara expert kommer från både patient- och läkarhåll och gränsen mellan läkarens medicinska och patientens självdiagnostiska expertis är under ständig förhandling. Var gränserna upprättas beror på parternas intressen och deras inflytande och styrka att framföra dessa.¹³ För patienternas vidkommande är arbetet för att få det egna tillståndet erkänt som diagnos med ”fysiskt” eller snarare bio-medicinskt ursprung en strävan efter att tillerkännas legitimitet med bättre utsikter till ekonomisk kompensation och ett mer generellt erkännande. Att bli förklarad fysiskt sjuk innebär för patienten högre status än att klassas som generellt oförmögen att handskas med sin livssituation i stort.¹⁴

Frågan aktualiseras

Efter att Salén själv 1940 upplevt ”andlig trötthet” och yrsel som orsakade en vinglande gång gjorde han kopplingen mellan gengasen och kronisk koloxidförgiftning. Gengaskörning hade redan visat sig kunna orsaka akuta koloxidförgiftningar. Informationskampanjer om gengasens farlighet hade inletts, men symptomen Salén upplevde kunde inte inordnas i den akuta koloxidförgiftningens sjukdomsbild. Han konstaterade att ”ett mycket stort antal personer, som ha med gengas att göra, gå omkring och känna sig ej direkt sjuka men heller inte helt friska”. Salén hänvisade till amerikansk och tysk forskning som antydde att hans symptom snarare kunde bero på att han varit utsatt för en långvarig, mindre dos av koloxid.¹⁵ Även i Sverige hade diagnosen kronisk koloxidförgiftning påtalats i ett tidigare skede. Enligt den populärmedicinska tidskriften *Hälsövännern* 1925 var till exempel köksor vid spisen, tvätterskor, gasverksarbetare och chaufförer ständigt utsatta för koloxid, vilket ledde till kroniska sjukdomstillstånd. Symptomen var bland andra arbetslust, trötthet, svindel och retlighet.¹⁶ Salén bekymrade sig för gengasarbetets och -körningens risker och inledde därför hösten 1940 undersökningar och intervjuer med chaufförer samt bilverkstadspersonal. Observationerna visade att diffusa symptom som huvudvärk och yrsel inte var ovanliga, vilket väckte frågor kring gengasens risker.¹⁷

Allteftersom frågan om koloxidförgiftning i samband med gengasarbete aktualiserades publicerades flera skrifter med skötselanvisningar om hur gengasarbetare bäst skulle förebygga denna risk. Vissa skrifter var av mer allmän art och gällde det mesta i fråga om gengas.¹⁸ Andra fokuserade på själva gengasförgiftningarna.¹⁹ Övrig informationsverksamhet med statligt stöd innefattade kurser i gengasskötsel i till exempel ABF:s regi och en informationsfilm om riskerna med gengas. Gengasförgiftningarna blev en fråga för de fackföreningar som deltog i informationsverksamheten och som drev frågan politiskt ur arbetsmiljösynpunkt.²⁰

Gengasens risker blev även en riksdagsfråga. Främst engagerade gengasförgiftningarna partierna på vänsterkanten, då diagnosen huvudsakligen hade ställts på arbetarklassmän.²¹ Framförallt tycks frågan ha engagerat Sveriges kommunistiska parti. Partiets motioner inbegrep krav på högre sjukersättningar, som skulle betalas av stat och arbetsgivare, samt obligatoriska läkarundersökningar av personer som arbetade i gengasmiljö. SKP ville även att utbildning om gengasens farlighet skulle erbjudas gengasarbetarna utan kostnad. Arbetsgivare skulle förbjudas anställa gengasarbetare som inte kunde presentera bevis för genomgången utbildning.²² Fackföreningar och SKP antog en praktisk roll som försvarare av de kroniskt gengasförgiftade patienternas sociala och ekonomiska intressen.

Symptom vid kronisk gengasförgiftning

Sigyn Almgren, läkare vid Sabbatsbergs gengasklinik, presenterade 1946 en sammanställning av de vanligast förekommande symptomen utifrån 1883 fall av i arbetet gengasexponerade patienter, varav flertalet med diagnosen kronisk gengasförgiftning. Tabellen är hämtad ur Almgrens egen sammanställning och har ordnats efter vanligast förekommande symptom.

Symptom	Antal fall	Förekomst i procent av det totala antalet fall
Trötthet	1774	93 %
Huvudvärk	1644	72 %
Vertigo	1308	70 %
Sömnrubbing	1259	67 %
Cardiala symptom	1175	62 %
Lynnesförändring	1117	62 %
Apati	1028	55 %
Avmagring	798	42 %
Illamående och kräkningar	795	42 %
Minnesrubbing	758	40 %
Urinträngningar	742	39 %
Minskad alkoholtolerans	540	29 %
Minskad libido	430	23 %
Magbesvär	331	18 %
Nedsatt aptit	326	17 %
Ögonsymptom	255	14 %
Svettningar	238	13 %
Medvetlöshet	140	7 %
Diarré	118	6 %
Stegrad aptit	96	5 %
Minskad potens	70	4 %
Absenser	36	2 %

Ur *Nordisk medicin* 31:38 (1946), 2168

En stor del av symptomen var kopplade till fysiska fenomen av subjektiv art. Huvudvärk, yrsel, tryck över bröstet, hjärthugg och aptitrubbingar kunde upplevas som nog så fysiska, men var samtidigt diffusa och svårbevisade.²³ Än mer subjektiva var de emotionella förändringar de kroniskt gengasförgiftade redogjorde för. Frekvent i materialet beskrivs flera patienter som nedstämda, håglösa, blödiga med lätt till gråt och oföretagsamma.²⁴

Olov Kinberg beskrev 1952 apatiska kroniskt gengasförgiftade han mött som psykiatrisk konsult vid Sabbatsbergs gengasklinik:

Bristen på hjärnenergi framträder påfallande i muskeltonus och motorik. Ansiktet är ofta karakteristiskt: de mimiska vecken är mer eller mindre fullständigt utplånade.[...] Den aktiva mimiken är starkt reducerad. Ansiktsmasken får härigenom en särskilt karakteristisk och lätt igenkännlig karaktär: den är inte stel som hos de schizofrena, inte dement som hos paralyserna, inte spänd och vaksam som hos de paranoïda utan framförallt slapp.²⁵

Denna yttre stelhet och slöhet förstärktes av entonigt och lågmält tal.²⁶ Ansiktsuttryck och kroppsspråk var signifikant inte bara för Kinberg. En artikel av Sigyn Almgren för tyska *Archiv für Gewerbepathologie und Gewerbehygiene*, illustrerades med fotografier på det uttryckslösa och stela ansiktet hos en kroniskt gengasförgiftad samt ansikten uppsvullna av ansiktsödem till följd av tillståndet.²⁷ En mimik som var karakteristisk för kronisk gengasförgiftning hade således identifierats av läkarna vid gengaskliniken. Denna diagnostiseringsteknik var inte ny. Idén att människans ansikte avslöjade hennes inre hälsotillstånd fanns redan under 1700-talet och hade sin storhetsperiod under 1800-talet och 1900-talets första decennier. Fysiognomin och konstitutionsläran lärde att människans yttre avspeglade hennes generella hälsotillstånd. Kroppar vägdes och mättes. Proportioner i kropp och ansikte ledde läkarens blick och låg till grund för klassificering av människotyper. Typlärorna formulerade gränser mellan frisk och sjuk, liksom gränser mellan olika predestinerade sjukligheter. Särskilt markanta gränser uppsattes mellan rastyper.²⁸ Fotografier av förment sjuka individer gestaltade och representerade sjukdomar efter specifika uttryck.²⁹

Almgrens och Kinbergs ansiktsläsningar framstår dock inte som om de vore helt jämförbara med den predestinationsbetonade konstitutionsläran, åtminstone efter vad som kan bedömas utifrån de studerade artiklarna. Läkarna urskiljde en fysisk karakteristik, en typisk mimik. Men medan fysiognomi och konstitutionslära tenderade att dela in människor efter de sorters sjukdomar de var predisponerade för, var de kroniskt koloxidförgiftades apatiska ansiktsuttryck en direkt följd av ett tillstånd som inte sades vara ärftligt. Det typiska för ansiktet hos en kronisk gengasförgiftad låg inte i pannans bredd, läpparnas storlek eller ögonens avstånd från

varandra utan i förändringar som ett uttryck för en svullenhet framkallad av sjukdomstillståndet.

Generell håglöshet eller apati var inte den enda personlighetsförändring kroniskt gengasförgiftade kunde genomgå. Lynnesförändringar till följd av kronisk gengasförgiftning skapade enligt Nils Ljungberg, kurator vid gengaskliniken, ytterligare en börda på en redan besvärlig sjukdomssituation. Retlighet och ”gengashumor”, med våldsamt till följd, hade enligt Ljungbergs artikel redan hunnit leda till skilsmässor. Våldsamt heterna sades i artikeln inte rikta sig mot den gengasförgiftades partner utan handlade snarare om lösöresförstörelse och ett och annat duktat bord som varit i backen. Ytterligare symptom och följder för gengaspatienten, såsom impotens, försämrade ekonomi till följd av sjukskrivning samt ”nyförvärvade omåttliga alkoholvanor”, spädde på oron i relationen till en kroniskt gengasförgiftad.³⁰

Diagnostiserade patienter ordinerades en tids sjukskrivning, byte till gengasfritt arbete, vistelse på landet eller annan vila utanför hemmet. Genom att återföra patienten till arbetsmarknaden, men långt bort från gengasarbete, skulle patienten inte låsas i sin egen sjukdomsbild. En vilotid, helst i lantlig miljö, ansågs vara av hög prioritet då staden inte bedömdes vara en lämplig plats för återhämtning.³¹ Lantvistelse var även tidigare en vanlig rekommendation vid neurasteni. Stadslivets snabba tempo ansågs i enlighet med civilisationskritiken från sekelskiftet 1900 vara skadligt för människans psyke och en del av själva problemet. Närhet till naturen och den lantliga miljön ansågs ha kraft att hela den urbana människans sårade psyke.³² Även om läkarna vid Sabbatsbergs gengasklinik ville fjärma diagnosen kronisk gengasförgiftning från neurasteni var alltså botemedlet detsamma. Patientens förgiftade system skulle renas av frisk landsbygdsluft. Att tillståndet kallades kroniskt var alltså inget hinder för att den drabbade kunde komma att mer eller mindre botas med rätt metoder.

Fallet X – kontroversen uppstår

Diagnosen kronisk gengasförgiftning hade fram till hösten 1944 varit förhållandevis oproblematiske. Problemet aktualiserades emellertid när Nils Antoni, välkänd neurolog, ombads bedöma 14 fall av kronisk gengasförgiftning, som hade väckt Riksförsäkringsanstaltens misstankar. Av dessa fall var det framförallt ett som blev särskilt omdiskuterat. Antoni diskuterade diagnosen i sig, men kritiserade också verksamheten vid Sabbatsbergs gengasklinik.

Före gengaseran hade X varit en balanserad och ”lagom gladlynt” man. I mars 1944 hade han uppsökt Sabbatsbergs gengasklinik då han, efter fyra års arbete i gengasmiljö, blivit ”kinkig”, nervös, apatisk, gråtmild och led av nedsatt sexlust. Symptom av mer fysisk art inkluderade yrsel,

huvudvärk, nedsatt aptit samt sämre syn. Även efter att mannen, när han diagnostiserats med kronisk gengasförgiftning, slutat med sitt arbete beskrevs han som lättstött och något dyster. En uppgift som inte hade framkommit vid de första undersökningarna och som enligt Antoni diskvalificerade hela diagnosen var att mannen, redan från det att gengasens risker uppmärksammats hade levt i rädsla för att drabbas av gengasförgiftning. Antoni drog slutsatsen att mannens sjukdomstillstånd var självsuggererat ur denna rädsla. Den korrekta diagnosen bedömde Antoni vara psykogen depression. Till följd av Antonis utlåtande stängdes mannen av från sjukförsäkring.³³

Antoni ansåg visserligen att det fanns en reell risk för kroniska gengasförgiftningar. Problemet låg snarare i den subjektiva symptombilden, som han menade på inget sätt skiljde sig från neurasteni. Neurasteni, nervtrötthet, var en diagnos som uppkom 1880 genom den amerikanska läkaren George A. Beard. Diagnosen blev särskilt populär kring sekelskiftet 1900. Svårkategoriserade symptom som allmän kraftlöshet, sömnbesvär och huvudvärk var några av neurastenins diffusa manifestationer. Neurastenins själva ursprung vilade enligt sekelskiftets läkare i det industrialiserade samhällets allt högre krav och snabbare takt. Särskilt drabbade var invånarna i städerna, där den moderna kulturen fick särskilt tydligt uttryck. Diagnosen neurasteni har tolkats som ett utslag av tidens civilisationskritiska tankar.³⁴ Diagnosen hade tappat något av sin popularitet vid tiden för andra världskriget och var under omförhandling inom läkarkåren. Neurasteni hade vid sekelskiftet varit en statusdiagnos. Bärarna var främst män ur de högre samhällsskikten. I takt med att diagnosen spreds till de bredare samhällslagren och till kvinnor förlorade diagnosen neurasteni sin tidigare höga status.³⁵ Enligt Antoni ägde begreppet fortfarande giltighet, men hade delvis förändrats. Två år efter det Antoni gått ut med sin kritik mot Sabbatsbergs gengasklinik definierade han diagnosen neurasteni i *En bok om nerver*. Till skillnad från sekelskiftets neurasteni var det enligt Antoni inte längre en diagnos förbehållen överklassen och ”penningjaktande” stadsbor. Ursprunget var ärftliga anlag, vilka kunde återfinnas även bland vad Antoni definierade som ”enklare folk och lantbor”. Antoni kritiserade läkarkåren för att ha gjort till ovana att låta neurasteni-begreppet samla upp alla möjliga skiftande svårkategoriserade symptom. Antoni återgick till Beards definition; det neurasteniska tillståndet inbegrep bland annat apati, bristande koncentrationsförmåga, blödighet, yrsel, diffus känsla av tryck över huvud och axlar, allmän trötthet och rubbad sexlust.³⁶

De kliniska mätmetoderna sade mycket lite enligt Antoni. Testerna på patienters reaktionsförmåga visade samma förändringar som hos schizofrena och andra psykiskt sjuka individer. Det främsta beviset mot att den kraftiga ökningen av diagnosen kronisk gengasförgiftning skulle återspegla en verklig situation var att diagnosen hade sitt epicentrum kring

Stockholmsområdet. Gengasarbete utfördes över hela landet, men i stort sett samtliga fall av kronisk gengasförgiftning påträffades i huvudstaden.

Diagnostiseringen innebar problem som endast kunde åtgärdas med allsidiga psykiatriska utvärderingar beträffande patienternas hem- och arbetsmiljöer, ärftliga förhållanden, allmän psykisk struktur och tidigare genomgångna sjukdomar av både fysisk och psykisk art. Överdiagnostisering kunde bara förhindras genom att en ”högt kompetent psykiater och neurolog” skulle anställas både vid Statens gengasforskningsråd och vid Sabbatsbergs gengasklinik.³⁷ I samband med detta uttalande anlätades Antoni av gengasforskningsrådet som även inbegrep Ernst Salén och Sigyn Almgren. Redan innan Antoni tog plats var gengasforskningsrådet en konfliktarena. Personalen vid gengaskliniken och företrädare för industri-sektorn, som också de var representerade i rådet, hamnade enligt sammanträdesprotokoll ofta i konflikt, särskilt i fråga om de kroniska gengasförgiftningarna.³⁸

Strax efter Antonis bedömning för Riksförsäkringsanstaltens räkning publicerade han även en kort artikel i tidskriften *Motor*. Inlägget var kritiskt mot ett föredrag hållet av Salén vid en ABF-kurs. Antoni inledde med att påminna läsarna om arsenikskräcken vid sekelskiftet 1900. Arsenikförgiftningsdebatten hade gemensamma beröringspunkter med fallet kronisk gengasförgiftning. Även i arsenikfallet hade ett kroniskt tillstånd väckt debatt. Kronisk arsenikförgiftning sades komma ur ständig påverkan av arsenik från tapeter och målarfärg. Den diffusa sjukdomsbilden hade uppvisat symptom liknande kronisk gengasförgiftning: allmän trötthet, yrsel och sömnproblem. Liksom kronisk gengasförgiftning hade kronisk arsenikförgiftning varit svårdiagnostiserad. Diagnos ställdes baserad på patientens subjektiva upplevelser snarare än kliniska tester.³⁹ Arsenikförgiftningarna hade, enligt Antoni, visat sig vara ”inbillning och neuroser”. Skillnaden mellan denna och gengasskräcken var att det visserligen förelåg risk för att under gengasarbete utsättas för koloxid, men i övrigt ansåg Antoni att de flesta fallen av kronisk gengasförgiftning var, i likhet med arsenikskräcken, ”vanliga neuroser eller neuroser, uppkomna helt enkelt av rädsla för gengasen”. Vissa patientfall hade överhuvudtaget ingen sjukdom, vare sig fysisk eller psykisk, utan bestod av ”talrikt förekommande, semesterlängtan aggravanter”.⁴⁰

Ernst Salén svarar

Salén var inte sen att svara på kritiken. I en artikel med den talande rubriken ”Salén mot Antoni: Skarpa hugg i läkarfejld om gengasskräck, arsenikskräck” i *Stockholmstidningen* 10 november 1944 avfärdade Salén Antonis resonemang som ologiskt och inkonsekvent. I sitt svar kritiserade Salén främst Antonis möjligheter och kunskaper att vetenskapligt bedöma diagnostiseringar. Men Antonis debattinlägg tycktes även ha påverkat

Salén på ett mer personligt plan. Salén förefaller ha sett sig själv som en försvarare av en utsatt grupp – de kroniskt gengasförgiftade. Antonis inlägg kallade han ett hånfullt och oförlåligt slag mot den patientgrupp som sökte sig till hans klinik.

I protest mot Riksförsäkringsanstaltens beslut beträffande fallet X, vände sig Salén till Statens gengasforskningsråd med kritik mot Antonis uttalanden. Främst gav han sin förklaring till den höga diagnosfrekvensen vid Sabbatsbergs gengasklinik och diagnosens förekomst i Stockholm. Antoni hade anklagat gengaskliniken för att diagnostisera på allt lösare grunder samtidigt som upplysningsverksamheten och tidningsskriverierna om kronisk gengasförgiftning skapat en ”masspsykos” i Stockholmsområdet. Enligt Salén var kritiken mot hans egen klinik obefogad. Det faktum att kliniken var specialiserad på gengasförgiftningar var i sig en förklaring till vad Antoni menade var överdiagnostisering. Vid Sabbatsbergs gengasklinik fanns läkarexpertisen inom området. Salén menade att kunskapsbristen om gengasförgiftning bland landsortens läkare gjorde att flertalet feldiagnostiserades med neurasteni. Problemet var alltså inte att det vid gengaskliniken rådde överdiagnostisering utan att det i övriga landsändar rådde under- och feldiagnostisering. Enligt Salén underlät kroniskt gengasförgiftade individer att söka vård till följd av den misstro de sades möta hos läkare som var obekanta med sjukdomsbilden. Läkarestyrkan vid gengaskliniken hade under tidens lopp även förstärkts från en till fyra läkare, vilket i sig skulle förklara den ökade diagnostiseringsfrekvensen. Läkarna kunde inte ligga bakom den stora ökningen diagnostiserade fall av kronisk gengasförgiftning då denna tagit fart i ett skede då sjukdomsbilden och dess orsaker i stort var okända för läkarkåren. Salén avfärdade även att upplysningsverksamhet och tidningsskrivierier skulle ha suggererat fram sjukdomsfall. Då borde även landsorten ha sett en kraftig ökning eftersom uppmärksamheten gentemot gengasförgiftningarna inte bara avgränsades till Stockholmsområdet. Avslutningsvis påpekade Salén själv problemen med att fastställa diagnosen kronisk gengasförgiftning utifrån kriterier om ”naturvetenskaplig visshet”. Genom att sammanställa resultaten från förment objektiva mätmetoder med de från psykiatriska utvärderingar menade han dock att ansvariga läkare kom sanningen mycket nära.⁴¹

Diagnostisering utifrån kliniska tester

Diagnosen neurasteni eller neuros var enligt Salén en uppsamlingsdiagnos för sjukdomsbilder som läkarna inte förstod eller kunde placera i befintliga kategorier. Därför ansåg han att det fanns anledning att försöka hitta organiska orsaker till att tillståndet han kallade kronisk gengas-/koloxidförgiftning uppkommit. Neurasteni skulle bara diagnostiseras när ”alla gångbara utvägar för att påvisa reella orsaksmoment och reellt underlag

till sjukdomsbilden i fråga utan resultat utnyttjats”.⁴² Läkaren skulle med andra ord i möjligaste mån undvika psykiatriska diagnoser och alltid söka efter ett ”verkligt” somatiskt ursprung till patientens besvär. Jörgen Malmquist ser samma resonemang i flertalet av kontroverserna kring omstridda diagnoser under 1900-talet. Inom samhället i stort finns och har funnits en utbredd tanke om att patienten som får diagnos av psykiatrisk istället för fysiologisk karaktär blir dåligt bemött. Att ställa en diagnos av psykiatrisk karaktär skulle vara en förolämpning mot patienten i fråga.⁴³

Inledningsvis hade diagnostiseringen av kronisk gengasförgiftning enligt Salén skett med utgångspunkt i en generell symptombild samt i sannolikheten av att patienten skulle ha utsatts för koloxid. Denna sorts diagnosering, utan belägg från kliniska tester, bedömde Salén alltid vara otillfredsställande.⁴⁴ Allteftersom diagnosen kronisk gengasförgiftning blivit vanligare hade ett antal kliniska mätmetoder kommit att tillämpas.

Då de kroniskt gengasförgiftade uppgavs ha blivit överkänsliga för koloxid, blev koloxidexpositionsprovet en av de metoder som strävade efter att objektivt påvisa kronisk gengasförgiftning. Patienten sattes att andas in låga koncentrationer koloxid samtidigt som reaktioner i syn och skelettmuskelrörelser mättes. Om patienten reagerade tidigt bedömdes sannolikheten för kronisk gengasförgiftning vara hög.⁴⁵

Symptombilden inbegrep även rubbningar av syn och balanssinne. Ögonbesvär som flimmer, dålig närsyn, dubbelseende samt svårigheter att bedöma avstånd hade observerats hos patienterna. Oftalmoneurologiska testet, undersökningar av ögats och synnervens tillstånd, blev därmed ytterligare ett av de kliniska testverktygen för diagnos. Rubbningar på gång- och balanssinne fastställdes genom pek- och tippstester under samlingsnamnet otoneurologiska provet.⁴⁶ Nedsatt alkoholtolerans var ett annat förhållandevis vanligt inslag i symptombilden. Berusningen präglades av nedstämdhet, huvudvärk, slöhetskänslor och starkt illamående. Under alkoholbelastningsproven mättes blodalkoholkurvor hos patienter som intagit en mindre mängd alkohol. En stark stegring av blodalkoholnivån skulle ge belägg för att kronisk gengasförgiftning förelåg.⁴⁷ Psykiatriska undersökningar skulle utesluta simulanter genom minnes- och koncentrationstester samt intelligenstag. Även tester på hjärtrubbningar kunde innebära belägg för kronisk gengasförgiftning, även om hjärtbesvären som konstaterats ingå i symptombilden var av subjektiv karaktär.⁴⁸

Patientens karaktär som bedömningsgrund

Eftersom symptomen vid kronisk gengasförgiftning i så hög grad bestod av psykiatriska besvär blev även patientens allmänna karaktär föremål för bedömning. Hur patientens lynne varit innan denne börjat med gengarbeta skulle ge ledtrådar om riktigheten i patientens sjukdomsbild.

Börje Cronholm, psykiatrisk konsult vid Sabbatsbergs gengasklinik, hade främst fått möta två patientkategorier, remitterade till honom av klinikens läkare. Den ena gruppen bestod av nya fall där orsaken till besvären misstänktes vara annan än kronisk gengasförgiftning. Cronholm fick även ta emot långvariga fall, där tillfrisknandet dröjt så pass länge att ursprunget till tillståndet kunde misstänkas ligga i annat än gengasen. För att kunna göra breda analyser av patienters sinnelag hade Cronholm förhört sig om tidigare sjukdomar eller olyckor som skulle ha kunnat orsaka förändringar av hjärnan. Han vidtog även undersökningar av patienters generella lynne och i vilket utsträckning detta kunde ha hysteriska, depressiva, schizofrena eller psykopatiska drag. Förutom mer överiktliga förhör med patienter samt deras omgivning, till exempel arbetsgivare, försökte Cronholm genom intelligenstest, såsom minnes- och koncentrationstester, utesluta ”debilitet”.

Som exempel på effektiviteten i de psykiatriska undersökningarna presenterade Cronholm fallbeskrivningar, av vilka jag valt att närmare gå in på två. Båda fallen gällde busschaufförer i 30-årsåldern. Den första fallbeskrivningen i Cronholms artikel gällde en generell ”fullt normal, gladlynt, lugn och välbalanserad, socialt välanpassad personlighet”.⁴⁹ Efter fyra års gengasarbete hade mannen blivit mycket trött och retlig med minskad libido. Cronholm uppehöll sig särskilt vid mannens plötsligt dåliga minne. Han beskrevs ha missat arbetsdagar och vid flera tillfällen glömt utföra ärenden. Efter en sjukskrivningsperiod hade mannen tillfrisknat och därefter visat klart förbättrade förhållanden. I sin bedömning av fallet uppehöll sig Cronholm särskilt vid att mannen i övrigt ägde egenskaper som definierades som normala samt mannens övertygande symptom.

En helt annan bild gav Cronholm av den andra undersökta busschauffören, som även tidigare varit sjukskriven för ”nervklenhet”.⁵⁰ Då till följd av överansträngning och äktenskapsproblem. Medan den första busschauffören hade bedömts som framförallt ”normal”, beskrevs denne andra man som generellt känslig och rastlös. Patienten hade inte gjort ett tillförlitligt intryck på Cronholm:

Vid psykiatrisk-klinisk undersökning uppträder han med viss högdragen misstänksamhet och är irriterad och avvisande när man går in på personliga frågor. I sitt beteende är han slapp och nonchalant, men är samtidigt lite sirligt manierlig. Han är tydligt spänd, dysforisk och motoriskt orolig. [...] pat. pratar mycket och avviker gärna från ämnet, uttrycker sig krystat och onaturligt. [...] Pat. är otvivelaktigt att uppfatta som en ganska grav, schizoid psykopat.⁵¹

Mannens psykiatriska historik och ett negativt koloxidexponeringstest efter vilket patienten sade sig ha reagerat kraftigt fick Cronholm att helt avfärda kronisk gengasförgiftning som diagnos.⁵²

De två beskrivningarna representerar fall som ansågs särskilt svårbedömda och helt utlämnade till psykiatrisk utvärdering. Patientens trovärdighet bestämde i dessa fall diagnosen. Personligheter bedömda som normala och gladlynta ägde högre trovärdighet än emotionella personligheter. Om de senare inte ansågs hitta på, sades de åtminstone genom livlig fantasi ha suggererat fram ett sjukdomstillstånd. De fall Cronholm avfärdade å det bestämdaste inbegrep en personlighetsavvikelse som innebar en dragning åt det feminina eller ”flickaktiga”, en liknelse använd av Cronholm själv. Vekhet och koketteri förenade det ovan beskrivna fallet av simulation med en busskonduktör i 20-årsåldern, som vid undersökningen uppvisat hysteriska drag.⁵³ Värt att nämna är att Cronholm inte såg sina patientfall som typiska eller representativa för genomsnittet. Han hade själv fått ta emot de som gengasklinikens läkare bedömt vara tveksamma fall. Hans ståndpunkt var att flertalet patienter som sökt vård för kronisk gengasförgiftning hade legitima skäl.⁵⁴

I Saléns ögon var patienternas klasstillhörighet i sig något som höjde deras trovärdighet. De män som sökte sig till gengaskliniken skulle vanligtvis vara av segt virke, som ofta bagatelliserade även allvarligare åkommor. Arbetarklassens män torde, enligt Saléns sätt att se på saken, inte ha varit generellt disponerade till att söka läkarvård. Men då kronisk gengasförgiftning kunde ha allvarliga följder såsom långvarig arbetsförmågenhet var denna patientgrupp mer benägen att söka läkarvård.⁵⁵

Kontroversen fick personalen vid Sabbatsbergs gengasklinik att gå i försvar för patienterna, vilka de menade kollektivt utpekades som ”parasitnaturer”. Enligt Salén och Ljungberg skapade tvisten misstro mot människor som redan lidit socialt av sitt tillstånd. Sjukersättningen från Riksförsäkringsanstalten ansåg de var för ringa. Den täckte dessutom inte lantvistelse, vilket enligt klinikens läkare var av yttersta vikt för tillfrisknande. Att finna arbete efter sjukskrivning menade de innebar stora problem för den som diagnostiserats med kronisk gengasförgiftning, då arbetsgivare var obenägna att anställa ”en halv karl”.⁵⁶

Den kroniska gengasförgiftningen uppgavs av Salén även ha påverkat den drabbades ”moraliska hämningar” och därmed gett upphov till kriminellt beteende hos vissa individer. Vid sidan av inkomstbortfall skulle alltså även konflikt med lagen vara en följd av sjukdomstillståndet.⁵⁷

Efter gengasepoken

– gengasförgiftning blir koloxidförgiftning

När andra världskriget tog slut kunde bensinimporten återupptas och gengasen avvecklas. Men vid Sabbatsbergs gengasklinik, nu Södersjukhusets gengaspoliklinik, avtog inte mängden nybesök. Från att starkt ha förknippats med bara en egentlig orsak, gengasen, blev nu koloxidkällorna fler och mer varierade. Under krigsåren hade tillståndet definierats som

en yrkessjukdom. Framförallt män hade uppsökt kliniken efter att under yrkesutövning ha utsatts för koloxid. Fall av kroniskt gengasförgiftade kvinnor förekom visserligen, men i mer begränsad utsträckning. Dessa kvinnor skulle ha fått i sig koloxiden genom gengas som kontinuerligt läckte in i lägenheter eller kontor från antingen garage i fastigheten eller utifrån genom öppna fönster.⁵⁸ Efter gengasens avveckling fortsatte människor söka läkarhjälp för samma symptom. Diagnosen övergick till att kallas kronisk koloxidförgiftning, vilket även varit beteckningen när diagnosen först uppmärksammats. Ursprunget var nu igensotade, inrykande skorstenar, lysgas och dåliga bunsenbrännare. Från att ha setts som en utpräglad yrkessjukdom kopplades diagnosen kronisk koloxidförgiftning till fler sammanhang och platser. Även hemmet blev en plats där koloxidförgiftningsrisk förelåg.

I skriften *Koloxidförgiftning* från 1947 försökte tre läkare från Karolinska sjukhusets gengasavdelning, Bengt Gullberg, Åke Swensson och Gunnar Wohlfart, komma till en slutsats i frågan genom att ”kritiskt sovra” tidigare publikationer. Ett centralt problem var enligt författarna att medan vissa arbetargrupper som varit verksamma i miljöer med koloxidexposition, såsom hyttarbetare, knappt förekommit i statistiken över kroniskt koloxidförgiftade, hade andra mindre exponerade grupper, såsom busspersonal, i hög utsträckning sökt vård för de subjektiva symptom som förknippades med kronisk koloxidförgiftning.⁵⁹ Författarna påpekade även svårigheterna med att fastställa huruvida patienternas besvär i själva verket rörde sig om sviterna av flera smärre akuta koloxidförgiftningar, vilka författarna bedömde ha varit mycket vanliga hos gengasarbetare, snarare än kronisk koloxidförgiftning.⁶⁰

Liksom tidigare kritiker hade de tre författarna från Karolinska sjukhusets gengasavdelning synpunkter på de mer subjektiva symptomen i den kroniska koloxidförgiftningens generella sjukdomsbild. Huvudvärk, yrsel, avmagring, sexuella rubbningar och allmän trötthet och retlighet tillhörde en allmän neurastenisk sjukdomsbild, vilken kunde uppkomma till följd av flera olika sjukdomstillstånd. Slutsatsen var att Salén ”med lärjungar” ofta istället borde ha ställt diagnosen neurasteni i de fall objektiva symptom som hjärtrubbningar och ögonförändringar inte noterats. Sabbatsbergs gengaskliniks/Södersjukhusets gengaspolikliniks diagnosfrekvens på 80–90 procent var så pass hög att den fick författarna att dra slutsatsen att det rörde sig om överdiagnostisering.⁶¹ Psykiatriska sjukdomsbilder till följd av gengasrädsla var konsekvensen av en intensiv upplysningsverksamhet. Medan annars friska individer skrämte sig själva till sjukdom, hade verkligt kroniskt koloxidförgiftade blivit ännu sjukare genom ”psykisk pålagring”.⁶²

År 1952, sju år efter bensinens återkomst på den svenska marknaden, publicerades i *Svenska läkartidningen* två andra kritiska artiklar. Författarna Axel Ahlmark och Snorre Wohlfahrt, båda medlemmar i Statens

gengasforskningsråd, samt Åke Swensson ifrågasatte klinikens förmåga att diagnostisera sina patienter och själva miljön och menade att behandlingen i sig på ett mentalt plan genererade koloxidförgiftningar.

I väntrummet på Sabbatsbergs gengasklinik/Södersjukhusets gengaspoliklinik fanns enligt artikelförfattarna alldeles för stora möjligheter för patienter att dryfta olika aspekter av sitt tillstånd. Alla hade de erfarenheter av den kroniska gengas-/koloxidförgiftningens diagnos, försäkringsvillkor och behandling, som de med varandra kunde ventileras så ingående att patienternas självbild av sig själva som sjuka stärktes. Journalistiken och tidningarnas ”tendentiösa skildringar” kring gengasförgiftningarna sades ha påverkat diagnosfrekvensen.⁶³

Personalen vid gengaskliniken kallades sarkastiskt för de gengasförgiftades ”riddare”.⁶⁴ Kritiken handlade med andra ord till stor del om att medicinsk personal tagit ett alldeles för stort ansvar för att offentligt försvara och företräda sina patienter. Salén och hans kollegor hade enligt artikelförfattarna kommit att agera utifrån privata och personliga engagemang för klinikens vårdtagare.

Gengasförgiftningarna bedömdes ha blivit en politisk fråga för arbetarklassen. De yrkesskadades kommitté, särskilt engagerad i gengasfrågan, hade enligt artikelförfattarna kommit att bli en lobbyistgrupp, som med ett politiserande av frågan nått stor uppslutning från fackföreningshåll. Kommitténs inflytande hade ernått inflytande i parlamentariska organ samt allmänhetens öron.⁶⁵

Artikeln innehöll upprepningar från tidigare kritik: gengasförgiftningarna legitimerades genom omfattande tidningsskriverier och verkade mer vara en stockholmsföreteelse särskilt lokaliserad till en enskild arbetsplats, nämligen Stockholms spårvägar. Även om vissa fall bedömdes som reella av Ahlmark, Swensson och Wohlfart, hade gengas-/koloxidförgiftningarna genom att ha närts av medier och fackföreningar blivit en smittsam diagnos snarare än det samhällsproblem det beskrivits vara. De gengasförgiftade hade som kollektiv bekräftat sina egna och andras sjukdomstillstånd.

Gengasförgiftningarnas kritiker verkade överhuvudtaget helt ha tappat tålamodet med pressen. I två artiklar undanbads återgivelse av de medicinska artiklarnas innehåll i dagspress. I ytterligare en förbjöds helt sonika nyhetstidningar att återge innehållet i ett medicinskt debattinlägg.⁶⁶ Motiveringar till detta gavs inte. Förbudet och önskemålet om att artiklarnas innehåll inte fick återges i dagspress konstaterades bara kortfattat i fotnoter till artiklarnas rubriker. Kanske var artikelförfattare eller redaktörer oroliga för att allmänhetens tilltro till medicinvetenskapen skulle minska, om interna konflikter blev kända. Kanske ville de hejda framfarten hos vad de ansåg vara en smittsam diagnos.

I samband med att gengaseran nådde sitt slut hade inläggen i *Nordisk medicin* och *Svenska läkartidningen* blivit färre. Men den hårda tonen hade inte mildrats. Den andra av Ahlmarks, Swenssons och Wohlfarts två

kritiska artiklar från 1952 var särskilt riktad mot Sigyn Almgrens diagnostiseringar. Enligt artikelns allmänna slutsats hade diffusa primäruppgifter och bristfälliga utredningar fått ligga till grund för Almgrens resultat, vilka artikelförfattarna menade var onyanserade. Diagnosen kronisk koloxidförgiftning hade tillgripits i fall som kunde ha berott på helt andra faktorer än koloxidexposition. Almgren kritiserades för att inte ha tagit andra faktorer med i beräkning. Klimakterium, möjlig felstyrka i glasögon, trötthet som naturlig följd av moderskap till nyfödda tvillingar var exempel på andra förklaringar till Almgrens patienters symptom.⁶⁷ Sammantaget var kritiken främst riktad mot Almgrens vetenskaplighet och omdöme. Möjligen kan kritiken ha påverkats av att Sigyn Almgren var kvinna. Genom denna kritik mot Almgrens vetenskapliga legitimitet positionerade artikelförfattarna sig gentemot denna andra, motsatta, ståndpunkt i kontroversen om kroniska koloxidförgiftningar.

Epilog

Som tidskrifternas artikelregister redovisar avtog mängden artiklar i ämnet efter 1952. Sabbatsbergs sjukhus gengasklinik hade flyttats till Södersjukhuset och 1951 omvandlats till en yrkesmedicinsk verksamhet. Ernst Salén hade lämnat Sabbatsbergs gengasklinik vilket innebar att den tyngsta auktoritet som representerat gengaskliniken lämnat debattarenan. Sigyn Almgren nöjde sig med att presentera en historik över den kliniska verksamheten vid ett internationellt symposium om kronisk koloxidförgiftning. Mötet, som ägde rum i tyska Bad Homburg, samlade läkare med kliniska erfarenheter av kronisk koloxidförgiftning från ett flertal europeiska länder. Presentationen blev även den tyska tidskriftspublikation som tidigare nämnts. Almgrens presentation följdes av en kritisk artikel skriven av Axel Ahlmark och Åke Swensson, båda bekanta namn i debatten, samt klinikkollegan Einar Franke. Kritiken som riktades mot Almgrens framställning var bekant – Sabbatsbergs gengasklinik hade ägnat sig åt överdiagnostisering. Även om Karolinska sjukhusets gengasavdelning även i denna artikel förekom som jämförelse relaterade kritikerna nu till motsäggande erfarenheter och forskningsresultat från andra europeiska kliniker med verksamhet inom området kronisk koloxidförgiftning.⁶⁸

År 1961 publicerades en yrkesmedicinsk avhandling om förekomsten av kronisk koloxidförgiftning hos arbetare i miljöer där stationär gengasdrift användes. Författaren S. Åke Lindgren verkade inom Karolinska sjukhusets yrkesmedicinska avdelning, ledd av Åke Swensson som tillsammans med Axel Ahlmark även omnämndes i avhandlingens tackord. Oavsett om det påverkade avhandlingens resultat och slutsats är det värt att notera att Lindgrens avhandling tillkom vid en av de två kliniker vilka debattörerna främst hört till. Lindgren menade att ett grundproblem hade varit att de läkare som aktivt deltagit i diskussionen hade lagt in olika

innebörder i termen kronisk. Tvisten hade därmed enligt Lindgren till stor del bestått i begreppsförvirring då vissa tolkat beteckningen kronisk som en kumulativ förgiftningsprocess, medan andra med kronisk menade själva tillståndet i sig som dock uppstått vid ett enda eller ett fåtal förgiftningstillfällen.⁶⁹ Efter att ha studerat industriarbetares hemoglobinvärden vid olika tillfällen under arbetsdagarna i miljöer med stationär gengasdrift kunde Lindgren inte styrka existensen av sjukdomstillståndet kronisk koloxidförgiftning som följd av kumulativ koloxidexposition. Snarare lutade Lindgrens slutsats åt att det sjukdomstillstånd som betecknats som kronisk koloxidförgiftning kunde härledas till ett nationellt utbrett neurasteniskt syndrom som till exempel kunde uppstå från stressen som medföljde skift som arbetsform.⁷⁰

Vid tiden för publiceringen av Lindgrens avhandling var diskussionen i de medicinska tidskrifterna över. Lindgrens avhandling skulle kunna tolkas som sista ordet i tvisten eller en punktering av diskussionen. Eller så kan den fortsatta tystnaden vara ett resultat av att Almgren, som 1951 lämnade gengaskliniken och blev överläkare vid Beckomberga sjukhus,⁷¹ och övriga som hade varit aktiva vid Sabbatsbergs gengasklinik redan avslutat sitt deltagande i diskussionen och gått över till nya verksamhetsområden. Om kronisk koloxidförgiftning hade försvunnit ur patienternas medvetenhet som möjlig förklaring till ett generellt trötthets- och nedstämdhetstillstånd torde detta ha påverkat den initiala självdiagnos som föregår ett läkarbesök. Sviktande patientkrav på kronisk koloxidförgiftning som diagnos kan ha varit en orsak till att tvisten ebbade ut. Exakt varför den medicinska tvisten om diagnosen kronisk koloxidförgiftning avtog kan i sig inte besvaras utifrån denna artikels empiriska underlag. Men för denna studie var Lindgrens avhandling ett avslut på en tvist som framförallt pågått mellan två medicinska kliniker – Sabbatsbergs gengasklinik och Karolinska sjukhusets gengasavdelning.

Slutdiskussion

Undersökningen har avsett att belysa den medicinsk-vetenskapliga kontroversen kring kronisk gengas-/koloxidförgiftning. Syftet har inte varit att i efterhand fälla en dom över den biomedicinska riktigheten i vare sig den ena eller andra sidans ståndpunkter. Istället har jag velat diskutera en diagnos med till stor del subjektiva symptom och hur denna beskrivits och bedömts av sin samtid. Leonhardts slutsats var att Saléns övertygelse och status förlänte diagnosen kronisk gengas-/koloxidförgiftning hög legitimitet, vilket i sin tur gav upphov till en förgiftningsepidemi. Detta kan givetvis ha varit en bidragande orsak, men en mer djupgående analys av kontroversen mellan personal vid Sabbatsbergs gengasklinik och Karolinska sjukhusets gengasavdelning visar att fler faktorer samspelade i förhandlingen om diagnosens legitimitet.

I ljuset av kontroversteori och kultursjukdomsbegreppet framstår gränsdragningar som ett fruktbart analysverktyg. Läkarna försökte i sina artiklar och skrifter etablera gränser läkare emellan, mellan läkare och patient samt mellan patienter av olika status. Personal från Karolinska sjukhusets gengasavdelning riktade hård kritik mot verksamheten vid Sabbatsbergs gengasklinik, sedermera Södersjukhusets gengaspoliklinik. Ställningstagandet rörde inte bara den egna vetenskapliga legitimiteten och epistemologiska auktoriteten, utan även statusen för den verksamhet man tillhörde. Striden stod tydligt mellan två kliniker; den ena kommunal, den andra statlig, båda placerade i Stockholm. Frågan rörde inte bara inomvetenskapliga spörsmål utan även verksamhetens anseende och status utåt, mot samhälle och politiska fora. Att vinna striden kunde innebära status, likväl som något mer påtagligt – större resurstilldelning. För Sabbatsbergs gengaskliniks vidkommande var till och med ett nedläggningshot förestående vid öppnandet av Karolinska sjukhusets gengasavdelning. Två avdelningar inriktade på gengas-/koloxidförgiftningar i en och samma stad var svårt att motivera för statliga och kommunala instanser. Detta förhållande torde ha spätt på animositeten mellan gengaskliniken och gengasavdelningen, då det ställde den enas existens mot den andras.

Artiklarna visar även gränsdragningar mellan läkare och patient. Medier beskyldes för att ha informerat för mycket. Fullmatade med information om gengasens risker skulle Stockholms invånare gå man ur huse till någon av stadens gengaskliniker. Personalen på Sabbatsbergs gengasklinik/Södersjukhusets gengaspoliklinik anklagades för att inte ha upprätthållit strängare gränser gentemot patienterna. Istället skulle de ha blivit sina egna patienters lojala ”riddare”. Salén, Ljungberg och Almgren menade i sin tur att kritikernas misstro mot de kroniskt koloxidförgiftade var hånfull och cynisk. Argumentationen berör definitionen av ett idealt förhållande mellan läkare och patient. Den förment sakliga och objektiva läkaren håller distansen och låter sig inte påverkas känslomässigt av patientens sociala eller hälsomässiga situation. Åtminstone inte på ett sätt som inverkar på läkarens omdöme. Även om det ena inte behöver utesluta det andra antydde de som kritiserade Sabbatsbergs sjukhus gengasklinik en gräns mellan vetenskap och empati. I debattinläggen författade av företrädare för Karolinska sjukhusets gengasavdelning anklagades Salén och Almgren med kollegor för att falla till föga för enskilda privatintressen snarare än att förment objektivt söka efter en biomedicinsk ”sanning”. Kontroversen kring kronisk gengas-/koloxidförgiftning inbegrep med andra ord även en diskussion om enligt vilka kriterier medicinsk-vetenskaplig forskning och klinisk verksamhet kunde betecknas som objektiv.

Kritiken gällde inte bara närheten mellan läkare och patient utan även patienter emellan. Likaväl som patienterna sades ha påverkats av medie-skrivier, skulle de även ha påverkats av varandra i väntrum som mena-

des i för hög grad ha främjat kontakter vårdsökande emellan. Genom att vårdsökande utbytte information med varandra, samt att de inhämtade information från medier, urgröpets läkarens tolkningsföretråde och makt över diagnostiseringsförloppet. Att hålla inne med information, vilket var fallet med vissa artikelförfattares aversion mot att citeras i dagspressen, var därmed ett sätt att hålla fast vid expertrollen och inte släppa den maktposition expertisen i sig legitimerade.

Ett av bevisen för patienternas trovärdighet och därmed legitima vårdkrav var enligt Salén patienternas klassbakgrund. Under andra världskriget definierades kronisk koloxidförgiftning som en yrkessjukdom. De drabbade var män från arbetarklassen som enligt Saléns resonemang skulle vara mindre benägna att söka vård för åkommor som läkare kunde avfärda som bagateller. Bilden från motståndarhåll var emellertid något annorlunda. Här upprättades odiskutabla gränser mellan förment verkligt – egentligen biomedicinskt bevisbart – sjuka, psykiskt instabila och hysteriska storstadsbor och en grupp vars enda problem var arbetsskygghet och lättja. Utstuderade personligheter med feminina drag bedömdes inte som trovärdiga och stod i direkt motsats till Saléns beskrivning av den stoiske arbetarmannen. En diagnos baserad på kliniska tester innebar högre status inom patientgruppen jämfört med de patienter som diagnostiserades utifrån psykologiska utvärderingar. Låg status hade de som menades ha skrämts till sjukdom, även om detta i sig innebar ett upplevt lidande till skillnad från vad som ansågs som ren simulering. Möjligheten att få ut försäkringspengar har av Leonhardt lyfts som en motivation för patienterna att få diagnosen kronisk koloxidförgiftning. Men önskan att få bli bedömd för att vara en trovärdig person som föll inom de upplevda gränserna av psykiatrisk normalitet är inte en aspekt som bör glömmas bort i sammanhanget.

Att diagnosen kallades just gengasförgiftning innebar en stark koppling till manliga yrkessjukdomar. Eventuella fall av kroniskt koloxidförgiftade kvinnor bortdefinierades av begreppet, då de yrken som främst ägnade sig åt gengaskörning och aggregathantering var manligt dominerade. Efter gengasens avveckling kodades diagnosen om. Nu var inte arbetsplatsen den enda riskzonen. Hemmafruar blev en ny patientgrupp. Dessa avfärdades gärna med hänvisning till kvinnliga tillstånd som klimakterium och moderströthet. Ett helhetsgrepp på denna aspekt är svårare att läsa ur det material jag gått igenom. En studie av patientjournaler från 1941 till omvandlingen av Södersjukhusets gengaspoliklinik till yrkesmedicinsk klinik skulle kunna visa hur omkodningen av diagnosen kronisk koloxidförgiftning påverkade status hos diagnos såväl som patient. Klinikernas eget material skulle även kunna ligga till grund för en studie i hur stor grad kontroversen präglades av en professionsstrid mellan till exempel invärtesläkare som Salén och Almgren, psykiatriker som Olov Kinberg, eller neurologer som Gunnar Wohlfart.

Sammanfattningsvis vill jag poängtera de dimensioner som samspelade i tvisten som uppstod kring diagnosen kronisk gengas-/koloxidförgiftning. Här synliggörs flera samhällseliga faktorer och intressen som bidrog till att göra just denna fråga så infekterad. Vad som kunde tyckas vara en angelägenhet för läkare och patienter berörde även starka politiska intressen som kom i konflikt med näringsekonomiska intressen. Föreställningar om manligt och kvinnligt, normalt och avvikande, legitima och illegitima krav samt god och dålig vetenskap skapade komplexitet i en kontrovers som är väl värd ytterligare studier.

Summary

Chronic carbon monoxide poisoning as a contested disease 1944–1961. By Helena Ekerholm. During World War II, wood gas became the primary fuel for Swedish motorists. Although reliable as an emergency fuel, wood gas caused concern due to its high percentage of carbon monoxide, leading to acute and chronic carbon monoxide poisoning mainly among workers in the transport sector. Chronic carbon monoxide poisoning became an intensely debated diagnosis within the medical community. The article discusses this controversy with specific regard to Thomas Gieryn's boundary theory and the concept of culture-bound diseases in Sweden primarily associated with Karin Johannisson's research in the field of the history of medicine. Source material includes medical scientific publications and archive material from a state research centre handling chronic carbon monoxide poisoning. Politically the diagnosis reached high credibility, but within the medical profession the diagnosis and its clinical practice were criticised. Symptoms were diffuse and included general fatigue, headache, vertigo, sleeping problems, apathy and decreased libido. Doctors diagnosing patients with chronic carbon monoxide poisoning had primarily to rely on patients' own descriptions of their ailments, although some clinical tests were also executed. The first clinic specifically aimed at carbon monoxide poisoning, *Sabbatsbergs gengasklinik*, received criticism for over-diagnosing. The clinic was accused of creating a wood gas scare in the Stockholm region and causing an epidemic of imagined chronic monoxide poisoning, spurred on by extensive writings in the popular press. The controversy concerned problems of discerning those who were considered to be "objectively ill" from those who through fear had induced chronic carbon monoxide poisoning upon themselves.

Notions of working-class masculinity, boundaries between physical and mental illness as well as a clash of interests between the labour movement, national social insurance offices and private enterprise are some of the facets within a complex controversy ultimately focused on drawing boundaries between legitimate and illegitimate patient demands and achieving epistemic authority.

Noter

1. Denna artikel har skrivits med stöd av Stiftelsen J.C. Kempes minnes stipendiefond och är en del av mitt avhandlingsprojekt om alternativa drivmedel i Sverige 1919–1939. Avhandlingsprojektet ingår i forskningsprogrammet *Fuel of the future?* finansierat av Formas.
2. Koloxid är samma kemiska förening som kolmonoxid. Av pedagogiska skäl skulle termen kolmonoxid kunna vara att föredra, men jag har valt att använda termen koloxidförgiftning då denna används i allt studerat svenskspråkigt material samt i P. O. Ganrot, C-B. Laurell, B. Lundh & B. Nosslin: *Klinisk kemi. Ett kompendium sammanställt vid Kemiska centrallaboratoriet Malmö allmänna sjukhus* (Lund, 1973 [1970]). Även i det studerade materialet används termen koloxid. Att jag även valt att i viss mån använda termen gengasförgiftning grundar sig i att diagnosen kronisk koloxidförgiftning blev så starkt sammankopplad med gengas användande att de kliniker som inrättades för att diagnostisera och behandla de kroniskt koloxidförgiftade hette just gengasklinik och gengasavdelning.
3. Jörgen Malmquist: "Sjukdomsföreställningar under 1900-talet. Från kloros och fokalinfektion till elallergi, fibromyalgi och utbrändhet" i *Läkartidningen* 101:1–2 (2004), 64–73.
4. Tore Leonhardt: "Gengasepoken i Sverige 1939–1945. Kontroversiell förgiftningsepidemi lade grund för yrkesmedicinen" i *Läkartidningen* 102:14 (2005), 1066.
5. Andra exempel på nya myndigheter var till exempel Medicin-tekniska nämnden för gengasfrågor och Gengasnämnden/-byrån, båda under Statens bränslekommission. Även fackföreningar intresserade sig för frågan och startade Fackförbundens gengaskommitté. Riksarkivet: http://www.nad.ra.se/archive_index.aspx?id=a0973fcd-9ab7-11d5-a700-0002440207bb&cs=Balder, http://www.nad.ra.se/archive_index.aspx?id=a0974125-9ab7-11d5-a700-0002440207bb&cs=Balder, http://www.nad.ra.se/archive_index.aspx?id=a097413a-9ab7-11d5-a700-0002440207bb&cs=Balder. Datum för länk 090915.
6. Sigyn Almgren: "Gengasdriften under andra världskriget skadade många människor" i *Sabbatsbergs sjukhus 111 år* (Stockholm, 1990), 274.
7. *Ibid.*, 275.
8. *Ibid.*, 275.
9. Thomas Gieryn: *Cultural boundaries of science. Credibility on the line* (Chicago & London, 1999), 1–5 samt 15–16.
10. Karin Johannisson: "Om begreppet kultursjukdom" i *Läkartidningen* 105:44 (2008), 3129–3132. Medicinsk-historisk forskning om kultursjukdomar har i Sverige framförallt kommit att förknippas med Karin Johannisson, men bland övrig intressant forskning med ansatsen kan nämnas Maria Björk och Anna Prestjån. Medicinhistorisk forskning med fokus på samspelet mellan samhällets maktstrukturer och medicin (diagnoser och behandling) har bland annat behandlats av Roger Qvarsell, Jenny Björkman, Maja Larsson, Anders Berge och Anna Lundberg.
11. Johannisson: "Om begreppet", 3130 och 3132. Harry Collins & Trevor Pinch: *Dr. Golem. How to think about medicine* (Chicago & London, 2005), 114–115.
12. Collins & Pinch: *Dr. Golem*, 78–79 och 114–115.
13. *Ibid.*, 9 och 114–115.
14. *Ibid.*, 14 och 122–125.
15. Ernst Salén: "Om gengasepoken i Sverige 1939–1945. En klinisk och social-medicinsk översikt" i *Nordisk medicin* 30:17 (1946), 923. Citat från Ernst Salén: "Kort orientering om gengasförgiftningens förekomst, utforskning och förebyggande i Sverige" i *Svenska läkartidningen* 41:1 (1944), 33. Citatet kursiverat i originalartikeln. Upptäckten och de första undersökningarna är vidare behandlad av Leonhardt.
16. "Koloxidförgiftning (kronisk)" i *Hälsövännen* 40:8 (1925), 158.
17. Salén: "Om gengasepoken", 923.
18. Se till exempel Carl Skånberg: *Gengasboken* (Stockholm, 1940). *Gengasboken* tar upp koloxidförgiftning och livräddning som särskilt kapitel.
19. *Gengas: ett ting på gott och ont*, utgiven av Läkärförbundet 1943. Se även Leonhardt: "Gengasepoken i Sverige", 1062.
20. Leonhardt: "Gengasepoken i Sverige", 1062.
21. Se till exempel: Riksdagstryck. Proposition nr 169, 1946, statsutskottets utlåtande nr 68, 1945.
22. Riksdagstryck. Andra kammarens protokoll, 16:72–73, 1945.

23. Sigyn Almgren: "Om hjärtförändringar vid koloxid-(gengas-)förgiftning", *Nordisk medicin* 30:17 (1946), 959–960.
24. Sigyn Almgren: "Den kroniska gengasförgiftningen ur 'neurosympunkt'", *Nordisk medicin* 31:38 (1946), 2168–2169.
25. Olof Kinberg: "Är CO-syndromet av 'psykogen' natur?", *Svenska läkartidningen* 49:9 (1952), 550–551
26. *Ibid.*, 551.
27. Sigyn Almgren: "12 Jahre Erfahrungen auf dem Gebiete der chronischen Kohlenoxydvergiftung in Schweden", *Archiv für Gewerbepathologie und Gewerbehygiene* 13:1–2 (1954), 116 och 122.
28. Karin Johannisson: *Tecknen. Läkaren och konsten att läsa kroppar* (Stockholm, 2004), 214 samt 230–231.
29. *Ibid.*, 244–245.
30. Nils Ljungberg: "Sociala och tekniskt-profylaktiska erfarenheter från Gengaskliniken, Sabbatsbergs sjukhus" *Nordisk medicin*, 30:17 (1946), 965.
31. *Ibid.*, 946. Börje Cronholm: "Psykiatriska erfarenheter från Sabbatsbergs gengasklinik", *Svenska läkartidningen* 42:24 (1945), 1641–1642.
32. Karin Johannisson: *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter* (Stockholm, 1990), 110–112.
33. Riksarkivet. Medicinalstyrelsen, Statens gengasforskningsråd vol 2. Skrivelse till Statens gengasforskningsråd 20/11 1944, sammanfattning av fallet gjord av Ernst Salén.
34. Johannisson: *Medicinens öga*, 109–114.
35. Johannisson: "Om begreppet kultursjukdom", 3132.
36. Nils Antoni: *En bok om nerver* (Stockholm, 1946). 254–259, 261, 265, 269 samt 273–274. Citerade ordval från 254.
37. Riksarkivet. Medicinalstyrelsen, Statens gengasforskningsråd, vol II. Skrivelse till Riksförsäkringsanstalten, av Nils Antoni 12 oktober 1944.
38. Se till exempel: Riksarkivet. Medicinalstyrelsen, Statens gengasforskningsråd, vol 1. Protokoll 24 november 1944 och skrivelse från Sven Forssman till Ragnar Huss 14 mars 1945.
39. Thomas Hillmo: *Arsenikprocessen. Debatt och problemperspektiv kring ett hälso- och miljöfarligt ämne i Sverige 1850–1919* (Linköping, 1994), 125–127 samt 155–158.
40. *Motor*, nr 44, 11 november 1944, 7.
41. Riksarkivet. Medicinalstyrelsen. Statens gengasforskningsråd, vol 2. Skrivelse från Ernst Salén till Statens gengasforskningsråd 9 december 1944.
42. Salén: "Om gengasepoken", 926.
43. Malmquist: "Sjukdomsföreställningar under 1900-talet", 66.
44. Salén: "Om gengasepoken", 924–926.
45. *Ibid.*, 927.
46. *Ibid.*, 927–929.
47. *Ibid.*, 929.
48. *Ibid.*, 929–930.
49. Liknande omdömen i fallbeskrivningar återfinns även i Bengt Gullberg, Åke Swensson & Gunnar Wohlfart: *Koloxidförgiftning* (Stockholm, 1947), särskilt 51–52 där ord som klok, rejäl och trovärdig användes för att beskriva patienter. Författarna var verksamma vid Karolinska sjukhusets gengasavdelning.
50. Citattecken även i Cronholms artikel.
51. Cronholm: "Psykiatriska erfarenheter", 1637.
52. *Ibid.*, 1632–1637.
53. *Ibid.*, 1639.
54. *Ibid.*, 1640.
55. Riksarkivet. Medicinalstyrelsen, Statens gengasforskningsråd, vol II. Skrivelse av Ernst Salén till Statens gengasforskningsråd 9 december 1944, 2.
56. Ljungberg: "Sociala och tekniskt-profylaktiska erfarenheter", 964–965. Kinberg: "Är CO-syndromet av 'psykogen' natur?", 545.
57. Riksarkivet. Medicinalstyrelsen, Statens gengasforskningsråd vol II. Skrivelse från Ernst Salén till Ragnar Huss 8 augusti 1944, 2.
58. Rapporter som berör kvinnor diagnostiserade med kronisk gengasförgiftning finns i gengasforskningsrådets arkiv, se till exempel rapport om kvinnlig kontorist som uppsökt Sabbatsbergs gengasklinik i augusti 1944 efter en tids trötthet och ständiga huvudvärker. Gengasen hade enligt rapporten strömmat in genom kontorets öppna fönster. Riksarkivet. Medicinalstyrelsen, Statens gengasforskningsråd, vol I.
59. Gullberg, Swensson & G Wohlfart: *Koloxidförgiftning*, 47.
60. *Ibid.*, 48.
61. *Ibid.*, 52–61 samt 72.
62. *Ibid.*, 66.
63. Axel Ahlmark, Åke Swensson & Snorre Wohlfart: "Kritiska synpunkter på dia-

gnostik och behandling vid Stockholms stads gengasklinik. II. Miljö och terapi” i *Svenska läkartidningen* 49:43 (1952), 2660–2663.

64. Gunnar Wohlfart: ”Om koloxidencefalopati. Ett svar till prof. Kinberg” i *Svenska läkartidningen* 49:12 (1952), 782.

65. Ahlmark, Swensson & S Wohlfart: ”II. Miljö och terapi”, 2663–2664.

66. Återgivelse undanbedes i artiklarna ”Kritiska synpunkter på diagnostik och behandling vid Stockholms stads gengasklinik.

1. Etiologi och symtomatologi vid s.k. kronisk koloxidförgiftning” i *Svenska läkartidningen*, 49:30 (1952) samt ”II. Miljö och terapi”, båda av Ahlmark, Swensson & S Wohlfahrt. Det bryskare återgivningsförbudet gällde G Wohlfart: ”Om koloxidencefalopati”, 779.

67. Ahlmark, Swensson & S Wohlfart: ”I. Etiologi och symtomatologi vid s.k. kronisk koloxidförgiftning”, 1914, 1919 samt 1921–1923.

68. Axel Ahlmark, Einar Franke & Åke Swensson. ”Några intryck från förhandlingarna vid ett internationellt symposium om s.k. kronisk koloxid (CO-) förgiftning i Bad Homburg” i *Svenska Läkartidningen* 53:50 (1956), 3364–3369.

69. S. Åke Lindgren: *A study of the effect of protracted occupational exposure to carbon monoxide: with special reference to the occurrence of so-called chronic carbon monoxide poisoning* (Stockholm, 1961), 5 och 9.

70. *Ibid.*, 67–71.

71. Leonhardt: ”Gengasepoken i Sverige”, 1067.

Tema: Bokhistoria

Inledning

Kristina Lundblad och Henrik Horstbøll

Teknikerna att skriva och trycka eller med hjälp av andra grafiska metoder reproducera den mänskliga hjärnans produkter har och har haft en på alla plan genomgripande inverkan på hur samhället och kulturen formats och utvecklats. Att i idéhistorikernas årsbok erbjudas att göra ett temanummer om bokhistoria upplevde vi därför som speciellt roligt och utmanande. Här hade vi en arena där ljuset traditionellt sett riktats mot idéer, mot de abstraktioner vilka dagens forskare huvudsakligen har kännedom om genom den grafiska kommunikationens produkter, produkter som man dock alltför sällan beaktat som informationsbärare i sig. Boken, tidningen, blanketten, affischen och alla andra typer av dokument är betydelseskapande artefakter. Utan dem hade inga idéer kunnat spridas, men deras värde ligger inte endast i den förmedlande aspekten utan i högsta grad också i den mening deras form genererat, både i samspel med text eller bildinnehållet och i egen rätt. Bokhistoria undersöker och diskuterar detta samspel och blir därigenom en mötesplats för många vetenskapliga intressen. När de i vidaste mening textbaserade filosofiska, historiska och litterära intressena konfronteras med grafiska och bibliografiska problemställningar kommer den materiella kontexten för transmission av texter, bilder och ljud i fokus.

För att de bokhistoriska perspektiven skulle bli så konkreta som möjligt, kom vi snart överens om att artiklarna i temadelen borde ta sin utgångspunkt i ett specifikt dokument eller en väl avgränsad grupp av dokument. På så sätt, tänkte vi, skulle den bokhistoriska synvinkeln tydliggöras och kopplingen till ämnets centrala intresse för materiella frågor – till vilka vi räknar formgivning – lyftas fram. Samtidigt skulle artiklarna förmå belysa större områden, eftersom det specifika vanligtvis speglar det generella på ett eller annat sätt. Tagna tillsammans skulle artiklarna sålunda kunna ge läsaren en god bild av det bokhistoriska forskningsfältet och av den betydelse kommunikationens materiella sidor har.

Innan vi presenterar temadelens artiklar vill vi dock ge en kortfattad introduktion till det bokhistoriska fältets centrala traditioner. Nummer fyra av tidskriften *Modern intellectual history* (2007) innehöll bidrag från ett symposium om bokhistoria där tre nyckelpersoner inom ”den nya bokhistorien” diskuterar ämnets upprinnelse, utveckling och perspektiv.¹ Historikern Robert Darntons väg till *bokhistoria* gick genom arbetet med arkivmaterialet efter det schweiziska tryckeriet och förlagshuset Societé typographique de Neuchatel. Med utgångspunkt i detta material kunde Darnton rekonstruera den stora franska encyklopedins utgivningshisto-

ria.² Den bokhistoriska metod han använde i arbetet sammanfattade han 1982 i tidskriften *Dædalus* i en nu klassisk artikel med titeln ”What is the history of books?”, en artikel som han 2007 reviderade i ljuset av den debatt den givit upphov till bland bibliografiskt orienterade bokhistoriker, det vill säga bokhistoriker som huvudsakligen riktat sitt intresse mot själva dokumentet medan dokumentets samhällsliga och kulturella kontexter lämnats utanför. En annan viktig deltagare i symposiet var Roger Chartier. Chartier, som tillhörde kretsen kring tidskriften *Annales*, arbetar i den tradition som utvecklats ur Lucien Febvres och Henri-Jean Martins banbrytande arbete *L'Apparition du livre* (1958). Tillsammans med Henri-Jean Martin redigerade Chartier *Histoire de l'édition française* 1–4 (1982–1986), vilken skulle komma att sätta standard för en räckta nationella bokhistoriska verk, och i *L'Ordre des livres* (1992) presenterade han sina generella, bokhistoriska ståndpunkter.

Bakgrunden till Peter Burkes deltagande i symposiet var hans undersökning av det populära, folkspråkliga boktrycket, publicerad i *Popular culture in early modern Europe* (1978), samt hans bok- och bibliotekshistoriska kunskapssociologi.³ Liksom Darnton och Chartier har Burke påverkats starkt av D. F. McKenzie och det vetenskapliga värdet i dennes textsociologi utgjorde symposiets centrala tema. Med *Bibliography and the sociology of texts* (1986/99) och *Making meaning* (1999) byggde McKenzie en bro mellan den bibliografiska tradition som han själv tillhörde och den nya, av den franska mentalitetshistorien påverkade, bokhistorien. McKenzie definierar textsociologin som ”the only discipline which has consistently studied the composition, formal design, and transmission of texts by writers, printers and publishers; their distribution through different communities by wholesalers, retailers, and teachers; their collection and classification by librarians; their meaning for, and – I must add – their creative regeneration by, readers. [...] It accounts for a history of the book and, indeed, of all printed forms including all textual ephemera as a record of cultural change, whether in mass civilization or minority culture.”⁴ Samtidigt utvidgade McKenzie textbegreppet till att omfatta huvudparten av den materiella kulturproduktionen. ”I define ’texts’ to include verbal, visual, oral and numeric data, in the form of maps, prints, and music, of archives of recorded sound, of films, videos, and any computer-stored information, everything in fact from epigraphy to the latest forms of discography.”⁵ Formuleringen definierar precis den gemensamma grunden för bibliografi, textsociologi och bokhistoria, och det är också denna som är utgångspunkten för det aktuella temat i detta års Lychnos: bokhistoria.⁶

Temadelen tar sin utgångspunkt under tidig medeltid och går fram till 1980-talet men trots att det ligger 700 år mellan materialet i Eva Nilsson Nylanders respektive Klaus Nielsens artiklar, kan man faktiskt säga att det finns beröringspunkter i den problematik som behandlas. Hur förhål-

ler man sig till verk och dokument som inte enkelt låter sig inordnas i de sedvanliga kategorierna och vilka effekter får sådana polymorfa framträdelseformer för den som ska läsa, tolka eller klassificera produkterna ifråga? I Eva Nilsson Nylanders fall handlar det om samlingshandskrifter, det vill säga böcker i vilka man samlat olika texter av olika författare i ett och samma band. Samlingshandskriftens uppdykande under tidig medeltid innebär ett radikalt skifte inom handskriftskulturen. Som en utpräglad bruksartikel kan den ge värdefull information om läsvanor och vanliga människors vardagsliv och ur kodikologisk synvinkel utgör den ett rikt material för analyser av handskrifters strukturella uppbyggnad. Trots detta har den inte förrän på senare tid uppmärksammats i någon nämnvärd grad av forskningen. Det beror sannolikt på dess ofta enkla utformning menar Nilsson Nylander, och påpekar att forskningen länge haft en förkärlek för prakthandskrifter, samt på dess svårfångade karaktär vilken hos forskare och bibliografer genererat ett ambivalent förhållningssätt – man har helt enkelt inte vetat om man ska förhålla sig till verket, till den fysiska boken eller till båda. Nilsson Nylander ger en ingående bild av den skräckinjagande bristen på koherens inom terminologin samt visar, genom sitt exempel, på samverkan mellan det fysiska och det innehållsliga, då och nu.

Skolböcker är utpräglade bruksböcker och trots att de haft en så central funktion genom historien hör de till de minst undersökta genrerna av tryckta böcker. Liksom när det gäller handskrifter har den forskning kring tryckt material som bedrivits inom olika discipliner traditionellt sett ägnat större intresse åt praktutgåvor och kanoniserade titlar. Det tilltagande intresset för bokhistoriska perspektiv håller glädjande nog på att förändra detta förhållande, något som torde leda till insikten att det oftast har varit de till synes mest oansenliga och vardagliga trycksakerna som spelat störst roll i de historiska processerna. I sin genomgång av den danska skolboken under 1500-, 1600- och 1700-talen diskuterar Charlotte Appel hur forskning kring skolböckernas funktion och användning kan kasta nytt ljus inte endast över skolhistorien utan också över bokkulturen i vidare mening och exempelvis öka vår förståelse för hur olika slags läsarter och sätt att förhålla sig till läsande utvecklats.

Handskriftskulturen tog inte slut med tryckets införande och Christina Holst Færch visar i sin undersökning av handskrivna smädesskrifter – paskviller – från 1700-talets Danmark och Norge att det kunde finnas en spänning mellan de båda, en spänning som speglade konflikten mellan högt och lågt i flera olika bemärkelser. Den handskrivna kommunikationen människor emellan undgick censurmyndigheterna, men den ingick likväl, menar Holst Færch, i enväldets litterära kultur. Paskvillen fungerade som en form av nyhetsmedium genom vilket maktelitens förhållanden hånades och hängdes ut. Som teknik möjliggjorde handskriften därmed upprättandet av en ”sub-offentlig diskurs” och de enkla dokumenten

blev ett vapen mot den offentliga sfären och dess noga kontrollerade tryckkultur.

Paskvillerna var vanligen anonyma men det behövde inte betyda att upphovsmannen var okänd. Detsamma gällde för anonymt utgivna tryckta texter. Anonymitetens funktion var dock i hög grad betingad av den historiska situationen och i Henrik Horstbølls artikel får vi följa anonymitetens förändrade villkor och innebörd under danskt 1700-tal. Horstbøll visar här hur den korta perioden av obegränsad tryckfrihet 1770–1773 i Danmark markerar ett skifte. Friheten från censur medförde en omedelbar politisering av anonymiteten och påkallade samtidigt, och till synes paradoxalt, ett behov av en ny, redaktionell kontroll över de texter som nu strömmade in till förläggare och tidningsutgivare. Även om tryckfriheten sedan återigen begränsades, hade ett viktigt steg tagits från statlig styrning till civil redigering av offentligheten. Horstbøll belyser hur utvecklingen även återspeglas i det faktum att boktryckaren får stå tillbaka för förläggaren som dominerande aktör på bokmarknaden, något som i sin tur hade betydelse för författarens position. Dokument förmedlar inte bara texter, de är också fysiska manifestationer av relationerna mellan ett verk, dess upphovsman och bokens producenter och angivandet eller utelämnandet av dessa personers namn vittnar ofta om komplexa samhälleliga och ekonomiska omständigheter.

”Materialiteten er et afgørende og komplekst tekstuelte vilkår, som har krav på opmærksomhed, selv når den ikke påkalder sig den”, påpekar Jens Bjerring Hansen i sin analys av typsnittens kulturella och sociala signifikans i ett antal Holbergutgåvor från 1700-talet. Typsnitt hör troligen till de materiella faktorer i en bok som läsaren lägger minst märke till, på ett medvetet plan, och det är meningen att det ska vara så – ett riktigt bra typsnitt märks inte, brukar det heta. I den utdragna brytningstiden mellan fraktur och antikva hade valet av typsnitt emellertid en ideologisk och ekonomisk laddning. Av tradition sattes latinska ord med antikva (latinsk stil) och övrig text – på svenska, danska eller tyska – med fraktur och de flesta människor hade lika svårt att läsa antikva som vi idag har att läsa de gotiska stilarna. Frakturen förknippades med det nationella och folkliga, med Nordeuropa och protestantismen. Detta, visar Bjerring Hansen, fick till följd att Holbergs *Peder Paars*, som författaren ville föra fram som ett högkulturellt ”poema heroico-comicum”, i utgåvor där man frångått regeln om att sätta latinska ord – såsom ”auctor” och ”satyr” – i antikva snarast skrevs in (eller trycktes in!) i den folkliga litteraturens diskurs. Orsaken till typsnittsvalet kunde ibland helt enkelt vara att tryckaren inte hade något lämpligt stilmaterial i antikva, men verkan av det blev mer komplicerad och ledde, visar Bjerring Hansen, till vitt skilda tolkningar av verket.

Den fysiska textens förmåga att skapa mening och upprätta en distinkt, kognitiv struktur blir ytterligare belyst i Simone Ochsners artikel om

samspelet mellan text och bild i Pontoppidans *Norges naturlige historie*. Ochsners teoretiska diskussion av funktionen hos paratextuella element och enskilda delar av dokumentet belyser just sådana aspekter av läsning och epistemologiska fenomen som man normalt inte funderar så mycket på – inslag av siffror eller ord i vetenskapliga illustrationer, förekomst av fetstil för nyckelord och liknande – men som på många sätt är viktigare än brödtextens formuleringar. Ochsner dekonstruerar kommunikationen mellan läsaren och boken och hennes artikel bidrar även med ett viktigt metaperspektiv. Dessutom tydliggör hennes undersökning hur beroende naturvetenskapen är av den grafiska formgivningen!

Naturvetenskapens metoder förändras liksom bildreproduktionsteknikerna i ganska snabb takt medan själva studieobjekten – snäckor, stenar, blommor med mera – har en betydligt långsammare förändringstakt. Denna omständighet påkallar, menar Gunilla Törnvall, nya, vetenskapliga överväganden inför varje återutgivning av en illustrerad naturstudie. I sin artikel spårar Törnvall de historiska och praktiska omständigheterna kring problemet med färgläggning av botaniska bilder i allmänhet och de som aktualiserades genom utgivningen av *Bilder ur Nordens flora på grundvalen af Palmstruchs Svensk botanik* i synnerhet. Medan förlagorna till arbetets illustrationer var handkolorerade, användes i början av 1900-talet litografiskt tryck och därigenom kunde kostnader och pris hållas nere. Törnvall griper sig an den naturvetenskapliga illustrationen ur ett helt annat perspektiv än Simone Ochsner. Tillsammans speglar de viktiga aspekter av, å ena sidan, arbetet bakom framställningen av illustrerade naturvetenskapliga böcker och, å andra sidan, de effekter resultatet av detta arbete genererar.

I Gunnel Furulands artikel möts grafisk och fysisk kommunikation. Ångbåtens, omnibussens och järnvägens introduktion i Sverige sammanföll, och samverkade, med betydelsefulla skeenden inom litteraturen och bokmarknaden. ”Resandet och läsandet demokratiserades parallellt”, menar Furuland, och hennes brett tecknade skildring levandegör vardagslivet i en period präglad av omvälvande förändringar. En ny typ av litteratur, utgiven i nya former såsom häftesserier och järnvägsbibliotek, distribuerades med hjälp av nya transportmedel till nya läsekretsar och gamla. Ett helt spektrum av accidenstryck – tidtabeller, anvisningar, annonser, anslag och vykort – förankrade fordonen och trafiken i samhällslivet och i tryckkulturens ordningsskapande struktur, medan skönlitteraturen, visar Furuland, tog hand om den nya infrastrukturens mer oförutsägbara effekter på det sociala och kulturella planet.

Den grafiska kommunikationens dynamik, dess ständiga närvaro i den historiska utvecklingen och dess sällsamma karaktär av att på en och samma gång vara nästan osynlig och högst påtaglig, medierande och artefaktisk, blir tydliggjord och rikt exemplifierad i Furulands artikel. (Ett exempel för att förklara vad vi menar med ”nästan osynlig och högst

påtaglig, medierande och artefaktisk”: Ett anslag med texten ”Rökning förbjuden” på väggen i en järnvägsstations väntsal är något man ser utan att direkt lägga märke till det. Det förmedlar ett budskap, styr upp en social och kanske legal ordning men det är också ett föremål, en artefakt, och beroende på dess fysiska utformning påkallar det större eller mindre uppmärksamhet som sådant. Hade en *rökning förbjuden*-skylt idag varit satt i frakturstil, skulle mediet på ett påtagligt sätt inverka på det medierade.) Kristina Lundblads artikel behandlar besläktade fenomen, nämligen hur förlagsbokbandet växer fram och i takt med modernitetens utbredning under 1800-talets andra hälft får en formgivning som speglar karakteristiska drag i den nya ordningen. Med marknadsföringens, bildens och individualismens tilltagande betydelse får bokbandet en ny funktion och det formgivningsmässiga skifte det är tal om speglar ett skifte på samhällelig och kulturell nivå. Lundblad lyfter fram den materiella kulturens centrala roll i historiska förändringsprocesser och betonar att materialiteten inte endast formas av sin kontext utan även bidrar till att forma den.

Till dem som mest uttalat och medvetet använt typografi som ett expressivt och idégestaltande medel hör modernismens olika rörelser. 1909 initierade Marinetti sin ”typografiska revolution” som ett led i den italienska futurismens kamp mot traditionen och det borgerliga etablissemang. Orden skulle släppas fria, i metaforisk mening men också i ovanligt bokstavlig mening – de typografiska konventionernas parametrar skulle sprängas och typsnitt och andra element ställas i den nya tidens tjänst. Idéerna spreds och även om intresset var relativt begränsat i Norden fanns det några som gavs sig i kast med experiment i skärningspunkten mellan diktning och typografi. Torben Jelsbak presenterar i sin artikel den danske modernisten Emil Bønnelycke och hans ”bibliografiska aktivism” vilken syftade till ett diktens närmande mot bildkonsten och filmen. Med en uppenbar påverkan från Marinetti och Apollinaire sökte Bønnelycke smälta samman form och innehåll, men som Jelsbak visar fanns det ramar som också den mest omstörtande ambition blev tvungen att förhålla sig till.

Klaus Niensens analys av Per Højholts Gitte-monologer kan i det närmaste liknas vid en textteoretisk thriller. Genom att undersöka paratexternas betydelse visar Nielsen på nödvändigheten av att ta hänsyn till såväl tidsliga som rumsliga frågor om verket i dess helhet ska kunna omfattas. Från att ha varit en smal författare med en relativt liten men kvalificerad läsekrets kom Per Højholt under 1980-talet att bli en folkjär underhållningsfigur. Detta drastiska steg var frukten av en serie monologer i vilka en fiktiv ung kvinna, Gitte, luftade sin ur den danska folksjäls djup hämtade syn på ditten och datten. Den första Gitte-monologen var ett beställningsarbete för radion, men efterföljande monologer spreds i en rad skilda medier och relationen mellan författaren och huvudpersonen, Gitte, antog nya och överraskande former. Niensens dissektion av verkets

litterära och materiella komplexitet blottlägger mekanismerna bakom den litterära betydelseproduktionen och demonstrerar de risker som ligger i en analys som endast förhåller sig till själva huvudtexten och bortser från paratexternas, utgivningshistoriens och de materiella faktorernas inflytande.

Noter

1. Bill Bell (red.): "Symposium: What was the history of the book?": *Modern intellectual history* 4.3 (Cambridge, 2007), 491–535.
2. Robert Darnton: *The business of Enlightenment. Publishing history of the Encyclopédie, 1775–1800* (Cambridge, 1979).
3. Peter Burke: *A social history of knowledge from Gutenberg to Diderot* (Cambridge, 2000).
4. D. F. McKenzie: *Bibliography and the sociology of texts* (Cambridge, 1999), 12–13.
5. McKenzie: *Bibliography and the sociology of texts*, 13.
6. Introduktioner till bokhistoria i Sverige, Norge och Danmark: Jan L. Christensen m.fl. (red.): "Det skrevne ord i historien": *Den jyske Historiker* 37 (Århus, 1986). Lars Furu-land & Johan Svedjedal (red.): *Litteratur- sociologi. Texter om litteratur och samhälle* (Lund, 1997). Margareta Björkman (red.): *Böcker och bibliotek. Bokhistoriska texter* (Lund, 1998). Lis Byberg: "Den nye Bokhisto-rien" i *Norsk Tidsskrift for Bibliotekforsk-ning* 15 (Oslo, 2001). Tore Rem (red.): *Bok- historie* (Oslo, 2003). Kristin Asdal m.fl.: *Tekst og Historie* (Oslo, 2008). Magdalena Gram: "Bokhistoria som forskningsfält. Var står vi och vart går vi?" i *Biblis* 45 (Stockholm, 2009). Mats Malm m.fl. (red.): *Bokens ma- terialitet. Bokhistoria och bibliografi* (Stock- holm, 2009). Jens Bjerring-Hansen & Torben Jelsbak (red.): *Boghistorie* (Århus, 2010). Bibliografi: Elisabeth Eide m.fl. (red.): "Re- cent Research in Nordic Book History" i *Nordisk Tidsskrift for Bok- og Bibliotekshi- storia* 86 (Helsingfors, 2006).

Samlingshandskriften

– ett kassaskåp med många fack

Eva Nilsson Nylander

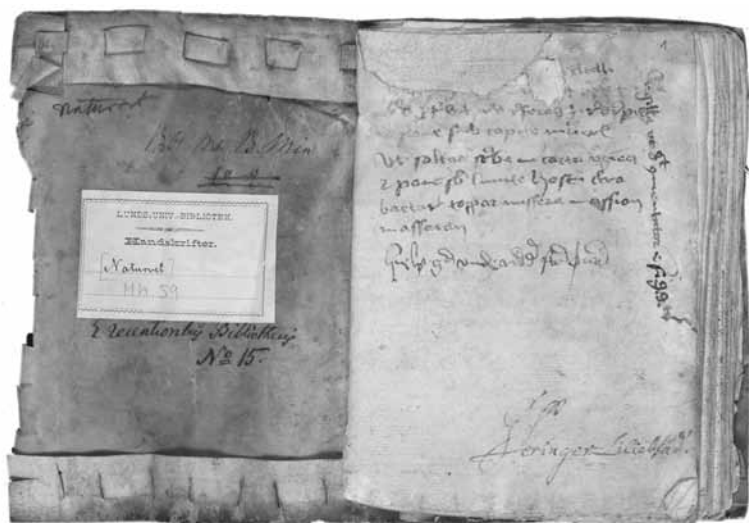
Boken var under grekisk och romersk tid en rulle av papyrus. Den var till innehållet enhetlig, det vill säga den innehöll en text, ibland flera eller alla, av en författare. Också den senantika boken, till form och material olik den antika, ser oftast innehållsligt ut på samma sätt, men någon gång under den tidiga medeltiden äger en förändring rum. Den så kallade samlingshandskriften föds, en bok där flera olika texter av olika författare, skrivna av en eller flera skrivare, läggs samman i en behållare, i ett band. Förfarandet är revolutionerande och en länge omdiskuterad fråga är hur detta skifte gick till, var och när det skedde, liksom hur den nya bokens typologi, funktioner, geografiska och sociala spridning såg ut.¹

Samlingsbandet blir mycket vanligt under den tidiga medeltiden och sprider sig snabbt i Västeuropas skol- och universitetsmiljöer. Från en typologisk synvinkel handlar det nästan alltid om brukshandskrifter, små eller medelstora böcker, med text i en kolumn. Skriften är kursiv, informell och böckerna är privata produkter avsedda för det egna bruket eller för användning inom en begränsad krets. De saknar oftast helt dekoration. I äldre forskning och i handskriftskataloger, som av tradition har varit verkorienterade, har man ägnat mycken uppmärksamhet åt äldre handskrifter och estetiskt tilltalande prakthandskrifter, under det att yngre handskrifter och brukshandskrifter, och särskilt samlingshandskrifterna, har fått stå i skuggan. Inte sällan har samlingshandskriften beskrivits som ”nullius momenti”, av intet intresse eller värde. Samlingshandskriften var inte bara värdelös, den var också katalogisatörens mardröm. Både innehåll och form är ofta svåra att identifiera och analysera och arbetet med samlingshandskriften är tidskrävande.² Men i takt med att intresset för ”vanliga” människors läsning och ”vanliga” böcker ökar, ändras också synen på brukshandskriften/samlingshandskriften.

I det som följer skall jag med utgångspunkt i en samlingshandskrift från sent 1400-tal diskutera ett antal generella problem och frågeställningar, inte minst terminologiska, som rör samlingshandskrifter i allmänhet.

Om mineraler och ädelstenar

De lapidibus et gemmis. Under denna titel framlevde länge Medeltidshandskrift 59 ett stilla liv på Universitetsbiblioteket i Lund.³ Det är en liten och oansenlig bok, 150 × 105 mm, 34 blad, utan dekorationer och bunden

Man undrar nyfiket vad som försigår i denna ramsa. "Man bör visa fram sakerna och hämta tillbaks sakerna, och du kommer att hitta sakerna / och lägg under din hustrus huvud / ?? skriv på jungfruligt papper / och lägg under dörrtröskeln, på denna sidan". Därefter följer ett antal ord som låter som latin, men som inte är det: "bactarum topparum missera ass / massarum". Lodrätt i höger marginal: "Leran är fuktig precis som kommentatorn säger". Vitlera, *argilla*, används som sammandragande (astringent) medel i många recept. Uppslag med främre pärmens insida med gamla bibliotekssignaturer, och f. 1r. Längst ner en ägarnotis. Foto: UB-Media, Lund (Bengt Melliander).

i ett enkelt och rätt slitet, mjukt pergamentsband. Sannolikt kom boken till biblioteket 1703 som en del av den samling som Gustaf Peringer Liljeblad (1651–1710), professor i orientaliska språk i Uppsala, sedermera censor librorum och hovbibliotekarie, sålde till biblioteket 1703.⁴ Hans namn står på det första bladet, f. 1r.⁵ På pärmryggen och på f. 2r står den förmodade titeln, *de lapidibus et gemmis*, skriven av en långt senare hand. Men boken visar sig vid ett närmare studium vara något helt annat och mycket mer. Den består av sju olika texter varav sex är på latin och en är på tyska. Dessutom har två av texterna anteckningar på svenska i marginalen eller mellan raderna. Skriften är kursiv och flera händer kan urskiljas.

Den första texten på f. 1r är kort, mycket skadad och nästan oläslig. Det är en ramsa, på latin, där några ord går att förstå, annat inte.⁶ Utan tvivel är det en magisk formel.⁷ I ett tillägg på svenska och i annan hand, längre ner på sidan står *hielp gud nade ridder sancte (?) Örian*.

Därefter följer på f. 1v två böner som hör till den rättsligt bindande så kallade sängledningsceremonin då prästen välsignade brudsängen och de nygifta, "Benedictio thalami".⁸

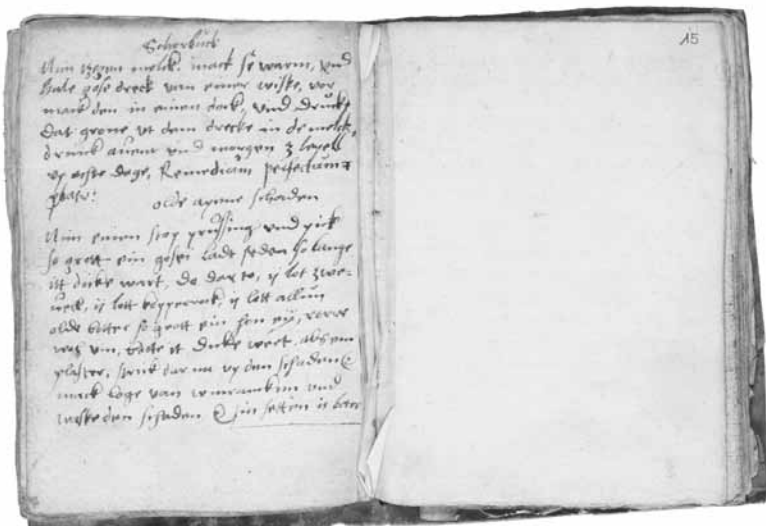
Den tredje texten (ff. 2r–14r) består av utdrag ur encyclopedisten Bartholomeus Anglicus omfattande och spridda verk *De proprietatibus rerum* skrivet någon gång mellan 1230 och 1260.⁹ I 19 böcker behandlar han bokstavligen allt mellan himmel och jord, från det högsta till det lägsta:

Under sängledningen välsignade prästen brudsängen och brudparet: "Välsigna Herre era kroppar och själar". Bönen fanns kvar i 1693 års kyrkohandbok med en något annan ordalydelse. I anslutning till ceremonin var det inte ovanligt att brudparet åt en måltid tillsammans i sängen. Uppslag med f. 1v, Benedictio Thalami, samt på f. 2r början på den text som innehåller utdrag ur Bartholomeus Anglicus encyklopedi "Om tingens egenskaper". Foto: UB-Media, Lund (Bengt Mellander).

Gud, änglarna, själen, elementen, människokroppen och livet, sjukdomar, året, länder, naturen, djur med mera. Verket översattes tidigt till folkspråk, till franska och engelska redan på sent 1300-tal, och användes som uppslagsbok i många ämnen, inte minst medicin. Utdragen i Medeltidshandskrift 59 är tagna, antingen direkt eller via en annan avskrift, ur bok 16, "Om ädelstenar" (*De lapidibus preciosis*) och, i mindre grad, ur bok 17, "Om träd, örter och om deras egenskaper" (*De arboribus et herbis et eorum proprietatibus*).

De fjärde och femte texterna (f. 14v) är skrivna på lågtyska av en annan och senare hand, och med säkerhet tillagda på en tom sida efter det att boken bundits. Det är två recept, det ena mer motbjudande än det andra. Det första är mot skörbjugg (Scherbuck): "Tag getmjölk. Värm den och hämta gåsträck från en äng. Lägg det i en duk och tryck det gröna ur träcken ner i mjölken. Drick kväll och morgon, 3 skedar i 8 dagar. En perfekt och beprövad medicin."¹⁰ Det andra är en salva för gamla sår som vägrar läka (olde apene schaden): "Tag en pryssing [ett stop preussiskt öl] och ett stort gåsägg. Låt sjuda så länge att det blir tjockt. Lägg därtill 2 lod svavel, 2 lod sot från kopparrök, 2 lod alun, gammalt smör, ett stort hönsägg, rör väl om tills det blir tjockt som en salva. Lägg det på såret (eller bättre i såret). Gör ett uppkok på vinrankor och tvätta såret."¹¹ Överlevde man, blev man förmodligen frisk.

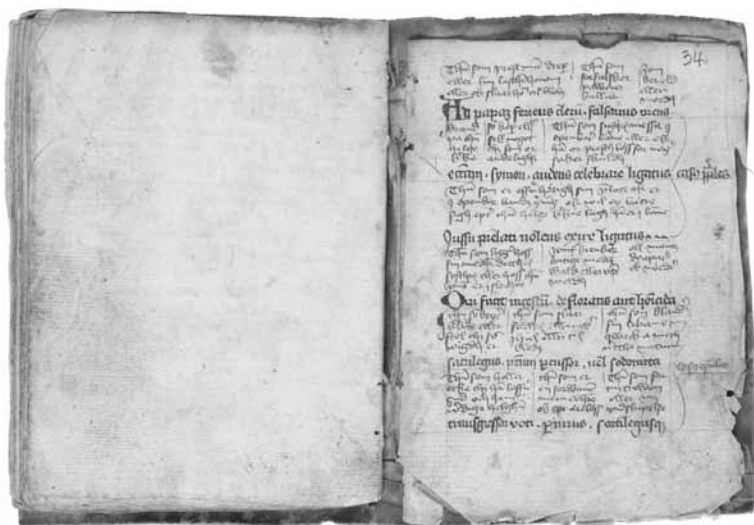

Byta recept, och inte bara matrecept, kunde man tydligen göra också på medeltiden. En tysk besökare – kanske - har lämnat spår efter sig. "Tag en pryssing och ett stort gåsägg"; f. 14v, två recept, ett mot skörbjugg och ett på en salva, som ska vara bra att lägga på gamla sår som inte vill läka. Foto: UB-Media, Lund (Bengt Melliander).

Hicka, tandvärk, fräcknar, rodnad och liktorn, allt går att bota med örtmedicin; f. 18r, med inledning till excerpter ur en medicinsk handbok. Foto: UB-Media, Lund (Bengt Melliander).

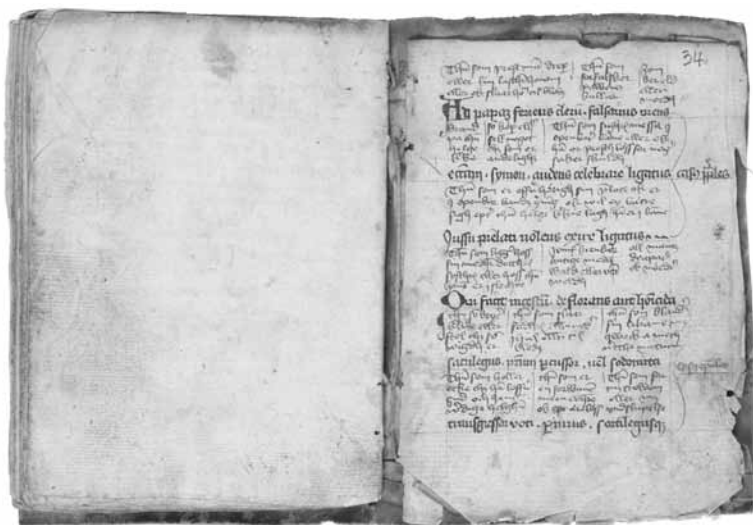
Den sjätte texten (ff. 18r–33r) är ett utdrag ur en medicinsk handbok eller möjligtvis ett urval anteckningar ur olika verk. Texten är svårläst och inte identifierad.¹² Den verkar börja med ett recept på Mäster Alberts ögonsalva: *Collirium magistri (?) Alberti (?) ad dolores oculorum*. Därefter

Den som förfalskar påvens bullar, han är i bann! Men inte bara han: "Then som prestman dreper eller lim lasther honom eller ok slaar honom til blodz. Then som forfalsker pawens bullar, som ber eld eller mordhbrand pa then helge kirke, som köper eller sell nogot thet som er andelighet. Then som sipher messa j openbare banne eller ok han er presthlöss for nogra saker skuldth. Then som er offuehörigh sin prelate ok er j openbar bandz geming ok wil ey bättre sigh epter then helge kirkie lagh. Han er i banne"; f. 34r. Foto: UB-Media, Lund (Bengt Melliander).

kan läsaren hoppa, som via hypertextlänkar, mellan kroppsdelar, sjukdomar och botemedel. Här finns hjälp mot ett brett spektrum av åkommor, sjukdomar och problem: heshet, förlamning, förgiftning, njursten, hjärtsmärter, hicka, dålig andedräkt, övervikt, håravfall, tandvärk, fräknar, ansiktsrodnad, potensproblem, för lite respektive för mycket lust och önskad graviditet. För att underlätta för läsaren och för snabb konsultation står i marginalen rubricerade namn på symptom, läkemedel, de flesta från växtriket, och kroppsdelar. På några ställen ges svenska översättningar av de latinska örtnamnen (radix scafani=bolmeroth, malva=katost, allia=hvitlok med flera).¹³ Slutet handlar om uroskopi, det vill säga hur man diagnosticerar olika sjukdomar genom att analysera patientens urin i enlighet med Aristoteles kategorischema (substans, kvantitet, kvalitet och så vidare). Texten är korrump och avbryts mitt i meningen med ett bindestreck: *Si urina fuerit multa et colorata, commocionem tocius corporis habet. Si in urina ap-*

Den sjunde och sista texten (f. 34r-v) består av ett antal listor. De är skrivna med en annan och elegantare skrift och är, förmodligen av mne-motekniska skäl, på hexameter. Den första listan räknar upp de synder som är så allvarliga att de leder till bannlysning och därmed hänförs till påven: det är främst brott mot kyrkan, som till exempel våld mot prästerskapet, mord på en präst, handel med kyrkliga tjänster och att tända

Den som förfalskar påvens bullar, han är i bann! Men inte bara han: "Then som prestman dreper eller iim lasther honom eller ok slaar honom til blodz. Then som forfalsker pawens bullar, som ber eld eller mordbrand pa then helge kirke, som köper eller sell noget thet som er andelighet. Then som sither messa j openbare banne eller ok han er presthlöss for nogra saker skuldh. Then som er offuehörigh sin prelate ok er j openbar bandz geming ok wil ey bätre sigh epter then helge kirkie lagh. Han er i banne"; f . 34r. Foto: UB-Media, Lund (Bengt Mellander).

eld på en kyrka.¹⁴ Mellan raderna finns förklaringar på svenska.¹⁵ För andra synder räcker det att vända sig till biskopen: incest, våldtäkt, mord, stöld, mened, trolldom och vidskepelse, kätteri och horeri.¹⁶ Också här ges en svensk översättning.¹⁷ Nästa lista räknar upp de fem yttre respektive inre sinnena: *Gustus, odoratus, auditus, visio, tactus* som på svenska blir *smakelse med synd / luktelse med synd / hörelse med synd / see syndelige / taka pa synden*. De inre sinnena är *ratio, animus, memoria, intelligentia, voluntas* det vill säga *weth ok skel / hogh / mynnelse / vnderstandilse til sin siel / haffua god wilia til gud*. Den sista texten, också den på vers, talar om de sju sakramenten: *Ordo, coniugium, fons, confirmatio, panis / Unctio postrema, confessio sunt sacramenta*, det vill säga *preste vigilse / eghteskap j hionalag / döpilse j funth / fermelse / gudz likam / ytherste öliese pa syn sottha sengh / scriptamal med anger / thesse ärw the vij sacramenta*.

Till den viktigaste frågan, den som man måste ställa till varje grafiskt dokument, den om vem och varför, återkommer jag avslutningsvis.

Boken – ett fysiskt objekt

"Vad författare än gör så skriver de inte böcker. Böcker skrivs inte alls. De tillverkas av skrivare och andra hantverkare, av arbetare och andra tekniker, av tryckpressar och andra maskiner."¹⁸ Detta citat, ofta brukat

av bokhistoriker, utmanar den vanliga uppfattningen om vad en bok är och slår fast bokens materialitet som det primära för den egna disciplinen. För de forskare som sysslar med den handskrivna boken är detta – numera – en självklarhet. Under tidigt 1800-tal blev ”Handschriftenkunde” en etablerad term för studiet av handskriftens fysiska aspekter och i den anglosaxiska världen introducerade Albert Grujjs och Albert Dérolez under 1900-talet termen ”codicology” som idag helt slagit igenom. Kodikologin är en växande disciplin i egen rätt och inom katalogografin är det en etablerad praxis att handskriftens fysiska aspekter beaktas lika väl och noggrant som dess ickemateriella, de innehållsliga.

Läget, alltså ett visst antal blad som lagts tillsammans och bildar en enhet, är handskriftens minsta beståndsdel, dess byggsten, och ibland sammanfaller textslut med läggslut men det motsatta är oändligt mycket vanligare. Den holländske kodikologen J. Peter Gumbert talar om kodex-bokens ”stratigrafi” och om hur viktigt det är att belägga den, inte bara av abstrakta kodikologiska skäl, utan för att förstå hur texterna hänger ihop, och ska förstås.¹⁹ Man analyserar text och materialitet men alldeles särskilt bör man, enligt Gumbert, titta på struktur, därför att det är den kodikologiska strukturen som avslöjar hur en handskrift är tänkt och planerad. Katalogisatören som analyserar och beskriver handskriften måste göra klart för icke-experten förhållandet mellan fysisk struktur och innehåll, så att det blir möjligt att utan besvär gå mellan fysisk, strukturell, kodikologisk analys och innehållslig, alltså mellan kollationering och innehåll. Detta gäller i särskilt hög grad samlingshandskriften.²⁰

Den medeltida boken

De tidigaste exemplen på den icke-monografiska boken, samlingshandskriften, är från 300-talet. Det är grekiska papyrus-codices producerade i Egypten i kristen miljö skrivna på flera olika språk, koptiska, grekiska och latin. Under hela medeltiden är monografin ett undantag, men det är 1200-talet som är samlingshandskriftens stora århundrade i Västeuropa. I somliga fall permanentas en viss texternas ordning, förvandlas så att säga till en fast tradition, som talar om i vilken ordning texterna ska läsas. Det gäller naturligtvis bibeln men också de liturgiska böckerna, som till exempel evangeliarier, missalen, brevarier, liksom tideböcker, florilegier och antologier, som, även om de innehåller utdrag och citat, uppfattas som helheter och inte längre upplevs eller räknas som samlingshandskrifter. Samma sak gäller de glosserade Digest-handskrifterna och till exempel Vergiliushandskrifterna med introducerande epigram. Andra ordningar permanentas inte, utan förblir tillfälliga och personliga helt enkelt därför att de är meningslösa för andra än för den som har skapat dem.

Terminologi – kärt barn har många namn, eller Vem bryr sig?

Den terminologiska fattigdomen, förvirringen och den bristande precisionen vad gäller samlingshandskriften är stor, inte bara på svenska utan på alla de stora språk som används i traditionell, västeuropeisk kodikologi.²¹ Detta berodde initialt på ointresse men idag kanske på att man ibland utgår från innehållet, ibland från den fysiska strukturen, och ibland från båda utan att göra klart vad som är vad.

På svenska brukas egentligen enbart termerna samlingshandskrift respektive samlingsband, sammelband eller komposithandskrift. En samlingshandskrift är en bok som består av en eller flera kodikologiska enheter som antingen hör ihop från början, eller som inte gör det, men som fogats ihop i en tid som ligger nära den i vilken texterna kom till.²² Texterna är flera, de är skrivna av en eller flera författare och innehållsligt kan de ligga nära varandra men behöver inte göra det. Den ”kodikologiska enheten” som här talas om, är inte lägget utan något mer, nämligen ett visst antal lägg som tillkommit vid ett och samma tillfälle och som innehåller en eller flera hela texter.²³ Ett samlingsband, ett sammelband däremot, eller en komposithandskrift, är en bok som består av kodikologiska enheter med varierande ursprung, också från olika tider. De har sammanbundits antingen i en tid som ligger nära den tid i vilken texterna tillkommit eller i modern tid, av samlare eller bibliotekarier, av praktiska skäl: för att boken ska kunna stå upprätt på hyllan, för att förhindra stöld eller förlust eller för att texterna ligger innehållsligt nära varandra.²⁴

På tyska används termerna ”Sammelhandschrift” respektive ”Sammelband”. Ibland förekommer termen ”Hausbuch” (”zibaldone” på italienska, ”commonplace book” på engelska) som avser ett personligt urval av texter, egna alster och andras, som kopierats för att praktiskt användas och för att sparas: kladdar till brev, manus, citat, ordspråk, dikter, böner med mera.²⁵ Peter Schreiner, tysk bysantinolog, använder termen ”Gelehrten-codex” för vissa böcker i lärd kontext som speglar ett pågående studium, med tillägg, marginalanteckningar, noter osv.²⁶

På engelska, som är det språk många handskriftsforskare, även icke anglosaxiska, använder, har man länge brukat ordet ”miscellany” eller ”miscellaneous manuscript”. Det är en term som inte gör klart huruvida det är bokens innehåll eller dess struktur som avses. När man dessutom, som ofta görs, använder sig av distinktionen ”organic/disorganic miscellany”, framstår oklarheten som än mer förvirrande: en bok kan vara innehållsligt organisk men strukturellt oorganisk och tvärtom, eller båda. Somliga forskare använder i stället termen ”multitext-book”, en term som inte tar hänsyn till den fysiska strukturen, utan helt utgår från innehållet, och som heller inte bryr sig om huruvida texterna hör ihop på något sätt.

Det är inte en slump att det är inom den holländska kodikologiska traditionen som den terminologiska debatten förts livligast. Holländsk forskning ligger långt framme vad gäller den typ av samlingshandskrifter som kallas "rapiaria" och som förekommer inom 1300- och 1400-talets andliga väckelserörelse Devotio moderna, och det har säkert ökat medvetenheten om vikten av en precisare begreppsapparat. Gumbert har i en rad sammanhang introducerat nya termer, bland annat den ovan nämnda termen "kodikologisk enhet". En kodikologisk enhet kan vara "disturbed". Har den blivit mindre, det vill säga reducerats, är den defekt eller till och med ett fragment. Har den blivit större är den "enriched", "enlarged", "extended" med gäst- eller mikrotexter, nya blad eller lägg.²⁷ Gumbert har också föreslagit den grundläggande termen "the monomeric codex", den monomera handskriften, det vill säga en bok som består av en enda kodikologisk enhet, (av det grekiska ordet för del, "to meros"), respektive "the composite manuscript" som består av två eller flera kodikologiska enheter. Den monomera handskriften kan vidare vara "monogenetic" (texterna är kopierade av samma skrivare), "homogenetic" (texterna är kopierade i samma scriptorium eller i samma krets av skrivare) eller "allogenic" (på annat sätt). En monomer kodex kan till sitt innehåll vara oorganisk och en komposit-handskrift kan vara innehållsligt organisk. Eva Nyström, som i sin avhandling nyligen analyserat en grekisk 1400-tals handskrift med ett 90-tal texter och som där städat upp bland termerna, följer Gumbert och använder "multitextbok" för att tala om en bok som inte är en monografi, det vill säga en bok som innehåller mer än en text. Multitextboken kan vara homogen till sin struktur och då är den "en monomer handskrift". Är den heterogen till sin struktur kallar hon den en "komposithandskrift". Termen "miscellany" syftar enbart på innehållet: det är en bok med flera texter.²⁸

Pamela Robinson, engelsk kodikolog, introducerade 1980 en ytterligare term, "the booklet".²⁹ Det är den minsta enheten i ett samlingsband som består av flera kodikologiska enheter som inte hör ihop från början, men som fogats ihop i en tid som ligger nära den i vilken texterna kom till.³⁰ De två äldsta beläggen på "booklets" är från sent 700-tal, och består båda av bara ett enda lägg.³¹ En gång fungerade de som autonoma enheter och bars omkring som en ett-läggsbok, nu är de sammanbundna med andra lägg. En "booklet" kan alltså bestå av ett eller flera lägg och flera "booklets" kan vara sammanbundna i en kompositvolym. Definitionen av en "booklet" har att göra med både innehåll och form. Innehållet måste alltid kunna stå på egna ben, det vill säga början och slutet på en text – eller flera texter – måste sammanfalla med den strukturella början och slutet på "the booklet". Det finns flera sätt på vilka en "booklet" känns igen. Somliga kännetecken kan man se med blotta ögat, andra kräver noggrann kollationering. Det handlar om storleken på bladen, skriftens utseende, antalet händer, sidlayout, dekoration, reklamanser och

läggsignaturer, att ett yttre bifolium är mera nött, läggstorlek, problem att få in texten på sista sidan som kan resultera i extrablad, alternativt, sista sidan kan vara tom. I medeltida engelska kataloger står ofta som en beskrivning av en *libellus*, en ”booklet”, att den är antingen *in pergameno* eller *in uno quaterno* som inte verkar betyda att den består av en quaternion, alltså ett lägg om åtta blad, utan att den är obunden och sammanhållen av ett omslag. Många exempel finns från medeltiden där man bundit ihop flera ”booklets”, antologier för skolbruk, för administrativt bruk, juridiska texter och predikotexter. I testamenten eller kataloger kallas ofta sådana volymer för ”collecciones”. De var inte stabila, ”booklets” las till eller drogs ifrån, något som ibland speglas i innehållslistor som ändrats och uppdaterats. Dokumentet speglar alltså ett praktiskt, vardagligt bruk och bidrar därmed till vår kunskap om ett område som annars är svårt att komma åt, nämligen vanliga människors läsvanor i äldre tid.

Med denna terminologiska diskussion har jag velat visa, inte bara de svårigheter och problem som ställer sig för den som vill beskriva en samlingshandskrift och det akuta behov som finns inom disciplinen att på alla språk definiera termer och begrepp, utan också den handskrivna bokens instabila natur och vad den instabiliteten för med sig för den terminologiska precisionen.³² Avslutningsvis återvänder jag till ett uttalande av Gumbert och till min Medeltidshandskrift 59. Efter en genomgång av en extremt komplicerad samlingshandskrift (Utrecht, Universiteitsbibliothek, 391) utbrister Gumbert ”This example shows a scribe (who is at the same time an editor) wrestling with his material and only gradually coming to see how he wants to organise it. It also shows blocks being written in an order which is not their natural and final order. But if in 1999 I ended my discussion with the despairing remark: ‘It is anybody’s guess what such a book should be called’ I can now say: it is a monogenetic composite, comprising three articulated units (one being originally a severed unit) and one unit articulated in three blocks (one being an extended block). – I take that to be progress”.³³ Jag skulle kunna säga på samma sätt. När jag 2006 beskrev Medeltidshandskrift 59 kallade jag den helt enkelt ”miscellany”. Idag kan jag, efter noggranna analyser, om denna bok säga (tyvärr på blandad svensk-engelska): Det är en homogenetisk, monomer, disturbed, multitext, kodexhandskrift som till sitt innehåll ser oorganisk ut men som med säkerhet inte är det. Det kallar jag ett litet framsteg!

En kyrkoherdes klippbok?

Och så till den centrala frågan om kontext, om vem och varför, användning, funktion och betydelse. Hur ser den skrivare/läsare ut för vilken denna bok, som kan synas så helt inkoherent med sin blandning av magiska formler på latin, recept på tyska, axplock ur olika encyklopediska verk, böner och annat, har en logik? Det handlar med största säkerhet om

en bok tillkommen inte för en institution utan för en privatperson. Det är en pragmatisk och eklektisk läsare – och skrivare – som har velat ha behändig och snabb tillgång till vissa texter, och som känt sig fri att ändra i dem när han kopierar dem. Samlingshandskriften är ju inte skapad för att distribueras, för att cirkulera, utan för att någon velat spara vissa texter, en egen, specialutformad anteckningsbok i pocketformat, eller kanske snarare ett slags privat klippbok. Han, för det var säkert en han, var uppenbarligen en medicinskt intresserad och kunnig person. Det antyder de två huvudtexterna med anteckningar ur encyklopediska verk, liksom recepten. Med stor sannolikhet var han präst. Det antyder bönerna och bokens sista sida med minnesramsorna. Vid Arboga kyrkomöte 1412 hade man beslutat att de rättsfall som hänsköts till påven, *casus papales*, respektive de som gick till biskopen, *casus episcopales*, skulle vara tydligt anslagna såväl i domkyrkor som i vanliga kyrkor och det var viktigt för ”quilibet curatus”, för varje kyrkoherde, att hålla reda på skillnaderna.³⁴ Vår läsare är alltså möjligen kyrkoherde, och han har haft behov av att ha definitionerna på svenska för att kunna förklara dem för sina församlingsbor på ett begripligt sätt. Ska man döma av de innehållsliga proportionerna i just den här boken, är han mer intresserad av medicin än av teologi och kanske hade han ett särskilt förhållande till Sankt Göran som han anropar i början (se f. 1r).

Samlingshandskriften, flera texter i en behållare, ”in uno corpore” som den senantika definitionen – förmodligen av Cassiodorus – lyder, är förvisso ett kassaskåp med många fack.³⁵

Summary

The multitext book – a safe with many compartments. By Eva Nilsson Nylander. The Greco-Roman book was a papyrus roll. It was unitary, i.e. the contents were homogeneous in the sense that it contained sometimes one text, sometimes many or all, *opera omnia*, by one author. In late antiquity too, the book, although different in form and material, looked the same. But during the early Middle Ages a change took place. The so-called miscellany, or multitext book, was born, a book where many texts by many different authors, copied by one or many scribes, are held together in one volume. It was no less than a revolution and it is a frequently discussed question exactly how, where and when this happened, as is also the typologies, the functions, the geographical and social spreading of this new type of book. The multitext book became very common in the schools and universities of Western Europe, with an all-time high during the 13th century. From a typological point of view the books are small, with the text in one column, written in cursive, informal scripts and without decoration. They are private products, meant to be used within a rather closed circle and not designed for distribution or for the market.

In research they have often been neglected and in library catalogues sometimes described as "nullius momenti" (of no importance or value).

Taking as the point of departure a multitext book, a 15th century manuscript, today at the University Library in Lund, I look at the miscellany as a codicological research object, at the terminological confusion regarding its definition and how the physical make-up of the book mirrors its function.

Noter

1. Armando Petrucci: "From the unitary book to the miscellany" i Charles M. Radding (red.): *Writers and readers in medieval Italy* (New Haven & London, 1995), 1–18; Se också Armando Petrucci: "Introduzione", i Edoardo Crisci & Oronzo Pecere (red.): *Segno e testo. International journal of manuscripts and text transmission*, 2 (2004). *Il Codice miscellaneo. Tipologie e funzioni. Atti del Convegno internazionale, Cassino 14–17 maggio 2003* (Università degli Studi di Cassino, 2004), 3–16 där han bl.a ställer frågan vad som händer med samlingsvolymen när trycket kommer.

2. Barbara A. Shailor: "A cataloger's view", i Stephen G. Nichols & Siegfried Wenzel (red.): *The whole book. Cultural perspectives on the medieval miscellany* (Ann Arbor, 1996), 153–167.

3. Våren 2006 var en av de i handskriften ingående texterna ämne för en uppsats i latin, se Johanna Svensson: *De lapidibus et gemmis* (Medeltidshandskrift 59, Universitetsbiblioteket, Lunds universitet), opublicerad D-uppsats (Språk- och litteraturcentrum, Lunds Universitet, Latin VT 2006).

4. *Svenskt biografiskt lexikon* (1980–1981), bd. 23, 86–88; Eva Gerle: *Lunds universitetsbiblioteks historia fram till år 1968* (Stockholm, 1984), 46–47.

5. Handskriften är inte paginerad. Jag använder mig av den i sådana här sammanhang gängse förkortningen f. för folio=blad och r=recto för bladets framsida och v=verso för bladets baksida.

6. Rad 1 och 2 går inte att läsa. Rad 3: *res profer(a)s et res referas et res reperies / et pone sub capite mulieris / ut soltar ... scribe in carta virginea / et pone sub limite hostii citra / bactarum topparum missera ass / massarum.*

Lodrätt i höger marginal: *Argilla ut dicit commentator est frigida.* Ett varmt tack till flera kolleger inom och utom Universitets-

biblioteket, framför allt till Per Stobaeus för värdefull hjälp med svåräst text, och med mycket annat.

7. Tack till Eva Nyström som uppmärksammat mig på att omnämmandet av *carta virginea* är vanligt i magiska recept i bysantinska handskrifter.

8. Bönerna börjar *Bene dic Domine thalamum istum et omnes habitantes* respektive *Benedicat Deus corpora vestra et animas vestra*, se Joseph Freisen: *Manuale Lincolnpense, Breviarium Scarense, Manuale Aboense. Katholische Rithualbücher Schwedens und Finnlands im Mittelalter* (Paderborn, 1904), 48–53; se även *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, "Bröllop" sp. 315.

9. Handskriftens text har identifierats, analyserats grundligt och kritiskt ederats, se Svensson, *De lapidibus et gemmis*, 25–38.

10. *Nim tzege melck. mack se warm, vnd hale gose dreck van einer wiske, vor mack den in einen dock, vnd drucke dat grone vt dem drecke in de melck. drinck auent vnd morgen 3 lepell vp achte dage, Remedium perfectum et probatum.*

11. *Nim einen stop prussing vnd pick so grott ein gosei Ladt seden so lange itt dicke wart, do dat to, ij lot zwe- uell, ij lott kopperrock, ij lott allun olde botter so grott ein hon eij, rorre wel vm, bette it dicke wert als ein plaster, steick dar ein vp den schaden * mack loge van winrancken vnd waske den schaden * in setten is beten.*

12. Svensson: *De lapidibus et gemmis*, 6–7.

13. För medeltida växtnamn se Inger Larsson: *Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition* (Stockholm, 2009).

14. *Casus papales*

Ad paparum feriens clerum, falsarius, urens ecclesiam, symon, audens celebrare ligatus Jussu prelati nolens exire ligatus.

15. *Then som prestman dreper eller lim lasther honom eller ok slaar honom til blodz / Then som forfalsker pauvens bullar / Som ber eld eller mordhbrand pa then helge kirke / som köper eller sell nogot thet som er andelighet / Then som sigher messa j openbare banne eller ok han er presthlöss for nogra saker skuldh / Then som er offuerhörigh sin prelate ok er j openbar bandz gerning ok wil ey bätre sigh epter then helge kirkie lagh / han er i banne.*

16. *Casus episcopales*

Qui facit incestum deflorans, aut homicida, Sacrilegus, patrum percussor, vel sodomita Transgressor voti, periurus, sortilegusque

Casus episcopales

Et mentita fides, faciens incendia prolis, Oppressor, blasphemus, hereticus, omnis adulter:

Pontificem super hiis semper devotus adibis.

17.

Then som ligger hoss sin modher dotther systher eller hoss then honom er j slechte / Jomfrukrenker antinge medh wald eller vtan worldh lall mantz drapare ok mördare / then som bryter kirkie eller stel thet som wigdh er / then som slaar fadher eller moder j hiel eller til blodz / then som blander sin likamenz quewka moth retthe natur / Then som holler ecket thet han loffuer gud och hanom werdige helgen / then som er en foruunen meenedhere ok oppet [?] ärelöss / Then som far med troldom eller med widskipelse / Then som far wil j then helge crisne troo / then som ber mordbrand pa annar mantzs gard / som mördher sith barn / then som begaper gud ok hans helghon lalla kettere / openbar hoor karl eller hoor quinna / These skulu alla tagha afflösnung aff biscop eller hans prouesthe som biscops makt haffuer

18. Roger E. Stoddard: "Morphology and the book from an American perspective" i *Printing History* 17 (1987), 2–14, här citerat ur Roger Chartier: *Böckernas ordning* (Göteborg, 1995), 21.

19. J. Peter Gumbert: "Codicological units. Towards a terminology for the stratigraphy of the non-homogeneous codex", i Edoardo Crisci & Oronzo Pecere (red.): *Segno e testo. International journal of manuscripts and text transmission*, 2 (2004). *Il Codice miscellaneo. Tipologie e funzioni. Atti del Convegno internazionale, Cassino 14–17 maggio 2003*

(Università degli Studi di Cassino, 2004), 17–42.

20. Detta är inte platsen att göra en sådan kollationering av Medeltidshandskrift 59. Den för långt och består av en analys av hur lägg, text och händer sammanfaller, eller inte sammanfaller.

21. Gumbert: "Codicological units", 40–42; Eva Nyström: *Containing multitudes. Codex Upsaliensis Graecus in perspective* (Uppsala, 2009), 38–48.

22. Italienska "codice miscellaneo" resp. "codice miscellaneo composito"; franska: "recueil homogène" resp. "recueil hétérogène"; om texterna innehållsligt ligger nära varandra: "recueil hétérogène organisé".

23. "a discreet number of quires, worked in a single operation, containing a complete text or set of texts", se Gumbert: "Codicological units", 40.

24. Italienska: "codice miscellaneo fattizio"; franska: "recueil hétérogène factice".

25. Nyström: *Containing multitudes*, 47.

26. Nyström: *Containing multitudes*, 35.

27. Gumbert: "Codicological units", 40–42.

28. Nyström: *Containing multitudes*, 47–48.

29. Pamela Robinson: "The booklet". A self-contained unit in composite manuscripts", i Albert Gruys & J. Peter Gumbert (red.): *Codicologia 3. Essais typologiques*, (Leiden, 1980), 46–69.

30. Jfr. it. "codice miscellaneo composito", fr. "recueil hétérogène". Robinsons "booklet" motsvarar Gumberts "kodikologiska enhet".

31. Robinson, "The booklet", 46.

32. Den internationella kommittéen för latinsk paleografi (CIPL) understödjer ett antal stora handskriftsprojekt, bland annat ett som rör just en flerspråkig terminologi, se <http://vocabulary.irht.cnrs.fr/vocab.htm> [2010-03-08].

33. Gumbert: "Codicological units", 37

34. "Item casus papales et episcopales et casus in quibus excommunicatio incurritur per iura vel statuta, in cathedralibus ecclesiis publice describantur quos etiam quilibet curatus habeat, sciens quod a nullo casu excommunicacionis preterquam in mortis articulo auctoritatem habeant absolventi", *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*, II (Stockholm, 1879–1887), nr 1616, § 24.

35. Petrucci, "Introduzione", 7.

Danske skolebøger fra 1500-, 1600- og 1700-tallet

*Problemstillinger og perspektiver fra krydsfeltet
mellem bog- og skolehistorisk forskning*

Charlotte Appel

Det er et velkendt boghistorisk paradoks, at mange af de bøger, der var aller mest udbredte i 1500-, 1600- og 1700-tallet, samtidig er nogle af dem, vi i dag har bevaret relativt færrest af. Hvad der en gang var almindelige og relativt billige brugsbøger er i dag blevet til sjælden- og kostbarheder. Det gælder små bøger til ”menigmand” lige fra opbyggelsesskrifter til underholdende historier, sådan som det bl.a. er blevet dokumenteret i nyere dansk forskning.¹ Og det gælder også hovedparten af de bøger, der i sin tid blev anvendt til undervisning. Skolebøger var nærmest til for at blive slidt op. De var redskaber i en læreproces, og de blev sjældent gjort til genstand for indsamling og opbevaring i rigtige biblioteker.

Denne artikel skal handle om den tidligmoderne periodes danske skolebøger og om, hvordan vi kan få mere at vide om disse bøger og brugen af dem – på trods af, at vi har bevaret så få. Med skolebøger menes både de titler, som blev brugt af drengene i byernes latinske skoler, og det udvalg af religiøse tekster, skrive- og regnebøger, der blev anvendt i forskellige former for danske skoler og i den mere uformelt organiserede børneundervisning. Målet er ikke at give en oversigt over disse udgivelser eller at foretage et bibliografisk nærstudie af udvalgte eksempler i denne omgang. Derimod vil jeg forsøge at diskutere forskningens muligheder for at komme tættere på denne næsten usynlige del af den tidligmoderne tids bogkultur og at pege på nogle af de bog- og kulturhistoriske problemstillinger, som det vil være oplagt at forfølge. Det sidste er ikke mindst blevet aktuelt i sammenhæng med et nyt stort forskningsprojekt om ”Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år”.² De følgende sider skal derfor også læses som et foreløbigt katalog over nogle af de boghistoriske vinkler, som det skolehistoriske projekt vil gøre brug af, og over nogle af de skolehistoriske problemstillinger, som boghistorisk forskning med fordel vil kunne lade sig inspirere af.

Skolebøger – set fra forskellige fagperspektiver

At bøger til børneundervisning kan påkalde sig interesse fra et boghistorisk synspunkt vil umiddelbart være indlysende. Her er tale om et korpus af

tekster, håndskrevne og senere især trykte, som kan studeres ud fra en bred vifte af boghistoriske problemstillinger: Hvordan er forholdet mellem disse og andre former for bøger? Er det relevant at tale om en særlig genre? På hvilke områder kan man iagttage kontinuitet og på hvilke områder brud mht. disse bøgers indhold og form? Hvilke bogformater var i anvendelse, hvilke former for illustrationer, hvilke skrifttyper og sidelayout? Og har særlige udgivelses- og distributionsforhold gjort sig gældende for netop skolebøgerne? Hvad kostede disse små tryksager – og hvem købte, ejede og brugte dem?

I ældre boghistorisk og bibliografisk forskning, med dens interesse for bogtrykkerkunstens fornemste frembringelser, blev de udstyrsmæssige mere primitive skolebøger sjældent viet særlig opmærksomhed.³ Men dette har naturligt ændret sig med den nyere og mere bredt kulturhistorisk orienterede boghistorie. Flere kapitler i det monumentale *Histoire de l'édition française* behandler skolebøger og undervisningsmaterialer, og siden er der skrevet såvel større som mindre afhandlinger om genren i international forskning.⁴

Inden for skolehistorisk forskning har skolebøger haft en næsten selvskreven plads. Men traditionen for at skildre tidligere århundreders skolegang som forløbere for den skole, der senere blev udviklet, har ofte præget tilgangen. Lige som man har spejdet efter *rigtige* skolebygninger, central skolelovgivning og uddannede lærere, så har der længe været en tendens til at lede efter pædagogisk vellykkede skolebøger.⁵

Et nyere eksempel kan ses i en antologi om emnet, *Skolebøger i 200 år* (1970), redigeret af Vagn Skovgaard-Petersen, der som en given ting undersøger skolebogen som særskilt genre. Første hovedafsnit bærer overskriften ”Folkeskolens bøger 1770–1900”, og den kronologiske afgrænsning signalerer, at emnet først for alvor kan fanges, når der er rigtige skolebøger på bordet – og rigtige skoler at placere dem i. I det indledende kapitel, ”Skolebogen som kulturhistorisk kilde”, fremhæver Skovgaard-Petersen, at der er tale om et ”kulturhistorisk og pædagogisk [...] fascinerende og frugtbart kildemateriale, et særpræget kulturspejl”, ikke mindst fordi man gennem skolebøgerne kan ”danne sig et indtryk af, hvordan man i datiden ønskede, børnene skulle opfatte sig selv og deres omverden”. Derimod må man ”gå varsomt til værks”, når det gælder spørgsmålet om selve undervisningen. At trænge ind i tidligere tiders undervisningsverden betegner redaktøren som en vanskelig opgave, men han fremhæver samtidig, at det er oplagt at tage udgangspunkt i skolebøgerne ”med den dominerende rolle skolebogen indtil nu har spillet i folkeskolens og gymnasieskolens normale undervisning”.⁶

Det er naturligvis ikke muligt at slutte direkte fra de enkelte skolebøger til, hvordan de blev brugt og forstået. Men ikke desto mindre er der grund til at se nærmere på skolebøgerne – og ikke mindst til at rejse nogle nye spørgsmål. I løbet af de sidste årtier har skolehistorien ligesom mange

andre historiske forskningsfelter fået nye dagsordener under påvirkning fra den såkaldte ny kulturhistorie og de mange forskellige ”vendinger”, senest den materielle og rumlige vending. Prægnant står bl.a. en række bidrag fra den belgiske skolehistoriker Marc Depaepe, der plæderer for vægtning af ”the history of everyday schooling” og ”the grammar of schooling”.⁷ Depaepe har overbevisende demonstreret, hvordan næsten al ældre skolehistorie har taget sit udgangspunkt i store fortællinger om de pædagogiske ideers og skolelovgivningens udviklingshistorie, men kun yderst sjældent har formået at åbne det univers, der hedder skolens, klasseværelsets og børnenes hverdag. Hvad skete der *i praksis*, når skole fandt sted – og når skolebøgerne blev taget frem?

I forskningsprojektet ”Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år” skal det være målet at studere skiftende tiders skolegang ”nedefra” og fra hverdagens perspektiv: Hvad betød skole konkret for de elever, lærere og forældre, der var involveret? Det vil være en pointe at påvise såvel forandringer som kontinuiteter over tid. Og at demonstrere, netop ved hjælp af hverdagsperspektivet, at indhold og betydning af ”skole” kunne variere meget, alt efter om der var tale om by eller land, skoler for høj eller lav, drenge eller piger, ældre eller yngre elever – eller børn med anden etnisk baggrund. Ved hjælp af nedslag i de samme otte lokalområder op gennem tiden er det intentionen af kunne konkretisere variationer og forskelle, både over tid og i forhold til køn, klasse, etnicitet og rum.⁸

Hvor kommer skolebøgerne så ind i billedet? Når det gælder forsøget på at fange hverdagens skolegang, vil et centralt greb bestå i at vægte skolens materialiteter. Det gælder en karakteristik af skolens bygninger, af elevers og læreres placering i rummet, af forhold omkring beklædning, hygiejne, mad – og af de konkrete undervisningsmidler, herunder skolebøgerne. Selve de bevarede bøger vil udgøre vigtige kilder til denne historie, men det vil ofte være afgørende at kunne bringe også andet, typisk arkivalisk materiale i spil, hvis vi ønsker at forstå, hvordan skolebøgerne konkret blev brugt og forstået.

Blandt de centrale spørgsmål, som det skolehistoriske projekt vil stille i forbindelse med skolens bøger, kan følgende nævnes: Hvilke bøger bruges overhovedet i børneundervisningen ved de forskellige former for skole? Hvad stod der i disse bøger (indholds- og holdningsmæssigt) – og hvilke former for bøger var der konkret tale om? Var de håndskrevne eller trykte? Var de tykke eller tynde, indbundne eller uindbundne? Og nok så vigtigt: Hvordan blev bøgerne rent faktisk brugt? Var det kun læreren, der havde bogen – eller også eleverne? Hvem havde finansieret bøgerne – og hvad skete der, hvis bøgerne gik tabt? Var der tale om bøger til stille læsning og/eller til udenadslære? Til afskrivning, overhøring eller måske ligefrem (i nyere historie) til gruppearbejde og diskussion? Så snart man går ind i sådanne problemstillinger handler det om andet og mere end

bøgerne selv. Så bliver der i allerhøjeste grad tale om bog*brug* og om bøgernes kulturhistoriske betydning. Skolebøgerne og deres anvendelse vil kunne udnyttes som en prisme til at studere en lang række centrale skolehistoriske problemstillinger, herunder spørgsmål relateret til magt og repræsentation, selektion og disciplin, kundskabsformidling og identitetsdannelse.

Med tanke på det 19. og 20. århundredes store udbud af skolebøger inden for mange forskellige fag og på disse århundreders skiftende nationale og politiske dagsordener, er det formentlig ikke så vanskeligt at forestille sig, hvordan sådanne problemstillinger kan forfølges.⁹ Men hvordan med den tidlige moderne periode? Hvordan kan skolens bøger overhovedet afgrænses, opspores og undersøges i århundrederne forud for det sene 1700-tals og følgende århundreders ”rigtige” skolebøger?

Latinskolebøger. Bevarede bøger og arkivalske spor

Lettest lader dette sig gøre for latinskolens vedkommende. Et vigtigt kapitel i Kirkeordinansen fra 1537/39 omhandler reorganiseringen af de danske og norske latinskoler. Det havde høj (kirke)politisk prioritet at sikre uddannelsen af den reformerede kirkes tjenere. Og i selve den nye kirkes grundlov indgår derfor en detaljeret beskrivelse af, hvad latinskoleeleverne skulle lære. Det interessante er, at det ønskede curriculum reelt udformes som en gennemgang af de bøger, der skulle benyttes i undervisningen.¹⁰ Også i de følgende århundreder, hvor der jævnligt udsendes bestemmelser, som præciserer, supplerer eller diskret korrigerer Kirkeordinansens grundlag, er det gennem anvisninger om at bruge bestemte bøger, at curriculum og fortolkningsparadigme lægges fast.¹¹

Men lovgivningen og lærde mænds anbefalinger er langt fra de eneste kilder, vi råder over. Der var brug for mange skolebøger til landets latinskoleelever, og derfor var skolebøger et lukrativt marked for tidens bogfolk. Det lykkedes flere trykkere, herunder nogle af de i forvejen privilegerede universitetsbogtrykkere, at få formel eneret på udgivelse af skolebøger, og ud fra privilegieansøgninger og -tildelinger samt sager om krænkelse af disse privilegier kan der tegnes vigtige brudstykker til billedet af, hvordan nogle af de mest efterspurgte skolebøger blev trykt og solgt.¹² Fra 1600-tallets midte og frem har vi i nogle tilfælde skifteinventarer eller auktionskataloger efter forlagsboghandlere bevaret, og her kan vi som forskere, flere århundreder efter, så at sige gå på opdagelse i deres lagre. For mens den enkelte lille skolebog kun sjældent ville blive optegnet som del af et privat indbo, fordi bogen repræsenterede en så beskeden værdi, var situationen en ganske anden, hvor en boghandler lå inde med stabler af disse bøger, indbundne såvel som (oftest) uindbundne. Hos Joakim Moltke og Christian Cassube i hhv. 1666 og 1693 fandtes både danske, tyske og hos førstnævnte ikke mindst latinsprogede skolebøger i

store mængder, herunder titler og udgaver, som ikke kendes fra andre kilder.¹³

Men kan vi være sikre på, at de trykte skolebøger nåede ud til landets skoler? Og var der nødvendigvis de samme bøger og de samme mængder af bøger i forhold til antal elever ved de forskellige latinskoler? Svaret kender jeg ikke i skrivende stund. Men det er en kendt sag, at latinskolerne havde meget forskellig størrelse og forskellig ”profil”. Der var de store katedralskoler i domkirkebyerne, med gerne fem eller i perioder endnu flere lektier. Og der var – frem til 1739 – mange ganske små latinskoler, med blot to og i visse tilfælde kun en enkelt lektie.¹⁴

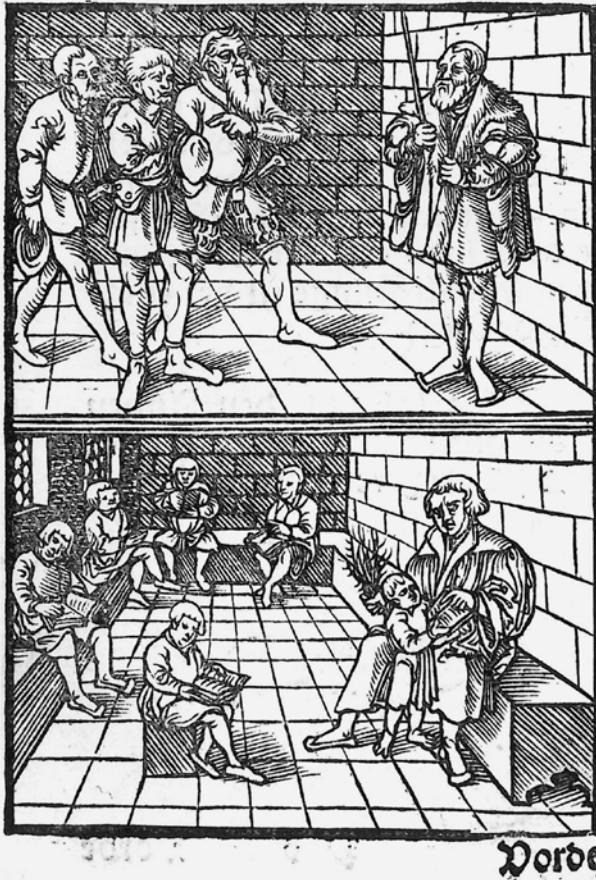
Vigtige oplysninger om de bøger, der konkret blev brugt i de enkelte skoler, kan findes i bevarede visitatsindberetninger fra bisperne, og, især fra 1700-tallet, i indberetninger fra skolemestrene selv. Derudover kan ikke mindst skoleregnskaberne være sande guldgruber af oplysninger omkring bogkøb.¹⁵ Her er det naturligvis uhyre vigtigt at skelne mellem indkøb til skolen selv, dvs. skolemesteren, lærerne og skolens bogsamling, og så indkøb til eleverne. I ældre boghistorisk forskning er det primært de egentlige skolebiblioteker, der har interesseret forskningen – af indlysende grunde. Men i forhold til den aktive bogbrug er det navnlig indkøb til eleverne, der må påkalde sig interesse.

Det er tydeligt, at det på ingen måde var sådan, at skolen skulle eller kunne forsyne alle elever med alle bøger. Men samtidig har man været helt og aldeles klar over, at adskillige elever stod uden midler til bogkøb. Her skal det erindres, at latinskolen i udpræget grad *også* var en forsorgsinstitution, hvor fattige børn fik tilbudt mad, klæder og faste rammer – og blev holdt væk fra gaden.¹⁶ Også bøger blev delt gratis ud! I flere af 1500-, 1600- og 1700-tallets private stiftelser til de danske latinskoler præciseres det direkte, hvilke formål pengene skulle anvendes til – og jævnligt blev bogkøb nævnt direkte.¹⁷ I selve de bevarede regnskaber kan man følge de konkrete indkøb, både ved større og mindre skoler. Ofte købes bøger i samlede partier; andre gange købes bøger til enkelte, navngivne drenge. Enkelte gange præciseres anledningen, som da tre drenge i Vordingborg 1633 fik erstattet de bøger, der var blevet stjålet ved indbrud på skolen.¹⁸

Regnskabsmaterialet fortæller ikke blot om specifikke bogtitler, men kan også give informationer om bøgernes udseende og tilstand. Nogle gange oplyses det direkte, hvorvidt bøgerne var indbundne eller uindbundne. I regnskabsåret 1625–25 købte man i Vordingborg to forskellige typer abc'er til hhv. 2 skilling per styk og 5 skilling stykket. Om de sidste blev det præciseret, at disciplene skulle bruge dem efter tur. At de kostede mere end dobbelt så meget som de andre, skyldes utvivlsomt, at de var blevet bundet ind, netop for at kunne holde til genbrug.¹⁹

Hvorvidt kan selve de bevarede skolebøger bidrage til viden om, hvordan de blev brugt? Det kan de på flere forskellige planer. Men det er nødvendigt altid at have in mente, at skolebøgerne – inklusive dem, der

Den Tredie Bøn.

I Peder Tidemands danske oversættelse af *Hortulus Animae. Siælens Vrtegaard*, tryk i Wittenberg 1552, er den tredje bøn i Fader Vor (Ske sin vilje på jorden, som den sker i himmelen) blevet illustreret med to billeder: Den dømmende øvrighed og den undervisende skolemester. Indlæringsens to centrale redskaber er tydeligt afbilledet: (Skole)bogen og riset. – Det kongelige Bibliotek, København (signatur LN 954, 8°).

var beregnet på ”den lærde skole” – har været betragtet som brugsbøger, og at kun få er blevet bevaret for eftertiden. Det betyder, at man må være yderst påpasselig mht. generaliseringer ud fra de bevarede eksemplarer. Men det er indlysende, at vi må studere de bevarede bøgers indhold og budskaber (som det også er blevet gjort i ældre forskning), og at vi – i langt højere grad end hidtil – kan udnytte den nyere boghistories analytiske tilgange til bøgerne som fysiske objekter, hvor forholdet mellem tekst og medie betones i analysen.

Et enkelt eksempel: Fra et skole- og læringshistorisk synspunkt er det interessant at se, hvordan man har tilrettelagt de bøger, hvor børnene

skulle oplæres i et nyt sprog, nemlig latinen, og hvor der traditionelt blev benyttet en anden skrifttype (antiqua). Det kan studeres i en bog som Sebaldus Heyden, *Formulæ puerilium colloquiorum pro primis latinæ tyronibus*, som er bevaret i en udgave, trykt i København 1660. Teksten består af 27 samtaler mellem to skoledrenge om helt almindelige dagligdags emner (at skulle stå tidligt op om morgenen, at skulke fra timerne osv.). Den er skrevet i relativt korte (ofte muntre) hovedsætninger, der er sat op efter hinanden som i manuskriptet til et skuespil. Det er tydeligt, at indholdet er komponeret med henblik på de yngste elever, og at dette formål er søgt underbygget af det konkrete layout. De enkelte latinske sætninger efterfølges straks af en oversættelse på dansk, og hvor de første er sat med antiqua, er de sidste trykt med fraktur. En udgave som denne kan fortælle os meget om formidlings- og undervisningsstrategier på denne tid. Men Heydens *Formulæ puerilium colloquiorum* minder os samtidig om noget af alt det, vi har svært ved at undersøge. Det vides nemlig, at den danske forlægger Hans Vingaard allerede i 1529 lod trykke en udgave af Heydens bog i Viborg. Men denne er gået tabt. Dertil kommer, at Heydens *Formulæ* anbefales som en vigtig lærebog i skolen i et forslag fra 1569 om reform af latinskolerne. Et fragment af en udgave fra 1626 er bevaret. Meget tyder således på, at bogen har været almindelig kendt i ca. hundrede år forud for det ældste eksemplar, som endda er et unika (ud af et oprindeligt oplag på næppe under 500 eksemplarer). Formentlig har 1500-tallets udgaver af *Formulæ* lignet 1660-udgaven, men vi kan ikke vide det med sikkerhed, og vi er afskåret fra at kunne forfølge udgivelses-historien i detaljer.²⁰

Når det gælder spørgsmålet om, hvordan bøgerne konkret blev brugt af elever og lærere, så er man, som i mange andre former for kulturhistorisk forskning, i høj grad afhængig af ”incidental information”, dvs. af at helt andre forhold og dagsordener får nogle mennesker til at udtale sig om ting, som de ellers ikke normalt ville have grund til at formulere sig omkring, i hvert fald på skrift. Eksempelvis som led i retssager, hvor man under afhøring af vidner osv. kan støde på oplysninger om, hvad de involverede personer konkret spiste, drak, eller gjorde, da en bestemt begivenhed indtraf. Eller der kan være tale om sager, der decideret handler om konflikter i et bestemt skolemiljø, fx klager over en lærer, der ikke udfører sine opgaver som påkrævet. I en sådan sag kan vi være heldige pludselig at få specificeret, hvilke bøger bestemte elever havde brugt – eller ikke brugt (dvs. i modsætning til normal eller forventet praksis!).

Der eksisterer dog også muligheder for blot lidt mere systematisk at opspore oplysninger om netop latinskoleelevernes brug (og udbytte) af deres skolebøger. Det var på latinskolerne, at de fleste af de mænd, der senere kom på universitetet og fik poster inden for kirken og centraladministrationen, havde trådt deres barnesko. Og det er primært fra denne gruppe mænd, at vi fra 1600-tallet og frem begynder at have forskellige

former for selvbiografier bevaret. Den type kilder, der i international forskning mere bredt kaldes ”ego-documents” eller ”Selbstzeugnisse”. I selvbiografiske optegnelser indgår ofte kortere eller længere redegørelser for skoleforløb, og her ligger givetvis muligheder gemt for at komme tættere på de pågældende mænds skolegang og skolebøger – omend, naturligvis, i erindringens lys.²¹

Grundbøger til 1500- og 1600-tallets danske ”skoler”

Mens vi trods alt ved relativt meget om traditionen inden for den lærde skole, så forholder det sig anderledes, når det gælder de mange forskellige former for elementær undervisning på modersmål, der fandt sted, hvor en lærer (eller læremoder) ”holdt skole”. Denne formulering bruges hyppigt op gennem hele den tidligmoderne periode. Og udtrykket dækker det forhold, at der – med et moderne udtryk – forelå en undervisningssituation, hvor nogen gav og andre modtog undervisning. Udtrykket ”at holde skole” implicerer dog en vis grad af organisering og reelt også, at de involverede alle opfattede det, der foregik, som skolehold. Oftest var en form for betaling del af fænomenet. Men hovedpointen, i forhold til ældre skolehistorisk forskning, er, at der ikke behøvede at være tale om en særlig skolebygning og slet *ikke* om en ”institution” med dertilhørende fundats eller vedtægter.²²

I forhold til spørgsmålet om skole- eller undervisningsbøger betyder det, at vi i sagens natur ikke råder over den form for kildemateriale, som latinskolerne – og tilsynet med disse – trods alt kastede af sig. Og det er af samme grund, at skolehistorikere op gennem det meste af 1800- og 1900-tallet har ment, at det først gav mening at studere danske skolebøger, når disse klart kunne identificeres som genre og i forhold til nogle ”rigtige” skoler. Men når ”skole” foregik på så mange måder, som det netop er fremgået, bør det få konsekvenser. Meget tyder nemlig på, at de første læsebøger på afgørende vis kan forme, hvordan mennesker læser. Dette synspunkt vil jeg vende tilbage til i afslutningen. En vigtig udfordring består under alle omstændigheder i at definere eller indkredse, hvilke bøger vi kan opfatte som ”skolebøger”, før ”skolen” for alvor tog form og lukkede sig mere af i forhold til resten af samfundet. Hvordan kan vi få viden om de bøger, der blev brugt i undervisningen?

Igen må man kombinere analyse af de bevarede bøger med studier i arkivalisk materiale.²³ Grundlaget for al undervisning i 1500- og 1600-tallets Danmark – og børnenes første bog – har været ABCen. Uhyre få er bevaret. Fra hele 1500-tallet kendes kun én – en udgave på plattysk fra 1591, trykt hos Mads Vingaard. Fra 1600-tallet er bevaret ét eksemplar på latin, fra 1634, og på dansk et fragment af en ABC fra 1649 (trykt af Salomon Sartor) samt et endnu udateret fragment også fra 1600-tallets midte. Dernæst skal man frem til 1705, før man støder på næste fragment, og til

Hanen som symbol på årvågenhed prydede som regel bagsiden af den tidlige moderne periodes ABC'er, som her på en latinsk ABC, trykt af universitetsbogtrykkeren Salomon Sartor i 1634. Det interessante er, at der ikke står "Anno 1634", men derimod "Aar 1634", givetvis fordi trykkeriet har brugt samme forlæg som for de danske ABC'er, der blev trykt samme år. Ingen af de sidstnævnte er dog bevaret. – Det kongelige Bibliotek, København (signatur 3,-434, 8°).

1731, før vi har en hel dansk-sproget ABC bevaret. ABC'erne er stort set identiske frem til midten af 1700-tallet. Det gælder såvel form som indhold. De er trykt som oktaver på 16 tryksider, der typisk måler 132 × 80 mm.²⁴ På forsiden er trykt selve alfabetet i fraktur, først med små bogstaver, dernæst med store. Herefter følger tre tekster: Fader Vor, trosbekendelsen og de ti bud. Læsestoffet var således identisk med de første tre dele af Luthers lille katekismus, og det ville derfor på mange måder være på sin plads at give ABC'en tilnavnet "den mindste katekismus".

Den tætte kobling mellem læseindlæring og kristen børnelærdom rakte tilbage til middelalderen. Og det er interessant at notere sig, at selvom Luther omorganiserede stoffet, da han forfattede sin lille katekismus, og placerede de 10 bud som katekismens første del frem for den tredje, og selvom alle efterreformatoriske katekismer i Danmark fulgte denne ord-

ning, så bibeholdt man den middelalderligere rækkefølge i selve ABCen, ligesom man også gjorde det i Sverige.²⁵

Luthers *Den lille Katekismus* udkom første gang på dansk allerede i 1532, men blev udbredt i den oversættelse, som Peder Palladius lod udgive i 1538. Og det synes, som om denne lille bog overalt blev brugt som børnenes læsebog nr. 2. Her er der flere eksemplarer bevaret end tilfældet var med ABCerne, men stadig uhyre få i forhold til, hvad der har eksisteret en gang. Et meget sigende udtryk herfor er, at der ifølge Lauritz Nielsens *Dansk Bibliografi 1482–1600* kendes i alt 19 forskellige udgaver af katekismen frem til år 1600. 17 er unika, mens der kun i to tilfælde kendes mere end ét eksemplar af samme udgave. Det betyder, at vi har fået kendskab til en ny udgave for næsten hver katekismus, som er dukket op (og 5 af de 19 er tilføjelser i bibliografiens supplement-bind fra 1996). Hver udgave har oprindelig været trykt i hundreder, formentlig snarere tusinde eksemplarer. Og det kræver derfor hverken megen fantasi eller matematik at forstå, at vi kun har bevaret få promille af, hvad der en gang eksisterede. Der har givetvis været mange andre oplag, der aldrig blev registeret eller bevaret, før de sidste eksemplarer gik fra at være nogle få til helt at forsvinde.

Også for det følgende århundrede kan meget udledes ud fra de bevarede katekismer. Igen er det tydeligt, at vi kun har bevaret en brøkdel af, hvad der en gang eksisterede (af 54 forskellige udgaver fra 1600-tallet kendes de 36 kun, fordi de har overlevet som tillæg til velindbundne salmebøger og ”åndelige håndbøger”).²⁶ Men bøgerne selv har også en anden historie at fortælle, idet man kan konstatere, at den lille katekismus i løbet af 1600-tallet fik ”vokseværk”. Mens 1500-tallets udgaver, baseret på Palladius’ oversættelse, kun medtog katekismens første fem parter med Luthers forklaringer samt udvalgte bønner, så lancerede Sjællands biskop (1615–38) Hans Poulsen Resen en udgave, hvor også hustavlen var med, foruden en samling af spørgsmål til børnevisitats. Senere udgaver medtog desuden et tillæg med bibelsentenser, udvalgt af Jesper Brochmand. De mere omfattende ”små” katekismer er et udtryk for den stadig større vægt, som gejstligheden lagde på undervisningen i børnelærdom, og for de stadig højere krav, der stilledes. Det store pensum syntes afgjort at forudsætte, at de unge selv kunne læse de trykte bøger!²⁷

De bevarede ABCer og katekismer viser os først og fremmest, hvordan tidens første læsebøger så ud. Skal vi sige noget om udbredelsen og brugen af dem, må vi igen inddrage andre kilder. Her byder bl.a. skiftemateriale sig til, især efter købstadsbogbindere, handelsfolk og skolelærere. Et par eksempler kan række. En bogbinder som Morten Ploug i Nakskov, hvis lager blev registreret ved hustruens død i 1694, fik i alt ca. 275 bøger noteret, foruden ”1/2 Riis Wiiser og Historier” (dvs. 250 ark). Ud af de 275 bøger var de 50 ABCer og 50 katekismer, dvs. at over en tredjedel af lageret bestod af læseundervisningens grundbøger. Og mens bøger generelt

kun var at købe hos netop bogbinderne, så udgjorde lige præcis de to nævnte udgivelser (samt nogle gange også salmebøger, evangeliebøger og almanakker) en undtagelse. I Aalborg kunne man i 1690'erne erhverve sig disse standardvarer i syv ud af 16 kramboder. Også hos enkelte skolemestere er der registreret så mange katekismer m.m., at det kunne tyde på, at der har været tale om varer til videresalg. Eller muligvis om bøger til udlån?²⁸

Derimod er disse meget små og ikke særlig kostbare bøger så godt som usynlige i private skifter. Kun enkelte gange er en – formentlig pænt eller decideret fornemt indbundet – katekismus registreret. Relevant regnskabsmateriale findes kun sporadisk bevaret, fordi der netop ikke var tale om køb til særlige institutioner.²⁹ Til gengæld er der vigtig viden at hente fra en bred vifte af gejstlige kilder, herunder både teologisk litteratur og visitatsberetninger. Det er i høj grad ud fra dette materiale, at vi overhovedet kan slå fast, at børnene blev undervist med katekismen som omdrejningspunkt. Anvisninger i den teologiske litteratur og på landemoder, eksempelvis fra den førømtalte biskop Resen, er ikke kun udtryk for fromme ønsker, men er formuleret på en måde og stilet direkte til et samtidigt publikum, at man kan konkludere, at anvisningerne forholder sig til en etableret praksis. Det er dog værd at huske, at fokus er på børnenes tilegnelse af netop katekismens indhold, der skulle læres udenad og tages til hjertet. Dette er undervisningens formål, og det er dette, der afprøves ved visitatserne. Meget tyder på, at der netop i 1600-tallets første halvdel sker en udvikling, hvor man i stigende grad lader børnene lære at ”læse i bog” som forberedelse til, at de kan lære katekismen udenad, svarende til den udvikling Egil Johansson har dokumenteret i Sverige ud fra de bevarede husforhørslægder.³⁰ I det danske kildemateriale er vidnesbyrderne mere spredte med hensyn til, hvordan den konkrete undervisning fandt sted. Der var ingen, som havde pligt – og kun i sjældne tilfælde anden grund – til at nedfælde på skrift, hvordan man konkret gik frem, når de mindste skulle lære deres ABC.

Heldigvis kan der peges på nogle få undtagelser. I ordlyden til nogle af de tidlige skolefundatser har stifterne præciseret, hvad der skulle foregå ved de små skoler.³¹ I adelige arkiver er der fundet enkelte instruktioner til skolemestre angående de sønner og døtre, der skulle opdrages af skolemestre uden forældrenes tilstedeværelse.³² Disse børn fik naturligvis på mange måder en helt anden undervisning end børn i andre samfundslag. Men når det gælder den første indlæring af børnelærdom og læsning, er der ingen grund til at antage, at fremgangsmåden var så meget anderledes. Endelig findes et interessant og informativt materiale i nogle af de små beskrivelser, næsten nekrologer, som visse sognepræster indsatte i deres kirkebøger, når de begravede mindreårige børn. Her fortælles jævnlige om, hvorvidt børnene havde lært ”færdig læsning” eller at ”læse udi bøger prent”, og det fremgår, hvordan Luthers lille katekismus var såvel grund-

At bøger (og ris) også skulle anvendes i den undervisning, som foregik inden for hjemmets fire vægge, fremgår af denne detalje fra titelkobberet til sognepræsten Knud Sevaldsen Bangs katekismusforklaring, *Den søde oc Velsmagende Catechismi Bryst-Melck*, København 1681. Det er præsten i det norske sogn Toten, der selv har lavet kobberstikket. I sin fortale gør han detaljeret rede for, hvordan hans manuskript har cirkuleret som håndskrift, og hvordan det nu bliver trykt for at kunne læses af flere (og gratis uddelt til hver husstand i menigheden!). – Det kongelige Bibliotek, København (signatur 3,-414, 8°).

bog som hovedmål for undervisningen. Selve ABCen omtales dog så godt som aldrig i de gejstlige kilder.³³

Før vi forlader undervisningens grundbøger, er der grund til at understrege, at oplæring i den kristne børnelærdom naturligvis er foregået på mange måder, og at læsning i trykte bøger kun har været ét af flere undervisningsmidler eller -metoder. Børnene har naturligvis også *hørt* de centrale tekster læst højt ved gudstjenester i kirken, af degn og præst ved undervisningen, og formentlig også tit i hjemmene. Mange har kunnet ”ordene rent”, helt eller delvis, før en egentlig læseundervisning gik i gang.³⁴ Det talte og det trykte ord er således oftest gået hånd i hånd, og også ”det sunge ord” må givetvis tillægges stor betydning.³⁵ Et andet grundlæggende forhold i forbindelse med tidsrummets børneundervisning, er, at de anvendte kernetekster ikke var fremstillet *udelukkende* til dette formål. *Den lille Katekismus* var et troens ”gyldne klenodie”, som Luther havde uddestilleret til hjælp og støtte for alle kristne, unge som gamle. Ud fra dette perspektiv vil det være misvisende at karakterisere katekismen som en ”skolebog” som sådan. Men samtidig må det bemærkes, at mange titelblade allerede fra 1500-tallet skilte med, at der var tale om et skrift af særlig nytte ”for unge folk og børn”. Forestillingen om, at der var brug

for bøger til børneundervisning eksisterede tydeligvis. Og der er næppe tvivl om, at en stor del, hvis ikke ligefrem hovedparten, af de mange ABC'er og katekismer, som vi foran så registreret hos bogbindere og andre, endte i hænderne på børn, der modtog (skole)undervisning. Mange katekismer var således – de facto – skolebøger.

Skolebøger for viderekomne i danske og tyske skoler

Er det muligt at sige noget om, hvilke bøger der var i brug i undervisningen, når først læsegrundlaget var kommet på plads? Alene pga. de mange forskellige former for skolegang siger det næsten sig selv, at der ikke har været tale om noget fast eller fælles curriculum. Men nogle mønstre kan bestemt udledes.

Skal man tro bøgerne selv, så er der navnlig én genre, der præsenterer sig selv som den elementære undervisnings ”niveau 3”, efter ABC og katekismus. Det drejer sig om de såkaldte katekismusforklaringer. Mens latinskolens grundbøger sjældent var forsynet med længere forord, fordi disse (internationale) bøger og deres brug har været indlysende for brugerne, så ledsagede periodens gejstlige forfattere ofte deres dansksprogede udgivelser med lange ”brugsvejledninger”. Med de øgede krav til de unges børnelærdom, både kvantitativt (større pensum) og kvalitativt (tilegnelse og forståelse), og med de nye muligheder som en mere udbredte læsefærdighed åbnede op for, har mange præster, provster og biskoper følt sig kaldede til at udgive nyt undervisningsmateriale. Eksempelvis udgav Søllerødpræsten Jørgen Lauridsen Aaskow en katekismusforklaring, der nåede at komme i mindst tre oplag. I en fortale gennemgik han, hvordan skriftet skulle bruges:

Thi naar de [unge og enfoldige] haffve først lærdt Catechismum uden ad/ kand den/ som dem undervise/ effter saa som hand acter deres Alder og Forstand her til/ effter leiligheden/ iblant øffve dem med slige Spørgsmaal (om hannem saa behager) eller oc Børnene selff kunde hafve Lyst til at læse dem/ oc øffve sig der med indbiurdis. Her med leggis ingen nogen Aag eller byrde paa.³⁶

Der er tydeligt, at Aaskow og mange andre forfattere har tilrettelagt både indhold og form i disse skrifter ud fra overvejelser omkring den undervisningssituation, som de var beregnet på. Det er ikke mindst af denne grund, at de bør betragtes som undervisningsbøger.³⁷

For de lidt viderekomne udi læsning og børnelærdom har også salmebogen og evangeliebogen ofte tjent som undervisningsbøger. At vi ved dette, skyldes dog ikke vidnesbyrd i bøgerne selv, for igen var der jo tale om bøger, der også brugtes i mange andre sammenhænge. Atter er vi afhængige af spor af mere tilfældig karakter i navnlig arkivalsk materiale, der kan røbe træk af periodens (skole)bogbrug. I nogle af de førømtalte

”nekrologer” i kirkebøgerne hører vi således, hvad de unge børn ifølge præsten havde læst. Om Anne Lauridsdatter, der var født i Vonsild sogn syd for Kolding 1694, beretter præsten Johannes Råde bl.a. følgende:

Oc det merckeligt er om hendis gode naturs nemme, da kom hun et halff aar i skole til Christian Pedersen oc lærde icke alleene at læse i huad bog hende forekom, men hun og viste hendis catechismum ferdig udenad at opsige, læsde evangelier oc psalmer oc sang af bogen med de andre i huset.³⁸

At det ikke kun var den tydeligvis kvikke Anne, der læste i en evangeliebog, fremgår fx da præsten i december 1681 fra prædikestolen meddelte, at ”Jens Jensen lader liuse æffter en evangelij bog, som hans sønn tabte paa vejien fra skolen”.³⁹ Det kan tilføjes, at de bevarede instrukser og rapporter om adelsbørns opdragelse også nævner salmebøger, evangeliebøger og desuden Davids Psalter som grundlag for læseøvelser for både drenge og piger.⁴⁰

Yderligere en bog må omtales i forbindelse med læseundervisning i de tidligmoderne skoler, nemlig Biblen. Læsning heri var afgjort del af pensum for drengene i latinskolen og for de adeliges børn af begge køn. I forbindelse med danske skoler i 1500- og 1600-tallet er jeg dog ikke stødt på direkte omtale heraf. Nogle af lærerne har givetvis ejet en bibel og har læst højt herfra. Men Biblen synes at være blevet set som en svær bog, man ikke umiddelbart kunne kaste sig ud i. Dertil kom, at den var dyr. Såvidt det kan vurderes, blev bibellæsning i skolesammenhæng først et mere udbredt fænomen i 1700-tallet.⁴¹

Undervisning i læsning (af trykt tekst) og skrivning var som regel skilt ad i 1500- og 1600-tallet. Mange forældre, læremødre og små skolelærere underviste udelukkende de små i boglæsning. Og mange børn nåede kun at erhverve sig denne færdighed i løbet af deres (korte) skoletid. Nogle lærere kunne dog også undervise i skrivning og i læsning af skrift, men denne undervisning skulle der som regel betales særskilt for. I mange tilfælde blev de drenge, der skulle lære skrivning, sendt videre fra deres første skolelærer til en særlig skrivelærer. Eksempelvis fortsatte gårdmands-sønnerne i Vonsild hos en skrive- og regnemester i købstaden Kolding, når de var blevet lidt ældre.⁴²

Hvordan undervisningen foregik mere konkret, og hvilke bøger der blev benyttet ved vi meget lidt om. Det er sandsynligt, at man ofte har øvet afskrivning ud fra eksempler, produceret af læreren selv. Et interessant eksempel er en privat kopibog, som er bevaret i Det kongelige Bibliotek. Den stammer fra en Poul Nielsen, der var skriver og skolelærer i Lyngby nord for København, og er dateret 1639–40. Her er indført i alt 106 breve, domme, vidnesbyrd, pas, testamenter med mere. Håndskriftet kan have været brugt som en slags reklame i forhold til mulige kunder, der ville benytte Poul Nielsen som skriver. Men den kan med lige så stor

I *En synderlig Ny ABCEET*, skrevet af Jens Jensen Hjørring, kapellan i Halmstad, og trykt i København hos Daniel Eichhorn i 1661, findes den ældst bevarede instruktion i læseøvelser på dansk. Mellem selve alfabetet og de indledende katekismetekster er indsat bogstavsammenstillinger, som børnene kunne øve sig på. Først blot to bogstaver ad gangen, som her s. 2-3, dernæst de mange kombinationer med to konsonanter og én vokal, dernæst "Staffvelser aff tre Medliudende", dvs. "Blac, blec, blic..." osv. Det var denne fremgangsmåde, der blev almindelig udbredt i det følgende århundrede. Også Hjørrings ABC er et unika. – Karen Brahes Bibliotek, Odense (signatur E3 – 269).

sandsynlighed have været anvendt som forlæg for hans elevs skriveøvelser.⁴³

Når først børnene var kommet i gang med skrivningen, har de også kunnet skrive af efter trykte tekster. Og her har man jævnlige anvendt bøger, der ikke var lavet specielt til skolebrug. Blandt adelige ved vi, at Niels Heldvads såkaldte *Formularbog* var i brug. Bogens indhold af "standard-breve" til forældre og søskende, handelsforbindelser og øvrigheds-personer (ikke ulig Poul Nielsens samling), viser, at den havde en bred målgruppe, og at den hverken var skrevet til en speciel aldersgruppe eller udelukkende til adelige – eller til mænd. Og det kan tilføjes, at den er blevet registreret i en række private skifter efter håndværkere og handelsfolk.⁴⁴

Regnebøger er straks lettere at få øje på som genre. Igen er der tale om bøger, som også kunne bruges som praktiske vejledninger eller mønsterbøger ude i "det virkelige liv". Men der er næppe tvivl om, at bøgerne også og nok primært er blevet brugt i undervisningen af de lidt større drengebørn. Der har været så stort et marked, at flere titler har kunnet

udgives samtidig, og nogle af de mest populære, som fx Søren Matthiesens regnebog fra 1680, nåede at udkomme i mange oplag.⁴⁵

I danske biblioteker findes tysksprogede skrive- og regnebøger bevaret, og også skifter dokumenterer deres forekomst i samtiden. Mange familier i danske købstæder var af tysk eller nederlandsk oprindelse, og i flere større byer havde en tysk skolemester slået sig ned, der kunne tilbyde sønnerne af håndværkere og handelsfolk at blive undervist på dette sprog. Og eftersom mange senere skulle på valsen eller handelsrejse og i det hele taget indgå i forretningsmæssige relationer sydpå, har det været nyttigt at lade netop skrivning og regning blive trænet i en tysksproget kontekst.⁴⁶

Videre undersøgelser af bevarede skrive- og regnebøger, trykte såvel som håndskrevne (og tilskrevne kommentarer i de trykte!), kombineret med analyser af bøger i læreres skifteregistreringer samt muligvis ”incidental information” fra eksempelvis læreres optegnelser eller ansøgningsbreve, vil formentlig kunne give nye indsigter i disse århundreders brug af bøger i undervisningen.

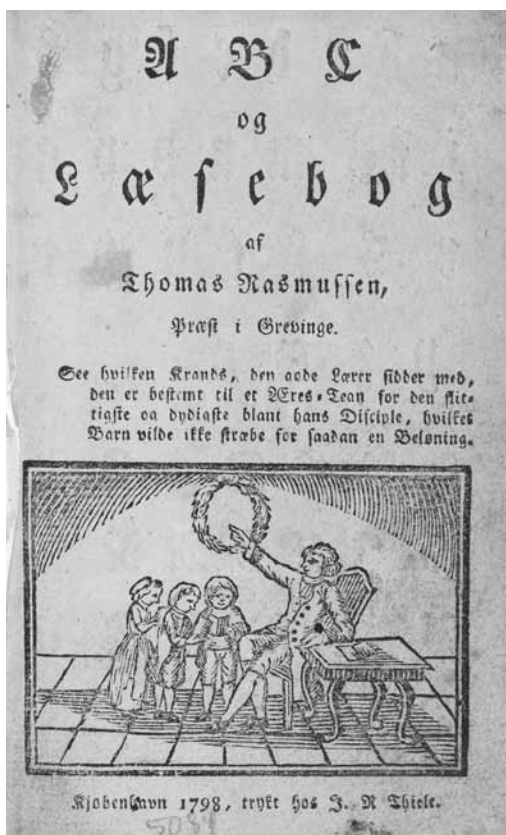
1700-tallets undervisningsbøger

I uddannelseshistorisk perspektiv er 1700-tallet traditionelt blevet set som en ny epoke eller rettere: som det århundrede hvor *skole*historien først for alvor begyndte. Her blev grunden lagt til en central, statslig organiseret skole – og nye pædagogiske tanker gjorde deres entré, ikke mindst med Rousseau. Der kan absolut ikke herske tvivl om, at 1700-tallet i både dansk og europæisk sammenhæng indvarslede meget nyt på det skolehistoriske område, herunder også nye tendenser mht. undervisningsbøgers indhold og udformning. Men mens man i ældre forskning næsten udelukkende har fokuseret på disse nybrud, vil der ud fra såvel boghistoriske som mere praksis-orienterede skolehistoriske problemstillinger være grund til at interessere sig for de samlede mængder af undervisningsbøger, samt disses udbredelse og anvendelse.

I 1739 udsendte Christian 6 en ny pietistisk inspireret forordning om skolegang på landet, og samme år omdannedes flertallet af købstædernes latinskoler til danske skoler.⁴⁷ Allerede inden havde der på initiativ fra godsejere og velhavende borgere været en bølge af private skolegrundlæggelser. Og de indberetninger, som den enevældige konge fik tilsendt som forberedelse til reformarbejdet, dokumenterede nok store problemer og mangler (i hvert fald i indberetternes optik), men også at der foregik mere eller mindre organiseret (skole)undervisning i hvert eneste sogn landet over.

Der er ingen tvivl om, at flere børn kom i skole i løbet af 1700-tallet, men der var naturligvis overmåde store forskelle på, hvad ”skole” konkret indebar. For langt de fleste børn på landet, har undervisning – og skolebøger – i det meste af 1700-tallet ikke adskilt sig meget fra de forrige århundre-

En på næsten alle måder helt ny *ABC og Læsebog*, blev udgivet af provst Thomas Rasmussen i 1798, trykt hos J. R. Thiele, København). Der indledes med alfabetet og derpå ord med blot tre, fire og til sidst fem bogstaver. Men modsat Hjørings abc fra 1661 (se foran), har provst Rasmussen valgt rigtige ord "And; Aad; Bar, Bed..." osv. Derefter følger små, relativt enkle sætninger, og endelig nogle korte, opbyggelige historier, bl.a. om "Den dydefulde Kristiane". Væk er selve katekismusteksterne. I et efterord forsvare provsten sig med "at det er ganske mod al Fornuft, at give Børn de vanskeligste og vigtigste Ting til Læsesyssel". – Det kongelige Bibliotek, København (signatur 15,-164, 8°).

ders læringstraditioner. 1739-forordningen præciserede, at enhver skole skulle have en bibel, og derudover fastslås det, at "Forældre og Formyndere betale Skolebøger for deres Børn, men for de Fattige Sognets Skole-Kasse". Det nævnes som sognepræstens ansvar, at enhver skole har et "Forraad af A.B.C Bøger, Catechismer, Catechismi-Forklaringer, Davids Psaltere, Nye Testamenter og Psalmebøger".

I forbindelse med indførelsen af konfirmationen i 1736 var biskop Pontoppidan sat til at udarbejde en ny katekismusforklaring. Denne blev reelt gjort til den nye "grundbog nr. 3" (efter abc og katekismus) i de forordnede skoler.⁴⁸ Når skoleholderne på landet underviste i skrivning og regning (hvad dog kom i anden række, efter børnelærdom og læsning),

har det derimod i vidt omfang været op til de enkelte lærere – og i nogle tilfælde måske eleverne selv – hvilke bøger der skulle benyttes.

For andre børn, især fra mere velhavende og veluddannede lag i byerne, var skolegang (i eller uden for hjemmet) noget, der omfattede flere år og mange discipliner. I adskillige tilfælde også flere sprog. Storborgere og adelige havde været i udlandet, og de ønskede, at deres børn fik den bedst mulige uddannelse. Samt de bøger, der egnede sig til formålet. Vil man indfange 1700-tallets skolebøger i bredeste forstand, dvs. også inddrage de titler, der blev anvendt i privatundervisningen på godser og i borgerhjem, fremstår udvalget som ganske stort og varieret. Navnlig fra 1700-tallets midterste årtier og frem udkommer en række nye titler, der er henvendt til dette mere eksklusive publikum og som på ny måder vil appellere til børnenes lyst til at lære. Det gælder eksempelvis en udgivelse som *Den danske Skole-mester*, 1766, hvis forord er stilet til ”Mine smaa venner”.⁴⁹

Også for den bredere befolkning kom der nyt undervisningsmateriale på markedet, som fx Thomas Rasmussens ny ABC fra 1787, som i 1798 udkom igen, nu kombineret med en egentlig læsebog, hvor den gamle katekismetradition eksplicit blev lagt på hylden til fordel for et indhold og en metode, der ifølge Rasmussen fremmede selve læseindlæringen (se illustration). Men ser man ud over det bog- og skolehistoriske landskab, så ændrede *praksis* sig ikke fra den ene dag til den anden. Det er ikke mindst dette område – hverdagens brug af bøger i børneundervisningen – som i allerhøjeste grad kalder på ny forskning for 1700-tallets vedkommende, med inddragelse af såvel de bevarede undervisningsbøger som arkivalisk materiale.

Skolebøger som indgang til læsningens verden

Til slut er der grund til at pege på det måske vigtigste perspektiv overhovedet i forbindelse med den tidligmoderne periodes skolebøger og deres relevans for boghistorien.

Mens mange børn i det 20. århundrede så og lærte deres første bogstaver i illustrerede børnebøger, så mødte børn og unge i det tidlig moderne samfund primært bogstavernes verden igennem de første skolebøger. Disse bøger var rammen og genstanden for deres første læseerfaringer. Undervisningsbøger gav drenge og piger deres første adgangskort til bøgerens verden – og til deres samtids skriftkultur. Det er min påstand, at bog- og litteraturhistorikere i langt højere grad bør medtænke dette forhold, når genrer og modtagergrupper diskuteres. For alle, der optræder som publikum i forhold til eksempelvis pietistiske skrifter, krigspropaganda eller lystige historier, havde trådt deres barnesko som læsere inden for en speciel læsetradition.

Der synes at være en betydelig grad af konsensus i nyere forskning om, at læsefærdighed (*literacy*) ikke er en fast defineret færdighed, som ind-

Nye fag kræver nye skolebøger. Georg Christian Raffs *Naturhistorie for Børn*, fordanske og forbedret af F. Hansen og trykt hos J. R. Thiele 1784, reklamerede på forsiden med, at den indeholdt "tolv Kobber", bl.a. den her viste "II. Plade", hvor den tilhørende tekst oplister korte forklaringer, herunder "5. En Kanarifugl, 6. En Neger med Sukkerrør, 7. Et Figen træ". Her kunne skolebarnet stifte bekendtskab med flora, fauna og mennesker i også fjernere egne af den danske konges riger og lande. Bogen kendes i fem forskellige oplag, det sidste fra 1819. Hvilke skoler og dermed hvilke børn, der blev undervist ud fra Raffs bog, er så vidt vides ikke blevet undersøgt. – Det kongelige Bibliotek (signatur 21,-46, 8°).

læres ens og én gang for alle på tværs af tid og sted. Læsning er, som mange andre fænomener, i høj grad kulturelt betinget og farvet. Da den internationale literacy-forskning i 70erne og 80erne inspirerede nordiske forskere, og da Egil Johannssons bidrag til feltet blev fremlagt, fremstod de svenske erfaringer umiddelbart som unikke. Og det førte til en diskussion af, hvorvidt man burde tale om en særlig form for ”religious literacy”. Nogle mente, at dette begreb var nødvendigt, fordi det reelt udtrykte et forbehold med hensyn til, hvorvidt der var tale om en rigtig eller fuld funktionel læsefærdighed.⁵⁰ I løbet af de sidste årtier, hvor hele tilgangen til (den oprindelig meget kvantitativt orienterede) literacy-forskning har ændret sig, er disse positioner blevet blødt op. De fleste forskere synes enige om, at de basale læsefærdigheder blandt nordiske mænd og kvinder i høj grad kunne bruges og blev brugt. Men der er samtidig en øget forståelse for og nysgerrighed med hensyn til, *hvad* man læste – og *hvordan* man læste.

Den religiøse læsekultur, der udviklede sig i det meste af Skandinavien i løbet af 1500-, 1600- og videre op gennem 1700-tallet, bør derfor også studeres kvalitativt. Der var utvivlsomt store variationer, både i forhold til køn og klasse og med hensyn til regionale og lokale traditioner. Dertil kommer, at mange enkeltpersoner givetvis har valgt at bruge de tillærte færdigheder på måder, der gik udover eller imod deres læreres oprindelige hensigter. Men der vil formentlig være grund til at forfølge en hypotese om, at indlæringsmønstre og -kontekst for (skole)børn som regel havde betydning for voksenlivets omgang med bøger, dvs. at den udbredte oplæring ved hjælp af den protestantiske ABC og Luthers lille katekismus kom til at præge befolkningens videre bogbrug.⁵¹

I svensk sammenhæng argumenterede Hildung Pleijel i sin tid for, hvordan den intensive katekismuskultur rent indholdsmæssigt bidrog til en massiv påvirkning af tidens forestillingsunivers. Katekismen udlagde og skabte ”Hustavlens verden”. I dag vil de færreste nok acceptere dette generelle billede, især fordi man i højere grad ser den kulturelle påvirkning som noget, der foregår i en (akkulturations-)proces, hvor holdninger omformes og forhandles.⁵² Men pointen er her, at katekisme-litteraturen ikke blot skal ses som formidling af en bestemt (luthersk) livs- og samfundsoptattelse, men også som bærer af en bestemt bogkultur. Mange af tidsrummets forfattere og udgivere synes at have været sig dette bevidst. For det er påfaldende, hvordan mange af de opbyggelsesbøger, der henvendte sig til et bredere publikum, gjorde brug af en opbygning og et layout, der bragte minder om katekismen.⁵³

1700-tallet kan ses som en periode, hvor katekismens og hustavlens verden videreføres, både som indhold og (bog)form, og endda bliver fælles grundlag for endnu flere, ja, for nok hovedparten af den danske befolkning, kvinder såvel som mænd. Men 1700-tallet danner også ramme om nye tendenser. Ikke kun de allerede omtalte nye skolebøger, men også

generelt et ekspanderende bogmarked, både kvantitativt og kvalitativt. Stadig flere læsere må have fået blik og smag for, at bøgernes verden kunne være andet og mere end katekismus og salmebog. Skal vi forstå disse ændringer i 1700-tallets bogkultur, vil brugen af bøger i skolen – både egentlige skolebøger og paletten af anvendte bøger i forskellig slags undervisning – højst sandsynligt kunne være en vigtig nøgle. Skolebøger og deres praktiske brug er således et felt med mange vigtige problemstillinger og perspektiver for den tidligmoderne periodes bog- og skolehistorie.

Summary

Early modern Danish school books. Issues and perspectives from the intersecting fields of the history of the book and the history of education. By Charlotte Appel. School-books have always attracted the interest of scholars in the field of educational history, but there has been an outspoken tendency, certainly in Denmark, to look for predecessors of the school-books of the 19th and 20th centuries. In the early modern period, however, instruction in reading – and to some extent in elementary writing and arithmetics as well – did not require formal schools and took place in a number of more informal settings. This article argues that historians of education must try to trace what types of books were actually used in different educational set-ups, rather than just study books which presented themselves as "school-books" or were used in "proper" schools. Whereas the focus used to be almost exclusively on the (ideological) contents and the pedagogical approach (or lack of one!), historians should learn from recent research into the history of books and focus more on the physical or material aspects of instructional books (formats, lay-out, bindings etc.).

Books for teaching purposes were often unpretentious and cheap and did not become collectors' items in their own time. Only small fractions of these once widespread books are still extant, and for this reason scholars of the history of the book as well as of educational history should not confine their research to the school-books themselves. Evidence from contemporary archival sources is crucial to our understanding of how different educational materials were produced, sold, bought, bound and used. In this article examples of such evidence from grammar schools as well as different forms of elementary teaching in Danish school settings are given in order to encourage new research.

Noter

1. Se Henrik Horstbøll: *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840* (København, 1999), og Charlotte Ap-

pel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* (København, 2001). Hvordan det trivielle kan blive til guld for samlere, er

genstand for en udstilling på Det kongelige Bibliotek, København, med tilhørende katalog: Karen Skovgaard-Petersen (udg.): *Fra stov til guld. Brugsbøger og skillingstryk fra Det Kongelige Bibliotek* (København, 2006).

2. Projektet er finansieret af Carlsbergfondet. Det er forankret ved Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Aarhus Universitet, og ledes af Ning de Coninck-Smith og Charlotte Appel. Projektet løber over fem år, 2009-2014, og vil munde ud i udgivelsen af et 5-binds-værk om dansk skolehistorie fra middelalderen til i dag. 11 historikere er knyttet som forfattere til projektet. Nærmere om projektets sigte, videre nedenfor. Den fulde projektbeskrivelse kan ses på <http://www.dpu.dk/skolehistorie>

3. I et værk som Lauritz Nielsen: *Den danske bog* (København, 1941), nævnes skolebøger en enkelt gang, nemlig fordi den ældste bog, trykt i København, er en donat fra 1489. Og mens bibler og visetryk (ud fra forskellige kriterier) omtales fyldigt i fx Svend Dahl: *Bogens Historie*, 2. udgave (København, 1957), finder man så godt som intet om undervisningsbøger.

4. Henri-Jean Martin & Roger Chartier (eds.): *Historie de l'édition française* (Paris, 1982-84), se fx det samlede afsnit "Livres de classe et usages pédagogiques", Tome II, 615-56, af Dominique Julia. I *The Oxford companion to the book*, ed. Michael Suarez & Henry Woodhuysen (Oxford, 2010), kan man finde indgange til mange af de nyeste udgivelser, bl.a. under "ABC", "children's books", "primer" og "textbook". Se desuden udgivelsserierne "Beiträge zur historischen und systematischen Schulbuchforschung", Augsburg fra 2005 og frem, der dog har hovedvægt på de seneste århundreder.

5. Se især standardværket Joakim Larsen: *Bidrag til den danske skoles historie*, I-IV [1884-1916], (København, 1984). Karakteristisk for Larsens tilgang er en passage som følgende: "Af de andre skolebøger af nogen Betydning fortjener kun at nævnes Chr. Cramers Regnebog 1735. [...] I sammenligning med Søren Matthiesens regnebog, som den afløste, er den kortere og bedre ordnet; en Del overflødig Stof er bortskaaret, væsentlig Forandring er ikke sket. De forskellige Regningsarter med deres Underafdelinger holdes strengt ude fra hinanden, og der tages kun lidet Hensyn til Tallenes Størrelse og Operationernes Natur", bd. I, 354. Her kan Joakim

Larsen ud fra sin samtidts kriterier vurdere, hvorvidt en ældre tids skolebog var god eller ej.

6. Vagn Skovgaard-Petersen, "Skolebogen som kulturhistorisk kilde", i samme (red.): *Skolebøger gennem 200 år* (København, 1970), citater 14, 15, 20 og 21.

7. Marc Depaep (ed.): *Order in progress. Everyday education practice in primary schools – Belgium, 1880-1970* (Leuven, 2000). Se indledningen hertil samt en række artikler af forfatteren, især Depaep & Frank Simon: "Schulbücher als Quellen einer dritten Dimension in der Realitätsgeschichte von Erziehung und Unterricht. Über neue Konzeptionen in der historisch-pädagogischen Schulbuchforschung", i Werner Wiater (ed): *Schulbuchforschung in Europa – Bestandaufnahme und Zukunftsperspektive* (Bad Heilbrunn, 2003), 65-77.

8. Følgende områder er foreløbig valgt ud (her angivet med ældre herreds- og amtsbetegnelser): København og Frederiksberg; Aalborg med Hornum og Fleskum herreder; Odense med Odense herred; Østre og Vestre Flakkebjerg herreder; Bølling herred; Bornholm; Aabenraa og Aabenraa amt; kolonierne, med særligt fokus på Grønland og Færøerne. For de sidste århundreder vil der blive fokuseret på udvalgte distrikter og i nogle tilfælde enkelte skoler inden for de forskellige områder.

9. Inden for historiefaget har der længe været tradition for at undersøge, hvordan bestemte begivenhedskomplekser er blevet fortolket og fremstillet i skolebøger. Se fx Jens Chr. V. Johansen: "Hvilken forsvenskning? Danske og svenske lærebøgers behandling af forsvenskningen af Skåne 1660-1697", i Claus Bjørn og Benedicte Fønnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800* (Ebeltoft, 2000), 181-87. Men her er det næsten altid de identitetshistoriske dagsordener, der står i centrum – sjældent spørgsmål om udbredelse og brug i praksis, og så godt som aldrig forhold omkring bøgerne som fysiske objekter.

10. *Kirkeordinansen 1537/39*, udg. ved Martin Schwarz Lausten (København, 1989). Afsnittet om skolerne i den dansksprogede udgave, 202-10. For eksempel siges om tredje lektie: "Deres bøger maa atter være om morgenen Grammatica Philippi, Huor dennem da Terentius atter skal tagis igen, til at øffue dennom in Grammatica. [...] Om eftermiddagen skal dennom forlæssis Terentius, Huilcken de oc skulle lære wden at, Oc naar de haffue

der vdy noget forbedret seg, nogle wdualde Comediæ Plauti, Om afftenen nogle de steckiste Epistolæ Ciceronis, eller noget andet saadant”, 205. I udgivelsens noter har Schwarz Lausten anført, hvilke konkrete tekster eller udgaver der kan være henvist til.

11. Andre gange var udgivelsen af nye bøger anledning til, at alle skoler blev befalet at anskaffe de pågældende bøger. Fx da Caspar Bartholin i 1625 ”nu nyligen atskiellige sine bøger for ungdommen her udi rigerne i trycken hafver ladet udgaæ”, hvorpå fulgte en liste over de bøger alle latinskolektorer skulle indkøbe, jf. *Corpus Constitutionum Danicæ*, udg. af V.A. Secher, 1887–1918, bd. IV, 212.

12. Se den nyttige oversigt i Harald Ilsoe: *Bogtrykkerne i København ca. 1600–1810* (København, 1992), hvor man under de enkelte bogtrykkere kan finde oplysninger om evt. privilegier. Også nogle forfattere, typisk universitetsprofessorer, fik privilegium på egne skolebogsudgivelser. Et godt udtryk for genrens attråværdighed er et åbent brev, hvor det eksplicit forbydes den aktive Århustrykker Hans Hansen Skonning at producere skolebøger, hvad han altså ikke havde afholdt sig fra, trods københavnernes privilegium, se *Kancelliets Brevbøger*, 25-06-1632.

13. Se Ingrid Ilsoe: ”Inventarium over de danske bøger og forlagsskrifter i Joachim Moltkes forretning 1666” i *Nordisk Tidsskrift for Bok- og Biblioteksvæsen* 26, 1978, 70–90, og ”Boghandler Christian Cassubes efterladte lager af danske bøger 1693” i *NTBB* 73, 1986, 12–27.

14. Om de store forskelle og om latinskolerne generelt fra reformation til oplysnings-tid, se bl.a. Carl E. Jørgensen: *Skolemester og hører. Latinskoleliv før 1800* (København, 1965), og Kristian Jensen: *Latinskolens dannelse. Latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden* (København, 1982).

15. Se fx Bjørn Kornerup: *Ribe Katedralskoles Historie* (København, 1947–52), bd. 1, 270, 416, og især bd. II, 91. Regnskaber fra en mindre latinskole, Vordingborg, er udnyttet i Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, I–II (København, 2001), 510 og 528–33.

16. Om dette aspekt, se især Bengt Sandin: *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850* (Lund, 1986).

17. Se Hans de Hofman (udg.): *Samlinger af publice og private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve*, (København 1755–80), fx bd. IV, 125, hvor Henrik Bornemann i sin fundats til Aalborg latinskole 1693, præciserer anvendelsen ”til fattige nødtørftige Discipler, vdi de nederste Lectier, enten rede Penge eller Papiir, eller fornødne Skole-Bøger”.

18. ”Giffvid disse effterschreffne bøger, der deris bleffve bortstaaalne om natten, der scho-lens Vinduer bleffve brotte. Niells Ollsen Nom: H: J: 6 sk, Epistl. Cic. 8 sk, Catech: L: 3 sk .... ” i Vordingborg Latinskole, regnskabsprotokol 1617–76, fol. 75. Landsarkivet for Sjælland. De tre drenge fik erstattet i alt 13 bøger.

19. Flere priseksempler fra Vordingborg latinskoleregnskaber, hvor de anførte priser sammenlignes med priser på sko, strømper, bukser mm., se Appel: *Læsning og bogmarked*, 528–33.

20. Eksemplet er fremdraget af Jensen: *Latinskolens dannelse*, 72. 1660-udgaven findes i British Library. Fragmentet fra 1626, trykt hos Salomon Sartor, København, findes i Det kongelige Bibliotek, ligesom et udateret ditto.

21. En uhyre nyttig oversigt over denne type materiale, findes i Harald Ilsoe: *555 danske Selvbiografier og Erindringer* (København, 1987). Om tilgange og perspektiver for arbejdet med sådant materiale mere generelt, se Kaspar van Greyerz (udg.): *Selbstzeugnisse in der frühen Neuzeit* (München, 2007).

22. Se nærmere Appel: *Læsning og bogmarked*, især kap. 7 og 8.

23. Det følgende bygger i høj grad på Appel: *Læsning og bogmarked*, især kap. 5, 6, og 16. Det skal understreges, at forskningsarbejdet i forbindelse med projektet ”Dansk skolehistorie” først påbegyndes foråret 2010.

24. Der findes en stor litteratur om ABC’er internationalt, jf. senest *The Oxford companion to the book*. Om de danske ABCer og deres forhold til katekismen, se C. Appel: *Læsning og bogmarked*, kap. 5. Om det senest fundne fragment af en dansk abc, se C. Appel: ”Naar det almindelige bliver sjældent”, i Skovgaard-Petersen: *Fra støv til guld*, 39.

25. Dette forhold er belyst af bl.a. Egil Johansson: ”Pater Noster i Rafnasill och Alphabeta varia. Eller några av kyrkolivets techen” i *Arkivet, historien, rörelsen*, (Stockholm, 1987), 139–44.

26. Se nærmere Appel: *Læsning og bogmarked*, 165f.

27. Udviklingen af forskellige typer katekismer til det dansk-norske marked blev i sin tid kortlagt af A. Chr. Bang: *Dokumenter og studier vedrørende den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker*, I-II (Oslo, 1893–99).

28. Nærmere om disse eksempler fra Nakskov og Aalborg med tilhørende kildehenvisninger, i Appel: *Læsning og bogmarked*, 495f og 486. Antallet af grundbøger i handelsfolkenes kramboder er sjældent stort. Fx havde handelsmand Laurids Nielsen 5 åndelige håndbøger (dvs. udvidede salmebøger), 21 evangeliebøger, 24 katekismer og 36 ABC'er. Andre havde mindre. Men det er ikke til at vide, om lageret er blevet optegnet relativt kort eller lang tid efter sidste varelevering. Et lavt antal er derfor ikke belæg for et begrænset salg, men kan reelt lige så godt være resultatet af stor omsætning. Det er selve forekomsten af disse tryksager i så mange kramboder, der er det vigtigste belæg for tilgængeligheden af disse undervisningsbøger.

29. En kildegruppe, som vil blive nærmere undersøgt i forbindelse med det skolehistoriske projekt, er fattig- og købstadsregnskaber. Her vil meget muligt bogkøb til byens fattige børn dukke op.

30. Se den klassiske fremstilling i Egil Johansson: "The history of literacy in Sweden", i Harvey Graff (ed.): *Literacy and social development in the West* (Cambridge, 1981), 151–82, samt mange andre arbejder. En diskussion af forskelle og paralleller i forhold til udviklingen i Danmark i Appel: *Læsning og bogmarked*, 109–11.

31. De ældste fundatser er fra 1630erne. Interessant er, at læsning som regel er ekspliciteret i de tidlige fundatser (fx skulle skolemesteren i Udby og Holbæk, Århus stift, lære børnene "at læse, skrive og regne, og øve dem dagligen i deres Catchismo og Børne-Lærdom", jf. fundats 1642, Hofman: *Fundationer*, II, 435). Der er også eksempler på, især senere i århundredet, at selve læseindlæringen åbenbart opfattes som en selvindlysende del af oplæringen i børnelærdom (fx skulle læreren i Hover ved Vejle oplære børnene i "deres Catechismo, saavel som i Regning og Skriven", jf. fundats 1655, sst. IV, 751).

32. Se Birte Andersen: *Adelig opfostring. Adelsborns opdragelse i Danmark 1536–1660* (København, 1971), bilag 10–11, 137–43.

33. Som det kendes fra andre lande har man formentlig jævnlgt klæbet en side med

alfabetet op på en lille tavle med håndtag, et såkaldt fibel- eller ABC-bræt. Siden kunne være håndskrevet, men også trykt. De er kun sporadisk dokumenteret, bl.a. i lageret efter Chr. Cassube, jf. note 13, men har formentlig været ganske udbredte.

34. Her ligger meget mulig en del af hemmeligheden bag, at det overhovedet kunne lade sig gøre at bruge abc og katekismus som læsebøger. For med nutidige øjne er der ikke tale om specielt læsevenlige tekster. Netop fordi børnene har kendt teksten i forvejen, har de i mange tilfælde kunnet bryde bogstavkoden "ad bagvejen".

35. Denne dimension har ikke hidtil fået tilstrækkelig opmærksomhed. Et vigtigt bidrag vil være at læse i Jon Haarberg: "Earways to heaven. Singing the Catechism in Denmark and Norway 1569–1756" i Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen (eds.): *Religious reading in the Lutheran North* (Cambridge, 2011) 48–69.

36. Jørgen Lauridsen Aaskow: *Catechismi Børns aandelig Melck oc Tyggemad* (København, 1679). Min udhævning. Bogen var en oktav på 143 sider. Senere udgaver fra 1687 og 1692. Aaskows skrift havde som mange andre forklaringer karakter af at være "træningsopgaver" i forhold til den test eller eksamenssituation, der ventede forude, nemlig visitatserne fra provst og biskop. Det er fristende at drage en parallel til i dag, hvor det netop diskuteres, i hvilket omfang undervisning og undervisningsmateriale lægges til rette i forhold til de foretagne (nationale) tests.

37. Enkelte var dog primært stilet til lærerne. Således biskop Henrik Bornemanns *En kort og Eenfoldig Maade og Methode, Hvor efter Degnene og Skoleholderne. Med en uniformitet kunde løbe D. Morten Luthers lille Catechismum/ oc de hidindtil sedvanlige og brugelige Spørsaaler igiennem/ med deris Ungdom* (København, 1694). Man kan se en udgave som denne som en form for "lærervejledning", der kunne bruges sammen med den egentlige undervisningsbog, i dette tilfælde en af det sene 1600-tals udvidede katekismer.

38. Hans H. Worsøe (udg.): *Vonsild Kirkebog 1659–1703* (Viborg, 1982), 402. Dette og andre eksempler er analyseret i C. Appel: *Læsning og bogmarked*, især kap. 2.

39. Hans H. Worsøe (udg.): *Vonsild-Dalby Tillysningsbog 1678–1683* (Viborg, 1987), 112.

40. Dette materiale findes analyseret i Andersen: *Adelig opfostring*, 81–83. Oplagstal og hyppig forekomst i bogfolks lagre bekræfter, at de nævne bøger var meget udbredte. Men hvorvidt og hvordan udbredelsen stod i forhold til deres anvendelse i undervisnings-sammenhæng kan ikke fastslås.

41. Fra 1600-tallet og frem blev Biblen også udgivet som oktav, dvs. at den hellige skrift blev billigere og mere almen tilgængelig. To andre bøger, der i senere fremstillinger er blevet forbundet med periodens folkeoplysning, nemlig *Lucidarius* og den såkaldte ”Præstepine”, dvs. Michael Saxes *En liden aandelig Spørsmåls Bog, sammendragen af den Hellige Skrift* har jeg endnu ikke mødt eksplicit omtalt i forbindelse med børneundervisning og skolehold, selvom de mange genudgivelser af disse skrifter (ældste udgaver fra hhv. 1510 og 1602) peger på skrifternes store popularitet.

42. Opdelingen mellem (bog)læsning og skrivning er central for at forstå, hvordan tidsrummets undervisning var organiseret, og hvordan færdigheder var fordelt meget skævt, i forhold til både køn og klasse. Se Appel: *Læsning og bogmarked*, især kap. 7 og 8. Eksemplerne fra Vonsild i kap. 2.

43. Det drejer sig om ”En nyttig copie bog, sammen Draget Aff Atskillige Slags breffue (...) Pouell Nielsen Egen Haand”, Thott 2018, 4°. Håndskriftet er tidligere fremdraget af Ebba Waaben: ”Regnskabskyndigheden i 1500- og 1600-tallet. Trykte regnebøger og en landsbyskrivers håndskrift”, i E. Waaben m.fl. (red.): *Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance. Festskrift til Thelma Jexlev* (København, 1985), 111–18.

44. Niels Heldvad: *En ny oc skøn Formular Bog, som indeholder, huorledis mand skal forstaa, nytte oc bruge, de Latiniske, Juristiske, Judske-Tydske Gloser oc Vocabula, som nu hos os oc komme i brug. Dernest huorledis mand paa atskillige Maneer, skøn, artig, rethorisk, allehonde Breffue, Missier oc Contracter, ganske zierlig kand dicte, stile oc skrif-fue* (København, 1624). Eksemplerne angår i sagens natur primært mandlige afsendere og modtagere. Men der er fx også opskrifter på, hvordan en datter tilskriver sine forældre, samt advarsler om, hvordan kvinder ikke bør anvende ordet ”underdanig”, når de skriver til en mandlig brevmodtager, da dette kan misforstås!

45. Søren Matthisens regnebog kendes i

syv udgaver. I udgaven fra 1689 lød titlen *Compendium arithmeticum eller Wejviser. Hvor ved mand pa korteste og netteste maade kand ledsagis til Regnekonstens rette brug*, dvs. at dens anvendelighed i undervisningen blev fremhævet eksplicit. Om 1500- og 1600-tallets regnebøger, se Waaben: ”Regnskabskyndigheden” og Appel: *Læsning og bogmarked*, 599f, 763f, 891f.

46. Om undervisning hos tyske skolemestre og om tysksprogede bøger i Danmark, se Appel: *Læsning og bogmarked*, hhv. kap. 7 og kap. 15–16, om regnebøger specielt 763.

47. Forordning om skolehold på landet af 23. januar 1739, modificeret af plakat 10. april 1740. Forordning om latinskolerne 17. april 1739. Se J.H. Schou og L.A. Rosenvinge (udg.): *Chronologisk register over de kongelige forordninger og aabne breve*, bd. III (København, 1795). Samtidig udsendtes en ”Instruktion, hvorefter enhver Degn og Skolemester paa Landet i Danmark i skoleholdet sig skal forholde”. Om den idéhistoriske baggrund, se Ingrid Markussen: *Til skaberens ære, statens tjeneste og vor egen nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, (København, 1991).

48. Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed* (København, 1737). Se nærmere Henrik Horstbøll: ”Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lære-bøger i Danmark og Norge i 1700- og 1800-tallet” i *Fortid og Nutid*, 2003, 83–108.

49. Bogen er udgivet anonymt, og i *Bibliotheca Danica* placeret i kategorien ”Moraliserende, belærende og underholdende Læsning”. Denne og andre udgivelser rettet specielt til børn studeres nu som del af projektet ”Det oplyste barn i børnelitteraturen” af Nina Christensen, Danmarks Pædagogiske Universitetsskole.

50. Det var Loftur Guttormsson, der introducerede begrebet i forlængelse af amerikansk forskning, se hans ”The development of popular religious literacy in the seventeenth and eighteenth centuries” i *Scandinavian Journal of History*, 1990. Flere, heriblandt jeg selv, kritiserede begrebet med henvisning til, at der tydeligvis var mange mennesker, som med afsæt i denne læringstradition havde en fuld funktionel læsefærdighed. Disse fronter er dog blødt op i nyere forskning, sådan som det bl.a. fremgår i en ny antologi, også med

bidrag fra Guttormsson, se Harvey, J. Graff et al. (eds.): *Understanding literacy in its historical context* (Lund, 2009).

51. Denne problemstilling vil blive forfulgt i den omtalte antologi Appel & Fink-Jensen (eds.): *Religious reading*. For forskere, der arbejder med tidens handelshistorie, må det også være af interesse at studere sammenhængen mellem regnskabspraksis og tidsrummets regnebøger.

52. Her tænkes på den klassiske Hildung Pleijel: *Hustavlans värld* (Stockholm, 1970).

Introduktion til Pleijels forfatterskab og kritikken heraf, se bl.a. Daniel Lindmark: "Sann kristendom och medborgerlig dygd". *Studier i den svenska katekesundervisningens historia* (Umeå, 1993).

53. Eksempler på denne bevidsthed i Charlotte Appel: "Asking, counting and memorizing. Strategies in religious publishing in early modern Denmark", i A. Messerli & R. Chartier (eds.): *Scripta volant, verba manent. Schriftkulturen in Europa zwischen 1500 und 1900* (Basel, 2007), 191–214.

”Bisp Deichman og den sorte Pest”

*Om paskviller og smædevers i første
halvdel af 1700-tallet*

Christina Holst Færch

”Gud bevare enhver fornuftig Mand for at skrive slige Skandskrifter”¹ skrev Frederik Rostgaard i marginen på en håndskrevet paskvil over Kristianias biskop Bartholomeus Deichmann. En paskvil, et skandskrift eller et smædevers sigtede i 1700-tallet til et ”skrift, der fremsætter ærerørige beskyldninger mod en person [og] søger at vanære eller nedsætte ham i det offentlige omdømme”.² 1700-tallet skelnede mellem paskviller, som altså var spotske personangreb, og satirer, som behandlede generelle samfundsmæssige forhold. Men hvor satiren kunne være en prestigefuld genre, ansås paskvillerne for at være forkastelige. Således kunne Ludvig Holberg i *Moralske tanker* skelne mellem nyttige og tilladelige samt skadelige og strafværdige satirer: ”De tilladelige *Satyres* ere de, som ere almindelige [det vil sige generelle], og ikke sigte paa Personer i sær [...] De utilladelige *Satyres* sigte enten paa uskyldige eller skyldige Personer”.³ Det forhindrede dog ikke paskvillernes popularitet, som vi skal se.

Ordet paskvil menes at stamme fra den vittige romerske skrædder Pasquino fra 1500-tallet, som lagde navn til en sønderslået statue nær Piazza Navona i Rom, hvorpå der blev opslået kritiske og satiriske skrifter mod paven og gejstligheden. I Danmark fandtes ingen sådan ”talende statue”, derimod kunne paskvillerne i særligt grove tilfælde blive slået op på ofrets dør til morskab for de forbipasserende og ærgrelse for den forulempede.

Paskvillen til Deichmann er traditionelt tilskrevet en af tidens mest berygtede og afskrevne, men nu næsten glemte satirikere Hans Nordrup (1681–1750).⁴ Den lyder: ”Hille pine! Hille haare!/ Er vor Bispes-son *Captain,*/ Som har aldrig trokken kaare/ Meer end ussle *Walbj* Degn./ Ja naar *Mechelborger* drengel/ Til *Captainer* blive kand,/ Skulde da ei Bispens penge/ Giøre af en pøg [dreng] en Mand”.⁵ Den er med sine kun otte linier ikke den mest indædte af sin slags, men derimod velrimet og har med sine letløbende trokæer haft let ved at hage sig fast i folks hukommelse. Digtet har tydeligvis rystet Rostgaard, og selvom han nok kan have haft sine antipatier mod biskoppen (se nedenfor), kunne konsekvenserne for den portrætterede person være så betydelige, at selv en politisk uven måtte korse sig. I 1700-tallet kunne en paskvil ødelægge en mands rygte og dermed karriere. Anledningen til paskvillen var udnævnelsen af Deich-

manns 20-årige søn til kaptajn i 1724, som skete ”uden Avancement”, hvilket ville sige, at han blev indsat på og ikke forfremmet til posten.⁶ Dette var ikke første eller sidste gang, biskop Deichmann blev forsmædet.

Fra 1708 cirkulerede i håndskrift en række paskviller over Deichmann, hvori han blev beskyldt for bl.a. nepotisme, magtmisbrug, mord og seksuelle udskejelser. Blandt andet lød det: ”Bisp *Deichman* og dend svorte pest/Er et par Norske Dreng; /Dog pesten gav dem snart sin rest [dvs. gjorde det af med dem], /Men Bispen qvæl dem lenge. [...] Mod Landets datter er hand vrinsk [brunstig], /Heldst har de smukke patter. [...] Du ingen ærer meer end som /*Poul Juel* dend Lands Forræder; /Thi hand, skiönt hand paa steiler kom, /Staar op i dine Klæder, /Og brugte just dit Bisp-skæg /Med samt din floiels vinge /At kure ud de slange-egg, /Hand lood i reden bringe.”⁸ Deichmann forbindes i paskvillen med seksuel promiskuitet og med den sammensværgelse mod den danske konge, som den norske amtmand Poul Juel blev dømt for i 1723. Tonen i paskvillen er uforsonlig men typisk for genren, og det er derfor ikke overraskende, at de oftest var anonyme.

Paskviller mod højtstående embedsmænd var et udbredt fænomen i starten af 1700-tallet. Således findes fra tiden 1708 til 1730 mindst elleve paskviller over Deichmann og fire over oversekretær i Danske Kancelli Christian Møinichen.⁹ Paskvillerne har forskellige anledninger, og den første over Deichmann fra 1708 bærer titlen *Det Bornholmske Fadervor*, mens et latinsk epitafium fra 1712 på groveste vis begravede Deichmann i utide.¹⁰ Epitafiet var angiveligt skrevet af Thøger Reenberg som reaktion på en fejde mellem Deichmann, som på daværende tidspunkt var biskop i Viborg, og Reenberg-brødrene, men anonymiteten gør det svært at afgøre.¹¹

Deichmanns position som biskop og forskellige politiske aktiviteter har sandsynligvis medvirket til, at han ofte blev hængt ud i paskvillerne. Deichmann stod i perioden 1721–24 i spidsen for et forslag om matrikuleringen af Norge, hvilket dog blev anbefalet afvist af en kommission bestående af blandt andre kammerherre og overkrisseksretær Christian Carl Gabel med henvisning til, at det ville føre til en forøgelse af skatten for den norske befolkning. Sagen var upopulær, og kongen afviste forslaget i december 1724.¹² Fra denne begivenhed findes paskvillen *Matriculsbispen er alt klar*, hvori Deichmann skildres som en marekat, der har mistet sin hale, hvilket må læses som en henvisning til det for Deichmann negative udfald af sagen.¹³ Sideløbende med matrikuleringsagen kørte en sag omkring salget af de norske præstegårde, som Deichmann ligeledes havde foranlediget. Sagen blev imidlertid slyt af oversekretær i Danske Kancelli Frederik Rostgaard, og kongen blev, trods hans oprindelige godkendelse af salget (31. december 1723), overbevist om sagens ”uheldige” sider.¹⁴ I foråret 1724 fremkom paskvillen *Skjldigste Gratulation til hans Höjærværdighed Biskop Deichmanns lykkelige nedkomst fra Norge* samt

en del andre danske og latinske paskviller i forbindelse med Deichmanns ankomst til København for at deltage i sagerne omkring matrikuleringen og salget af præstegårdene.¹⁵ Selvom Deichmanns forslag blev afvist, vedblev han dog med at nyde stor anseelse hos kongen og fik senere betroede hverv.

Deichmann har således den tvivlsomme ære at være en af de oftest forsmædede mænd i starten af 1700-tallet. Kendetegnende for paskvilgenren er, at digtene ligner hinanden såvel i tone som ordvalg; det var således ikke uset, at man decideret genbrugte en formulering. Nordrups paskvil over Deichmann starter: ”Hille pine, Hille haare”, mens samme forfatter allerede i 1716 i et satirisk begravelsesvers over bondefoged Niels Mortensen fra Haraldsted havde brugt en førstelinie, der lå snublende nær Deichmann-paskvillen og lød: ”Hille bitter död og Krone”.¹⁶ En paskvil mod Møinichen genbrugte ligefrem denne førstelinie, hvilket kunne antyde, at verset er blevet til som en gendigtning af det populære begravelsesvers.¹⁷ Registret i Ledreborg 482, folio anfører Nordrup som ophavsmand til denne og yderligere tre paskviller over Møinichen og illustrerer dermed de tilskrivningsproblemer som opstod på grund af anonymiteten.¹⁸ Nordrups signatur findes ikke på håndskrifterne, men hans navn er ofte påført afskrifterne. Under tiden anføres Nordrups pseudonym Peder Næsviis (for eksempel i digtet *Juncher Klochetaarn*, se KB, Additamenta 147, folio, nr. 17), mens der andre gange blot står H.N. Desuden havde Nordrup ry som ”en liderlig Person, en Spiller og Drikkebroder”, hvilket betød, at samtiden og den umiddelbare eftertid var tilbøjelig til at tilskrive ham alle hånde versificerede fornærmelser.¹⁹

Et eksempel herpå er paskvillen *Tit Poli Mester tit*, som blev opslået på politimesteren i København – den berømte astronom – Ole Rømers dør i 1706. Verset blev hurtigt tillagt Nordrup på baggrund af en personlig fejde mellem ham og Rømer. Som politimester havde Rømer opsynet med religiøse afvigere, og i juli 1706 anholdt han studenterne Nordrup og hans kammerat Ramus, som angiveligt var på vej til Strassburg for at slå sig til jesuitterne. Her havde de nemlig hørt, at man kunne få to dukater om ugen.²⁰ Sagen blev taget seriøst, og Rømer fremlagde den for kongen, som overlod den til Consistoriet. Nordrup og Ramus slap dog med at underskrive en erklæring, om at de fandt den ”*Papistiske Lærdom og skik for Væderstygelig Kiætterj, afguderj og vildfarelse*”.²¹

Nordrup kunne imidlertid ikke bare sig for at kommentere sagen, og den 16. oktober 1706 anmodede Ole Rømer igen Consistorium om at irrettesætte Nordrup, som fra talerstolen i Trinitatis Kirke den foregående søndag havde ”holdt een meget forargelig Prædichen, hvor hand har henført alding til dend handel [det vil sige ulejlighed] hand har haft for nogen tiid siden med Politie-Betienterne, som hannem arresterede”.²² Nordrup måtte derfor endnu engang stå skoleret og forklare sig. Hans sag blev imidlertid ikke straks afgjort, men han blev ”befalet, at blive tilstede

[dvs. i byen] indtil Sagens uddrag”. Fra tiden herefter eksisterer et rimet bønsskrift til kongelig konfessionarius Peder Jespersen, med hvem Nordrup hævdede at være beslægtet. Digtet er et af forfatterskabets mest afskrevne, og her påberåber han sig en retfærdig afgørelse, idet han henviser til, at ”Dommere, Anklagere og Vidne/End og den samme var”. Digtet angiver, at hans ”*Contra*-part det var *Etatz*-raad Römer”, samt at sjællands biskop Bornemann på sidste landemode havde advaret præster om at ”vogte sig/ For en *Catholsch Student*, det er uden tvivl mig”, skriver Nordrup.²³ I 1707 lykkes det ham at drage bort ”Fra et Mægtig folcke Had” til Lybæk og senere til Prag og Wien.²⁴ Consistoriets forhandlinger ender ved forhøret, og det lader til, at man har opgivet at straffe ham.

Det er i sammenhæng med disse begivenheder, at Nordrup er blevet forbundet med paskvillen over Rømer, som lyder: ”Tit *Poli-Mæster*! tit; du har jo lært at titte,/Og see et Himmel Tegn mit i din Konis F./Tag *Poli Höyden* med din gamle *Grade*-Stok,/Og Hæng i Töy et op, din Dolke-Oddet Kok.”²⁵ Rømer opfordres i digtet til at måle sin kones ”polhøjde”, som er et astronomisk udtryk for et steds breddegrad, med ”gradestokken”, som er en aflang geometrisk stok til måling af solens højde. Billedet ekspliciteres i sidste linie, hvor ”Kok” selvfølgelig henviser til det mandlige lem. Digtet sammenkobler altså Rømers faglige evner med en tvivlsom seksuel tilbøjelighed og antyder, at der eksisterer et forhold mellem en magtmæssig og en seksuel overskridelse.

Nordrups formodede ophav til paskvillen sandsynliggøres af, at digtets ordlyd flere steder korresponderer med bønsskriftet til Peder Jespersen, men et endeligt bevis foreligger ikke. Sikkert er det imidlertid, at Nordrup vedblev med at skumle over Rømer i sine digte. I 1707 skriver han kækt til sin ven højesteretsprokurator Andreas Lyche hjem fra Wien, at her kan ”hverken *Römer* eller *Wandel*²⁶/[...] mig saa paa Klingen gaa/ Som de Herrer *Jesuite*”.²⁷ I Wien laver Nordrup også ballade. Denne gang fordi han Mortens aften ”[...] med Gaasse-Steg besmitter [dvs. tilsøler]/De Afdöde *Martyr* Been [måske en statue]”, så der blev ”[...] strax *Alarm* i Staden,/For slig *Scandaleus* een Ting”. Han stilles for en gejstlig ret, men slipper fri og rejser herpå hjem til København igen – nu som en kendt paskvilliant.²⁸

Paskvillerne rettede sig ofte mod et fast persongalleri af syndebukke, som var genkendelige for læserne og således fik en næsten typologisk status; fx var biskopperne, højtstående embedsmænd og universitetsprofessorerne populære mål. Et fast repertoire af beskyldninger om moralsk og seksuel fordærvelighed var ligeledes næsten skematisk tematiseret i paskvillerne. Fælles var, at den seksuelle transgression kobledes sammen med en magtmæssig korrumpation, og sandhedsværdien i versene må karakteriseres som stærkt tvivlsom. En stor del af paskvillerne over Deichmann og Møinichen udsprang af den hemmelige gehejmeinkvisitionskommission (også kaldet ’bandekommissionen’ pga. alle de eder og forban-

delse, som den affødte), der i 1724 blev nedsat for at komme de svirende rygter om embedsmandskorruption til livs, og som fældede flere højststående embedsmænd for at modtage ”skænk og gave”.²⁹ Kommissionen blev ledet af Deichmann og Møinichen, og blandt dem, der faldt fra magtens tinder, var Frederik Rostgaard, som blev frataget sin post som oversekretær i Danske Kancelli. Ved rygterne om arrestordren flygtede Rostgaard den 18. januar 1725 – efter sigende forklædt som kongens broders sekretær – ud af København til Helsingborg, men besindede sig og var atter tilbage i København den 20. januar, hvor han blev sat i husarrest. Anklagen lød på *crimen læsæ majestatis* – majestætsforbrydelse – og sagen vakte stor opsigt.³⁰

Afgørende var ikke, at man havde taget imod bestikkelse for embeder, men derimod at man havde afkrævet penge af supplikanterne i dronningens navn, og dermed sat dronningen i forbindelse med ”slige syndige Penge”.³¹ Rostgaard blev ikke selv afhørt, men blot meddelt om kommissionens anklagepunkter og dom. Han blev fradømt sine embedsposter samt retten til at vise sig ved hoffet. Derudover måtte han forlade København og tilbagebetale de penge, han havde modtaget uretmæssigt.³² Posten som oversekretær blev herpå overtaget af Møinichen den 25. januar 1725 – kun to dage efter Rostgaards afsættelse.³³ Hemmelighedskræmmeriet omkring kommissionen betød desuden, at kun få vidste, hvad der foregik, men mange havde en holdning til kommissionsmedlemmernes moral. Situationen var politisk spændt og gav basis for spydige vers.

Nordrup var i december 1725 blevet udnævnt til sognepræst i sit gamle fødesogn Nordrup-Farringløse af adelsmanden Christian Carl Gabel, som blandt andet stod i opposition til Deichmann under matrikelsagen. Gabel måtte ligesom Rostgaard se sig fældet af bandekommissionen.³⁴ Historikeren P. Rohde beretter følgende anekdote om forholdet mellem Nordrup og Deichmann: ”Engang var Deichmann til Giest hos Hr. Nordrups Principal [Gabel], Nordrup skulde skiere Harestegen for, og tog et Stykke paa en Gaffel, rekkende det til Biskopen, bedende, han vilde lugte, om Haren var vel stegt. Det er bekiendt, at Deichmanns Næse duede ikke; dog vil man mene, at Fruen instigerede [tilskyndede] Nordrup til slig Dristighed”.³⁵ En ufunktionel næse var i 1700-tallet tegn på syfilis, og Nordrups mundtlige og skriftlige uforskammetheder demonstrerer, hvordan magtforholdet mellem en biskop og en sognepræst kunne skævvrides, så længe Gabel holdt hånden over Nordrup.

Paskvillerne konstituerede via håndskriftcirkulationen en art sub-offentlig diskurs, som overskred den trykte digtning af censuren fastlåste udsigelse. Nordrups vers mod Deichmann har cirkuleret, og det er ikke usandsynligt, at Deichmann har kendt til paskvillerne. Nordrup har derfor bevæget sig på en hårfin grænse for, hvad han kunne slippe godt fra overfor Deichmann. Interessant er det, at håndskriftmediet ikke primært blev brugt til at formulere en generel kritik af enevælden som korrumperende

institution, men snarere til sporadiske og til tider personligt motiverede angreb mod de embedsmænd og gejstlige, som forvaltede enevældens politik. Paskvillerne udspyrede så at sige alle de eder og forbandelser, som ikke kunne siges i det repræsentative offentlige rum, men som kunne påvirke stemningen for eller imod en person.³⁶ Anklagerne om skørlevnet hos nogle af riget mest magtfulde mænd har selvfølgelig ikke indskrænket deres magt direkte, men har derimod kunnet påvirke noget så skrøbeligt som en mands gode rygte. I en tid, hvor netop ære og omdømme havde betydning i det politiske og sociale spil, var det svært at ignorere selv de mest usandfærdige beskyldninger. Paskvillerne må karakteriseres som et redskab til at synliggøre og anfægte magtstrukturer under enevælden og er som sådan med til at formulere en art tidlig politisk kritik.

Harold Love argumenterer i *English Clandestine Satire 1660–1702* for, at skandskrifterne var et magtpolitisk redskab, som brugtes til at forsøge at undergrave politiske personers magt, men som i stedet kom til at markere disse personers position. Det er en pointe, som kan overføres til dansk-norske forhold. Loves bog understreger, at paskviller og skandskrifter i 1600-tallets England udsprang af et enormt ”informationsvakuum” som følge af James I’s dårlige kommunikative evner. Den mangelfulde information fra toppen gjorde folk ude af stand til at bedømme begivenheder af offentlig betydning realistisk, og paskvillerne udfyldte dermed et nyhedsbehov.³⁷ Thomas Cogswell mener ligefrem, at håndskriftcirkulerede paskviller i 1600-tallets England var det tætteste, man kom på et massemedie.³⁸ Det er imidlertid en problematisk fremstilling, fordi udbredelsen af den håndskrevne paskvil krævede et både læsende og skrivende netværk og derfor begrænsede sig til et bestemt lærd publikum. Et sådant publikum kan – i hvert fald i Danmark-Norge – næppe siges at understøtte en massekultur i 1600-tallet, selvom antallet af paskviller lader til at stige igennem 1700-tallet.³⁹

Paskvil-genren udviklede sig ifølge Love i løbet af 1600-tallet fra at tematisere lokalt forankrede emner og personer til at raillere over nationalt velkendte personligheder. Samme udvikling synes at præge danske paskviller i perioden 1600–1800, hvor man i begyndelsen af 1700-tallet ser opkomsten af paskviller, der nærer sig af rygter og sladder om personer, som man ikke (nødvendigvis) havde et førstehåndskendskab til. Et eksempel herpå er paskvillerne over Deichmann og Møinichen.

Antallet af paskviller over Deichmann og Møinichen vidner nemlig om, at der ikke kan være tale om noget tæt personligt forhold mellem paskvillanten og den paskvillerede. De mange beskyldninger mod Deichmann og Møinichen markerer derimod deres status i paskvillerne som offentligt udpegede syndebugke. Enevældens indførelse og den deraf følgende centralisering af magten i kongens person betød, at der også på dansk grund kan konstateres en lukkethed omkring politiske beslutningsprocesser. For eksempel blev Kongeloven (skrevet 1665) ikke udgivet før 1709, men

kendtes kun i en snæver kreds omkring kongen. 1709-udgaven var desuden en dyr pragtudgave, der har været forbeholdt de få, og loven har sandsynligvis ikke været almindeligt kendt, før Holberg udgav den i 1729 i *Dannemarks og Norges Beskrivelse*. I tillæg hertil kan Griffenfelds og Rostgaards karrierer, deres storhed og fald, ses som billede på den omskiftelighed, der kendetegnede enevældens "rangstyre", hvor kongens gunst var altafgørende for ens position. Her kunne selv de mest magtfulde personer ikke vide sig sikre.

Den hemmelige bandekommission var endnu et udtryk for enevældens tilslørede håndtering af politisk ømfindtlige emner. De paskviller, som opstod som reaktion herpå, blev cirkuleret i et antal, der kunne indikere, at interessen for nyheder og lysten til at sladre om begivenheder af national betydning gjorde hemmeligholdelsen af kommissionens arbejde kontraproduktiv for kongemagtens repræsentanter. Paskvillerne udfyldte altså blandt andet et behov for at artikulere sig om emner, som øvrigheden forsøgte at hemmeligholde fra offentligheden.

Paskviller over Deichmann i Thott 784, folio

I Det Kongelige Bibliotek i København findes i thottske samling en pakke med fire læg med forskellige digte i løsark. Første læg indeholder panegyrik til kongelige personer, andet læg indeholder digte til privatpersoner, tredje læg er blandede "Satyrical", mens det fjerde er blandede digte af blandt andre Nordrup og J.S. Sehested. Det interessante ved Thott 784, folio i denne forbindelse er, at det tredje læg samler en række af paskvillerne mod Deichmann og i det hele taget lader til at have haft særlig interesse i paskviller fra første halvdel af 1700-tallet. Otto Thott (1703–1785) var en af sin tids mest betydningsfulde embedsmænd, og han var samtidig en ivrig bog- og håndskriftsamler, hvis imponerende private bibliotek rummede ca. 120.000 bind, herunder 4154 håndskrifter og 6159 bøger fra før 1530. Ved sin død testamenterede han blandt andet hele sin håndskriftsamling til Det Kongelige Bibliotek, og samlingen rummer såvel opkøbte som bestilte håndskrifter.⁴⁰

I Thott-håndskriftet fremstår de tre paskviller over Deichmann uden forfatterangivelse. De er skrevet på to foldede folioblade med samme hånd og lader til at være en bevidst samling af paskvillerne. At dømme ud fra håndens regelmæssighed og sikre stil synes håndskriftet at være skrevet af en professionel afskriver eller kopist. Håndskriftet kan potentielt være skrevet af en rutineret privatperson, men det ensartede udtryk i afskriften af paskvillerne over Deichmann vidner snarere om, at afskriveren først har indsamlet materiale for derefter at kunne lave en samlet kompilation. Det antyder, at håndskriftet er blevet til som en bestillingsopgave. Håndskriftets anden paskvil begynder imidlertid underligt abrupt på siden, hvorved der opstår tvivl, om den anden paskvil blot er en fortsættelse af den

første paskvil. Denne tvetydighed i den tekstlige fremstilling taler for at tolke håndskriftet som et privat håndskrift, og eksemplet viser, at det kan være svært at skelne entydigt mellem et privat og et professionelt produceret håndskrift. Hvorom alting er lader paskvillerne til at have haft status som en slags samlerobjekt.

Overleveringen af paskvillerne over Deichmann og Møinichen er domineret af nogle få digte, som er repræsenteret i thott-håndskriftet. Der kan altså identificeres en slags kvalitativ bevidsthed i ”kanoniseringen” af nogle paskviller over andre. Sammenblandingen i Thott 784, folio af panegyriske digte til kongehuset med paskviller og satirer over højtrangerende embedsmænd er typisk for 1600- og 1700-tallets håndskrifter og viser, at enevældens skriftkultur var præget af en art antitetisk spænding mellem det høje og det lave, det officielle og det uofficielle. Håndskrifter, der entydigt kompilerer utrykkelige digte, findes kun i ganske få tilfælde, og derfor er termen ”utrykkelig digtning” på én gang anvendelige og misvisende.⁴¹ Anvendelig fordi den påpeger det forhold, at der cirkulerede en digtning, som var uegnet til trykken – jævnfør Danske Lov, bog 6, kap. 21, §8 – og misvisende fordi denne digtning ikke er en klart afgrænset gruppe tekster, som cirkulerede isoleret fra den uproblematiske og trykkelige digtning. Tværtimod vidner håndskrifterne i høj grad om, at den utrykkelige digtning skal forstås som en integreret del af enevældens litterære kultur, og at den kan karakteriseres som relativt fri, idet den for myndighederne var umulig at kontrollere.

Selvom censuren i 1700-tallet forsøgte at fortrænge paskviller og andre satiriske skrifter, viser et indblik i håndskriftkulturen, at denne bestræbelse langt fra lykkedes. Det litterære udbud bestod af en kompleks og sammensat litterær cirkulation af trykt og utrykt materiale. Paskvillernes udbredelse viser, at det offentlige rum, som enevælden bl.a. forsøgte at dominere gennem censuren, blev suppleret af den håndskriftbårne digtning, som formede en art litterært sub-offentligt rum, hvori alternative diskurser opstod. Genren baserede sig på et uigennemsigtigt forhold mellem løgne og sandheder og blev gennem grove, ærekrænkende udfald brugt til at pirke til magtforholdet mellem undersåt og overmagt.

Summary

”Bishop Deichman and the black Plague”. About libels and lampoons in the first half of the 18th century. By Christina Holst Færch. Manuscript lampoons were popular reading in the beginning of the 18th century in Denmark. The Bishop of Kristiania Bartholomæus Deichmann was one of the most powerful and most libeled men of his time. The verses against Deichmann were crude and the allegations severe but stereotypical and cannot be taken literally. Rather, these lampoons and the popularity of the genre in general must be seen as a symptom of what Harold Love calls

an “enormous information vacuum” produced by the absolutist government. The paper thus aims to show how manuscript lampoons in a Danish context were a response to the general lack of information on topics of national importance and interest.

Noter

1. Det Kongelige Bibliotek i København (herefter KB), Ny kongelig samling 2736, 4° (herefter NKS).

2. Ordbog over det danske Sprog, netbaseret version, opslag på skandskrift: <http://ordnet.dk/ods/opslag?opslag=skandskrift>

3. Ludvig Holberg: *Moralske Tanker* (Kbh., 1859), 172.

4. Se fx KB, NKS 2736, 4°, 118.

5. KB, Den thottske samling 784, folio. Dette håndskrift tilskriver ikke Nordrup verset, men hs. bruges som grundtekst, fordi kvaliteten af overleveringen er bedre, og fordi det er ældre end fx KB, NKS 2736, 4°.

6. Steinar Supphellen: *Den politiske Bisp. Bartholomæus Deichman i norsk historie 1713–1730* (Tapir, 1989) 154; Bricka: *Dansk Biografisk Lexikon* 4 (Kbh., 1890), 239.

7. Poul Juel (ca. 1675–1723) blev dømt for at konspirere mod den danske krone og sat på hjul og stejle.

8. KB, Thottske samling 784, folio.

9. Antallet af paskviller er ikke sikkert, da paskvillerne ofte ligger uindekserede i håndskriftpakker og -samlinger, som fx i tredje læg i KB, Thottske samling 784, folio, der blot bærer titlen ”*Satyrica*” og uden nærmere specifikation af, hvad pakken indeholder. Der er således altid fare for at overse bidrag til genren.

10. Det eneste kendte tekstvidne til *Det Bornholmske Fadervor* findes på Statsarkivet i Trondheim, som har lagt et fotografi samt renskrift af håndskriftet på deres hjemmeside: <http://www.arkivverket.no/trondheim/smakebiter/apropos/biskoper.html>. Håndskriftet angiver som titel på digtet: *Det Bornholmske Fadervor/Forfattet Aar MDCCVIII, I Anledning af Biskop/Deichmands Haarde Nedfart Med Almuen paa Bornholm*, hvilket er mærkværdigt, eftersom Deichmann på daværende tidspunkt var biskop i Viborg, og det er ikke lykkedes mig at finde en forbindelse til Bornholm.

11. Se blandt andre Bricka: *Biografisk lexikon* 4, 233, Chr. Bruun: *Aktstykker og Breve til Oplysning om Frederik Rostgaard og hans*

Samtid (Kbh., 1871) 228; J. Paludan: ”Landsdommer Thøger Reenberg til Ristrup” i: *Historisk Tidsskrift*, bind 7. række, 3 (1900–1902), 241 samt Supphellen: *Den politiske Bisp*, 26. Brødrene, der sigtes til, er herremand Jens Reenberg og stiftsprovst Morten Reenberg.

12. Supphellen: *Den politiske Bisp*, 80ff.

13. Digtet findes i KB, Thottske samling 1527, 4° og NKS 2736, 4°, 118.

14. Supphellen: *Den politiske Bisp*, 75.

15. Supphellen: *Den politiske Bisp*, 84. I Bruun, *Aktstykker og Breve* (Kbh., 1871), 228ff findes ud over ovennævnte paskvil tre yderligere paskviller med førstelinierne: ”Skuld’ du Sicilianske Mand een Bispehat vel bære”, ”Pontificis munus geras οκληρίας αλαστοωg” og ”Machina Deichmanni solerti mente capistrum”.

16. Udtrykkene ”Hille...” er nu forældede besværgelser. Dateringen af digtet følger KB, NKS 150, folio, som indeholder et register over dansk digtekunst fra 1610–1770 med angivelse af forfatternes værker samt datering af disse. En nærmere diskussion af håndskriftet ligger ud over denne artikels ærinde, men håndskriftet leverer et bemærkelsesværdigt – om end ikke fuldstændig præcist – bidrag til dansk litteraturhistorie før 1770. Registret indeholder nemlig visse uregelmæssigheder i dateringen og tilskrivningen af bl.a. Nordrups digte.

17. Verset over Niels Mortensen er hidtil fundet overleveret i 18 håndskrifter.

18. KB, Den ledreborgske samling 482, folio. Det være sig 1) *Höylig det er at beklage*, 2) *Hille bitter död og Krone*, 3) *Her Möinichen jeg veed dig tiiden langsom falder* og 4) *Far nu vel Möinichen din Mjyndighed har Ende*. Jeg takker Henrik Jørgensen for at gøre mig opmærksom på, at det sidste digt parafraserer Kingos *Far Verden far vel*, og ved at undersøge versregistranten i KB har det vist sig, at netop denne førstelinje var populær i de første årtier af 1700-tallet, hvilket viser genbruket som en ganske omfattende og almindelig praksis.

19. Werlauff: *Holbergiana* (Kbh., 1855), 74.
20. Danske Kancelli, Acta Consistorii, (1566–1911) 1705–1713, 17. juli 1706, 107, se også Werlauff: *Holbergiana*, 62.
21. KB, Thottske samling 1523, 4°, nr. 85.
22. Danske Kancelli, Acta Consistorii (1566–1911), 1705–1713, 16. okt. 1706, 125.
23. KB, Den collinske samling 538, 4°, I, p. 549–550. Digtet er hidtil fundet i 29 afskrifter.
24. KB, Den kallske samling 394, 4°, 31.
25. Digtet findes fx i Collin 538, 4°, II, 218.
26. Hans Wandal var til stede under Nordrups retssager i kraft af sin position som Rector Magnifico, det vil sige rektor for universitetet.
27. KB, Collin, 538, 4°, II, 196. Ligeledes bliver Rømer nævnt i digtet *Een særdeles Drøm Som Pasquinius drømte i Een Skov i Sieland*.
28. KB, Collin, 538, 4°, II, 197. Nordrups biografiske forhold er desuden behandlet i Niels Simonsen: *Verdslig barok. En antologi 1667–1756* (Borgen, 1982), 211ff.
29. *Frederik den Fjerdes Forordninger fra 1699 til 1730, ordnede aarvis, med særskilt Titelblad for hvert Aar og Register for hele Samlingen under eet 1* (Kbh., 1699–1730), (1699–1713), forordning af 23. Oktober 1700.
30. Bruun: *Frederik Rostgaards Liv og Levnet* (Kbh., 1870) 344–347.
31. Bruun: *Frederik Rostgaards Liv*, 317–318, 348. Man fandt dog ved afhøringerne af vidnerne i sagen ingen beviser for dette forhold.
32. Bruun: *Frederik Rostgaards Liv*, 353.
33. Bricka: *Biografisk lexikon* 12 (Kbh., 1903), 37–38.
34. Bricka: *Biografisk lexikon* 5 (Kbh., 1891), 510.
35. P. Rohde: *Samlinger til de Danske Øers Laalands og Falsters Historie* 1 (Kbh., 1776), 553–554.
36. Forholdet mellem lort og dårlige vers er en fast litterær topos i starten af 1700-tallet og findes i utallige håndskriftedigte. Fx opfordres i en klage over et skandskrift fra 1715 til selvcensur: "[...] Lær paa andre tiider/ At Skrive bedre Wers [...] / Thi dette Var Kuns Skit og gjort til ingens gafn", ligesom digtet *Eet Nödwendig og oprigtig Advarsel til Twende Nye Poeter* gennemfører analogien mellem lort og dårlig poesi: "Hvem har fordret ud af Skarnet/ dend de Skidne Riim har gjort [...] Slige Wers Mand ej kand Læsse/ Mens paa baade er et fad/ Mand maa holde for sin Næsse/ Naar det endes Vere glad" (KB, *Additamenta* 248, 4°, 399)
37. Harold Love: *English clandestine satire 1660–1703* (Oxford, 2004), 2ff, 14.
38. Thomas Cogswell: "Underground verse and the transformation of early Stuart political culture" in Susan D. Amussen og Mark A. Kishlansky (red.): *Cultural politics in early modern England. Essays presented to David Underdown* (Manchester, 1995), 287.
39. Om antallet af læsende og skrivende mennesker i Danmark i 1600-tallet se fx Charlotte Appels disputats *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* (Kbh., 2001).
40. Bricka: *Biografisk Lexikon* 17 (Kbh., 1903), 341–42.
41. Se fx KB, NKS 999, 8°: "*Mag. Jacob Worms/Satyrische Skrifter/Samt een deell af/ Mons. Hans Nordrups/Poetische Skrifter,/ Fornøyleg at/ Læse,/ For Libhabere udskreven./1720.*". Betegnelsen 'utrykkelig digtning' stammer fra Peer E. Sørensen i *Gyldendals Dansk Litteraturhistorie* 3 (Kbh., 1984/2000), 264ff.

Anonymiteten, trykkefriheden og forfatterrollens forandring i 1700-tallets Danmark

Henrik Horstbøll

Når en tidlig moderne trykt tekst skal finde sin plads i boghistorien er det oftest bogtrykkeren, som er den centrale person. Den trykte kolofon med oplysning om bogtrykker samt år og ofte dato for trykningens afslutning fikserer bogen i tid og rum, hvor den håndskrevne bog ofte var en tidløs genstand for afskrift og tilskrift. Spørgsmål og konflikter om ophavsret handlede om hvilke bogtrykkere, der havde privilegium eller anden ret til at trykke en tekst. Forfatteren eller tekstens ophav var ikke i fokus i den tidlig moderne bog, og i titelbladets historiske udvikling er det umiddelbart vanskeligt at se, hvorfor forfatteren medtages eller udelades.¹

I litteraturhistoriske traditioner vinder det retrospektive forfatterskab over bøgernes materialitet. Holbergs værker fremstår fra begyndelsen som Holbergs værker, og historiske spørgsmål om deres pseudonyme eller anonyme ophav og udgivelse er oftest tekniske, filologiske detaljer.²

En bibliografisk tilgang kan bidrage til at belyse forfatterens faktiske synlighed eller anonymitet. Den danske nationalbibliografi Bibliotheca Danica gør det muligt på en kvantitativ måde at undersøge anonymitetens anvendelse i forskellige genrer: danske romaner og fortællinger, enkelte danske skuespil og danske digte af enkelte forfattere. (Anonym med identifikation betyder at publikationen er anonym, men at forfatteren er identificeret i bibliografien og anført i skarp parentes.)

Den markante forandring af forfatterrollen indtrådte i de sidste årtier af 1700-tallet og efter 1800. Der var genrespecifikke forskelle: 1700-tallets få nye danske romaner og fortællinger var overvejende anonyme. Det store marked for traditionelle historier og fortællinger som Holger Danske, Magelona og Kong Appolonius fandtes fortsat i 1700-tallet, og disse historier var anonyme fra begyndelsen. De nye eller moderne romaner fortsatte oftest denne anonymitet, selv om deres ophav var kendt. I *En kort Afhandling om Romaner* behandlede F.C. Schönau i 1753 de gamle anonyme romaner parallelt med de moderne, og han forsøgte at sætte navn på 'de nyere Roman-Skribentere'.³ Anderledes efter 1800, hvor forfatteren var på titelbladet i den dansksprogede romanproduktions vækst.

For de danske skuespils vedkommende er billedet mere sammensat. Holbergs pseudonyme skuespil vejer tungt i 1720'erne, mens det resterende 1700-tal efter 1730 opregner 130 uden forfatterophav og 177 med

ophav. Den eksplosive udvikling i 1800-tallet følger det generelle billede, dog med anonyme indslag. Forfatterrollens forandring er mere entydig i genren danske digte af enkelte forfattere. Fra 1700 til 1779 finder vi 114 digte med forfatter, men 216 anonyme udgivelser. Tendensen vender generelt efter 1770'erne og markant efter 1800. De anonyme digtes ophav er oftest kendt, og hele forfatterskaber er anonyme. Eksempelvis var hele Christian Falsters omfangsrige digtning, som blev trykt i mange forskellige udgaver og oplag mellem 1720 og 1752, anonymt.⁴ Falster var rektor på latinskolen i Ribe fra 1723 til sin død i 1752. Hans digtning var udbredt og velkendt. I standssamfundet vidste patroner og andre interesserede hvem, der skrev hvad til hvem, og måske stod embedsmanden, rektor Falster i vejen for digterens rolle, som forblev anonym.

Konteksten for forfatterrollens forandring var først og fremmest bogmarkedets lovmæssige rammer. Forfatterens muligheder var afhængige af, hvem der havde ret til at udgive hvad, det vil sige spørgsmål om ophavsret; samt spørgsmål om hvad man kunne trykke, det vil sige censurlovgivning. På begge områder ændrede nye forordninger forfatterens situation. Bogmarkedet fik en ny økonomisk ramme med en forordning mod eftertryk i 1741, og de politiske rammer undergik store forandringer: den gamle censurlovgivning, som rakte tilbage til reformationstiden, blev dramatisk ophævet med en forordning om ubegrænset trykkefrihed i 1770. Den ubetingede trykkefrihed blev betinget i 1773, uden at forcensur blev genindført, mens trykkefrihed reelt ophørte med forordningen om trykkefrihedens grænser fra 1799.

Anonymitet 1700–1830

Danske romaner og fortællinger BD 4: 443–452

<i>Udgivelsesår</i>	<i>Anonym (identifikation)</i>	<i>Anonym (ukendt)</i>	<i>Anonym sum</i>	<i>forfatter</i>
uden år				2
før 1700				
1700 – 1709				
1710 – 1719				
1720 – 1729	1		1	
1730 – 1739				
1740 – 1749				
1750 – 1759	6		6	
1760 – 1769	6		6	
1770 – 1779	14	2	16	2
1780 – 1789	7	1	8	8
1790 – 1799	7	1	8	5
1800 – 1809	1		1	17
1810 – 1819	1		1	20
1820 – 1829	1	2	3	85

Anonymitet 1700–1830

Enkelte danske skuespil BD 4: 307–350

Udgivelsesår	Anonym (identifikation)	Anonym (ukendt)	Anonym sum	forfatter
uden år	4	2	6	6
før 1700	0	1	1	7
1700 – 1709	1	1	2	2
1710 – 1719	0	0	0	0
1720 – 1729	16	2	18	2
1730 – 1739	3	2	5	1
1740 – 1749	12	3	15	20
1750 – 1759	9	2	11	18
1760 – 1769	8	2	10	18
1770 – 1779	21	14	35	42
1780 – 1789	23	6	29	32
1790 – 1799	22	3	25	46
1800 – 1809	4	2	6	66
1810 – 1819	10	2	12	142
1820 – 1829	22	2	24	139

Anonymitet 1700–1830

Danske digte af enkelte forfattere BD 4: 211–65

Udgivelsesår	Anonym (identifikation)	Anonym (ukendt)	Anonym sum	Forfatter
uden år	48	22	70	25
før 1700	15	36	51	15
1700 – 1709	4	19	23	6
1710 – 1719	6	7	13	9
1720 – 1729	31	13	44	10
1730 – 1739	26	5	31	6
1740 – 1749	19		19	7
1750 – 1759	19	8	27	16
1760 – 1769	22	1	23	31
1770 – 1779	23	13	36	19
1780 – 1789	42	11	53	63
1790 – 1799	24	13	37	52
1800 – 1809	4	1	5	95
1810 – 1819	4	1	5	123
1820 – 1829	16		16	125

Autor og ophavsret

I en klassisk artikel sammenknyttede Martha Woodmansee den moderne forfatterrolles opkomst med kampen om ophavsret i 1700-tallet:

In my view the 'author' in its modern sense is a relatively recent invention. Specifically, it is the product of the rise in the eighteenth century of a new group of individuals: writers who sought to earn their livelihood from the sale of their writings to the new and rapidly expanding reading public.⁵

Forfatteren var økonomisk afhængig af bogtrykker og/eller boghandler, fordi det traditionelle privilegiesystem udelukkende beskyttede dem. Kongen, fyrsten eller den regerende myndighed gav typisk mod en ydelse privilegium på bestemte bøger til bogtrykkere i et bestemt åremål inden for jurisdiktionens geografiske grænser. Hvis et værk ikke havde en privilegeret udgiver, så var det tilladt at trykke og udgive det. Martha Woodmansee arbejdede fortrinsvis på grundlag af tyske kilder, men forholdene var ikke anderledes i Danmark, hvor det gamle privilegiesystem blev suppleret og afløst af en generel forordning mod eftertryk i 1741.

Bogtrykkeren eller ”første Forlægger” var stadig helt i centrum af forordningen mod eftertryk, men forfatter eller ”Author” blev nævnt som besidder af ophavsret parallelt med den første forlægger:

ingen maa understaae sig, at oplægge, eftertrykke eller eftertrykt indføre, eller falholde nogen Bog eller Skrift, som en anden herinde, justo Titulo, sig haver forhvervet, ..., under alle Exemplariers Confiscation og anden vilkaarlig Mulct; Med mindre det kan have med Authoris eller den første Forlæggers gode Minde og fuldkomne Tilstaelse.⁶

Nye bøger skulle beskyttes mod eftertryk, fordi de havde omkostninger for første forlægger. Der nævnes i forordningen bekostning af køb, oversættelse, korrektur og forbedringer, men ikke specielle løbende udgifter til forfatter. Author nævnes udelukkende som rettighedshaver sammen med første forlægger: Kun med authors eller den første forlæggers gode minde og fuldkomne tilståelse kunne en bog trykkes og udgives.

Der var dog mange undtagelser. Ved siden af bøgerne med ophav fandtes salmebøger, katekismer og ABC-bøger samt andre såkaldt ”forhen trykte bøger”, som ingen længere havde specielt privilegium på. Når de var udsolgte, og ikke var blevet genudgivet inden for et år, et halvt år eller et kvart år – alt efter skriftets størrelse og kostbarhed – så stod det frit for at udgive dem. Det samme var tilfældet ”om end Author eller den første Forlægger kunde være i Live, men dog lod den henligge, og ikke inden en vis Tiid, saasom i det høyeste inden et Aars, et halv Aars eller et Fierding Aars Forløb, ligesom Skriftet var stort eller kostbart til, efterat samme var aldeeles bortsolgt, begynde at oplægge det igien; Thi i saa fald maa det staae en anden frit for, at oplægge samme Skrift, efterdi det er at formode, at den retmæssige Eyere, ved længere Forhaling, sin Ret dertil kand have overgivet.”

Det handlede om at beskytte reelt eksisterende bøger på markedet. Skriftet skulle inden for snævre tidsrammer findes som bog for at være omfattet af forbuddet mod eftertryk.

Skrifter kunne tabe deres ophav og blive en del af en kollektiv bogkultur. Men omvendt var det nu muligt for bogtrykkere, forlæggere eller forfattere at fastholde retten til et efterspurgt skrift på markedet uden at besidde et specielt privilegium.

Forbud mod eftertryk var en vigtig forudsætning for eksistensen af stabile relationer mellem forlæggere, bogtrykkere, forfattere og bogmarked – det vil sige for en stabil trykt offentlighed, men forfatterens økonomiske situation blev ikke umiddelbart anderledes. Det var stadig normalt at bogtrykkeren/forlæggeren købte retten til at trykke skriftet af forfatteren, hvorefter udgiveren havde såvel risiko som gevinst ved bogsalget. Hvorledes forfatterne skulle få andel i overskuddet fra deres succeshistorier blev et voksende problem under det litterære markeds ekspansion i 1700-tallet.

En af århundredets mest læste skønlitterære forfattere Christian Fürchtegott Gellert blev økonomisk understøttet af mæcener, mens hans populære ”Fabeln und Erzählungen” fra 1746–1748 alene gjorde hans forlægger hovedrig.⁷ Friedrich Gottlieb Klopstock foreslog i 1772 sine forfatterkolleger selv at udbyde deres værker i subskription i stedet for at overlade deres litterære ejendom til bogtrykkernes og forlæggernes subskriptioner.⁸ Klopstock var en af sin tids betydeligste tyske forfattere, som havde blik for, at digtekunsten havde fået et nyt økonomisk grundlag, men selv skyldte han ikke markedet sin eksistens som forfatter.

I 1751 kom Klopstock til København, hvor han var indbudt af Frederik 5. og dennes udenrigsminister J.H.E. Bernstorff. Han blev installeret i det nybyggede Bernstorffske palæ på Amalienborg, hvor han levede frem til Bernstorff blev afskediget i 1770 af den nye magthaver Johan Friedrich Struensee.⁹ Klopstocks opgave var at deltage i den københavnske salonkultur samt at digte sit storværk *Messias*, som han fik udgivet i København. Klopstock stod ikke på titelbladet som forfatter, men ingen var i tvivl om værkets ophav.¹⁰ Forfatterrollen, digtningen og det økonomiske litterære marked var stadig helt uforbundne størrelser i Klopstocks karriere. Samtidig med at han på royal pension digtede på Amalienborg, forsøgte den unge nordmand Jacob Christian Bie uden støtte fra salonkulturen at bryde igennem som levebrødsforfatter i København. Hans eksempel er ganske specielt, men giver alligevel almengyldig indsigt i forfatterens vilkår på bogmarkedet mellem 1765 og 1771.

Forfatteren Jacob Christian Bie mellem censur og trykkefrihed

Bie var født i Trondhjem i 1738, og i 1764 blev han nyuddannet jurist i København. Men det var som digter, han ville slå igennem og blive berømt. I 1765 fik han udgivet en samling *Originale Danske Moralske Fabler, i bunden Stiil af Jacob Christian Bie. Studios. Philosoph. & Juris* på det ansete Berlingske Trykkeri. Fabeldigtning var en yndet genre som alment dannende oplysningslitteratur ved midten af 1700-tallet, og Bie måtte reklamere med, at hans moralske fabler var originale og danske. B.J. Lodde havde oversat Christian Furchtegott Gellerts fabler til dansk som

Forsøg til en Dansk Oversættelse af Gellerts Fabler og Fortællinger. Udgaven er uden år, men N.M. Petersen daterer oversættelsen til 1751.¹¹ Joh. Arndt Dyssel fortsatte med *Poetiske Forsøg til moralske Fabler og Fortællinger efter Gellerts Maade* i 1755 og 1758. På dette marked for moralske fabler meldte Jacob Christian Bie sig i 1765.

Den første af Bies originale danske moralske fabler hed ”Lærken og Gaasen”, og den afsluttende ’morale’ om digterens vilkår var ganske enkel:

Berømmelse i Øret snurrer/Men Tarmene i Maven knurrer;/Enhver,
som leve kan af Vind,/Maae gode Vers med Lærken skrive/Men hvo
som spække vil sit Skind/Sig maa i Gaasens Sælskab give.¹²

Bie tragtede efter berømmelse som digter, men det var ikke et levebrød. For at leve som skribent måtte han arbejde som ugebladsskribent, og han udgav et ugeskrift, som hverken har titelblad, oplysninger om forfatter eller trykkested: *Novitianus*.

Fra d. 16. maj 1765 kastede Bie sig ud i rollen som journalist, eller ”nouvelliste”, der var samtidens franske betegnelse for poetiske nyhedsformidlere og rygtesmede, som forsøgte et konfliktyldt samliv med censurens hårde greb om avispressen. *Novitianus* udkom med otte sider ad gangen i oktavformat frem til og med nr. 20 fra den 26. september, hvor Bie måtte flygte for at undgå fængsling. Som digter stod Bies navn på titelbladet, som *Novitianus* var han anonym.

Forcensuren på Københavns universitet satte grænser for *Novitianus* ”nyheder”, for ugebladene bærer hver især imprimatur fra en professor B. Möllmann, professor C. G. Kratzenstein eller professor C. Horrebow. I stedet causerede Bie over tidens emner, eksempelvis og meget nærliggende, forfattervirksomhed og skrivesyge:

Jeg tror at i dette Seculo er hvert andet Menneske befængt med Skrive-Syge. Ja! Maaske *Novitianus* selv? Kan gjerne være! Hvo som vil rai-sonnere om andre, maa taale den samme Skiæbne selv. I Fald jeg var en Capitalist, og havde Lyst til at entreprenere, vilde jeg i disse Tider aldrig anlægge anden Fabriqve end en Papiir-Mølle. [...] Er ikke alt det der skrives saa vigtigt og fornuftigt, det ernærer dog Bogtrykkere, beriger Boghandlere og tiener Urte-Kræmmere, og det som endda mere er, foranlediger andre til at censurere det, og derfor kan i visse Maa-der et slet Skrift ansees som en Hvæsse-Steen, hvorpaa en vittig Hierne kan skiærpes.¹³

Bie levede i en situation, hvor der var meget kort fra tanke til trykssvæerte, og han levede i en selvforståelse, hvor ”en Skribent eller Autor” i fortiden var så sjælden som en Phoenix, ”nu derimod er de flere end Fluer i September Maaned.”¹⁴

Det var ikke som *Novitianus*, at Bie måtte flygte fra truslen om fængsel d. 26. september, men som digter: Bies danske moralske fabler var blevet

godkendt af censoren, professor Kratzenstein, men det forhindrede ikke eftercensuren i at ramme hårdt, da det gik op for hoffet, at Bie i fabelgenrens forklædning havde behandlet årets store skandale ved hoffet. Lensgreve Christian Conrad Danneskiold-Laurvig havde i marts 1765 bortført Mette Marie Rose fra Det Kongelige Teater og holdt hende i sit hus nogle dage, før han af kongen blev tvunget til at sætte hende fri.¹⁵ I Bies sjette fabel ”Om Bæveren” anklagede han hoffet og Frederik 5. for uretfærdighed og hykleri.

Chefen for Danske Kancelli, som havde opsyn med censuren, B. W. Luxdorph bemærkede i sin dagbog d. 3. oktober 1765: ”Bhie skulle for den 6te Fabel efter Kgl. Resolution sættes paa Christiansøe, men undvigede. Bogen blev confisqueret.” Luxdorph mente, at Bie på grund af anklagen for uretfærdighed havde fortjent en hård straf, men fordi han var et ungt menneske, som rimeligvis havde handlet ubetænksomt, så indstillede kancelliet, at han til advarsel og forbedring hensattes på Christiansø indtil videre.¹⁶

Bies flugt var ikke af lang varighed for fra februar til og med maj 1766 forfattede han *Kongelig allernaadigst privilegerede Danske maanedslige Skjald-Tidender*, således som det fremgår at titelbladet ”skrevne ved J. Chr. Bie”. De poetiske nyheder i *Skjald-Tidender* var ellers siden 1761 blevet sat på vers af Niels Prahll på Adressekontoret. Bie arbejdede fire måneder på Adressekontoret, mens han burde sidde på Christiansø! Frederik 5.s død i januar 1766 var sandsynligvis baggrunden for at Bie kunne træde frem igen i februar, og senere på året noterede Luxdorph i sin dagbog d. 19. august 1766: ”Bhie bliver pardonneret”.

Bie havde fået foden inden for på Adressekontoret, som udgav den mest udbredte publikation i København: Adresse Avisen. Under Hans Holcks ledelse blev Adressekontoret og dets trykkeri centrum for udgivelse af populære håndbøger og tidsskrifter, og i 1767 fortsatte Bie sit arbejde på Adressekontoret med et nyt projekt: den månedlige avis *Den poetiske Nouvellist*, som blev udgivet med Bie på titelbladet fra januar frem til december 1767.

I årene 1766 og 67 var Bies produktivitet enorm. I 1766 udgav han et digt på 106 sider *Jacobi Ilias. En Beskrivelse over den store Drikke-Helt Biberius i Alexandrinske Vers med hosføyede mythologiske Anmærkninger* hos bogtrykker Lars Nielsen Svare. Ligeledes i 1766 udkom *Moralske Tanker i bunden Stiil skrevne ved Jacob Christian Bie, Studios. Philosophiæ & Juris*. Trykt og bekostet af August Friderich Stein. Bie forsøgte sig stadig som digter i bunden stil med akademisk titel på titelbladet. De moralske tanker var dediceret til kongehuset, og han udgav også flere lejlighedsdigte i forbindelse med royale bryllupper og lignende. Han forsøgte at finde vej ind i Klopstocks litterære verden, hvor kongehuset var vært, men det mislykkedes: Bie var bedre i den ubundne stil end den bundne. Da han i 1767 udgav et bind af *Originale Danske Moralske Fabler* hos bogtrykker Paul

Herman Høecke, havde han indset det. Der var tale om en fortsættelse af de forbudte fabler fra 1765, og han dedicerede de nye fabler til sin skomager: ”Vi leve nu i en Tid da lidet eller intet er at fortjene, men ofte meget at tabe ved Skrifter, da nu min Skrive Lyst ikke vil ophøre og jeg gjerne vilde høste nogen Nytte af mit Arbejde, saa har jeg foresadt mig Efterdags at dedicere mine Skrifter til mine Creditorer, jeg gjør Begyndelsen med min Skoemager [...] Med det første vil jeg tilskrive min Bogtrykker Et.”¹⁷

Ved siden af Adressekontoret arbejdede Bie således med mange forskellige bogtrykkere, men selv med denne hektiske produktion kunne han med kone og barn ikke leve af indtægterne. Med *Den poetiske Nouvellist* på Adressekontoret gik det heller ikke, selv om den rummer nogle af Bies bedste vers. I det sidste nummer fra december 1767 skrev han ”Da Nouvellisten herefter udgaaer for min egen Regning, ombedes de Herrer Velyndere, som den ville holde, at lade sig antegne enten hos mig selv hos Sr. Mariaer i Vognmagergaden, eller hos min Fader hos Bildthugger Koppen i Aabenraae.” Samarbejdet med Adressekontoret var forbi, og Bies avis ophørte.

Bies ønske om at leve som skribent og autor var mislykkedes, og i begyndelsen af 1768 tvang hans økonomiske forhold ham til at ansøge sin tidligere plageånd B.W. Luxdorph i Danske Kancelli om embede som prokurator.¹⁸

Bie fik bestalling som prokurator i 1768, men da ubegrænset trykkefrihed blev indført d. 14. september 1770 fik han det redskab i hænde, som han havde savnet i fem år. Inden udgangen af 1770 havde han med boghandler Johan Gottlob Rothe som forlægger anonymt udgivet pamfletten: *Philopatreas trende Anmærkninger. 1. Om de dyre Tider og Handelens Svagbed. 2. Om Rettergang. 3. Om Geistlighedens Indkomster*. I litteraturhistorien huskes Bie alene for at have indledt trykkefrihedens økonomiske og politiske debat med denne pamflet. Boghandler Rothe, som havde til huse på Børsen nr. 8, havde fået skriftet trykt hos Jonas Lindgren på Sorø Akademi, som i forvejen nød en vis censurfrihed. Men da myndighederne ikke reagerede på *Philopatreas* var isen brudt, og pamfletterne strømmede fra trykpressen. Ikke mindre end 62 af dem omhandlede *Philopatreas*: Bie havde leveret årets største begivenhed på bogmarkedet, og omsætningen på Børsen nr. 8 var stor.

Med stor fornemmelse for hvad der optog sindene, rettede *Philopatreas* sin kritik mod tre forhold: de høje priser på brød og andre fødevarer, som han gav godsejernes spekulation i kornpriser skylden for; endvidere mod sagførernes ublu salærer, som forhindrede fattige i at opnå ret og retfærdighed; og endelig mod præsternes indtægter, som han mente var både samfundsskadelige og umoralske. Den skjulte kornspekulant, den griske sagfører og den grådige præst – tre velkendte fjendebilleder i den førindustrielle folkelige forestillingsverden i Europa. Med censurfriheden i ryggen kunne Bie føre fjendebillederne helt til tops i staten. Brødpriserne

skyldtes regeringens egen nytte og egoisme. De største godsejere havde for megen indflydelse i landets regering, og de sammenblandede politik og private interesser: »Ministre bør være Ministre, og Handelsmænd Handelsmænd; thi ellers bliver de første alting og de sidste Stoddere«. Ligeledes nød kirken og præsteskabet en særstilling i staten på det almene bekostning, og »blev blot Gejstlighedens Indkomster formindskede, da ville vi vist finde flere lærde, skønt færre fede, Præster«. Det var sager, alle havde en mening om, og dagsordenen var sat for debatten: præsternes forhold og indtægter samt handels- og finanspolitik blev fra begyndelsen de centrale emner for de censurfrie tryksager i 1771.

I hele det intellektuelle og sociale hierarki blev Philopatreas genstand for debat: som noget aldeles nyt opstod en politisk økonomisk debat, hvor statens politik kom under anonym kritik. For Bie selv blev trykkefriheden en katastrofe. Han havde forsøgt at leve af sin skrift og samtidig skrive sig ind i det litterære samfund. Nu skrev han sig helt ud af det og gik til grunde. Året før trykkefriheden havde han krydset en grænse, som var lige så farlig at krydse som kritik af hoffet og regeringen: Bie var gået på prædikestolen i Hvidovre kirke d. 6. juli 1769.

Med udgangspunkt i Højsangens tredje kapitels første vers ”Jeg ledte om Nætter i min Seng efter den, min Sjæl elskede” holdt Bie en på overfladen korrekt prædiken, som i realiteten var både komisk og frivol. Bie refererede til Martin Luthers tolkning af teksten som en emblematiske allegori, hvor Højsangens brud var en lignelse for kirken, mens hendes brudgom var Jesus, Messias. På den baggrund dvælede Bie ved brudens attributter, ikke mindst hendes bryster, som opammede kirkens børn, og selv om han sagde: ”Vi ville forbigaa Sammenligning imellem Kirkens 2de Sakramenter og Brudens 2de Brøster”, så blev sammenligningen dog foretaget. Til slut blev forholdet mellem brud og brudgom en hed affære, og prædiken slutter: ”Naar vi forelsker os i Brudgommen, naar hand elsker os igien som sin Brud, saa skulle vi synge ham et frydefuldt – Allelujah.”¹⁹

I den afskrift af prædiken, som geheimestatsminister Otto Thott havde i sin manuskriptsamling, bevidner præsten M. Wibe og degnen F.N. Bech, som tillod Bie at prædike, at han holdt prædiken ”med sømmelig Ærbødighed og af alle tilstedeværende Tilhørere med Stilhed og Andagt paahørt.” Dette vidneudsagn dateret d. 30. maj 1770 hjalp ikke Bie, og der verserede rygter om, at Bie skulle have medtaget prostituerede i sin bøn.²⁰ Hvad end der var sket i Hvidovre, så fik Bie en dom på seks års fængsel af højesteret i 1771 for sit eksperiment med den gejstlige genre. På det tidspunkt var debatten om Philopatreas på sit højeste. Bie havde bragt sig i en position, hvor han kunne fjernes fra offentlighedens fokus, og han blev forvist til kolonien Trankebar i Indien. Proportionen mellem forbrydelse og straf var i Bies tilfælde helt uforståelig uden den litterære kontekst: hans anvendelse af den ubegrænsede trykkefrihed sammenholdt med hans hektiske karriere som poet og pamfletist.

Trykkefriheden, autorsygen og anonymitetens politisering

I september 1770 lød begrundelsen for ”at ingen efterdags skal være pligtig og forbunden til at lade sine Bøger og Skrifter, som han vil overgive til Trykken, underkaste den hidtil anordnede Censur” i sin fulde ordlyd således:²¹

Det er saavel skadeligt for Sandheds upartiske Undersøgning, som og hinderligt i at oplyse de ældre Tiiders Vildfarelser og Fordomme, naar redeligen sindede, og for det almindelige Vel samt deres Medborgeres sande Bedste, nidkjære Patrioter skulle, formedelst Persons Anseelse, Befalinger, eller forudfattede Meninger, skrækkes fra, eller forhindres at skrive frit, efter deres Indsigt, Samvittighed og Overbevisning, samt at angribe Misbruge, og lægge Fordomme for Dagen.

Året efter d. 7. oktober 1771 blev det præciseret at en tryksag skulle have et ansvarligt ophav – enten forfatter, trykker eller forlægger. Endelig efter tre år fik politimyndigheden d. 20. oktober 1773 mulighed for at straffe udgivere af aviser og ugeblade med inappellable bøder for omtale af rygter eller forhold som angik staten og regeringen. Den første til at indramme trykkefriheden som periode var redaktøren af den løbende bibliografi *Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne*. Fortegnelsens tre årgange fra 1771 til og med 1773 skabte en særegen litterær tidsregning omkring trykkefrihedens fødselsdag den 14. september, og da fortegnelsen ophørte med at udkomme ultimo september 1773 erklærede redaktionen ”Trykkefriheden” for en afsluttet periode, og fortegnelsens anonyme ophavsmænd bedømte samtidig dens karakter. I et efterord ”Til Læserne” hed det, at fortegnelsen havde sin oprindelse ”Paa en Tid, da enhver vilde være Skribent, da Forfatterne under lokkende Titler søgte at sælge deres ubetydelige Smørierer”. Da havde det været nødvendigt med anmeldelser, som kunne bedømme trykkefrihedens gode virkninger, samt ”standse den af god Afsætning, endog hos de alleruselste og ganske udyrkede Genier, foraarsagede Autorsyge.”²²

Nu blev trykkefriheden indskrænket, og både dens gode og dårlige virkninger var en overstået periode. Fortegnelsen ophørte med at udkomme. Ifølge de skeptiske kritikere havde den ubegrænsede trykkefrihed medført en epidemisk ’autorsyge’, hvor alle ville være skribenter, og ’autorsygen’ truede det litterære markedes sundhed. Men hvordan var forfatterrollen i praksis?

Periodens begyndelse med Jacob Christian Bie og Philopatris-debatten var anonym, men hvordan forfatterrollen faktisk blev anvendt under trykkefriheden får man et indtryk af i Luxdorfs samling af trykkefrihedens skrifter. Luxdorph holdt ikke blot øje med Bies aktiviteter, men samlede som chef for kancelliet alle de skrifter, som trykkefriheden efter hans

Luxdorps samling af trykkefrihedens Skrifter

Antal publikationer før Struensees fald (1770–jan. 1772)

Pseudonymer 107

Anonymer 240

Forfatterophav 35

Antal publikationer efter Struensees fald (1772–1773)

Pseudonymer 37

Anonymer 365

Forfatterophav 114

opfattelse gav anledning til, og han lod dem indbinde i 46 bind, som i dag findes på Det Kongelige Bibliotek i København.²³

Anonymitet var klart den foretrukne forfatterrolle i trykkefrihedsskrifterne, og man kan se en udvikling fra pseudonym til anonym publicering efter Struensees fald i januar 1772. Anvendelse af pseudonym muliggjorde debat mellem pseudonyme skribenter, mens denne debatform stort set forsvandt, efter at trykkefrihedens ophavsmand var fældet. I trykkefrihedens sidste år så man en øget polarisering mellem anonyme tekster og tekster med forfatterophav.

Perioden med ubegrænset trykkefrihed i begyndelsen af 1770'erne var helt central for forandringen i anvendelsen af den anonyme forfatterrolle. For det første blev anonymiteten politisk, og for det andet satte den anonyme pamfletlitteratur en ny kontekst for rollen som autor eller forfatter.

Begrebet 'autorsyge' var udtryk for de litterære kritikeres afmagt: 'autorsyge' var en tilstand, hvor de kritiske vogtere af det litterære marked havde tabt overblikket over, hvem der skrev hvad til hvem. Den anonyme forfatterrolle var central i denne sammenhæng: anonymiteten var ikke længere et rollespil, den blev reel, og rollen som autor var ude af kontrol. Der var ikke længere tale om Holbergs, Fastings og Klopstocks pseudonyme og anonyme forfatterroller, men om forfattere som ikke havde været omkring universitetets censur, og som ikke havde en identificerbar plads i standssamfundets kommunikationssystem. Studenter publicerede eksempelvis på lige fod med embedsmænd. Trykkefrihed forandrede betydningen af den anonyme forfatterrolle. Hertil kom anonymitetens politisering.

Forordningen om trykkefrihed, som indledte dette afsnit, rummer en dyb optimistisk tro på, at offentlig debat fører til "Sandheds upartiske Undersøgning". En fri opinion ville bringe oplysning i stedet for vildfarelser og fordomme. Den samme optimisme forplantede sig til Hans Holcks Adressekontor, som i trykkefrihedens første tid indledte et nyt projekt: *Magazin for Patriotiske Skribenter*, som eksemplarisk blotlægger problemet med anonymitetens politisering.

I Adressekontorets nye ugeblad kunne enhver, anonymt og gratis komme til orde med patriotiske forslag til det offentliges vel. Det første titelblad i sin fulde længde beskriver intentionen: *Magazin for patriotiske Skribenter, hvori Politiske, Moralske og Historiske Materier uden Bekostning indføres. Begyndt med Skrive-Friheden. Første Aargang 1771. Udgivet af Adresse Contoiret i København.*

Efter 20 numre var en ledende artikel, som trak grænser for den offentlige politiske debat blevet bydende nødvendig. Problemet var netop den anonyme forfatterrolle og anonymitetens karakter. På den ene side var upartiskhed i vurderingen af en artikel lettest at opnå, når forfatteren var anonym og ukendt for redaktionen. På den anden side stod det klart, at anonymitet under trykkefriheden styrkede partiskhed og egennytte.

Redaktionen forsikrede, ”at Magazinet Blade er bestemt til et frit og ubekosteligt Rum for enhver Ven af Fædrelandet, som med nyttige og veltænkte Afhandlinger og Betænkninger vil tjene det Almindelige til Statens heldige Fordel.” Videre redegjorde redaktionen for, at redigeringen ville tjene offentlighedens interesse, og den garanterede: ”at en rigtig Upartiskhed altid skal deri styre Pennen, hvilket des lettere kan skee, da Forfatterne ere os ubevidste.” Men redaktionen måtte træde i karakter og på en måde erstatte den gamle statslige censur med privat redigering: ”Af det anførte følger da nødvendig: At alle hårde og partiske Stridsskrifter, [...] der forleder dem fra Satsens grundige og upartiske Behandling, [...] i disse Blade ej med nogen Ret kan fordre at anføres!”²⁴

Det var blevet klart, at det var nødvendigt at sortere i bidragene til den offentlige debat for at undgå de dårlige virkninger af friheden. Anonymitet var på den ene side en forudsætning for upartisk kommunikation i et standssamfund. Men samtidig blev anonymiteten et praktisk politisk problem, når censuren var ophævet. Offentligheden kunne ikke rense sig selv. En form for censur måtte genopfindes i form af decentral redaktion af offentlighedens kanaler.

Anonymiteten fungerede ikke under en kommunikation, som var fri for censur. Det var en erfaring som man rent praktisk kan se, at redaktørerne indhøstede i trykkefrihedens første måneder. Den patriotiske fornuft og almeninteresse blev snigløbet af partiånd. De fordele, der måtte være ved anonymitet i et standssamfund med styr på offentligheden, kunne ikke umiddelbart overføres til en fri offentlighed. Det var en af de væsentligste erfaringer, som blev indhøstet under tiden med trykkefrihed.

Forfatterrollen og forlæggeren: Søren Gyldendal

Bibliografien over trykkefrihedens skrifter var et af de første skrifter, som Søren Gyldendal blev forlægger for. Fra september 1772 udkom *Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne hos Gyldendal i Trompeteer-Gangen*. Søren Gyldendal kom til København som student i 1766, og han bidrog sammen med studenterkammerater fra Ålborg med anmeldelser til 'Fortegnelsen', som fra begyndelsen blev udsendt af boghandler Kannevorff i Silkegade.²⁵ Trykkefrihedens bogmarked blev i bogstaveligste forstand afsat for Gyldendals forlagsvirksomhed. Det var sandsynligvis Søren Gyldendal som udgiver, der skrev efterordet om 'autorsygen' i det sidste nummer af 'Fortegnelsen'. Kvalitet eller ej, trykke-

friheden havde i en periode afsløret bogmarkedets potentielle omfang og indtjeningsmuligheder, og fra at være medarbejder hos Kanneworff stod Gyldendal frem som forlægger i 1772 i beskedne omgivelser i Trompeteer-Gangen. I 1776 overtog han Kanneworffs adresse og boghandel i Silkegade, hvor han ekspanderede forlaget, som i 1787 flyttede ind i et stort palæ i Klareboderne.²⁶

Kredsen bag udgivelsen af fortegnelsen over trykkefrihedens skrifter blev opinionsdannelsens spydspids i det nye litterære klubliv, som opstod i 1770ernes København. Søren Gyldendal var medlem af den toneangivende Drejers klub, som blev dannet i 1775. I klubmiljøet havde Gyldendal nærkontakt med det litterære og politiske netværk i København. Som forlægger kombinerede han det gamle privilegiesystem med et kontrakt-system mellem forfatter og forlægger. Det viser to eksempler fra forlagets tidligste tid.

I maj måned 1775 fik Gyldendal kongeligt privilegium på to skolebøger. Han og hans arvinger fik eneret til at trykke eller lade de to bøger trykke i 20 år til en fast pris, som skulle trykkes på titelbladet. Der var tale om nye forordnede skolebøger til landets latinskoler, og især den ene blev en klassiker både i og uden for skolevæsenet: Ove Mallings *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*. Forfatteren blev overhovedet ikke nævnt i Gyldendals bevilling. Ove Malling havde gjort sit arbejde, og hans rolle var udspillet, mens det Gyldendalske forlag fik en fast indtægtskilde.²⁷

Det andet eksempel er en kontrakt fra 1776 med forfatteren Charlotte Dorothea Biehl vedrørende udgivelsen af hendes oversættelse af Cervantes *Don Quixote*. Biehl havde fulgt Klopstocks opfordring og selv samlet 350 abonnenter, som hun selv for egen regning, risiko og indtægt forsynede, men derefter solgte hun sats, kobberstukne plader og retten til yderligere trykning til Gyldendal for et fast beløb.²⁸ Cervantes udgivelsen var et fælles økonomisk projekt mellem forlægger og oversætter, hvor forlæggeren undgik hele den indledende investering i sats og den første indtjening på abonnenterne, mens han havde muligheden for en større indtjening på de sidst solgte eksemplarer.

Det bedste indblik i forfatternes økonomi ved slutningen af 1700-tallet giver *Læsendes Aarbog*, som på en måde fortsatte intentionen fra fortegnelsen over trykkefrihedens skrifter: Som en reaktion på trykkefrihedens indskrænkning med forordningen om trykkefrihedens grænser i 1799 udgav bogtrykker Klaus Henrik Seidelin i samarbejde med litteraturprofessor Rasmus Nyerup *Læsendes Aarbog* i tre årgange fra 1799–1801.

Bogmarked, pressevæsen og censurforhold skulle i fokus, og ved siden af en bibliografi over alle årets bøger blev der plads til blandt andet artikler om bogtrykkeriernes historie i København og ”Den litterære Priskurant”.²⁹

Priskuranten skabte offentlighed om forfatternes indtægter. Seidelin indsamlede oplysninger om, hvad forfatterne blev betalt pr. ark, det vil ofte sige 16 sider oktav, for forskellige typer arbejde.

Den æstetiske digterrolle fik en parallel i den økonomiske forfatterrolle. Man kunne se, hvad romanskriveri ifølge priskuranten indbragte pr. trykt ark. Det mest lukrative, man kunne forfatte, var skuespil, som kunne indbringe mellem 20 og 60 rigsdaler pr. ark, mens historiske skrifter kun gav mellem 2 og 9 rigsdaler. Forfatternes økonomiske interesse i bogmarkedet blev synlig, men samtidig demonstrerer priskuranten, at forfatterne omkring 1800 fortsat normalt blev betalt én gang for alle for en udgivelse, mens forlæggeren stod alene på markedet.

Med forlæggerens begyndende dominans på bogmarkedet trådte bogtrykkerne efterhånden i baggrunden som underleverandører, mens forfatterne trådte mere i karakter. En kombination af forandring i såvel de økonomiske som de politiske rammer for bogproduktionen og det litterære marked bidrog til 1700-tallets forandring af forfatterrollen. Den anonyme forfatterrolle, som havde været fremherskende i første halvdel af 1700-tallet, blev politiseret, og den blev til sidst omfattet af censurlovgivning ved forordningen om trykkefrihedens grænser fra 1799. Bøger skulle have et juridisk ophav. Samtidig åbnede det ekspanderende litterære marked nye økonomiske muligheder for forlagsboghandel og forfattervirksomhed.

Summary

Authorship, anonymity and the liberty of the press in Denmark in the eighteenth century. By Henrik Horstbøll. By using the national bibliography of Denmark prior to 1830, it is possible to get an impression of change in matters of anonymity and authorship from the eighteenth to the nineteenth century. The decrease of anonymity followed changes in the economic and political context of authorship: the first law establishing the right of first publication, or copyright, from 1741 and the abolition of pre-publication censorship in 1770. During the period of unlimited freedom of the press 1770–1773, anonymous publishing became political, and editors of journals and newspapers had to reinvent censorship as a civil editorial practice. A case study of the poet, ‘nouvelliste’ and pamphleteer Jacob Christian Bie sheds light on economic conditions and the political context of writing and publishing both before and during the period of the liberty of the press. Furthermore, the profound expansion of the production of books in the wake of this liberty of the press nourished the rise of the publisher and the publishing house and added to the decline of the importance of printers and the print shop on the literary market, changing the legal and economic status or position of the author.

Noter

1. "That common classical practice (the common use of anonymity) shows that the invention of the printed book did not impose this particular paratextual element (the name of the author) as quickly and firmly as it imposed certain others." Gerard Genette: *Paratexts. Thresholds of interpretations* (Cambridge, 1997), 37.
2. Jens Bjerring Hansen: *Holberg og Bogen. Om Peder Paars, socialt forfatterskab og litteraturhistoriens empiriske grundlag* (Ph.D.-afhandling, København, 2010).
3. F.C. Schönau: *En kort Afhandling om Romaner*. Optrykt og indledt af Carl Dümreicher (København, 1941 [1753]), 7–22.
4. *Bibliotheca Danica* bd. 4. 222. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd.3 (København, 1926), 18–23.
5. Martha Woodmansee: "The genius and the copyright. Economic and legal conditions of the emergence of the 'author'" i *Eighteenth-Century Studies* 17:4 (1984), 426.
6. Christian 6.s Forordning af 7. Januar 1741.
7. Woodmansee: "The genius and the copyright", 436.
8. Woodmansee: "The genius and the copyright", 440–41.
9. Johan Fjord Jensen m.fl. (red.): *Dansk Litteraturhistorie* 4 (København, 1983), 37–39.
10. [Klopstock, Friedr. Gottl.]: *Der Messias* 1– [3] (København, 1755-[68]).
11. N.M. Petersen: *Bidrag til den danske Litteraturs Historie*, 5. *Oplysningens Tidsalder 1750–1800, Anden Afdeling* (København, 1861), 244. Loddes oversættelse blev genudgivet i 1769 og 1779 – nu uden "Forsøg" i titlen, men blot som "Fabler og Fortællinger".
12. Jacob Christian Bie: *Originale Danske Moralske Fabler, i bunden Stiil* (København, 1765), 13.
13. *Novitiamus* 4, (6. Juni 1765), 29.
14. *Novitiamus* 4, (6. Juni 1765), 31.
15. "Charlotte Dorothea Biehls Historiske Breve" *Historisk Tidsskrift* 3.r. IV, (København, 1865–1866), 279–312.
16. Eiler Nystrøm (red.): *Luxdorphs Dagbøger* bd. 1 (København, 1915–30), 257.
17. J.C. Bie: *Originale Danske Moralske Fabler, skrevne af Jacob Christian Bie* (København, 1767), A4–5.
18. Lorenz Bie: "Forfatter-Juristen Jacob Christian Bie 1738–1798, med særligt henblik på hans ophold i Ostindien" i *Personal. hist. Tidsskrift* 12. r. II (København, 1947), 31–41.
19. Prædiken i Hvidovre Kirke d. 6. juli 1769 af Jacob Christian Bie. *Thott 410. Kvarter*. Det Kongelige Bibliotek.
20. R. Paulli: "Jacob Christian Bie" i *Dansk Biografisk Leksikon* 2 (København, 1979–84), 69–70.
21. Christian 7.s Reskript af 14. september 1770.
22. *Kritisk Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne. Tredie Aargang fra 14. September 1772* (København, 1773), 433–35.
23. *Luxdorphs samling af trykkefrihedens skrifter*, bibliografi ved Henrik Horstbøll, www.kb.dk
24. "Om dette Magazins nærmere Indretning" i *Magazin for patriotiske Skribentere*, Adressekontoret den 9. marts (København, 1771).
25. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814* bd. 3 (København, 1926), 325–326. Svend Bruhns, *Bibliografiens historie i Danmark, 1700- og 1800-tallet* (Aalborg, 2004), 134–39.
26. Camillus Nyrop: *Bidrag til den danske Boghandels Historie*. Anden Del (København, 1870), 22.
27. Bevillingen er aftrykt i [Sofus Smith]: *Mindeblade om Søren Gyldendal. Dokumenter og billeder til belysning af hans liv* (København, 1942), 38–41.
28. Camillus Nyrop: *Bidrag til den danske Boghandels Historie*. Anden Del (København, 1870), 84–85.
29. K.H. Seidelin: "Den litteraire Priskurant, hvoraf kan dømmes om de skrivende Herrers Indtægter" i *Læsendes Aarvog for 1799* (København, 1800), 106–107.

Fraktur eller antikva?

*Om tekstens materialitet, typografisk usikkerhed i
1700-tallet og skriftstriden omkring 1800*

Jens Bjerring-Hansen

Udgangspunkter

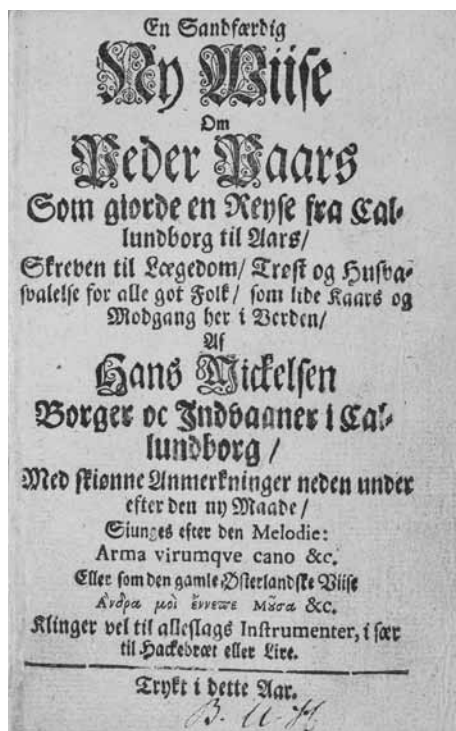
I komedien *Erasmus Montanus* (1723) af den dansk-norske forfatter Ludvig Holberg (1684–1754) hævder Jacob, den jordbundne broder til komediens studerede hovedfigur, at han ikke kender ”en Latine Bogstav”.¹ Og her er man som lærer eller tekstudgiver nødt til at udfolde en historisk note for det moderne publikum: Når folk som flest læste i 1700-tallets Danmark (eller Tyskland og Sverige), var skriften som regel ikke sat i antikva, altså de latinske bogstaver, som vi læser nu – lige nu! – og som vi vel spontant forbinder med essensen af det trykte mediums udtryksform. Den var derimod sat med gotiske typer – som regel den såkaldte fraktur – eller det, der i folkemunde tidligere slet og ret benævntes ’dansk skrift’ (eller ’tysk’ og ’svensk’).² De to skrifter eksisterede side om side: antikvaen havde eneret på den eksklusive og lærde latinske litteratur, mens den mest udbredte litteratur (fra bibler til folkebøger) hørte frakturen til.³ Med andre ord: Det kan sagtens passe, at en 1700-talslæser kun kunne læse fraktur, og at han/hun har følt en fremmedhed over for en tekst i antikva, som har en slags parallel i den, moderne læsere føler i mødet med de gamle, brudte typer. Omkring 1800 udfordredes den grundlæggende arbejdsdeling mellem skrifterne, som havde stabiliseret sig i de forrige århundreder, men fremmedheden over for antikvaen holdt ved. I sine erindringer fortæller litteraten Knud Lyne Rahbek om en læserreaktion på et nyt tidsskrift, *For Sandhed* (1798), som han var med til at redigere, og som var sat med antikva. ”Det er dog Latin!” konstaterede en aldrende søofficer, hvorefter han lod hæftet ligge og gik sin vej.⁴ Læsepædagogikken skulle efterhånden opøve nye generationers kendskab til de fremmede tegn. I 1800-tallets ABC’er introduceredes læserne som regel for begge trykalfabeter, men tekststykkerne i fraktur fyldte mest og stod først, idet antikvalæsning således blev opfattet som et avanceret addendum til grundfærdigheden.⁵ Udviklingen kan underbygges kvantitativt. Boghistorikeren R. Paulli har med udgangspunkt i 1800-tallets bogfortegnelser vist, at det først er i 1870’erne, omkring det såkaldte ”moderne gennembrud” i litteraturen, at frakturen blev overgået af antikvaen.⁶ I 1843 var kun 5 % af den årlige bogproduktion i antikva. Langt op i 1800-tallet var hovedparten af alle bøger som et naturligt udgangspunkt sat med brudte typer.

Således lyder grundfortællingen og de tørre tal om ”Den sejrende Antikva”, jævnfør titlen på Paullis arbejde fra 1944, en fortælling som i Danmark i øvrigt strækker sig en del længere frem i tiden end i Sverige, hvor antikvaen i skønlitterære bøger overgik frakturen allerede i 1790’erne.⁷ I det følgende vil jeg pege på nogle af dens afgørende momenter og nuancer og forsøge at indkredse de kulturelle og sociale brudflader mellem de to trykskrifter og deres praksis. Mit hovedeksempel er Ludvig Holbergs *Peder Paars* (1719–1720), en dansk klassiker kan vi sige i dag, men det prædikat er jo resultatet af eftertidens forhandlinger. I disse forhandlinger indgik udgiveres, forlæggeres og bogtrykkeres forestillinger om tekstens ’rette påklædning’, som det hedder i en udbredt metafor fra tiden, og her spillede valg af skriftsnit en afgørende rolle. Vi skal se, hvordan Holbergs tekst i et limbo mellem elitære og folkelige diskurser gik fra fraktur til antikva og tilbage igen.

Det er ikke lige meget, om bogstaverne er krøllede er ej. Den ny boghistorie har påpeget det analytiske potentiale, der ligger i tekstens materialitet, for eksempel typografiske forhold, jævnfør Jerome McGanns påpegning af de ’bibliografiske koder’, som ledsager de sproglige koder, og som ’betyder med’ i teksten.⁸ Boghistorien understreger desuden tekstens historiske variabilitet. Tekster, særligt de mest udbredte og traderede, dem, vi synes at kende bedst, er i konstant bevægelse, ikke nødvendigvis som følge af ændringer i ordlyden, men pga. materielle og kontekstuelle forskydninger, jævnfør D. F. McKenzies diktum om, hvordan nye læsere skaber nye tekster, hvis nye betydninger afhænger af deres nye former.⁹ I samme ånd har Randall McLeod talt om ”transformission” som et historisk tekstvilkår. Tekstens *transmission* – fra led til led i kommunikationskredsløbet, der går fra forfatteren over bogtrykkeren osv. til læseren, og fra udgave til udgave – indebærer nødvendigvis også en *transformation* af den.¹⁰ Disse grundlæggende indsigter om tekstens materialitet er udgangspunkter i det følgende. Dertil kommer en pointe, som understreger disse indsigters gennemgribende og brede relevans, nemlig som fremhævet af Leah Price, at alle aspekter af et litterært værk bærer betydning og kalder på fortolkning, ”even, or especially, those that look most contingent”.¹¹ Typografien i en Holberg-bog, for eksempel *Peder Paars*, er således mindst lige så interessant som i en af Alexander Pope, selvom Holberg i modsætning til sin engelske samtidige kollega, der selv tilrettelagde sine bøger ned i mindste typografiske detalje, efter alt at dømme ikke rigtigt kærede sig om udseendet af sine bøger, som i øvrigt kom til verden i, hvad der almindeligvis betegnes som et æstetisk og håndværksmæssigt lavpunkt i den danske bogs historie. Tilsvarende kan en senere folkeudgave af et af hans værker rumme mindst lige så store analytiske perspektiver som en pragtudgave. Materialiteten er et afgørende og komplekst tekstuel vilkår, som har krav på opmærksomhed, selv når den ikke påkalder sig den.

København-Paris t/r omkring 1720

Ludvig Holbergs typografiske bevidsthed var altså ikke udpræget. Vist nok kun et enkelt sted i det store opus har han strejft de brudte typer, som anvendtes i alle hans bøger på nær selvfølgelig de latinsksprogede (levnedsbrevene og romanen *Niels Klim* eksempelvis), men det udgør til gengæld en interessant indgang til forfatterskabets materielle og sociologiske vilkår. I en replik i (meta)komedien *Ulysses von Ithacia* (1723) ser en af stykkets græske karakterer et vejskilt og konstaterer, at han er kommet til målet for sin rejse. ”Her staaer jo skrevet med Fraktur-Bogstaver: Dette skal være Troja”.¹² Herved peger Holberg i første række på nogle af de problematiske og lattervækkende aspekter ved den historiske og kulturelle udveksling, som foregik på teateret, men man kan også se vittigheden som en generel pointering af den grundlæggende ironi, der har ligget i at udfolde klassicismen – Europas toneangivende litterære og kulturelle retning med dens reflekterede genbrug af antikkens former og stof – i en nordgermansk provins i begyndelsen af 1700-tallet. I den forbindelse åbner eksemplet med sit skriftkulturelle perspektiv naturligt op for en analogi til hans andet hovedmedie, bogen.

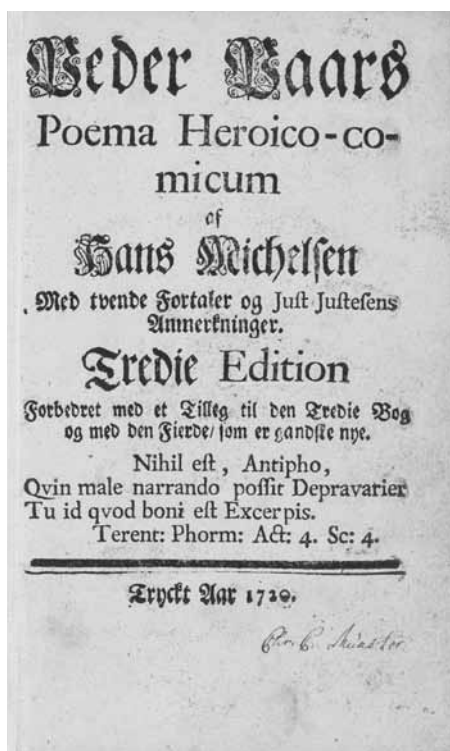
1. Titelblad til 1. bog af Hans Michelsens (= Ludvig Holbergs) *Peder Paars* fra 1719. KB 53–313 8°. Foto: Det Kongelige Bibliotek

I ill. 1 ses titelbladet til 1. bog af Holbergs skønlitterære debut, *Peder Paars* (1719). Det er Holbergs forsøg på i stil med den franske klassicist Boileaus *Le Lutrin. Poème héroï-comique* (1672–1683) at skrive et heroisk-komisk digt, hvor banale tildragelser og jævne folk besynges i høj stil. Jeg vil ikke gå dybere ned i en analyse af titelbladet,¹³ blot konstatere, at det i høj grad er med til at befæste tekstens lokale og epokale signaler, både i kraft af forfatterens viseimiterende titel og at bogtrykkerens folkelige baroktypografi, hvor så meget typografisk materiel som muligt mobiliseredes for at fylde satsbilledet: store typer, dekorerede bogstaver (og i andre tilfælde, når pladsen tillod det: røskner, vignetter og træsnit). Bogen som sådan var et undseeligt lille oktavhæfte på dårligt trykpapir og placerede sig i det hele taget i skudlinjen for de hårde domme, som en senere og mere forfined smag har fældet over bøgerne fra denne tid, således bibliotekaren Rasmus Nyerup (1801): ”Virkelig vare Kjöbenhavns Bogtrykkerier i yderste Forfald i den förste Halvpart af det 18de Aarhundrede. Papiret var graat og grovt, Typi stumpe og plumbe, Sværten grumset og bleg; og den hele Mechanisme en sand Antipode af typographisk Smag og Elegants”.¹⁴ Genrens iboende sproglige eller ’indholdsmæssige’ kontrast mellem højt og lavt blev altså ledsaget og forstærket af tekstens materialitet, som uvilkårligt minder læseren om de grundlæggende bibliografiske fakta – selv om de ikke fremgår direkte af titelbladet: trykt i København, 1719. I modsætning til Boileaus franske forlæg fra det velordnede og kultiverede parisiske bogmarked, hvis kerne er det ironiske forhold mellem det heroiske og komiske, kendetegnes *Peder Paars* således også ved en grundlæggende ironi mellem tekst og bog.

Kontrasten mellem det klassicistiske program og publikationskonteksten cementeres af frakturen, som den engelske bibliograf Nicholas Barker sammen med tendensen til typografisk *overload* har fremhævet som det væsentligste særtræk ved det tunge og sorte satsbillede i tidens germanske/nordeuropæiske bøger.¹⁵ Valget af skrift – fraktur eller antikva – knyttede sig som nævnt intimt til valget af sprog, og som sådan var frakturen altså et fuldstændig konventionelt og umarkeret træk ved en dansksproget tekst. Hvad sprogvælget angår, har det givetvis ikke faldet Holberg ind at anvende latin. Når for eksempel *Niels Klim* senere publiceredes på latin (1741), var det ikke i første række for at tiltale et internationalt lærd publikum – henover hovederne på alle andre – snarere for at anspore til og facilitere oversættelser af bogen til moderne, levende europæiske sprog (samme år kom tyske, franske, engelske og hollandske udgaver, året efter en dansk). Latinen (og dermed antikvaen) var her mest en nødvendig omvej med andre ord. Hvad skriftvalget angår, har det sikkert heller ikke faldet Holberg ind i 1719 at foreslå eller diktere latinske *typer* til sit dansksprogede digt og herved udfordre dikotomien i det etablerede skriftkulturelle mønster.

Det er imidlertid interessant, at det første alvorlige forsøg med antikva som dansk brødskrift fandt sted her omkring 1720, og bagmanden,

2. Titellblad til "Tredie Edition" af *Peder Paars* (1720). KB 53–313 8°. Foto: Det Kongelige Bibliotek

Joachim Wielandt, var faktisk identisk med bogtrykkeren, som havde stået for *Peder Paars'* originaludgave. Wielandt havde en tvetydig forretningsprofil, som var karakteristisk for tiden. Han havde både folkebøger og lærd litteratur blandt sine forlagsartikler, men hovedsagen var hans banebrydende virksomhed som avis- og tidsskriftsudgiver. Som internationalt orienteret publicist omkring 1720 stod Wielandt for den udfordring at skulle skabe sig et publikum, men det blev grebet mindre sikkert an i de mange blade, hvoraf de fleste hurtigt gik ned. Han holdt sig overvejende til dansk, men forsøgte sig også kortvarigt med fransk og latin. De danske udgivelser var per konvention i fraktur, men i 1723 gik han i det kritisk-litterære tidsskrift *Nye Tidender om lærde Sager* (1722ff) over til antikva, givetvis et forsøg på at give bladet et mere lærd udseende, som Paulli har påpeget.¹⁶ Det holdt imidlertid kun en enkelt årgang. Herefter gik det tilbage til frakturen.

Det typografiske valg var et 'enten-eller'. Bogtrykkerne i 1700-tallet måtte have to sættekasser: én til fraktur og en til antikva. Og det var ikke på trods, men på grund af den strenge typografiske dikotomi, at sætteren måtte gribe til både den ene og den anden kasse i arbejdet med samme tekst. Reglen var således, at fremmedord af romansk oprindelse (latin,

fransk osv.) skulle sættes med antikva. Vi ser den i praksis på titelbladet af den ny, samlede udgave af *Peder Paars* (1720), hvor det litterære projekt og dets målgruppe fremstår mere afklaret – visuelt understøttet af antikvaen – idet allusionerne til tidens viser er væk og erstattet af latinske paratekster (undertitel, motto m.v.), jævnfør ill. 2.

I Luther-bibelen fra 1545, et tidligt og indflydelsesrigt frakturtryk, anvendtes antikvaen til fremhævelse af alt ondt: død, straf, djævel osv.¹⁷ I en slags parallel hertil har Mats Malm vist, hvordan den svenske sprogpatriotisme i 1600–1700-tallet, som var for frakturen og i princippet imod indlånte ord, satte fremmedord i 'karantæne' med antikvaen, samtidig med at forfatterne var fri til at anvende dem.¹⁸ Hos Holberg fremstår antikvaen tværtom som en markør af kvalitet og internationalt udsyn.

Fremmedordsreglen udgjorde en stor udfordring for bogtrykkeriet, særligt når opgaven var et arbejde af en forfatter, som gjorde en dyd ud af at indlemme fremmede tanker og ord i sine skrifter,¹⁹ og som efter alt at dømme ikke markerede disse i trykmanuskriptet som hjælp til sætterne. Inkonsekvenserne og misforståelserne i trykkeriernes håndhævelse af reglen kan synes som bagateller – og fejl af denne type rettes da som regel også stiltiende i tekstkritiske udgaver af 16- og 1700-tals tekster – men jeg vil alligevel pege på nogle af dem her, for i virkeligheden peger de ind i kernen af skriftskismaet. Den megen vaklen kan givetvis for en stor del tilskrives den almindelige skødesløshed, som herskede i tidens trykkerier (de anmeldere, som i dag klager over forlagets korrektur, har aldrig læst en dansk 1700-talsbog!). Det samme fremmedord kan optræde såvel i antikva som fraktur på samme side, ligesom et ord efter et sideskift kan fortsætte i en ny skrifttype. Indimellem var man så subtil at markere den danske bøjningsendelse af tillempede låneord med fraktur, men med få linjers mellemrum træffer i inkonsekvenser i den praksis ('*philosofisk*' og '*moraliseret*').²⁰ Der krævedes således både etymologiske og morfologiske kundskaber af sætterne. Og dertil kom en litteratur- og kulturhistorisk bevidsthed. Den har tilsyneladende manglet eller været suspenderet, når for eksempel antikvaen er valgt til et citat fra en middelalderlig kæmpevis, som Holberg i en note sammenstiller med et Ovid-citat.²¹ Her modarbejder typografien notens åbenlyse parodiske hensigt, nemlig at kontrastere det høje og det lave, det fremmede og det hjemlige. Et endnu mere prægnant *ex fra tiden* på en sådan udviskning af de kulturelle og ideologiske distinktioner, som antikvakonventionen repræsenterede, finder vi i Chr. Wadskiær's mærkelige, idiosynkratiske "Lineamenter af Bogtrykker-Konstens Historie", hvor tyske citater konsekvent sættes med antikva, herunder paradoksalt nok Luthers hyldest til Gutenberg.²² Skellet, som delte fraktur- og antikvaområdet i Europa, var også et konfessionsskel mellem lutherdom og katolicisme, men det opløses i begge henseender hos Wadskiær.

Ved siden af de sløse, fejlagtige eller idiosynkratiske fortolkninger af den typografiske konvention var der afvigelser, som bedst kan forklares

ved begrænsninger i trykkeriernes inventar. De er mindst lige så talende. Holbergs samtidige, den klassiske filolog og klassicistiske digter Chr. Falster, måtte finde sig i, at nøgleordet i satiren *Dend Uforsvarlige Recommendation* (1722) blev sat med store, til dels barokt-dekorerede frakturtyper på titelbladet i førsteudgaven. Den anonyme bogtrykker rådede givetvis ikke over en antikva i stor skriftgrad. Og hvis vi vender tilbage til Holberg og *Peder Paars*, finder man her et tilsvarende eksempel. I 1720-udgavens apologetiske forord ("Just Justesens Betænkning over Peder Paarses Historie") er det snarere undtagelsen end reglen, at fremmedord, bortset fra citater og vendinger, sættes i antikva. Det gælder således alle *buzz*-ordene, som knytter Holbergs litterære projekt til den internationale klassicisme: 'auctor', 'satyre', 'morale', 'imagination', 'Boileaux' m.fl. Der er næppe tale om en bevidst sprog- og litteraturpolitisk aktion, som udvidede den moderne lærde republiks territorium nordover ved at assimilere og naturalisere dens begrebsapparat og referenceramme. Man må sig en mere jordnær forklaring. Bogtrykkeren Povel Phoenixberg – som havde en mere udtalt folkelig virksomhedsprofil end kollegaen Wielandt, der trykte originaludgaven – rådede tilsyneladende ikke over en til frakturen hørende antikva. Selv om perioden som nævnt ikke udmærkede sig ved veltilrettelagt bogkunst, kunne man i dette grelle tilfælde godt have fornemmet, at den større skriftgrad, som anvendtes til latinske og franske citater, fremstod klodset i den løbende brødtekst, og derfor så vidt muligt begrænset dens brug ved at se bort fra fremmedordsreglen. Herved opstår der en interessant konvergens mellem Holbergs bog og den folkelige trykkekultur: I visse trykgenrer blev der principielt dispenseret fra reglen, nemlig de religiøse og folkelige. Således brugtes i bibel og katekismus, folkebøger og viser overhovedet aldrig antikva.²³

Holbergs afklaring af værkets sociale og kulturelle status – *Peder Paars* som et 'poema heroico-comicum' snarere end originaludgavens 'ny, sandfærdige vise' – blev altså modarbejdet af det københavnske produktionsapparat og tekstens materialitet, herunder typografien. Bogtrykkernes inkonsekvens og de fortolkningsvanskeligheder, som de stod over for i antikva-fraktur-spørgsmålet, antyder det futile ved opretholdelsen af det dikotomiske skriftkulturelle paradigme i 1700-tallet. Mange af tidens litterære og publicistiske projekter på nationalsproget – Holbergs og Falsters klassicistiske digtning, Holbergs populærvidenskabelige værker, men også Wielandts blade – bevægede sig nu i højere grad end tidligere mellem elitære og populære diskurser og dermed også mellem antikva- og frakturområdet.

Dresscode: fin eller folkelig?

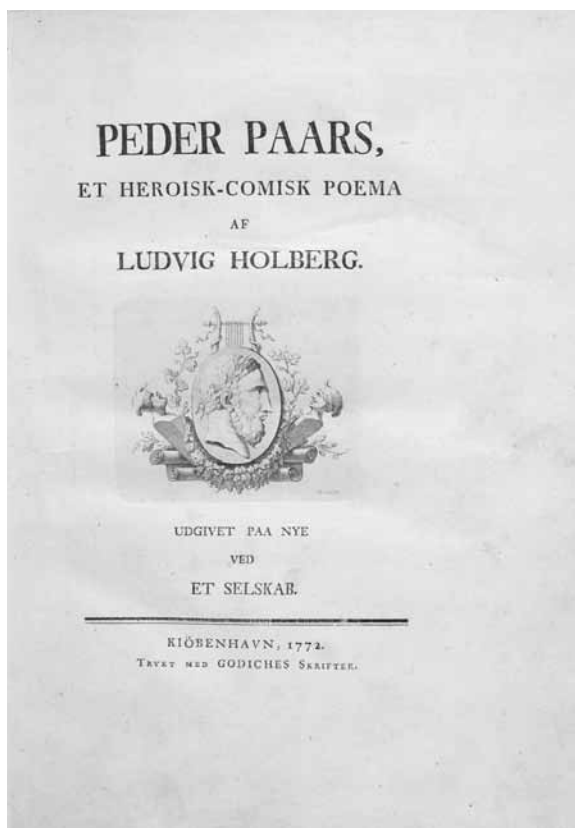
I lyset af tekstens uafklarede status (dansk eller europæisk, vise eller *poëma*?) og de påpegede uafgjortheder i den skriftkulturelle kontekst er

det ingen overraskelse, at *Peder Paars* sidenhen udsattes for vidt forskellige læsninger og materielle udformninger i de utallige udgaver, som fulgte efter forfatterens død. Disse fortolkningsmuligheder kommer tydeligt til udtryk i den første af udgaverne. I Det Kongelige Bibliotek i København findes et eksemplar af en ufuldendt *Peder Paars*-udgave fra 1770, det eneste kendte. Det består kun af to indbundne oktavark omfattende digtets 1. og 2. sang. Der er intet titelblad eller præliminarianer i øvrigt. Bag i den lille bog er indklæbet to blade i et bredere format med kobberstukne illustrationer til de to sange. Udgiven er trykt med fraktur. Det er et skismatisk bud på en nyfortolkning af Holbergs værk. Man har været i tvivl om formatet, og man har mod sædvane koblet fractures kraftige udtryk med kobberstikkets finere streg.²⁴ Denne signalforvirring peger mere overordnet på, at tekstens materialitet i virkeligheden er et kompleks bestående af en række variable. Min interesse i den transmissionshistorie, som udgiven indleder, retter sig først og fremmest mod typografiske spørgsmål, men det er ikke udtryk for en særlig privilegering af lige netop dette aspekt af materialiteten. Det vil, antydningvis, fremgå, at en lang række andre forhold i samspil med typografien øver indflydelse på tekstens udtryksside og dermed dens socialisering: format, illustrationsteknik, pris m.v.

Det lille bogfragment må opfattes som et prøvetryk for den første egentlige og markedsførte udgave af *Peder Paars* siden forfatterens død,²⁵ som kom to år efter: den såkaldte 'pragtudgave' eller 'kvartudgave', besørget af et anonymt patriotisk udgiverselskab (ill. 3).

I det færdige resultat gennemførtes den bevægelse mod det statelige og eksklusive, som var antydet i prøvetrykket, i enhver henseende. Bogen var i kvartformat (bogblokken måler 23 × 18 cm), trykt på kraftigt papir og prydet med en lang række kobbertavler og vignetter. Og så var den sat med en stor, klar antikvaskrift som en af de første skønlitterære bøger på dansk. Det fremgår af subscriptionsindbydelsen, at det anonyme "selskab af Danske", som stod bag genudgivelsen, ville udligne det misforholdet mellem bogens indre og dens ydre. *Peder Paars* har, hedder det i subscriptionsplanen, "uagtet al sin indvendige Prydelse, hidtil havt den Skiebne, at fremstilles i den uanseligste udvortes Gestalt, som optænkes kunde", og bogtrykkeren havde da fået til opgave at "opføre ham i en Klædedragt, der kunde passe".²⁶ Tøjmetaforikken, som man støder på igen og igen i 1700-tallets skriftdiskurs, også i Sverige,²⁷ er en håndfast bekræftelse af boghistoriens udgangspunkt, nemlig at der ikke findes nøgne eller ideale tekster, løsrevet fra tid, sted og medie.

Pragtudgiven er virkelig en pragtfuld bog, og som Lauritz Nielsen skriver, anses den med rette for at være det ypperste, som det 18. århundredes danske bogkunst har frembragt.²⁸ Her må man dog tilføje, hvad Nielsen også indirekte gør rundt omkring i sit værk om *Den danske Bog* (1941), at dens pragt i høj grad var alamodisk og inspireret af udenlandske trends i tiden særligt franske, som så meget andet i tiden: Såvel den

3. Titeblad til "Pragtudgaven" af *Peder Paars* fra 1772. KB Hielmst. 1135 4°. Foto: Det Kongelige Bibliotek

elegante rokoko som den monumentale nyklassicisme giver sig tydeligt til kende på titelblad, i format og tryk. Selve begrebet 'pragtudgave' var hentet i Frankrig (jævnfør Didots udgaver af latinske og franske klassikere). I frakturområdet – pragtudgaverne var også udbredt i Tyskland for eksempel – blev antikvaen lige som det store kvartformat et middel til kanonisering; skriften skulle forlene skriftet med klassicitet, kan man sige.²⁹ Udgivernes motivation for pragtudgaven og kanoniseringen af *Peder Paars* var i virkeligheden dobbelt. På den ene side var projektet helt tydeligt båret af kærlighed til værket og forfatteren; det fremgår af fortællingen, at tidens "bedste og meest oplyste Hoveder" nærmest repræsenterede en *Peder Paars*-kult. 'Man' kunne angiveligt de tusindvis af verslinjer uden ad! På den anden side blev Holbergs værk tydeligvis brugt som løftestang for en patriotisk manifestation. I subscriptionsindbydelsen hedder det: "Og saaledes har man herved havt den Fornøjelse, at kunde overlevere et Værk, som i et og alt er iværksat og fuldført af blot indfødte Danske. Til Værket er udvalgt latinske Skrifter, hvilket saavel i vort naboelige

Sverige, som paa nogle Stæder i Tyskland, tiltage sig efterhaanden Rettighed til at fordrive de gamle Gothiske.”³⁰ Patriotismen, som udtrykkes i dette monument over Holberg og Danmark, er karakteristisk ved sin dobbelthed af nysgerrighed og misundelse i mødet med den fremmede litteratur eller rettere bogverden. Den forudsætter, at en dansk tekst godt kan være klassisk og monumental, dvs. bære det store format, kobberstikkene og antikvaen (således at udtrykket ’dansk skrift’ for fraktur blev ugyldigt). – Det skal tilføjes, at det for en sociologisk betragtning var et mærkeligt introvert og elitært monument, som dette ’danske selskab’ rejste. Oplaget må have været beskedent, og prisen var rasende høj (3 rigsdaler, nogle få eksemplarer på endnu finere medianpapir var endnu dyrere). Boghistorikeren William St Clair har talt om ”the censorship of price”,³¹ og i dette tilfælde kan man tilføje en anden social ekskluderingsmekanisme: ’the censorship of type’. Antikvaen har sandsynligvis sorteret langt de fleste læsere fra; de har ikke kunnet skimte den danske tekst for den latinske skrift.

Pragtudgaven og en række andre prestigøse bogprojekter satte antikvaen i tryk og på dagsordenen sidst i 1700-tallet, og der rejste sig parallelt hermed en debat om skriftspørgsmålet. I sine *Upartiske Tanker om Typografien i Danmark* (1782) forsvarede publicisten J.C. Tode i generelle vendinger den afskaffelse af ”det gamle gotiske Skrift eller Fraktur”.³² Herimod talte en artikel i Rahbeks *Minerva* fra 1786, ”Bøger og Mennesker”, den tager tværtimod afsæt i det konkrete og interessant nok er det ”Pragtudgaven”, som stod for skud. Også her gribes der til beklædningsmetaforikken, idet der foreslås en mere generel antropomorfisme, som tillægger bøgerne menneskelige egenskaber, og som i synet på både mennesker og bogdesign forsvare det naturlige og ukunstlede: ”hvor meget heller legede vi med vore Yndlinger, Holbergs Børn, om det havde behaget deres Bonne at påklæde dem lidt mere folkelig. Derimod havde den overgivne Dreng Peder Paars gjerne kunnet undvære det accomoderte Haar og de gallonerede Klæder”.³³ Det fremgår ikke, hvordan en udgave efter dette (Rousseau’ske) naturprogram skulle se ud, idet der for eksempel ikke tages direkte stilling til det presserende skriftspørgsmål. For så vidt er kritikken letkøbt. Når Holbergs værk skulle relanceres, stod udgiverne og forlæggerne jo over for et håndfast valg – fraktur eller antikva? – og det var omkring 1800 et valg, som ikke alene havde æstetiske implikationer som nævnt indledningsvist. Bevidst eller ubevidst lagde man sig med skriftvalget fast på tekstens sociale og kulturelle status og bogens publikum. Jeg vil fremhæve to eksempler fra værkets transmissionshistorie, som understreger rækkevidden af det grundlæggende typografiske valg, og som i øvrigt afspejler de generelle konjunktur i skriftspørgsmålet.

Det første eksempel er bogtrykkeren og forlæggeren K.H. Seidelins udgave af *Peder Paars* (1798). Seidelin var tidens vigtigste forkæmper for antikvaen, som han brugte i videst muligt omfang i sine skrifter, og han

T R E D I E S A N G.

MEX Avind aflod ey min Helt at eftersætte ;
 opfandt et andet Raad sit onde Sind at mætte.
 Hun aabenbarede sig for Niels Corporal,
 og sagde : Alle dig belee og laste skal !
 at du har disse Folk af Hænder ladet slippe,
 at du har disse Folk af Hænder ladet slippe.
 Niels Corporal i dig jeg ikke længer seer ;
 du ikke er den Mand, den store Hverver, meer !
 Blant Hververe du som ey haver havt din Lige,
 nu saa vanslægtet har ! Hvad vil Captainen sige,
 naar han faaer høre sligt ? Niels Corporal, jeg seer,
 en Stympet er, og blir ey Ober-Officer !
 Flux ! det er endnu Tid, naar du vil ikkun ille :
Per Paars er med sit Folk fra Staden trende Miile i

4. Satsbillede fra K.H. Seidelins "Haandudgave" af *Peder Paars* (1798). 53,-314 8° [=12°].
 Foto: Det Kongelige Bibliotek

var muligvis ophavsmand til Videnskabernes Selskabs skrifers overgang til antikva i år 1800, antikvaens første store sejr, men altså på ingen måde afgørende.³⁴ Karakteristisk nok måtte Seidelins avis *Dagen* efter et par årgange i antikva gå over til den generelt rådende og gammelkendte fraktur i 1805. Det modsætningsfyldte ved hans virksomhed set under ét kommer tydeligt til udtryk i hans *Peder Paars*-udgave, som i ét af de mange avisavertissementer for bogen præsenteredes som "Peder Paars trykt i Lommeformat med Didotske Typer".³⁵ På den ene side bestræbte forlæggeren Seidelin sig på ved hjælp af et lille format (duodecimo) at ramme et bredt publikum, jævnfør trykkegenren 'lommeudgave' eller 'håndudgave'. Den var, ligesom 'pragtudgaven' havde været det i sidste halvdel af 1700-tallet, en epokal trykgenre i årtierne omkring 1800, og kan knyttes til det voksende borgerlige publikums inderliggørelse af litteraturen og store bogkonsum.³⁶ På den anden side insisterede bogtrykkeren Seidelin på Didots antikva, som i den skudte sats ellers kan synes så distinkt og imødekommende trods den lille skriftgrad (se ill. 4.), men den mangler

Der veed de samme saa at føre sig til Nytte,
 Der Haanhed og Fortred saa meget lidt kan stotte,
 Paa Læsning Ungdoms-Tiid der har anvendt saa,
 At som rodfæstet Geg mod Uveir han kan staae.
 Paars tove gange fast har Axel Thorsens Wise
 Med Flid igiennemlæst. Wi nu saa meget prise
 Den, som paa Fingre kan en græbft og romerft Bog,
 Den prægtig Fabel om det store græbste Tog.
 Paars var ei saa til Sinds; han store Mænds Bedrifter
 Paa Fingre havde lært af gode danske Skrifter,
 Som af boefiddende Bogtrykkere var giort,
 Af brave Mænd, der ei kan giøre høidt til fort.

Tredie Sang.

Men Kvind afstod ei min Helt at eftersette,
 Dvsandt et andet Raad sit onde Sind at mætte.
 Hun aabenbarede sig for Niels Corporal,
 Og sagde: alle dig belee og laste skal,
 At du slig Leilighed dig haver ladet slippe,
 At du har disse Folk af Hænder ladet slippe;
 Niels Corporal i dig jeg ikke længer seer,
 Du ikke er den Mand, den store Hverver meer.
 Blandt Hververe du som ei haver havt din Ege
 Nu saa vanslægtet har; hvad vil Captainen sige,
 Naar han saer høre sligt? Niels Corporal jeg seer
 En Stamper er, og blir ei Ober-Officer!
 Hur! det er endnu Tiid, naar du vil ikkun ile;
 Seer Paars er med sit Folk fra Staden tvende Mile,

5. Satsbillede fra A.E. Boyes "Folkeudgave" af *Peder Paars* (1835). M 37723 8° [=16°]. Foto: Det Kongelige Bibliotek

karakteristisk nok et dansk 'ø' og var i det hele taget fremmed for almindelige læsere af danske bøger. 1798 var samme år, som søofficeren klagede over latinen i en dansk antikva-tekst.

Den franske boghistoriker Henri-Jean Martin har talt om 'det hvides endelige triumf over det sorte' i en overgribende karakteristik af de typografiske ændringer, som bogsiden undergik fra det 16. til det 18. århundrede, og som skabte grundlaget for den moderne bog.³⁷ I Danmark (og Tyskland) var bogtrykket dog også efter 1800 i en afgørende henseende fortsat udtryk 'sort kunst'. Frakturen slog tilbage. Og alle det 19. århundredes udgaver af Holbergs værk var med i brudte typer.

Som et sidste eksempel fra transmissionshistorien vil jeg blandt disse fremdrage tredjeudgaven af A.E. Boyes *Peder Paars* (1835). Den første udgave (1823) blev af historikeren og litteraten Chr. Molbech, tidens argeste modstander af antikva, anmeldt som "indrettet til atter at bringe [Digtet] ud ibland Almenheeden". Han fremhævede i den forbindelse det "passende Format", den "billig[e] Pris" og de "danske Skrifter", idet Pragtud-

gaven og Seidelins udgave fik hug for deres latinske skrifter, som gjorde dem til "Latin for Almuen".³⁸ I denne tredjedugaven skruede Boye på alle knapper for at sætte bogens sociale profil (og produktionsomkostninger) endnu længere ned. Udgaven er skrumpet fra oktavformatet til et lille buttet sextidecimo; den er trykt på det billigere maskinpapir, som i disse år revolutionerede den danske bogproduktion; og så er satsen i kompres, dvs. med den mindst mulige skydning mellem linjerne, således at satsbilledet bliver næsten lige så sort som i en dansk bog fra det tidlige 1700-tal. I et bibliofilt perspektiv kan 1835-udgaven ses som udtryk for den bogæstetiske forfaldstid, som – paradoksalt nok, kan man mene – kendetegnede "guldalderen" i dansk litteratur.³⁹ Men som litteratur- og kulturhistorisk dokument er den lille bog vigtig. Ved sin radikale materielle fortolkning af et litterært værk og sin klare forestilling om det intenderede publikum kaster den – ligesom "Pragtudgaven" – lys over betydningspotentialet i et værkder som andre klassikere har evnen til at udfylde forskellige behov til forskellige tider og til at tale til forskellige målgrupper. – Vi kan kun nærme os litteraturen i medieret og materialiseret form, via bøgerne, og bevidstheden herom er i virkeligheden frugtbar.

I et skriftkulturelt perspektiv illustrerer en transmissionshistorisk case som den, jeg her har præsenteret, nogle nuancer i den lange og komplicerede historie om overgangen fra fraktur til antikva. Det gælder mere præcist de fortolkningsvanskeligheder og de udtryksmuligheder, som arbejdet med at materialisere en 1700-tals tekst indebar, både i uropførelsen omkring 1720, trods den nedarvede dikotomi mellem skrifterne og deres respektive diskurser, og i de senere genopførelser, trods det i princippet fri skriftvalg.

Summary

Blackletter or Roman type? On textual materiality, typographical concerns of the 18th century, and the antiqua-fraktur debate around 1800. By Jens Bjerring-Hansen. Fraktur or antiqua? Blackletter or roman type? This paper explores the intricacies of the two-letter-system that dominated Danish print culture until the beginning of the 20th century. Most prominently from the perspective of a single work, namely the mock-heroic poem of *Peder Paars* (1719–20) by the Dano-Norwegian author Ludvig Holberg, it points to both the difficulties and the possibilities of interpretative acts that the dichotomy of the two type systems and their respective discourses involved for the reader (including compositors, printers, and publishers), both in the original context of publication and in the numerous and various later editions of the work. The paper argues that typographical aspects, even the most contingent, bear interpretation.

Noter

1. Ludvig Holbergs samlede Skrifter, ved Carl S. Petersen, bd. 4 (København, 1917), 398.
2. Fraktur bruges ofte og også i det følgende synonymt med gotisk skrift, men den var blot én – den mest livskraftige dog – af fire gotiske skriftfamilier. Foruden fraktur var det textura, rotunda, schwabacher. Den sidste, som kan kendes fra frakturen på sine tilspidsede hjørner, anvendtes ofte som fremhævelsesskrift og overskriftstypografi i frakturtekst, jf. Valter Falk: *Bokstavsformer & typsnitt genom tiderna* (Stockholm, 1989 [1975]), 22–30 og Albert Kapr: *Fraktur. Form und Geschichte der gebrochenen Schriften* (Mainz, 1993), 13–36.
3. Om trykskrifternes tidlige historie og udvikling, se Alexander Nesbitt: *The history and technique of lettering* (New York, 1998 [1957]).
4. Knud Lyhne Rahbek: *Erindringer af mit Liv*, del 5 (København, 1829), 333–334.
5. Peter Skautrup: *Det danske Sprogs historie*, bd. 2 (København, 1947), 162 og henvisningerne, 456.
6. R. Paulli: *Den sejrende antikva*, særtryk af *Det trykte Ord* (København, 1940), upag. [11].
7. Nils Norqvist: *Antikvan och vetenskaperna* (Stockholm, 1965).
8. Jerome McGann: "Text and textualities" i *The textual condition* (Princeton, 1991), 3–16.
9. D.F. McKenzie: "The book as an expressive form" i *Bibliography and the sociology of texts* (London, 1986), 20.
10. Random Cloud [pseud. f. Randall McLeod]: "Information upon information" *TEXT 5* (1991), 240–81.
11. Leah Price: "Introduction: reading matter" i *PMLA* 121:1 (2006), 11. I samme ånd har Tore Rem talt om en "alminneliggjøring av materialitetens betydning for tekster", jævnfør Tore Rem: "Materielle variasjoner. Overgangen fra fraktur til antikva i Norge" i Malm, Sjönell og Söderlund (red.): *Bokens materialitet. Bokhistoria och bibliografi* (Stockholm, 2009), 153.
12. Ludvig Holbergs samlede Skrifter, bd. 3 (København, 1915), 385.
13. For en detaljeret analyse og kontekstualisering af titelbladene til *Peder Paars*, jævnfør Jens Bjerring-Hansen: "Nye viser og gamle bøger. Om titler og titelblade på bogmarkedet 1719–1720" i *Bokens materialitet*, 174–196.
14. Rasmus Nyerup: "Bidrag til de kjøbenhavnske Bogtrykkeriers Historie" i *Læsendes Aarvog for 1800* (København, 1801), 72.
15. Nicolas Barker: "Typography and the meaning of words. The revolution in the layout of books in the eighteenth century" i Giles Barber & Bernhard Fabian (red.): *Buch und Buchhandel in Europa im Achtzehnten Jahrhundert* (Hamburg, 1981), 132.
16. Paulli: *Den sejrende Antikva*, upag. [5].
17. Kapr: *Fraktur*, 42–44.
18. Mats Malm: "Stilsorternas ideologi. Fraktur och antikva i stormaktstidens Sverige" i *Barock. Historia–Litteratur–Konst* (Warszawa, 2008), 143–161.
19. I *Moralske Tanker* (1844) fremlægger Holberg humoristisk denne grundholdning til fremmedordene: "Nogle have criticeret mine Danske Skrifter, efterdi derudi findes saa mange fremmede Ord. Jeg haver dog u-anseet slige *Critiquer* stedse *continueret* med min gamle Skrivemaade" i Ludvig Holberg: *Moralske Tanker*, ved F.J. Billeskov Jansen (København, 1992), 293. Efter en traditionel filologisk praksis har jeg kursiveret originalens antikvaelementer, dvs. Holbergs latinske fremmedord.
20. Ludvig Holbergs samlede Skrifter, bd. 2 (København, 1914), 154.
21. Op. cit., 364.
22. Christian Friderich Wadskiær: *Det Kongelige Priviligerede Nørre-Jyllandske Bogtrykkeries Første Prove, Eller nogle Lineamenter af Bogtrykker-Konstens Historie i Danemark* (Viborg, 1982 [1738]), 43.
23. Paulli: *Den sejrende Antikva*, 2.
24. En tysk boghistoriker fra begyndelsen af det 20. århundrede, Johann Goldfriedrich anvendte karakteristisk nok en analogi til tidens illustrationsteknikker for at illustrere forskellen mellem fraktur- og antikva i det sene 1700-tal: "sie stehen sich wie Holzschnitt und Kupferstick [...] gegenüber", citeret efter Christina Killius: *Die Antiqua-Fraktur Debatte um 1800 und ihre historische Herleitung* (Wiesbaden, 1999), 234.
25. H. Ehrencron Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd. XI = *Holberg*, 2. *Afdeling* (København, 1934), 32–34.

26. *Subscriptions-Plan til en nye Edition af Peder Paars*, citeret efter faksimilen i E.J. Billeskov Jansen: *Holberg-Samlingen i Göteborgs Stadsbibliotek* (Stockholm, 1947), upag. [1].

27. Se Malm: "Stilsorternas ideologi", 152–156.

28. Lauritz Nielsen: *Den danske Bog. Forsøg til en dansk Boghistorie fra den ældste Tid til Nutiden* (København, 1941), 165.

29. Herom med pragtudgaven af C. M. Wielands *Sämmtliche Werke* som eksempel, se Rüdiger Nutt-Kofoth: "Text lesen – Text sehen; Edition und Typographie" i *Deutsche Vierteljahrs Schrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 78:1 (2004), 8–11.

30. *Subscriptions-Plan*, [3].

31. William St Clair: *The reading nation in the romantic period* (Cambridge, 2004), 256.

32. Johan Clemens Tode: *Upartiske Tanker om Typographien i Danmark* (København, 1782), 41.

33. [anonym]: "Bøger og Mennesker" i *Minerva* 11:1 (1786), 555.

34. Jævnfør Erik Dal: *150 års samarbejde. Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab og Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S* (København, 1987), 27. Også i Sverige kom et vigtigt antikvafremstød fra videnskabeligt hold, men karakteristisk nok for den svenske avantgardeposition i skriftspørgsmålet fandt

det sted meget tidligere. Vetenskabsakademien gik allerede fra 1743 konsekvent over til antikvaen, i høj grad tilskyndet af akademiets første præces, Carl von Linné, se Malm: "Stilsorternas ideologi", 156–157 med henvisninger.

35. Avertissementet er citeret efter A Glahn: "Fra Sorø Akademis Holbergiana. En Peder Paars-udgaves Fataliteter" i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* XI (1924), 215. Året før, i 1797, kunne man læse en begejstret lovtale over skriften af Didots i en samtidig reklame for en fransk bog, som Seidelin trykte og forhandlede. Her karakteriseredes den som "en nye Skrift, som vil overgaae alle hidtil bekiendte", op. cit, 215. – Meget apropos denne fremskridtoptimisme var bogen, der reklameredes for, oplysningsmanden Condorcets *Udkast til et historisk Skilderie af den menneskelige Aands Fremskridt*.

36. Herom Reinhard Wittman: *Geschichte des deutschen Buchhandels* (München, 1999 [1991]), 186–217.

37. Martin er citeret efter Roger Chartier: *L'Ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVE et XVIIIe siècle* (Aix-en-Provence, 1992), 22.

38. Citeret efter Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon*, 69.

39. Herom Lauritz Nielsen: *Den danske Bog*, 172–190.

Om illustrasjonenes betydning i Pontoppidans *Norges naturlige Historie* (1752/53)

Simone Ochsner

I denne artikkelen undersøker jeg, med utgangspunkt i et bokhistorisk perspektiv, forholdet mellom illustrasjonene og selve teksten i *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie* fra 1752/53. Teksten er forfattet av den danske Erik Pontoppidan, daværende biskop i Bergen, og publisert i Kjøbenhavn. Den består av ca. 800 sider i kvartformat, og er gjennomtrukt og omgitt av en mangfoldig paratekst. Den er preget av 1700-tallets store interesse for den hjemlige, europeiske naturen, blant annet som en reaksjon på handelen med eksotiske objekter mellom fremdeles ukjente områder utenfor Europa og Europa selv. Den er preget av den voksende interessen for naturvitenskap og av dobbelmonarkiets bestrebelse på å bli mest mulig selvforsynt. Videre er den preget av en sterk pietistisk innflytelse og man skimter forskjellige spor som viser forfatterens ønske om å bli husket av sitt sosiale miljø i Kjøbenhavn ved å skrive denne avhandlingen.

Artikkelen drøfter hvilket forhold som hersker mellom kobberstikkene og den skriftlige hovedteksten i denne naturhistorien. Hvilken innflytelse har bokens fysiske utforming på selve tekstens innhold og omvendt? Og blir tekstens mening forandret ved å involvere materialiteten og paratekstuelle elementer i analysen? De forskjellige koblingene mellom illustrasjonene og den skriftlige teksten, som lager et komplekst, tett nettverk som knytter disse elementene sammen, skal undersøkes. Finnes det et hierarki mellom dem og hvis ja, på hvilken måte arter det seg? Er det, enkelt formulert, illustrasjonene som støtter selve teksten, er det den som forklarer illustrasjonene, eller betinger de hverandre?

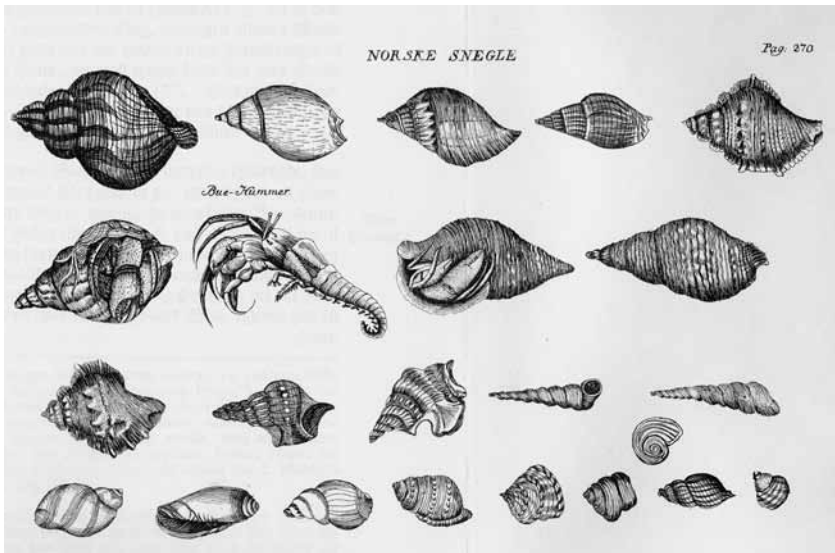
Til å begynne med blir begrepene 'paratekst' og 'bokens materialitet', som er sentrale i denne diskusjonen, skissert og sammenført. En skriftlig tekst er i følge Gérard Genette omgitt og gjennomtrukt av såkalte paratekstuelle elementer.¹ De ytrer seg i ulike presentasjonsformer mellom det verbale og visuelle som titler, dedikasjoner eller fotnoter,² illustrasjoner og det typografiske.³ Bokens materialitet omfatter ifølge Tore Rem samtlige forskjellige bestanddeler "i det fysiske uttrykket som hefter seg ved dette mediet, som omslag, innbinding, design, papir og trykkestil".⁴ Illustrasjon og skrift, sidenes layout og dermed også fotnoter, sidenoter og liknende elementer regnes dermed til materialiteten.⁵ I mange år ble forholdet

mellom hovedtekst og paratekst ikke sett på. Parateksten hadde en uvesentlig posisjon i sammenlikning med selve teksten. Om den kom med i et nytt opplag av en bok eller ei, var avhengig av forskjellige faktorer. Det samme gjalt for materialiteten. Om den ble forsøkt tatt vare på eller om den ble forandret i en ny utgave, var for det meste et helt perifert spørsmål. Men som det er tilfellet med tekstens innhold, skaper også dens fysiske form, dens layout eller papir mening. Boken er ingen ubetydelig bærer av en uforanderlig tekst.⁶ Innhold og form, hovedtekst og paratekst kan ikke kobles fra hverandre, de hører sammen og lager en helhet. Det finnes ingen tekst uten paratekst.⁷

Sammenlikner man da begrepene paratekst hos Genette og materialitet hos Rem, oppdager man at disse to overlapper på visse områder. Hvordan henger de sammen? Forholdet mellom dem kunne skisseres slik: materialiteten betegner samtlige materielle bestanddeler som utgjør en bok, både verbale og ikke verbale elementer. Parateksten blir tilordnet en funksjon av et verktøy som kan tas i bruk for å nærme seg bokens materialitet inklusive dens tekstualitet. Den tjener som hjelpemiddel for å kaste lys på kommunikasjonen mellom leseren og boken. At parateksten kan forstås som et verktøy for å håndtere bokens materialitet, vises i de forskjellige tilnærmingene til materialiteten som den tilbyr. Det er mulig å analysere romlige, temporale, innholdsmessige, pragmatiske og funksjonelle egenskaper av en boks materialitet.

Artikkelen tar utgangspunkt i den fjerde paragraf av kapitel VII av *Norges naturlige Histories* andre del, som bærer tittelen *Snegle af adskillige Sorter*. Den strekker seg over fire og en halv sider og er illustrert med kobberstikket *Norske Snegle* som viser 23 sneglearter prydelig oppført foran en nøytral, hvit bakgrunn.

Paragrafen begynner med en enkel, udekorert majuskel. Selve teksten er trykt i fraktur. Unntakelser i antikva er latinske titler og sitater, fremmedord som franske dyrenavn, navn av forfattere som det er referert til eller som blir sitert og navn av ellers sentrale personer. Disse personnavnene er i tillegg trykt med store bokstaver. Det samme gjelder også for personnavnene i sitatene selv. Latinske titler er kursivert,⁸ tyske vises fedt, men i vanlig fraktur. Ellers er paragrafens viktigste begrep fremhevet i fraktur og fett, som gjennom dette peker på seg selv: ”Af **Snegle**, som her kaldes **Konunger**, item **Kukelurer**”,⁹ ”**Bue-Hummer**”, ”**Krebs-Snegle**” og ”**Snegle-Krebs**”.¹⁰ Selve teksten er innrammet av to horisontale linjer, ovenfor den øvre står den mekaniske informasjonen om kapitellens tittel i antikva, den tematiske informasjonen i fet fraktur og sidetallet. Nedenfor den andre ligger fotnotene i en mindre skrifttype. Marginaliespalten danner en fjerde del av sidens overflate. Trykkemønsteret er det samme som beskrevet for selve teksten. De fire og en halv sidene av paragraf IV fordeler seg slik: en side handler om de forskjellige snegleartene som finnes ved den norske kysten, tre og en halv om bue-hummeren, eremittkrepsen.

1. *Norske Snegle*, Pontoppidan 1977, Bd. 2, 270.

Ser man på sneglene på kobberet oppdager man, at bare én er gitt navn og at bare den er presentert uten hus. Iakttar man dem nøyere, legger man merke til at det ikke er noen snegler, men bare sneglehus å se, bortsett av de to ved siden av den nakne eremittkrepsen. Antagelsen om at de to illustrasjonene ved siden av den nakne eremittkrepsen viser varianter av denne og hvordan den pleier å bo i tomme sneglehus, blir bekreftet i den engelske utgaven *The natural history of Norway*.¹¹ Objektene på kobbersticket er de samme som i den danske utgaven, kommentaren derimot er annerledes: "The Hermit Fish Naked and in the Shell".¹² Eremittkrepsen, som gjennom dens forskjellige betegnelser ikke tydelig regnes til sneglearter, er den eneste, som blir gitt navn og avbildet i tredobbelt utførelse.

Hvordan henger nå selve teksten og kobbersticket sammen? Er det mulig å si at det eksisterer et nettverk mellom disse to? For det første kan det slås fast, at det finnes paralleler mellom disse når det gjelder kunnskapen som blir formidlet om sneglene:

De største jeg har fundet, ere som en maadelig Pære, deels næsten af samme Skikkelse, deels rundagtige, deels toppede, ligesom dreyede og af fordeelte Farver samt Kanter, Prikker og Linier anseelige, deels glatte, deels overdragne med en hvid Kalk, deels glendsende som en Perlemoer, saa at Naturen knap i nogen anden Ting, undtagen allene i Blomster, sees at spille med saa mange artige Forandringer til Skaberens Priis [...].¹³

Dette sitatet gir en oversikt over sneglehusenes overflate: form, farge, mønster og material. Parallelt til det framstiller kobberet den samme paletten av muligheter, som er beskrevet i selve teksten med hjelp av forskjellig utformede sneglehus, som minner om utstillingsmåten i ”Kunstkabinettene” på 1600-tallet. Som i teksten blir kunnskapen om sneglene formidlet i form av en oppregning, bildets og tekstens innhold gjenspeiler hverandre.

Videre finnes det en parallell mellom teksten og kobberstikket i hvordan eremittkrepsen blir presentert. På kobberstikket skiller den seg ikke bare ut på grunn av at den blir presentert naken og flankert av to varianter tilbaketrukket i to forskjellige sneglehus, men gjennom å bære navn. Som den eneste av alle objektene peker den på seg selv. Det er overraskende og de usedvanlige skriftlige tegnene på stikket trekker en særlig oppmerksomhet mot seg. I teksten skjer det en liknende prosess. Ordet ”Bue-hummer” føyer seg, fremstilt med språklige tegn, inn i teksten som de andre ordene rundt omkring, men som eremittkrepsens illustrasjoner setter ordet seg selv i scene: det er typografisk framhevet, trykt med fete bokstaver. Gjennom å bli fremhevet slik trekker dette ordet leserens blikk mot seg og får en oppmerksomhet som det uten denne materielle pregningen ikke ville ha fått. Det viser at skriften innebærer et illustrativt potensiale. Gjennom dens performative karakter kan den iscenesette språklige ytringer eller kommunisere uavhengig av språket. Sybille Krämer mener at den overskrider det.¹⁴ Hun opererer i denne sammenhengen med begrepet ”skriftens billedlighet“ (”Schriftbildlichkeit”), som ”zwischenräumlich verfasste notationale Ikonizität”.¹⁵ Ifølge Kiening står ”billedlighet og skriftlighet [...] i et mangfoldig komplementeringsforhold”.¹⁶

Det er altså et objekt i paragrafen om sneglene som trekker særlig oppmerksomhet på grunn av en flerdobbel iscenesettelse: eremittkrepsens beskrivelse strekker seg ut over mer enn halvparten av paragrafens sider, en av de to marginaliene består av ordet ”Bue-Hummer”, ordet er typografisk fremhevet i selve teksten, på kobberstikket blir dyret presentert på en påfallende måte: i tre ulike varianter og forsynt med navn.

Ved siden av disse parallelene mellom teksten og kobberstikket henviser teksten selv til det faktum at det ikke bare finnes skriftlig materiale om sneglene, men også materiale i form av illustrasjon: ”Saa mange diverse Sorter, som mig ere forekomne paa disse Kyster, har jeg ladet aftegne, og i Kaaberstik forestille”.¹⁷ Gjennom dette utsagnet blir teksten og bildet knyttet sammen. Samtidig reflekterer selve teksten kobberets tilblivelse på et metanivå. Narratoren informerer at han lot avtegne de forskjellige snegler ved norske kysten for å la dem stikke i kobber. Dermed er det mulig å fastslå at tekst og kobberstikk er koblet til hverandre på forskjellige nivå i denne paragrafen, det finnes et komplekst nettverk mellom dem.

Kunnskapen om sneglene blir presentert med hjelp av både litterære og visuelle strategier som overkrysser hverandre. På kobberstikket finnes det

skriftlige elementer. Samtidig er det mulig å se på teksten på en visuell måte. Mediene overlapper og det er vanskelig å trekke en tydelig grense mellom dem. Begge henviser til hverandre men peker også på seg selv. Er det da mulig å fremdeles hevde at "Whatever aesthetic or ideological investment the author makes in a paratextual element [...] whatever coquettishness or paradoxical reversal he puts into it, the paratextual element is always subordinate to 'its' text, and this functionality determines the essence of its appeal and its existence"?¹⁸ Ifølge Genettes forståelse er parateksten et terskelfenomen som hjelper leseren å få tilgang til teksten,¹⁹ en "auxiliary discourse".²⁰ Evelyn Tribble derimot hevder i en diskusjon om marginalier, at også disse strever, som selve teksten, etter å få leserens oppmerksomhet.²¹ Hun går ut fra at marginaliene og teksten står i et skiftende forhold angående autoritet²² og at det derfor er mulig å oppfatte en bokside som konkurranseplass, hvor det blir kjempet om politisk, religiøs, sosial og litterær autoritet.²³ Riktignok opererer hun bare med marginalier, men jeg ville påstå, at utsagnet kan overføres til andre paratekstuelle elementer, i dette tilfellet til kobbersticket. Med utgangspunkt i den korte analysen ovenfor argumenterer jeg for Tribbles forståelse av parateksten. Jeg har vist at det består tallrike bånd på ulike nivå mellom kobberet og den skriftlige teksten om sneglenes beskrivelse i paragraf IV. Både teksten og kobberet formidler liknende kunnskap om disse dyrene og fremhever de samme objektene. Paragrafen kunne nesten tolkes som et emblem: kobberets tittel som præscriptio, dens objekter som pictura og selve teksten som subscriptio, en assosiasjon, som understreker det tette nettverket. Det er mulig å si at kobberet og skriftens typografi visualiserer det verbale som en slags støttende tilleggs materiale, som "Beiwerk zum Buch".²⁴ Men jeg vil hevde at det er like mulig å forstå selve teksten som en slags hjelpediskurs som forklarer snegleillustrasjonene, og at det derfor er umulig å fastsette et hierarki i Genettes betydning mellom parateksten og selve teksten i denne paragrafen. Derfor er det heller ikke mulig å lese paragrafen på en lineær måte. Man må heller snakke om en relasjonell lesning, særlig hvis man ikke bare fokuserer på kobbersticket men også på andre paratekstuelle elementer som side- og fotnoter. Selv om det altså er mulig gjennom boktrykkerkunsten å presentere kunnskap på en nogenlunde stabil måte på bokenes sider, på deres overflate, forblir det en viss ustabilitet på de enkelte sidene gjennom de mangfoldige og uregelmessige relasjonene mellom parateksten og selve teksten.

Dermed blir det tydelig at teksten også er materielt betinget, og at det ikke er mulig å skille en tekst fra dens fysiske form.²⁵ Det blir åpenbart i de forskjellige oversettelsene fra *Norges naturlige Historie* til tysk og engelsk, som ikke bare er oversettelser til et annet språk, men også til en annen materialitet enn den danske originalutgaven, selv om de ble publisert bare noen få år etter den.²⁶ En hver slik oversettelse får uavhengig av selve teksten konsekvenser på det semantiske nivået på grunn av at den

fysiske formen forandrer seg, avhengig av utgave, kultur eller epoke. Det foregår en overføringsprosess og samtidig en skapelsesprosess:

Omstendighetene under hvilke overlevering blir til, tar fast form og forandrer seg, etterlater på en særlig måte spor i det overleverte, i dets kommunikative strukturer som materielle former.²⁷

Konteksten som overleveringen foregår i og blir påvirket av, blir synlig på forskjellige nivåer i overleveringen selv. Det betyr at selve teksten ikke kan betegnes som autoritativ. En hver bokside er et slags territorium hvor flere autoriteter møtes, noe som støtter tesen om at hierarkiet mellom selve teksten og parateksten er ustabil.

Artikkelen viser at et utsagn ikke bare blir til gjennom selve teksten, men også gjennom dens fysiske presentasjon: dens integrasjon i et medium og dens bevist virkningsorienterte konstruksjon. Ut av en uendelig mengde av kunnskap er det noen elementer som blir utvalgt og presentert på en spesiell måte. Iscenesettelsen av disse elementene blir mere tilstedeværende og desmere tydlige når de peker på seg selv på flere forskjellige steder i mediet, i dette tilfellet i naturhistoriens paratekstuelle elementer og selve teksten, og gjennom multiple relasjoner. Med hjelp av denne mangfoldige plasseringen øker sjansen for at nettopp denne kunnskapen blir lagt merke til. Det kan antas at dens betydning er større enn enkelt presentert kunnskap.

De forskjellige mulighetene for å presentere og iscenesette kunnskap i bokens medium fører til spørsmålet om hierarkiet mellom selve teksten og parateksten på boksiden angående kunnskapsformidlingen. Som det ble vist, finnes det ingen tekst som eksisterer uten kontekst, uten en viss materialitet, det er ikke mulig å skille bokens fysiske form fra selve teksten uten konsekvenser. For det første betyr det at samtlige elementer i en bok er av en viss betydning. For det andre er det ikke bare selve teksten som formidler kunnskap, men det er mulig å presentere den i alle elementene som er synlige på en boks overflate, følgelig også i kobberstikkene, som det ble vist med hjelp av noen utsnitt av paragraf IV. Slik har jeg også vist at parateksten ikke bare er en hjelpediskurs for selve teksten, men at disse to står i vekslende forhold til hverandre. Kobberet er ikke marginal i leserens orientering i paragraf IV, det kan bli sett på som jevnbyrdig til selve teksten eller til og med i en overordnet posisjon til den. Relasjonen mellom den skriftlige teksten og kobberstikkene bør følgelig karakteriseres som ustabil og ambivalent i *Norges naturlige Historie*.

Summary

On the importance of the illustrations in Pontoppidan's "Norges naturlige Historie" (1752/53). By Simone Ochsner. The article deals with the relation between the text and the copper engravings in *Norges naturlige*

Historie. Is there a hierarchy between them, if so, how could it be characterized? Do the illustrations support the text, does the text explain them or are they mutually dependent?

Noter

1. Ifølge Genette setter parateksten seg sammen av peri- og epitekst. Epiteksten omfatter informasjoner som ligger i omgivelsen av selve teksten, men som opprinnelig lå utenfor den. Gérard Genette: *Paratexte. Das Buch vom Beiwerk des Buches* (Frankfurt am Main, 1989 [1987]), 12. Engelske utgaven: *Paratexts. Thresholds of interpretation* (Cambridge, 2001 [1997]). I denne artikkelen begrenser begrepet paratekst seg, som en vanlig praksis, på periteksten.
2. Genette: *Paratexte*, 12.
3. Genette: *Paratexte*, 14.
4. Tore Rem (red.): *Bokhistorie* (Oslo, 2003), 13.
5. Rem: *Bokhistorie*, 30f.
6. Evelyn Tribble: *Margins and marginality. The printed page in early modern England* (Charlottesville, 1993), 1.
7. Genette: *Paratexte*, 11.
8. Unntak: "Worm. Mus.", Erik Pontoppidan: *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie*. Bd. 2. Faksimile (København, 1977 [1753]), 274.
9. Pontoppidan: *Norges naturlige Historie*, 270.
10. Alle tre: Pontoppidan: *Norges naturlige Historie*, 272. Et unntak er det fett trykte ord "beboelse", Pontoppidan: *Norges naturlige Historie*, 272.
11. Erik Pontoppidan: *The natural history of Norway* (London, 1755).
12. Pontoppidan: *The natural history of Norway*, 168, kobberstikk.
13. Pontoppidan: *Norges naturlige Historie*, 270f.
14. Sybille Krämer: "'Operationsraum Schrift' Über einen Perspektivenwechseln in der Betrachtung der Schrift." i Gernot Grube & Werner Kogge & Sybille Krämer (red.): *Schrift. Kulturtechnik zwischen Auge, Hand und Maschine* (München, 2005), 23–57, 24, 53. Formuleringen inneholder for meg en alt for sterk hierarkisk komponent.
15. Krämer: "'Operationsraum Schrift'", 29.
16. Christian Kiening: "Medialität in mediävistischer Perspektive" i Joachim Küpper (red.): *Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft*. Bd. 39. (München, 2007), 285–352, 300. Oversettelsen S. O.
17. Pontoppidan: *Norges naturlige Historie*, 271.
18. Genette: *Paratexts*, 12. Fra dette sitatet utgår et syn at det er forfatteren som er ansvarlig for paratekstens innhold, noe som står imot min oppfatning at det er vanskelig å avgjøre hvem som er dens skaper.
19. Genette: *Paratexte*, 10.
20. Genette: *Paratexts*, 12.
21. Tribble: *Margins and marginality*, 1.
22. Tribble: *Margins and marginality*, 6.
23. Tribble: *Margins and marginality*, 2.
24. Genette: *Paratexte*, undertittelen i den tyske utgaven er: *Das Buch vom Beiwerk des Buches*.
25. Rem: *Bokhistorie*, 19.
26. Erik Pontoppidan: *Versuch einer natürlichen Historie von Norwegen* (København 1753/54). Pontoppidan: *The Natural History*.
27. Kiening: "Medialität in mediävistischer Perspektive", 344.

Lindman och krutbrännaren

Om färgsättningen av en orkidé

Gunilla Törnvall

Däremot är jag icke så förtjust i det af Eder öfverenskomna namnet på *Orchis ustulata*: 'Brunsvedt nyckelblomster'. Jag har i år fått levande exemplar från Gotland och afmålet dem, och jag tycker ej att toppen är 'brun', utan atropurpureus och måste målas med svartrödt.¹

Så skriver Carl Lindman (1856–1928), lektor i naturhistoria vid Norra Latinläroverket i Stockholm, i juli 1903 till vännen och kollegan A. G. Nathorst, professor i paleontologi vid Naturhistoriska riksmuseet och utgivare av *Svenska växtnamn*. Anledningen var att Lindman två år tidigare fått i uppdrag av Wahlström & Widstrands förlag att författa texten till en nyutgivning av den sedan länge utgångna *Svensk botanik* (utgiven 1802–1843) av J. W. Palmstruch. Tanken var att de gamla kopparplåtarna skulle överföras till litografisk sten och därmed kunna mångfaldigas i färg till en betydligt lägre kostnad och med större spridning än den handkolorerade förlagan.

Växtbeskrivningarna ur *Svensk botanik* återanvändes inte, utan skrevs om fullständigt, då de ansågs föråldrade och delvis felaktiga. Intressant nog utgick man däremot ifrån, åtminstone till en början, att bilderna var tidlösa och inte behövde moderniseras. Under arbetet med texterna upptäckte Lindman dock att även åtskilliga av växtbilderna var i behov av korrigerings.² Framförallt tillfogades nya förstorningar av detaljer av blomma, frukt och frö. Detta gjordes dels för att de skulle bli tydligare ur växtgeografisk och biologisk synpunkt, dels för att minska textomfånget.³ Det var anledningen till att Lindman sommaren 1903 funderade över det svenska namnet på orkidén *Orchis ustulata*. Problemet blev särskilt tydligt när han med penseln i hand skulle välja rätt färgnyans för de växter han fått sig tillsända från Gotland.

Lindmans omsorg om såväl namn som färg var viktig. Verket med den fullständiga titeln *Bilder ur Nordens flora på grundvalen af Palmstruchs Svensk botanik* (1901–1905) var den första stora illustrerade floran tryckt i färg som gavs ut i Sverige. Då gällde det att namnen och färgåtergivningerna blev korrekta. Floran blev genast en försäljningsframgång och översattes till danska, norska och finska. Den utgavs i ytterligare en upplaga, kraftigt utvidgad, under Lindmans livstid, med den kortare titeln *Bilder ur Nordens flora* (1917–1926). I Sverige har den sedan utkommit i flera olika upplagor ända fram till 1994. Så länge levde färgen på Lindmans krutbrännare vidare i tryck. Namnet krutbrännare och själva växtillustrationen

har varit än mer långlivade: i den senaste utgåvan av det botaniska standardverket Krok & Almquists *Svensk flora* (2001) återfinns illustrationen av krutbrännaren i svartvitt.⁴

Botanister har ofta använt sig av bilder för att kommunicera och informera. Dessa bilder har skapats utifrån de givna förutsättningarna vid en viss tid: den botaniska vetenskapen, pedagogiska ideal, bildkonventioner, material, reproduktionstekniker och bokmarknad. Denna artikel handlar om det specifika problemet att återge växters färg i ord och i bild.⁵

Om färgen på växter och växtbilder

Det har funnits många folkliga benämningar på den sällsynta orkidén krutbrännare, där alla på olika sätt syftar på blommans färg. Förutom krut, brand och bränd har den också ansetts vara svart, som framgår av exempelvis den gotländska benämningen ”svartkullor” och ”svartlasse”.⁶

Det vetenskapliga namnet på krutbrännaren är *Orchis ustulata*, där artnamnet *ustulata* kommer av latinets *ustulatus*, bränd, vilket syftar på blomställningens svartbruna topp.⁷ Carl von Linné nedtecknade namnet krutbrännare under sin resa på Öland 1741: ”ORCHIS *militaris minima* kallades här krutbrännare, ett namn, som är makalöst väl givit: ty axet har röda blommor såsom eld, men på spitsen små outslagna svarta blommor, var med branden avtecknas.”⁸

Krutbrännarens kontrasterande vita och svartröda färg ger den dess karakteristiska utseende, och gör att den inte kan förväxlas med någon annan svensk växt.⁹ Ändå diskuterar Lindman färgen ingående. Det visar på några av de problem som är förknippade med användningen av färg inom botaniken.

Brent Berlins och Paul Kays numera klassiska, men livligt diskuterade och möjligen inte helt okontroversiella, språkvetenskapliga och antropologiska studier har visat att benämningen på färger följer en bestämd ordning i alla kulturer.¹⁰ De första färgerna att få egna namn är svart (mörkt) och vit (ljus). I takt med att nya behov uppstår följer benämningen för röd, och därefter grön och gul. Sedan följer blå, och senare brun. Därefter kommer i olika ordning namn för färgerna orange, rosa, purpur och grå.¹¹ Detta skulle möjligen kunna förklara den äldre benämningen på krutbrännaren som brun. Linné nämner även röd och bränd (*ustulata*), vilket lutar åt brunröd. Lindman tycker att den är *atropurpureus*, det vill säga mörk purpur, eller svartröd. Den botaniska benämningen *purpureus* kommer från det färgämne som utvanns ur olika snäckarter. Utifrån snäcksekretet kunde många olika nyanser framställas, från blåaktig röd till rödaktig mörkblå, vilket gör termen purpur tvetydig.¹²

Att färgnyanser inte entydigt kan beskrivas, utan måste tolkas, gjorde att Carl von Linné inte tog med färg som ett kriterium för artbestämning. Det var inte bara för att den varierade med betraktaren, utan även för att

växtens färg varierar med växtbetingelserna. Linné ansåg att växtarterna inte enbart skulle kunna åtskiljas utifrån levande växter, utan också utifrån herbarieexemplar, där färgen bleknat, och utifrån illustrationer.¹³ Linné nämner ändå färgen i växtbeskrivningarna från Öland, och i vissa art-epitet, exempelvis *ustulata*. I den kortfattade artbeskrivningen i *Flora Svecica* kommenterar han däremot inte färgen på krutbrännaren.¹⁴ Även om färg således inte är lämpligt för artbestämning, har växterna likväl karakteristiska färger. Att variationer förekommer gäller också för storlek och bladformer, eftersom alla växter är individer, där ingen är exakt identisk med någon annan. För en systematiker, liksom för en illustratör, gäller det att finna det mest karakteristiska hos växten.

Kammarrättsrådet och amatörbotanisten Gustaf Billberg (1772–1844), som efter J. W. Palmstruchs död år 1811 övertog utgivningen av *Svensk botanik*, utarbetade ett system för exakt bestämning av färger inom naturvetenskapen. Billberg hade bland annat funnit inkonsekvenser i Linnés färgbeskrivningar, och menade att behovet av vetenskaplig stringens var påtagligt. I sitt system namngav Billberg färgnyanserna och angav vilka färgpigment som skulle användas för att avbilda dem. Till sin hjälp hade han haft Palmstruch och botanisten Olof Swartz. Billberg hänvisar till andra utländska motsvarigheter, främst den tyske zoologen J. K. W. Illigers *Versuch einer systematischen vollständigen Terminologie für das Thierreich und Pflanzenreich* (Helmstedt, 1800, på svenska 1818).¹⁵ Benämningen *ustulata* tas inte upp av Billberg, däremot finns Lindmans *atropurpureus* med. *Purpureus*, purpurviolett, är ”en åt brunt sig närmande violetthet”, och målas med koschenill (rött pigment från en sköldlusart), berlinerblått (kemiskt framställt blått pigment) och tusch (svart kolbaserad färg). *Atropurpureus* är mörkt purpurviolett som målas med samma färger, men med ”något mera Tusch”.¹⁶

En av dem som anslöt sig till användningen av färgsystematik var Charles Darwin. På resan med Beagle hade Darwin med sig färgkartor ur Patrick Symes *Werner's Nomenclature of colours* (Edinburgh, 1821), för att exakt kunna beskriva färgerna på vad han såg.¹⁷ Symes färgsystem byggde på Abraham Werners systematiska försök att träna studenter att identifiera mineraler utifrån olika egenskaper, bland annat färg (*Von den äusserlichen Kennzeichen der Fossilien*, 1774). Werner använde sig av Newtons färguppställning och etablerade sju standardfärger. Dessa kompletterades med ytterligare nyansbeskrivningar, totalt 79 termer.¹⁸ Syme utökade detta till 110 termer för att täcka behovet inom övriga vetenskaper. Genom tillägg av begrepp som ”blek, djup, mörk, klar och matt” ökade antalet kombinationer till 30 000.¹⁹ Koderna innebär en schematisering av färgen, liksom konstnären schematiserar växten i form av linjer. Naturen skalas ner till något hanterbart. Den systematiseras, kodas och ordnas.

Att reproducera färgbilder har alltid varit förenat med höga kostnader. Trots detta och trots att det inte var taxonomiskt nödvändigt har det

ansetts eftersträvansvärt och kommersiellt intressant att ge ut kolorerade floror. Vilka färger som kunde användas begränsades av tillgången på pigment och färgämnen vid tiden. Före introduktionen av den färglitografiska trycktekniken i början av 1800-talet, och dess genombrott på 1850-talet, färglades i princip alla vetenskapliga illustrationer för hand.²⁰ Många vetenskapliga verk gavs ut både i kolorerade och okolorerade utgåvor, för att möjliggöra ett lägre pris och därmed större spridning, exempelvis *Flora Danica* (1761–1883).²¹ Koloreringen utfördes oftast efter ett tryckavdrag färglagt av konstnären som målat originalet. Det förekom att konstnärerna själva kolorerade planschererna. Sedan kontrollerades färgläggningen vanligen av ansvarig vetenskapsman innan den godkändes.²²

På grundvalen af Palmstruchs *Svensk botanik*

Bilderna i Carl Lindmans flora var ett slags reviderad återutgivning av bilderna i J. W. Palmstruchs *Svensk botanik*, den enda fullt illustrerade floran över svenska växter som dittills givits ut i Sverige. För arbetet med *Bilder ur Nordens flora* lånades Palmstruchs kopparplåtar från Kungliga Vetenskapsakademien. Från dem gjordes avdrag som färglades och kompletterades av Axel Ekblom (1858–1914), utbildad konstnär och verksam som illustratör vid Vetenskapsakademien och Naturhistoriska riksmuseet. Sedan granskades och kommenterades bilderna av Lindman. Eftersom Lindman själv var en duktig växtillustratör gjorde han egna tillägg. De korrigerade avdragen, det vill säga originalen till det litografiskt tryckta verket, finns bevarade vid Naturhistoriska riksmuseet.²³ Där kan man tydligt se hur noga Lindman granskat bilderna. Ibland görs endast mycket små ändringar, medan ändringarna andra gånger är så stora att den gamla plåten inte kommer till användning. Framförallt är det nya detaljer som tillfogas, gjorda med hjälp av förbättrade mikroskop, vilket visar på den optiska teknikens betydelse för botaniken. Några bilder är helt nygjorda.

Kopplingen mellan illustrationerna i *Bilder ur Nordens flora* och dem i *Svensk botanik* är naturligtvis uppenbar. De generella konventioner som utvecklats för botaniska illustrationer gör emellertid att de liknar varandra även om förebilder och deras ordningsföljd inte alltid kan beläggas. Det är helt enkelt inte möjligt att teckna vad man ser utan hänsyn till rådande konventioner.²⁴ För en vetenskaplig illustratör skulle det dessutom vara direkt felaktigt, ur vetenskaplig synpunkt, att inte förhålla sig till tidigare forskning.

I många fall går det att upprätta långa kopieringskedjor som länkar samman illustrationerna i olika verk. Under 1500- och 1600-talet kopierades de ganska ofta rakt av, men under 1700- och 1800-talet var det vanligare att kopiera delar, som modifierades i enlighet med egna vetenskapliga krav.²⁵ Samtidigt var normen att det skulle vara tecknat ”efter

1. Krutbrännare illustrerad av James Sowerby, ur Sowerby & Smith, *English Botany* (1791, foto ur 2:a uppl. tryckt 1799). Foto: Bengt Melliander/Universitetsbiblioteket i Lund.

naturen”, och helst efter levande exemplar, något som ofta nämns i förorden. Palmstruch är en av få som uttryckligen nämner sina förebilder.²⁶ I förordet skriver han: ”*Figureerne äro oftast efter naturen, stundom lånte, med eller utan förbättringar, hos godkände Auktorer. Sådana äro till ex. PLENK Icones Plantarum Medicinal. English Botany af SMITH och SOWERBY, WOODVILLE Medic. Botany, och FLORA DANICA. m. fl.*”²⁷ Illustrationerna i dessa floror är, liksom Palmstruchs, kopparstick eller linjeetsning som handkolorerats med laserande akvarellfärg eller täckande gouache.

I texten till bilden av krutbrännaren i *Svensk botanik* uppges: ”vexten i nat. storlek efter naturen, tecknad på Gottland af H. R. *Palmstruch*”.²⁸ På själva planschen anges att J. W. Palmstruch både tecknat och graverat bilden: ”J. W. P. del. et. sc.”²⁹ Denna upplysning utesluter inte att Palmstruch även konsulterat andras avbildningar. Krutbrännaren återfinns i såväl Georg Christian Oeders m.fl., *Flora Danica* (1761–1883) som i James Sowerbys & James Edward Smiths *English botany* (1790–1814). *Flora Danica* är tryckt på ark i folioformat, till skillnad mot oktavforma-

2. Krutbrännare illustrerad av Martin Röessler, ur Oeder, Flora Danica (1763). Foto: Bengt Melliander/Universitetsbiblioteket i Lund.

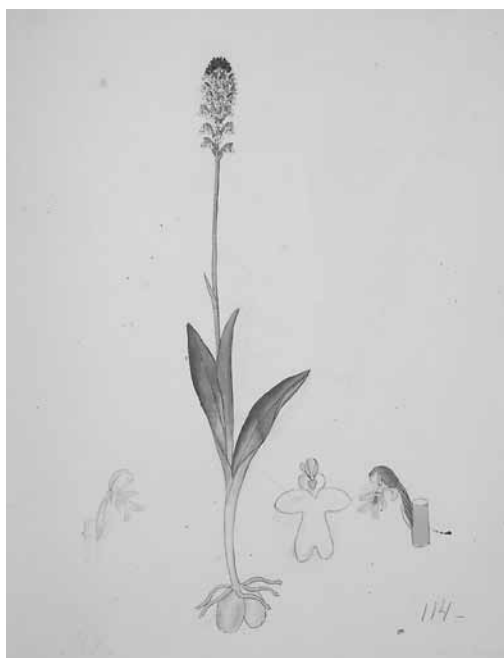
tet som använts till *English botany* och *Svensk botanik*. Efter jämförelser mellan de tre bilderna kan jag konstatera att de inte uppenbart har kopierat eller modifierat sina bilder efter varandra.

Originalen till krutbrännaren i *English botany* är målat av James Sowerby den 1 maj 1791.³⁰ Enligt texten har orkidén fått sitt latinska namn efter den anmärkningsvärda färgen på blommorna som, speciellt när de är utslagna, ser ut att ha blivit svedda eller svärtade av värme. De utslagna blommorna uppges vara purpurbruna upptill och rent vita, ibland med en anstrykning av purpur, med mörkbruna prickar nedtill. Sowerbys krutbrännare är betydligt mindre (cirka 13 cm från rot till topp), har färre och glesare blommor, men fler och kraftigare blad än den i *Svensk botanik*. Huvudfiguren kompletteras med en detaljbild av blomman, i naturlig storlek, sedd rakt framifrån. Växten benämndes på engelska vid denna tid ”Dwarf orchis”, men numera kallas den ”Burnt orchid”.³¹ Huvudfigurens blommor är färglagda med mörkt brunviolett upptill. Nedtill är de ljusare purpurviolettera med pappersvita partier (det vill säga okolorerade), och fläckar i mörkare violett.³²

Krutbrännaren i *Flora Danica* är tryckt 1763, och originalet är troligen målat av Martin Rössler. Bilden visar en orkidé som är betydligt större än Palmstruchs (cirka 40 cm från rot till topp), och den har, liksom hans, delats i två delar. Blomställningarna är dock ungefär lika stora. Den övre delen av huvudfiguren, med blomställningen, är placerad uppe till vänster. Den nedre delen av stälken, med blad och rot, upptar hela plåtens längd, och är placerad centralt i bilden. På bägge sidor om blomställningen är detaljerna placerade. Blommornas nedre, vita (okolorerade) delar har tydliga ljuslila fläckar. Den mörkare lila färgen på de övre delarna och i blomställningens topp är betydligt mer rödaktig än i *Svensk botanik*.³³ Ingen uppgift om färgen ges i den kortfattade beskrivningen.³⁴

Palmstruchs originalakvarell och koppartryck

På Palmstruchs originalakvarell av krutbrännaren ges ingen upplysning om illustratör, datum eller artnamn, men det är utan tvekan den bild som sedan publiceras.³⁵ Huvudfiguren är utförd i blyerts med synliga korrigeringar, ifylld med svart tusch och enkelt kolorerad med akvarellfärg. Den kompletteras av tre förstörade detaljer av en blomma. Detaljen längst till höger, som senare överförs till kopparplåten, visar en blomma på en kort stjälkbit.

3. Krutbrännare illustrerad av J. W. Palmstruch, originalakvarell till *Svensk Botanik*, Pl.v. 161, Centrum för vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm. Foto: Jonas Häggblom/KVA.

4. Krutbrännare illustrerad av J. W. Palmstruch, ur *Svensk botanik* (1807). Foto: Bengt Melliander/Universitetsbiblioteket i Lund.

Den tryckta bilden i *Svensk botanik* är snarlik originalakvarellen, men inte kalkerad.³⁶ Både huvudfiguren (cirka 27 cm från rot till topp) och detaljbilden har spegelvänts i tryckprocessen. Vid överförandet till kopparplåten har huvudfiguren delats i två delar för att få plats på plåtytan. Snittytorna har markerats med asterisker för att ange hur delarna suttit ihop. Den övre delen av växten, en stjälek med utslagen blomställning och ett litet blad, är placerad till vänster. Den nedre delen, med blad och rot, är placerad till höger. Mellan huvudfigurens två delar har den förstörade detaljbilden av blomman placerats. De utslagna blommorna i toppen är mörkt violetta, liksom detaljbildens övre del. Blommornas nedre partier är vita (okolorerade) med ljusare rödvioletta fläckar. Vid en okulär jämförelse med Billbergs färgkarta, ser de ut att ha målats i enlighet med hans förslag *purpureus* och *atropurpureus*.³⁷

Enligt uppgift i texten är kronbladen mörkt purpurfärgade, med vit blomläpp med purpurröda fläckar. De mörka, yttre delarna, speciellt de ännu utvecklade blommorna i toppen, uppges ge den ”liksom ett brändt eller svedt utseende, hvarpå förmodligen det Öländska namnet syftar”.³⁸

Lindmans krutbrännare

På originalakvarellen till *Bilder ur Nordens flora* har Lindman skrivit överst: ”(observera en viss omplacering!)”.³⁹ Avdraget efter Palmstruchs

plåt har klippts itu och huvudfigurens två delar har flyttat isär, för att få plats med två detaljer av blomman, i betydligt kraftigare förstoring än tidigare. Det är den enda skriftliga kommentaren, och inga ändringar har gjorts på själva huvudfiguren. Blomdetaljerna, sedda framifrån respektive från sidan är nygjorda. De har målats på separat papper, klippts ut och klistrats fast på avdraget. De nya detaljerna är inte signerade, men kanske är det dem Lindman avser i det inledningsvis citerade brevet till Nat-horst.

När originalakvarellen var godkänd av Lindman överfördes den till den litografiska stenen och sedan trycktes bilderna i färg. Det slutliga resultatet är en återanvändning av Palmstruchs koppartryck utan några ändringar i huvudfigurens utseende, men med tillägg av nya detaljer. På den tryckta planschen i den första upplagan av *Bilder ur Nordens flora* är de outslagna blommorna i toppen violetta på helfiguren och på detaljerna. I den andra upplagan är färgerna distinktare och klarare: blommorna i helfigurens topp är svartbruna, medan detaljerna är mer violetta.⁴⁰ Lindman skriver i texten att ”De outslagna blommornas svartröda färg ger axets topp ett brunsvedt utseende”. Han anger också de liktydiga namnen ”svedt nyckelblomster” och ”brandnyckelblomster”.⁴¹

5. Krutbrännare illustrerad av J. W. Palmstruch/Carl Lindman, akvarellförlaga till *Bilder ur Nordens flora*. Foto: Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm.

6. Krutbrännare illustrerad av J. W. Palmstruch/Carl Lindman, ur Lindmans *Bilder ur Nordens flora* (1901–1905). Foto: Bengt Melliander/Universitetsbiblioteket i Lund.

Bildens fortlevnad

Växter påverkas av den miljö de växer i, men arterna förändras inte i samma takt som vetenskapen om dem. Därför skulle man kanske kunna tro att även illustrationer är förhållandevis tidlösa. Men såväl sättet att studera växterna, exempelvis med bättre mikroskop, som att reproducera dem påverkar bilderna. Det krävs därför ett vetenskapligt övervägande av varje växtbild inför en nyutgivning, vilket Lindman fick erfa i sitt arbete med *Bilder ur Nordens flora*. Lindmans noggranna granskning och korrigerande av bilderna gav dock utdelning i form av flera nyåterutgivningar.

Några år senare återanvände Lindman dessutom bilden av krutbrännaren i sin bok *Svensk fanerogamflora* (1918).⁴² Det var själva blomställningen som användes, och den trycktes endast i svartvitt. Denna bild återanvändes i sin tur av Erik Almquist i den 22:a upplagan av Krok & Almquists *Svensk flora* (1935).⁴³ I den senaste utgåvan av Krok & Almquist (2001), omarbetad av Lena och Bengt Jonsell, finns Palmstruchs 200 år gamla bild fortfarande med. Erik Almquist angav i sitt förord och på titelbladet att bilderna var gjorda av Carl Lindman. Denna upplysning har fallit bort i den senaste utgåvan.⁴⁴

Lindman ändrade i *Bilder ur Nordens flora* det svenska namnet på *Orchis ustulata* från brunsvedt nyckelblomster till krutbrännare, eftersom han ansåg att blommorna var purpurfärgade och inte bruna. Men i samma flora levde benämningen brun för violett kvar hos brunkulla, brunnäva

7. Återanvänd krutbrännare illustrerad av J. W. Palmstruch/Carl Lindman, ur senaste upplagan av Krok & Almquist: *Svensk flora. Fanerogamer och ormbunksväxter* (2001). Foto: Bengt Melliander/Universitetsbiblioteket i Lund.

och brunört – alla med svarttröda eller violetta blommor. Kanske var det för att han inte själv satt och målade av dem efter levande växter och ställdes inför problemet med penseln i handen?

Lindmans omsorg om färgen på krutbrännaren hjälpte inte för att bevara färgen när bilden överfördes till mer vetenskaplig litteratur. För att vetenskapens rön och forskningsresultat ska nå en större spridning är de beroende av bokproduktionens tekniker och ekonomi. Praktverket *Bilder ur Nordens flora* tillät färgtryck, till skillnad mot de mer fältbetonade, billigare utgåvorna *Svensk fanerogamflora* och *Svensk flora*. Trots utvecklingen inom färgreproduktionen sedan Lindmans tid trycks fortfarande idag vetenskapliga verk i svartvitt av samma skäl som alltid framförts, det vill säga ekonomiska. Det är helt enkelt för dyrt att trycka med exakt färgåtergivning.⁴⁵ Jag har här försökt visa att färgåtergivning inte enbart var ett ekonomiskt problem, utan även ett botaniskt och konstnärligt. Även för moderna vetenskapliga artiklar är det sällan möjligt att illustrera i färg, så inte heller för den här artikeln i *Lychnos*.

Summary

Lindman and the Burnt Orchid. The complexities of colouring in botanical illustrations. By Gunilla Törnvall. This article discusses problems concerning the use of colour in botanical illustrations, focusing on a specific species, the *Orchis ustulata* (Burnt Orchid). In 1901–1905 the Swedish botanist Carl Lindman (1856–1928) was responsible for the publication of the Swedish flora *Bilder ur Nordens flora*, that was, in some ways, a reworking of J. W. Palmstruch's *Svensk botanik* (1802–1843). Palmstruch's hand-coloured copper plates were to be transferred to chromolithographs by the artist and scientific illustrator Axel Ekblom. The text was to be completely revised by Lindman, whereas the illustrations were considered to be still valid and the original plan was simply to transfer the pictures to the new medium. Eventually Lindman, who was a skilful painter himself, was not satisfied with the old pictures, and so ended up taking a great part in the pictorial process as well. The old drawings were meticulously examined, corrected and often supplied with new, extremely magnified details.

In this context of intensively studying the species *Orchis ustulata*, and the colouring of it, Lindman discussed its Swedish names with A. G. Nathorst, a botanist colleague. Lindman was not satisfied with the old name, *Brunsvedt nyckelblomster*, which indicates that the flower is brown. As he saw it, that name did not correspond to the pigments he had to use when colouring the flowers - purple rather than brown.

He suggested instead that the old provincial name, *Krutbrännare* (roughly “burnt gunpowder”), noted by Linnaeus on his tour of the island of Öland in 1741, be applied. Linnaeus sometimes designated the colour

of the plant in the text, and/or in the descriptive epithet, but he did not use colour as a distinctive feature for classifying purposes. In spite of this, botanical prints in colour were and are continuously used in publications.

Noter

1. Brev från Carl Lindman till A. G. Nathorst 4/7 1903, A. G. Nathorsts arkiv, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm.

2. Brev från Carl Lindman till Jakob Eriksson 6/5 1901, Jakob Erikssons arkiv, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm.

3. C. A. M. Lindman: *Bilder ur Nordens flora. På grundvalen af Palmstruchs "Svensk botanik"* 3 (Stockholm, 1901–1905), opag. förord, daterat november 1905.

4. Thorgny O. B. N. Krok & Sigfrid Almquist: *Svensk flora. 1. Fanerogamer och ormbunksväxter*, 28. uppl. (Stockholm, 2001 [1883]), 203.

5. Artikeln bygger på studier gjorda i avslutning till mitt pågående avhandlingsarbete om illustrationerna i Carl Lindmans *Bilder ur Nordens flora*. Min bakgrund som konstvetare och målerikonserverator har varit till hjälp vid studien av färgerna, men naturligtvis har även jag problem med att återge mina färgupplevelser i ord. Därför använder jag tre synonyma benämningar i mina beskrivningar nedan. För mig är purpur något mer rödaktigt än violett, som är mer blåaktigt, och lila däremellan.

6. Per Stobaeus: "Satyrion och sömntorn. Orkidéerna och sömntornen i kulturhistorien" i *Svenska Linnésällskapets årsskrift 2002/2003* (2004), 92.

7. *Den virtuella floran*, publicerad av Naturhistoriska riksmuseet, <http://linnaeus.nrm.se/flora/mono/orchida/orchi/orchust.html> [2009-09-02]. Numera benämns arten "*Neotinea ustulata* (L.) R. M. Bateman, Pridgeon & M. W. Chase", enligt Carl von Linné: *Limmaeus' Öland and Gotland journey 1741*, (Uppsala, 2007), 109f.

8. Carl von Linné: *Carl Linnæi Öländska och gotländska resa på riksens höglovliga ständers befallning förrättad år 1741. Med anmärkningar uti ekonomien, naturalhistorien, antikviteter etc. Med åtskillige figurer*, (Stockholm, 1991 [1962]), 116.

9. *Den virtuella floran*, [http://linnaeus.nrm](http://linnaeus.nrm.se/flora/mono/orchida/orchi/orchust.html)

[se/flora/mono/orchida/orchi/orchust.html](http://linnaeus.nrm.se/flora/mono/orchida/orchi/orchust.html) [2009-09-02]

10. Brent Berlin & Paul Kay: *Basic color terms. Their universality and evolution* [New, rev. ed.] (Stanford, Calif., 1999 [1969]), preface; Barbara Saunders: "Revisiting *Basic color terms*" i *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 6:1 (2000), 81–99; Anna Wierzbicka: "Why there are no 'colour universals' in language and thought" i *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 14 (2008), 407. Tack till Ulf Teleman, prof. em. i Nordiska språk, för synpunkter och litteraturtips!

11. Berlin & Kay: *Basic color terms*, 1–3.

12. William T. Stearn: *Botanical Latin. History, grammar, syntax, terminology and vocabulary*, 4. ed. (Newton Abbot, 1992 [1966]), 230.

13. Kärin Nickelsen: *Draughtsmen, botanists and nature. The construction of eighteenth-century botanical illustrations* (Dordrecht, 2006), 78f.

14. Carl von Linné: *Svensk flora. Flora Suecica* (Stockholm, 1986 [2:a uppl. 1755]), 274.

15. G. J. Billberg: "Försök till färgornas bestämmande i natural-historien" i *Kongl. Vetenskaps Akademiens Handlingar under förra hälften af år 1813* (Stockholm 1813), 97–128. Se kolorerad färgtabell återgiven i Björn Dal: *Med kolorerade figurer. Handkolorering i Sverige under 1700- och 1800-talen* (Fjälkinge, 2001), 147.

16. Billberg: "Försök till färgornas bestämmande i natural-historien", 124f.

17. Se den virtuella utställningen vid The Fitzwilliam Museum, Cambridge: <http://www.darwinendlessforms.org/gallerydarwin/the-history-of-the-earth/> [2009-11-03]

18. Brian Dolan: "Pedagogy through print. James Sowerby, John Mawe and the problem of colour in early nineteenth-century natural history illustration" i *British Journal for the History of Science* 31:3 (1998), 291.

19. På engelska "pale, deep, dark, bright and dull", Dolan: "Pedagogy through print", 292.

20. Dal: *Med kolorerade figurer*, 15.

21. Om *Flora Danica*, se Det Kongelige Biblioteks hemsida, <http://www.kb.dk/da/tema/floradantica/index.html> [2009-10-02].

22. Dal: *Med kolorerade figurer*, 42, 48f., 78; Nickelsen: *Draughtsmen, botanists and nature*, 61ff.

23. "Originalteckningar till 'Bilder ur Nordens Flora' med diverse anvisningar till Tryckeriet", Carl Lindmans arkiv, Botaniska avdelningen, Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm.

24. Se exempelvis E. H. Gombrich: *Art and illusion. A study in the psychology of pictorial representation* (London, 1996 [1960]), vii.

25. Kärin Nickelsen har studerat sådan kopieringskedjor under 1700-talet, se Nickelsen: *Draughtsmen, botanists and nature*, 203–228; Kärin Nickelsen & Gerd Graßhoff: "The dynamics of botanical illustrations of the eighteenth-century", <http://philosci40.unibe.ch/docuserver/echo/projekte/botany/index.html> [2009-08-05].

26. Av det stora antal botaniska verk som Kärin Nickelsen studerat fanns sådana upplysningar endast i två fall, Nickelsen: *Draughtsmen, botanists and nature*, 204f. Hon har dock inte observerat Palmstruchs redovisning av sina förebilder.

27. [J. W. Palmstruch]: "Underrättelse" i *Svensk botanik* 1 (Stockholm, 1802), opag.

28. H. R. ska troligen utläsas "Herr Ryttmästaren".

29. "Del." står för delineavit och "sc." för sculpsit på latin, vilket innebär att bilden är tecknad resp. graverad av Palmstruch.

30. Bilden är signerad och daterad i nedre vänstra hörnet: "J. Sowerby del. May 1. 1791".

31. Enligt *Den virtuella floran*, <http://linnaeus.nrm.se/flora/mono/orchida/orchi/orchust.html> [2009-04-08].

32. Beskrivning och färger gäller det exemplar som finns vid Botanisk Centralbibliotek i Köpenhamn, Vol. I, plansch 18.

33. Beskrivning och färger gäller ett exemplar som finns vid Universitetsbiblioteket i Lund, Ex. 1. Vol. I, plansch 103.

34. Tack till Eva Nilsson Nylander för översättning av den latinska beskrivningen!

35. "Originalakvarellerna till Palmstruchs *Svensk botanik*", Ms Pl.v. 161, Centrum för vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, akvarell nr. 114.

36. Krutbrännaren publicerades i J. W. Palmstruch: *Svensk botanik* 5 (Stockholm, 1807), plansch 351. Beskrivning och färger gäller ett exemplar som finns vid Universitetsbiblioteket i Lund, Ex. 3.

37. Billberg: "Försök till färgornas bestämmande i natural-historien", onummerad handkolorerad tabell. Beskrivning och färger gäller exemplaret vid Universitetsbiblioteket i Lund.

38. Palmstruch: *Svensk botanik* 5 (1807), text till plansch 351.

39. Originalakvarell nr 403, "Originalteckningar till 'Bilder ur Nordens Flora' med diverse anvisningar till Tryckeriet", Carl Lindmans arkiv, Botaniska avdelningen, Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm.

40. Lindman: *Bilder ur Nordens flora* 2 (1901–1905), plansch 403; C. A. M. Lindman: *Bilder ur Nordens flora* 2 (Stockholm, 1917–1926), plansch 403. Bilderna till den första upplagan är tryckta vid Generalstabens litografiska anstalt, och till den andra upplagan vid A. Börtzells Tryckeri A.B. i Stockholm, enligt uppgift på planscherna.

41. Lindman: *Bilder ur Nordens flora* 3 Text (1901–1905), 312. Samma uppgifter ges i andra upplagan, Lindman: *Bilder ur Nordens flora* 2 (1917–1926), 331.

42. C. A. M. Lindman: *Svensk fanerogamflora* (Stockholm, 1918).

43. Thorgny O. B. N. Krok & Sigfrid Almquist: *Svensk flora. 1. Fanerogamer och ormbunkväxter*, 22. uppl. (Stockholm, 1935 [1883]), opag. förord, titelsida, 254.

44. Krok & Almquist: *Svensk flora*, 28. uppl. (Stockholm, 2001 [1883]), V–VI, 203.

45. Gäller exempelvis den pågående utgivningen av *Flora Nordica*, som trycks i svartvitt, enligt muntlig uppgift av Monika Osterkamp Madsen, illustratör vid Botaniska museet i Lund, 2008-07-22.

Ångbåtar, omnibussar och järnvägar

Samfärdsmedlens spår i tryckta dokument

Gunnel Furuland

Som litteratursociolog med bokhistorisk inriktning har jag ofta sökt mig till områden där samhällsförändringarna blivit dokumenterade och manifesterade i tryckkulturen. Detta kan gälla både boken som fysiskt föremål och den enkla trycksaken som textbärare. I denna artikel vill jag ta fasta på viktiga och genomgripande förändringar i de svenska kommunikationerna och resvanorna från 1820-tal till 1860-tal. När resandet industrialiserades genom ångbåtar, omnibussar och järnvägar satte detta givetvis avtryck i tryckta dokument. Min huvudfråga blir därför – hur avspeglades de förändrade resmöjligheterna i bokförläggarnas och tryckeriernas verksamhet? Och vilka litterära uttryck tog det sig?

Svaret på frågan kan riskera att utvecklas till en oändlig inventering. Men min avsikt är snarare att försöka utreda korrespondensen mellan de nymodiga kommunikationerna, ett föränderligt tryckerilandskap och det kommersiella förlagssystemet. Vilka spår lämnades i de skriftliga dokumenten? Syftet är således att genom enskilda exempel från tryckta dokument fånga såväl kommunikationernas inverkan på det tryckta materialet som personliga skildringar av de moderna samfärdsmedlens framfart.

De tre samfärdsmedlen till sjöss, till lands och på räls – ångbåten, omnibussen och järnvägen – hade på allvar etablerats vid mitten av 1800-talet. Men de initierades under olika decennier och på skiftande sätt. Ångbåtens introduktion förknippas med 1820-talet, omnibussen med 1830-talet och järnvägen bröt fram först på 1850-talet.¹ Man bör erinra sig att den period jag framförallt kommer att uppehålla mig vid är en etableringsfas för dessa samfärdsmedel och att det var bussarna och järnvägarna som kom att bli bestående i långa loppet. Ångbåtarna finns visserligen kvar, men fungerar idag mest som museala företeelser för sommarturisternas nöjesliv.

De radikalt förändrade resvanorna borde rimligen ha inneburit en ny marknad för paketering av tryckta produkter. Man behövde göra de nya samfärdsmedlen bekanta och informera om avgångstider och villkor för resorna. Detta kunde naturligtvis kungöras i tidningarna, men även separata reklamtryck blev allt vanligare. Det började framställas en särskild typ av läsmaterial för användning på resan i form av handböcker, guider, romaner och noveller som tidsfördriv på resan och tidtabeller för orientering i det nya tidsbundna och linjära resandet. Denna förvandling inne-

bar att tryckproducenterna experimenterade med formatet på olika sätt. Och trycksakerna blev mycket av en bruksvara.

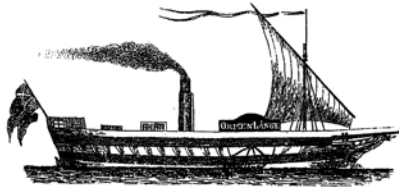
För att finna svaret på frågan om hur samfärdsmedlen satte spår i tryckkulturen behöver man givetvis konsultera bibliografier. I jakten på material om ångbåtar, omnibussar och järnvägar används Hjalmar Linnströms *Svenskt boklexikon* (faksimil 1961), som har viktiga ingångar till materialet. Förutom huvudorden ångbåt, omnibuss och järnväg i nominativ kan sådana ord som album, kalender, handbok, tidtabell, trafik, kommunikationer, tåg, rådgivare och vägvisare vara ledtrådar. Liknande stickordssökningar kan naturligtvis göras i databasen Libris, men fynden blir då i viss mån nyckfulla, eftersom träffarna är avhängiga av om materialet finns katalogiserat. Mycket av det som Kungl. biblioteket numera kallar vardagstryck är svårt att komma åt, trots datoriseringen och pågående digitalisering. Det vardagliga materialet har hittills av förklarliga skäl inte haft första prioritet när det gäller prestigeladdade digitaliseringsåtgärder. Fortfarande är forskaren hänvisad till bibliotekspersonalens kunskaper om materialet i samlingarna.

Frakt och turism – ångbåten

Den första ångbåten i reguljär trafik kom igång 1818 på sträckan Stockholm–Drottningholm. Ångfartyget *Amphitrite* gjorde en propagandatur på Mälarens vatten till Uppsala den 1 oktober samma år. Och i samma stad hade den unge Lars Johan Hierta just denna dag färdats på en draisine – en föregångare till cykeln.² Sådana enskilda händelser kan tyckas kuriösa, men signalerar att nya möjligheter öppnades för att färdas kollektivt och individuellt både för nytto- och nöjesresenärer. Några år senare hade ångbåtstrafiken kommit igång på allvar. Adolph Törneros skriver i ett brev sommaren 1824 att ”ångbåtsspektaklet” på Riddarholmen var det ”huvudsakliga publika sommarnöjet för huvudstadens beau och mauvais monde”.³

Den inflyttade engelsmannen Samuel Owens verksamhet som ångbåtskonstruktör under 1820-talet blev ett viktigt incitament för att Sverige i mitten av 1800-talet näst efter England var det land som hade störst ångbåtsflotta. Under loppet av 1830-talet började märlångarnas antal öka avsevärt, men det verkliga genombrottet för ångbåtstrafiken skedde för stockholmstraktens del under 1860-talet.⁴

Abraham Bohlins *Handbok för resande i Sverige* (1838) ger en överblick över hur ångbåtsresandet lyckats sprida sig i Sverige under några decennier. Bohlin utvecklade här en genre trycksaker som verkligen hade tiden för sig.⁵ Det poängteras att diligenserna, som introducerats omkring 1833, minskat något medan ångbåtstrafiken till utrikes orter, städer vid Östersjökusten, på Göta kanal, Mälaren och Hjälmaren ökade för varje år.⁶ Redan 1825 hade en liten *Handbok för ångfartygens passagerare* tillägnad

Ångfartyget **ORMEN LÅNGES**

RESETOURER ÅR 1834 EMELLAN Norrköping OCH Stockholm

Äro bestämde å de dagar nedanstående Tabell utvisar. Afgangstiden är alltid kl. 12 middagen, då fartyget framkommer nästa förmiddag, om ej oförutsedde hinder möta. Passagerare njuta här all den bekvämlighet som under slike Resor kan pretenderas, så väl under däck uti de luftige Salongerna i anseende till uppsättning, bekväma rum och liggplatser, som medelst fritt utrymme och sittplatser ofvan däck på Akterskeppet.

1. Detalj ur turlista för linjen Norrköping–Stockholm 1834. Ångfartyget *Ormen Långe* var ett av de äldsta byggd 1826 i ek och furu. I texten betonas att passagerarna kan njuta av all tänkbar bekvämlighet.

Samuel Owen tryckts. Vid den tiden fanns blott fem ångfartyg i Stockholm. Och 1833 publicerades till exempel en *Följeslagare på ångbåts-färden emellan Gefle och Stockholm*. Men dessa tunna häften tryckta i frakturstil hade inte samma höga ambitionsnivå som Bohlins handbok. Den sistnämnda tog ett helhetsgrepp på resandet och förtecknade resmöjligheterna landskapsvis. Bohlin själv var medveten om att hans arbete utgjorde en föränderlig materia, och handboken kompletterades redan året därpå med ett bihang som förtecknade de senast tillkomna ångbåtssturererna.

Att författa reseskildringar i brevform var ingen ovanlighet. Den historiska läroboksförfattaren och pedagogen Jakob Ekelund sammanfogade ett antal fiktiva brev om *Hildas ångbåts-resa till Upsala, i juni månad 1830*. Hilda delger väninnan Lina sina upplevelser av de sevärdheter hon möter på färden. Texten var ett avtryck från tidningen *Journalen* från samma år. August Blanche skrev senare en kort pjäs, *Jenny eller ångbåts-färden*, som med sånginslag framfördes på Djurgårdsteatern ett tiotal gånger sommaren 1845. Ångbåten i pjäsen var uppkallad efter den då världsberömda sångerskan Jenny Lind. Albert Bonnier lät trycka bagatellen som nummer 12 i sin serie *Svenska Theatern*.⁷

Men ångbåtsresandet ingick också i utrikes resor. Sophie von Knorring skrev exempelvis *Bref till hemmet, under en sommarresa 1846* och denna skildring visar hur ett privilegierat resande med kontinenten som mål gick till. Friherrinnan lämnade Sverige med ångfartyget *Christiania* och inkvarterades givetvis i fartygets största och bästa koj efter det att betjäningen burit ner bagaget. Den sociala skiktningen av ångbåtsresenärerna var uppenbar. Författarens koj låg i anslutning till salongen. På grund av

värmen i kojen blev hon tvungen att hålla dörren öppen och hade full insyn i allt som hände ute i salongen.⁸

Göta kanal, färdigställd i sin helhet 1832, blev framför alla andra resvägar föremål för en mängd reseskildringar. Sveriges blåa band erbjöd ett koncentrat av sevärdheter i närheten av ångbåtens farvatten. Ett exempel på en sådan skrift är F.A. Ewerlöfs *En ångbåtsresa på Götha canal om sommaren 1837* (1838). Den såldes till förmån för de nödlidande i Värmland och är avfattad i brevform till en vän. Skriften var påkostad i ett vackert utförande med ett stålstick av slussarna i Trollhättan på titelbladet.

Polyhistorn Gustaf Thomée, översättare och redaktör i mångahanda företag kopplade till de bonnierska förlagen, sammanställde en ambitiös handbok över *Göta canal och dess omgifningar* (1843) för dem som reste mellan Göteborg och Stockholm. Påpassligt nog utkom den både i Göteborg och Stockholm hos Albert Bonnier. Den flora av kartor, vykort och minnesblad som kanalen gav upphov till kan vi bara ana och ingår i den dolda tryckskatt som numera kallas vardagstryck på Kungl. biblioteket.

Den blott 24-årige blivande prästen Johan Anderssons *Ångbåtsfärder kring Vettern. Pennteckningar på fri hand* (1844) inleds med en intressant betraktelse över ångbåtsresandet i allmänhet där det påpekas att en ”helt egen slags lektyr” behövs på sådana resor. Eftersom resenären ofta avbryts under färden är det bäst att ägna sig åt läsning där man kan börja och sluta när det behagar, ”utan fara att förlora sammanhanget”.⁹

Från dessa turistiskt inriktade ångbåtsalster skiljer sig Bohlins tidigare nämnda handbok genom att inkludera alla vid den tiden aktuella samfärdsmedel och förteckna dem på ett strukturerat sätt. I förordet påpekar han att denna typ av beskrivningar för resande redan finns i åtskilliga länder, men att Sverige hittills saknat sådana. Ambitionen var att göra handboken lättköpt, åskådlig och ”portatif”.¹⁰ Resehandböckerna skulle enligt Bohlin med andra ord vara billiga, pedagogiskt tilltalande och lätta att ta med i packningen. Vi kan jämföra med en *Vägvisare inom Sverige*, tryckt och förlagd i Västervik hos Ekblad 1840. Denna innehöll enbart uppgifter om gästgivargårdarna och avstånden dem emellan. Skriften var dessutom satt med frakturstil, vilket signalerade att man främst vände sig till en enklare landsortspublik till skillnad mot Bohlins som sattes i antikva. Jämförelsevis åstadkom Bohlin en uttalat kommersiell och modern produkt, som var influerad av kontinentens mer välutvecklade resekultur.

Ångbåtarna blev ett tacksamt objekt för den samtidskänslige författaren och sällskapsbrodern Carl Fredrik Dahlgren både i prosans och poesins form. I en av hans många litterära kalendrar, *Morgonstjernen. Poetisk kalender* för år 1834 (tr. 1833), ingick som huvudverk ”Grossörskan Vierdumpels resa till kanalfesten år 1832. Roman i tolf slussar”. Den originella idén inspirerar Dahlgren att skapa en berättelse på hela 376

sidor, som på ett humoristiskt sätt skildrar en tämligen aktuell händelse. I sin biografi om Dahlgren karaktäriserar Erik Axel Karlfeldt Dahlgrens skapelse som en ”borgerlig burlesk” och ett ”marknadsgyckel”.¹¹ Dahlgren ger senare på eget förlag ut ett litet häfte *Ångbåtssånger* (1837), som i korta dikter anspelar på kända ångbåtars existens.

Ångbåten levde kvar som litterärt och konstnärligt motiv. Så sent som 1865 utkom det svenska originalet *På Götha kanal. Bref från en ung flicka*. Författare var den mångskrivande Marie Sophie Schwartz. Brevformen visar sig åter vara gångbar för att skildra en resa. Artisten Reinhold Callmanders *Komiska stentryck* (1861) innehöll i sin första svit åtta illustrationer som skildrar dråpliga situationer under en ångbåtsresa. Såväl i ord som i bild var ångbåten ett användbart motiv – lika självklart som en gång hästskjutsen.

Uppenbarligen fick ångbåtsresandet redan från början ett starkt inslag av turistisk attraktion och exklusivt nöje. Det kan man märka i sådant som *Kalender för Sveriges ångfartygstrafik* (1856) sammanställd av lantmätare Adolf Helander och utgiven på Albert Bonniers förlag. I denna publikation passar förläggaren på att göra reklam för nyare skönlitteratur lämplig som reselektyr. Kalendern förtecknar ångfartygens destinationer, avgångstider och avgångsorter – ett som förordet antyder efterlängtad initiativ. Men någon fortsättning blev det inte.

Det är utan tvekan Almqvists *Det går an* (1839), som innehåller den mest kända ångbåtsresan i den svenska skönlitteraturen.¹² Öppningsscenen är klassisk.

En skön torsdagsmorgon i Stockholm i julii månad strömmade mycket folk förbi Riddarholmskyrkan i Stockholm, och skyndade utför backen emellan Kammarrätten och Statskontoret, för att i rätten tid hinna ned till Målarstranden, der ångbåtarne lågo. Alla hastade till Yngve Frey, lupu in öfver landgången med snabbhet, ty tiden till afresan var redan slagen, och ångkaptenen kommenderade ”fremmande” från bord!¹³

En ung kvinnlig passagerare ropar dock förtvivlat efter sin moster, ett åldrigt fruntimmer som med ”näsduksviftningar och häftiga åtbörder gaf tillkänna, att hon var en passagerare, som borde med”.¹⁴ Den övergivna kvinnspersonen håller liksom pöbeln till på båtens fördäck och vid skansen, medan bättre bemedlade köpt biljett till salong och akterdäck, iakttar Almqvist. Ångbåten var ett klassamhälle i miniatyr.¹⁵ En ung sergeant vid namn Albert lägger märke till missödet på fördäck och blir nyfiken. Hos kaptenen inhämtar han uppgifter om kvinnans namn på ångbåtens passagerarlista. Hon heter Sara Videbeck och är glasmästartotter från Lidköping. Uppgifterna grundar sig på ett pass som hon medfört och lämnat till kaptenen.¹⁶ Ångbåtsresandet krävde således passagerarlistor, men att ha med sig passet var överkurs.

Ångfartyget WESTMANLANDS Reseturer för år 1843.

- 1° Ångfartyget WESTMANLAND afgår från Stockholm till Strengnäs och Westerås alla **Tisdagar** och **Fredagar**, kl. 8 f. m., samt från Westerås till Strengnäs och Stockholm alla **Onsdagar** och **Lördagar**, kl. 8. f. m.
- 2° Till den andra så kallade Folkmarknaden i Westerås går Ångfartyget till och från Westerås på samma dag.
- 3° Söndagen den 17 September göres den vanliga Marknadsresan till Westerås och återvänder Måndagen kl. 8. f. m.

Priserna i Banco, äro följande:

TAXA för Passagerare och Åkdon.

	Salongsbiljett.		Däck.			Hytt för Sjöresor.		Sjörens vagnar.		3-häst Kalescher.		Mindre 2-häst Kalescher.		Trilla.		Söbas eller Kärra.		
	Sk.	Å.	Sk.	Å.	Sk.	Å.	Sk.	Å.	Sk.	Å.	Sk.	Å.	Sk.	Å.	Sk.	Å.		
Emellan Stockholm och Westerås	2	3 ²	2	—	1	16	16	3 ²	4	—	3	16	2	3 ²	2	—	1	16
Emellan Stockholm och Strengnäs	2	—	1	2 ⁴	1	—	12	3 ²	3	—	2	2 ⁴	2	—	1	2 ⁴	1	—
Emellan Strengnäs och Westerås	1	16	1	—	—	3 ²	8	3 ²	2	3 ²	2	—	1	3 ²	1	8	1	—

Åkdon utan passagerare betalas med 50 procent förhöjning.

Fraktgods liquideras ombord efter Taxa.

Barn under Tolf år betala half Passagerare-afgift.

Biljetter säljas i Stockholm på Canal-Ångbåts-Contoret i Bergstråhls huset hos Herr Arborelius; i Strengnäs hos Handlanden N. A. Rydberg, och i Westerås hos Warfs-Inspektör Ahlström.

DIREKTION.

STOCKHOLM, TRYCKT HOS W. F. BALMÅN, 1842.

2. Exempel på ett vardagstryck. Tur- och prislista för ångfartyget *Westmanland* 1843 på sträckan Stockholm—Strängnäs—Wästerås. Observera prisskillnaderna mellan salong, däck och hytt och att även prisuppgifter för landtransporter ingår i prospektet.

Hjulångaren som Sara och Albert färdades med hette *Yngve Frey* och hade byggts 1821. I mitten av 1820-talet var denna ett av de fem ångfartyg som konstruerats av Samuel Owen. Fartyget rymde omkring 300 personer och trafikerade sträckan Stockholm, Strängnäs, Västerås och Arboga.¹⁷ Till saken hör att Almqvist själv var en flitig resenär och upptäckte Sverige med närmast etnografiska glasögon, men i *Det går an* var folklivsskildringen inte huvudsaken.

Albert och Sara blir bekanta och nära förbundna under ångbåtsresan. Almqvists skildring av Sara och Alberts ångbåtsresa är mer inriktad på huvudpersonernas samtal och mindre på den miljö som ångbåten utgjorde. Efter att ha avslutat ångbåtsturen i Arboga fortsätter de tillsammans mot Lidköping med häst och vagn. Sara visar på flera sätt att hon är en välinformerad resenär. Hon har reda på avstånden mellan gästgivargårdarna. Dessa uppgifter hade hon inhämtat i Warodells bod i Stockholm, skrivit ner på en lista och pluggat in för att kunna räkna ut sin andel i skjutsen. Tydligt fann den ekonomiskt sinnade Sara det onödigt att skaffa en vägvisare. Sara Videbeck ger på flera sätt prov på att vara en fullfjädrad affärskvinna.¹⁸

I Warodells bod kunde man nämligen köpa sina ångbåtsbiljetter. Även Zacharias Strindberg började sälja biljetter till ångbåtarna i sin krydd-

kramhandel från omkring 1826. Han hade nära kopplingar till ångbåtarna – dottern Lisette var gift med ångbåtskonstruktören Samuel Owen. Så småningom etablerade sig också sonen Carl Oscar Strindberg, August Strindbergs far, som ångbåtskommissionär på Riddarholmen. Olof Lagercrantz framhåller att den blivande författaren och hans förfäder på ett handgripligt sätt var ”knutna till det snabba framåtskridande som utmärkte 1800-talet och som framför allt skedde i ångans tecken”.¹⁹

August Strindberg och ångbåtarna är en given association, eftersom dessa i högsta grad utgjorde hans uppväxtmiljö. I den mästertliga berättelsen ”Den romantiske klockaren på Rånö”, som ingår i samlingen *Skärkarlsliv* (1888), beskrivs ångbåtsflottan i målade ordalag när huvudpersonen Alrik Lundstedt närmar sig resans mål i Stockholm.

Så brusto de svarta skyarne, och när ångbåten lovade in åt Skinnarviksbergen låg den stora staden fläckvis i kvastar av solsken och fläckvis skuggad av åskmolnen och i en krets av ljus som under en lampskärm låg Riddarholmskajen med sina ångbåtar i alla regnbågens färger, sjögröna med cinnoberröda vattengångar, lysande av blankskurad mässing, och vitt järn, svarta skorstenar och kopparröda ångpipor; gamla Gripen och Kommendörkapten, den långa smala Aros med för och roder i båda ändar, Prins Gustaf och Upland, och längst bort vid Simskolan den lilla Tessin; och över master, skorstenar och flaggstänger höjde sig de två hundraåriga lindarnes gröna kupoler, under vilka bärargillet ledamöter togo skugga, och därbakom gymnasiehusets åldriga fasad och högst över alla Riddarholmskyrkans järntorn.²⁰

I Almqvists berättelse var huvudstaden utgångspunkt för en färd ut i provinsen, en typisk resa för 1830-talet, som resulterade i ett av den svenska litteraturens mest omdiskuterade samlevnadsprojekt. Strindberg däremot närmade sig på 1880-talet staden med en konstnärsblick. Här ska huvudpersonen, en fiskarson från skärgården, gå sin musikutbildning, försöka erövra det mäktiga orgelverket i Jakobs kyrka och närma sig musikens hemlighet i hjärtat av huvudstaden. För att därefter återvända till sin ursprungsmiljö som en obetydlig klockare i kapellförsamlingen Rånö i Stockholms södra skärgård.

Att resandet skildras i litterär form är inte förvånande. Men hur såg vardagstrycket ut när man propagerade för detta sätt att resa? På vilka sätt försökte man kommunicera ångbåtar till den läsande publiken? Vi kan konstatera att ångbåtstrafiken gjorde viktiga avtryck i handböcker, reseskildringar och småtryck. I dagstidningarna blev annonser om ångbåtarna legio och förekom lika ofta på väl synlig plats på tidningarnas förstasidor som marknadsannonserna. Det var den tidens börsnoteringar för det kommunikativa systemet.

Stadens kommunikationer – omnibussen

Den första hästdragna omnibussen rullade på Stockholms gator 1835. Det var början på huvudstadens lokaltrafik och bedrevs i mycket blygsam skala. Transportsättet emanerade från de skjutsar som gjordes till Djurgårdsbrunn och Sabbatsberg för att idka brunnsliv. Men själva idén till omnibussar hade givetvis hämtats från Europa, särskilt Frankrike. Tidigare hade det förekommit alla möjliga transportsätt alltifrån bärstolar och hyrkuskar till roddarmadammer, kullbåtar och vevslupar.²¹ Men i långa loppet skulle det vara bussen som gick segrande ur striden mellan transportsätten. Att den märkliga benämningen omnibuss är upphovet till dagens triviala bussar är en språklig förvandling värd att reflektera över.

Det nya med omnibuss-idén ("för alla" betyder ju ordet) var att följa en uppgjord linje och göra regelbundna uppehåll. Ingen enskild privat beställning låg alltså bakom resan. Det nya samfärdsmedlet fick därmed klara konnotationer till enklare folk med begränsade ekonomiska resurser. I Anders Fredrik Dalins samtida ordbok definieras ordet omnibus som en "hyrvagn med säten på längden för flere personer, hvilken på vissa bestämda tider går emellan vissa ställen i en stad och betjenar allmänheten för billigare pris än andra slags hyrvagnar".²² Här talas inte om olika taxor för första- och andraklasspassagerare som på ångbåtarna, utan det är allmänheten kort och gott som omnibussbolagen vänder sig till.

Det är en händelse som ser ut som en tanke att omnibussarna introducerades ungefär samtidigt som de billiga häftesserierna i mitten av 1830-talet.²³ Resandet och läsandet demokratiserades parallellt. Reaktionerna på de nya omnibuss-linjerna från de etablerade hyrkuskarna liknade litteraturkritikernas gentemot häftesserierna. Man förfasade sig över att även pigor och drängar skulle ha råd att åka och läsa – något som tidigare varit förbehållet en begränsad elit.²⁴

Premiärturen för omnibussen *Försöket* gick av stapeln kring jultid 1835. Priset för resan var 8 sk. b:o per person, exakt samma kostnad som ett häfte av Lars Johan Hiertas nystartade skönlitterära häftesserie *Läsebibliothek*. Huvudstationer var planen vid Vetenskapsakademiens hus nedanför Kungsbacken (nuvarande Drottninggatan) och Järntorget i Gamla stan. I den inledande reklamen framhölls att vagnen var pryddig, elegant och bekväm.²⁵

De prosaiska omnibussarna har uppmärksamrats sparsamt i skönlitteraturen. Ett viktigt undantag finns dock. Wilhelmina Stålbergs *Den lyckliga omnibusfärden. En händelse år 1836* – en kortroman på 159 sidor – handlar inledningsvis om detta samfärdsmedel, som nyligen hade börjat rulla på Stockholms gator. Boken utkom inte förvånande på Hiertas förlag i april 1838. Redan i första kapitlet möter vi omnibuss-vagnen *Försöket* en mulen och snöslaskig februaridag 1836.

3. Tidig avbildning av en hästbuss eller omnibuss från 1830-talet. Passagerarna är prydligt uppräddade inne i den eleganta vagnen, vars färd ombesörjes av en hornbläsande betjänt och en kusk som håller styr på hästarna. Omnibussen heter *Svea* och var omnibussbolaget Duvander & Bretzners andra vagn på linjen från Kungsbacken till Järntorget i Stockholm.

Som en nyttig och välgörande uppfinning välsignades derför af mång- en den mot Kungsbacken upptågande omnibus-vagnen *Försöket*; och då den stannade på sin bestämda plats, för att snart börja sin första tur på dagens slippriga bana, helsades den välkommen af flera personer, som redan några minuter otåligt väntat på detta skydd mot regnet, denna hjälp mot halkan och smutsen.

Den hade redan gjort en färd till och ifrån den ursprungliga staden, och började nu den andra vid tofslaget från Adolf Fredriks kyrktorn och den bakpå vagnen stående betjentens högljudda tutande; dock, denna gång, under mindre lyckliga auspiciér för bolagets kassa, ty *sju* platser voro lediga och endast *en* upptagen. Intryckt i ett af de främsta hörnen, satt nemligen en medelålders man af högst ovanligt utseende. Efter detta yttrande torde det ej misshaga läsaren att jag, med få drag, gör hans porträtt.²⁶

Mannen som sitter i vagnen heter Smith och har utländsk bakgrund. Efter att vagnen farit blott ett stenkast stannar den och tar upp en gammal fru med en ung flicka i följe. De stiger av vid Järntorget. Mannen blir nyfiken på flickan, trots att hon är fattig och medellös. Tycke uppstår, och en intrikat historia rullas upp. Den innehåller alla nödvändiga element; sociala spänningar, triangeldrama och ett lyckligt och överraskande slut. Att den lilla berättelsen fick titeln *Den lyckliga omnibusfärden* var naturligtvis ingen tillfällighet. Wilhelmina Stålberg var en extremt marknadskänslig författare, som genom sin historia försökte tillfredsställa ett ökat intresse för vardagliga samtidsskildringar. Hon visste vad hon talade om, som ensamstående och självförsörjande skrivande kvinna i centrala Stockholm.²⁷

På flera sätt kan man betrakta Wilhelmina Stålbergs berättelse som en samtida kusin till ångbåtsromansen i Almqvists *Det går an*. Men en av-

Ordnings-Stadgar för Omnibusfarten.

Kungsholms Omnibus-Bolag, som önskar och hoppas, att det nu gjorda försöket med en billig, regelbunden omnibusfart måtte af enhver med välvilja och förtroende omfattas, anser såsom ocfertigligt villkor derför, att de åkande inbördes iakttaga ett i alla hänseenden grannliga uppförande. Jemte anhållan om hvarje bildad persons medverkan här-till, får bolaget meddela följande till rättelse och iakttagande:

- 1:0 Vagnarne afgå från stationerna å nedannämnda tider, nemligen:
  - Från Kungsholmstorget heltimmar . . . . . kl. 8 f. m. till och med kl. 10 e. m.
  - » Kongl. Myntet halftimmar . . . . . kl. 9 f. m. » » » kl. 11 e. m.
  - » Riddarhusstorget hel- och halftimmar kl. 9 f. m. » » » kl. 9 e. m.
  - » Gustaf Adolfs torg dito kl. 10 e. m. » » » kl. 11 e. m.
- Afgången sker, så snart närmaste kyrkklockor slagit fullt ut hela eller halva timmar, undantagande vid tiden för spektaklernas slut, som afvaktas. Slutstationer äro: vid färd från Kungsholmen på dagen och till kl. före 10 e. m. Riddarhusstorget, men derefter Gustaf Adolfs torg, samt vid återfärden Kungsholmstorget.
- 2:0 Messingsmarker för åkning emellan stationerna, eller annat på- eller afstigningsställe, säljas för 3 skillingar banko stycket uti Hr Axelsons bod vid Kungsholmstorget; uti Hr Christiønssons vid Röda Bodarna; uti Cigarboden å NorrBro samt uti Cigarboden i hörnet emot Rådhuset. För den, som vid ankomsten till vagnen icke är försedd med inträdesmark, är afgiften för åkning 4 skillingar banko.
- 3:0 Före uppstigningen i vagnen bör den, som ernar åka, för kusken upprisa och derefter inlagga omnibusmark eller 4 skillingar banko uti den härfor inrättade låda.
- 4:0 Osnyggt klädda eller öfverlastade personer lemnas ej plats i vagnarna.
- 5:0 Tobaksrökning *inuti* vagnarna är osvilkorligen förbjuden.
- 6:0 Hundar få icke medtagas.
- 7:0 Inuti vagnarna må icke medföras korgar, knyten, paketer eller andra saker, som äro osnygga, illa luktande eller större, än att de kunna hållas i knäet. Sådant gods får, så långt utrymmet medgifver, plats på taket, utan afgift, då ägarerna medföljer.
- 8:0 För anteckning af anmärkningar eller klagomål finnes en särskild bok att tillgå uti Hr Axelsons bod vid Kungsholmstorget.

STOCKHOLM, S. RUMSTEDT, 1852.

4. Ordningsstadga gällande omnibusfarten för Kungsholms omnibusbolag i Stockholm tryckt 1852. Linjen trafikerade sträckan Kungsholmstorg till Gustaf Adolfs-torg. Man hade infört ett betalningssystem med mässingsmarker och vädjade till resenärernas renhet, nykterhet, rökfrihet och snygghet i största allmänhet.

görande skillnad är att Stålberg jämfört med Almqvist har en konventionell syn på könsrollerna. Det är snarast sociala stigmata – inte könsrollerna – som den kvinnliga författaren finner vara problematiska. Någon skandalroman hade hon inte för avsikt att åstadkomma. Wilhelmina Stålberg skrev senare en av flera följdskrifter till *Det går an* under titeln *Eva Widebeck, eller Det går aldrig an. En arabesk ur lifvet* (1840). Stålberg problematiserar i denna inlaga den fria kärleken, som hon menar gör det möjligt för männen att byta älskarinnor lite hur som helst, samtidigt som huvudpersonen är djupt kritisk till den rådande könsmaktsordningen.²⁸

Omnibussen var i många stycken ett långt mer prosaiskt samfärdsmedel än ångbåten. Den drogs av hästar och saknade den tekniska specialisering som ångan krävde. Hur lärde man känna detta reguljära trafikmedel som lanserades av hotfulla uppstickande entreprenörer i huvudstadens kommunikationssystem? Skiljer sig bekantgörandet av detta samfärdsmedel i staden från det sätt på vilket olika tryckta dokument skyltade om ångbåtar? Man kan konstatera att regelverket var viktigt. För att få ruljansen

att fungera behövdes tydliga instruktioner. I dagstidningarna annonserades om omnibussarna och deras färdvägar. Stadslivets resande ”för alla” var till skillnad mot ångbåtsresorna en social praktik där sociala kollisioner lätt kunde uppstå. Därför behövde man sätta upp reglementen för att stävja busliv och missbruk.

Rummets och tidens industrialisering – järnvägen

Järnvägen blev i långa loppet det allra mest genomgripande samfärdsmedlet när resandet industrialiserades.²⁹ Den knöt samman landet på längden och tvären och förändrade demografiska strukturer och näringsliv. Hela det offentliga rummet omgestaltades. Stationshusen blev den yttersta symbolen, som även bjöd in den nya tiden till bondbyar och samhällen som tidigare varit undanskymda och outvecklade. De första trafikbanorna på järnväg (med lokomotivdrivna tåg i allmän trafik) togs i bruk 1856 i Sverige.³⁰ Samma år utkom Fredrika Bremers mest kända roman *Hertha eller en själs historia. Teckning ur det verkliga lifvet*. Återigen en händelse som såg ut som en tanke.

När det gäller trycksaker innebar järnvägarnas geografiska spridning och mångfaldiga stationsanläggningar att nya centralorter och försäljningsplatser skapades i långt större omfattning än när det gäller de tidigare nämnda samfärdsmedlen. Järnväg och läsning som tidsfördriv kopplades självklart samman. Tidningsförsäljning i kiosker och via kolportörer blev alltmer vanligt.³¹ Sådana fenomen var tydliga i Storbritannien, som hade varit pionjärlandet för anläggandet av järnvägar, men med ett långt större befolkningsunderlag än Sverige.³²

Men man kan märka vissa tendenser till svenska motsvarigheter till de engelska ”railways libraries”, som samlade berättelser för läsning under järnvägsresan.³³ I Göteborg visade sig några bokförläggare vara intresserade. David Felix Bonnier började 1859 ge ut ett *Jernvägs-bibliotek*, som dock bara uppnådde tre nummer. Samma år började Oscar Lamm i Göteborg att publicera en serie under titeln *Jernvägs- och ångbåtslektyr*. Serien innehöll till att börja med s.k. originalskizzer av telegrafkommisarien Sigfrid Nyberg. Men den dog redan i och med den första samlingen. Med omslagstiteln *Jernvägsböcker* började bokhandlaren Hjalmar Ewerlöf (med verksamhet i Helsingborg som flyttade till Gävle) i början av 1860-talet att ge ut i huvudsak översatta och tidigare publicerade skönlitterära berättelser.³⁴ Serien hann upp i 19 nummer innan den lades ned. Dessa initiativ tyder på att järnvägläsning var något som lockade förläggare i andra städer än Stockholm, men att serierna oftast varken blev särskilt långvariga eller fick något större genomslag.

Vissa försök gjordes även i huvudstaden, såsom J. L. Brudins förläggande av *Ångbåts- och jernvägslektyr*. Denna serie återanvände ofta äldre texter, som förseddes med ett nytt serieomslag. Under de första åren på

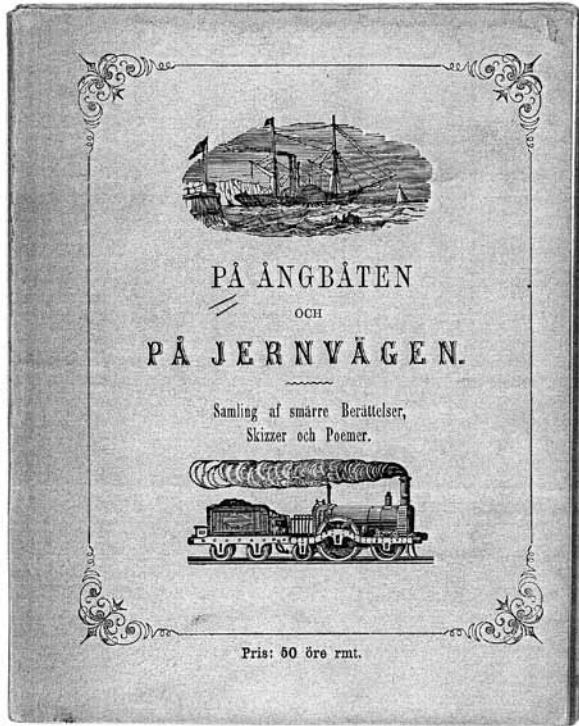
1860-talet utkom 30 nummer i denna serie. Den första titeln, *Blad ur min praktik*, var en samling berättelser av Anders Flodman, en typisk ung litteratör skrivandes för tidningar och tidskrifter.³⁵ Serien rymde exempelvis Sophie von Knorrings roman *Förhoppningar* från 1843 och Charles Dickens *Lysande utsikter* fick sin första svenska språkdräkt i detta publicistiska sammanhang.

En exklusivare tryckprodukt är samlingen *På ångbåten och på jernvägen* (1860), utgiven av C. F. Arwidsson i Göteborg. Här flockades en rad av de mest kända svenska författarnamnen med Fredrika Bremer och Thekla Knös i spetsen. De flesta texterna hade tidigare publicerats i Arwidssons folkkalender *Götha*, som nu var utgången ur bokhandeln. Formatet är litet och nätt och illustrationerna relativt påkostade. Kalendern kopplad till de nya kommunikationsmöjligheterna fick ingen fortsättning. Bokmarknadens försök att utnyttja läsmöjligheterna i samband med det ökande resandet var en långsam process och fick inte något märkbart genomslag förrän under 1900-talet då reseförhållandena blivit mer bekväma.

Kuriösa inslag bland trycksakerna finner man hos Adolf Eugen von Rosen, den svenska järnvägens fader, och hans folkskrift *Jernvägsper* (1850).³⁶ Ett liknande försök att muta in tåget som en plats för läsning var en samling berättelser under titeln *Den berättande jernvägs-Olle. En lätt och småtreflig lektyr för alla jernvägs-resande* (1864). Skriften gavs ut i Mariestad och sattes i frakturstil som en enkel folkskrift. De tre berättelserna handlade om allt annat än järnvägar. Den mångsidigt produktive Ludvig Teodor Öberg försökte förse de resande med *Småroligheter och annat smått och gott att bläddra i på jernvägar och ångbåtar* (1858).

Liksom ångbåtarna gav upphov till handböcker och reseguider fick järnvägarna sin beskärda del av uppmärksamheten. En *Förteckning på märkvärdiga ställen vid jernvägarna i medlersta och södra Sverige* utgavs 1862 som ett upplysande bihang till kommunikationskartan för Sverige. Samtidigt började man utge *Vägvisaren för resande i Sverige* som ett månadsmagasin. Här samlades uppgifter om järnvägs-, diligens- och ångfartygstrafiken.³⁷ En *Jernvägs- och Ångbåttidning* utgavs av några stockholmshandlare 1869–77.³⁸ Man kan här tillägga att ångbåtskommissionären C. O. Strindberg redan 1859 gav ut ett provnummer av dagstidningen *Ångaren* med syfte att annonsera om ångfartygen. Men meningen var också att annonsera om järnvägsförbindelserna, vilket ger ytterligare ett exempel på en strävan att samordna de olika kommunikationsslagen.³⁹

Octavia Carlén sammanställde 1866 en särskild vägvisare för den nyinvidga järnvägslinjen Stockholm–Uppsala. Denna typ av vägvisare fick märkligt nog inte något särskilt starkt genomslag i Sverige. Fredrika Bremers roman *Hertha* väckte däremot ett stort berättigt rabalder tio år tidigare. Den utspelar sig i en stad, Kungsköping, som är präglad av ett pågående järnvägsbygge. Här figurerar förutom ett antal kvinnor i

5. En liten kalender med blandad läsning av kända svenska författare utgiven hos C.F. Arwidsson i Göteborg 1860. Det var vanligt att samordna ångbåtarna och järnvägarna i både tidtabeller och förströelseläsning.

umgängeslivet en uppsättning ingenjörer verksamma vid järnvägen. Och som Birgitta Holm uttrycker det använder författaren järnvägsbygget som en motor i skeendet och skapar en roman som är ”ett av de första vittnesmålen i vår litteratur från ett Sverige på väg in i moderniteten”.⁴⁰ Fredrika Bremer skrev nämligen sin berättelse parallellt med att Sveriges första järnvägssträcka för persontrafik, Örebro–Nora, kom till. Det första tåget på denna bana avgick den 5 mars 1856, ungefär samtidigt som Bremer avslutade sin sista stora roman.⁴¹ Kungsköping är inte förvånande starkt influerat av Örebro – en stad där den framflytande tekniken kontrasterar mot ett stillastående borgerligt liv.⁴²

Men denna vinter i Kungsköping hade, såsom sagt, gjort ett lysande undantag från de vanliga vintrarne. Jernvägen, som höll på att anläggas nära utanför staden, hade tillfört dess sällskapskrets en flock unga järnvägs-ingenjörer, de flesta lefnadsfriska och glada unga män, som hade gifvit nytt lif åt alla nöjen, och man hade isynnerhet gjort sin flit med benen på baler, och på soupéer, som blifvit förvandlade i baler. Med ett ord, man kunde icke påminna sig en så ”animerad” vinter i Kungsköping.⁴³

Fredrika Bremer skapade med *Hertha* den första stora idéromanen i svensk litteratur och det i dubbel bemärkelse banbrytande verket utkom den 29 september 1856.⁴⁴ Järnvägen blir symbolen för det nya moderna samhället, som skär in i gamla förstelnade strukturer som även huvudpersonen Hertha bryter sig loss ifrån. Romanen pekar mot en ny drömd världsordning där kvinna och man arbetar sida vid sida – i det här fallet Hertha och järnvägsingenjören Yngve Nordin i kampen mot den stora branden som utbryter i Kungsköping.

En enskild korrespondent skildrade i *Aftonbladet* 10/3 1856 den första svenska lokomotivbanans öppnande. Färden från Örebro till Nora den 5 mars tog en dryg timme. Men det telegrafiska meddelandet med bekantgörandet om den stora händelsen hade naturligtvis hunnit före tidningskorrespondenten. Nu hade järnvägsförbindelserna äntligen i viss mån kommit ikapp och lyckats utsträcka sig lika hastigt som de elektriska telegraflinjerna, påpekade korrespondenten. Tågresandet förändrade i hög grad hastigheten med vilken brev, tidningar och böcker kunde förmedlas och spridas över landet.

Slutsatser

Nya samfärdsmedel skapade nya geografiska strukturer och därmed nya arenor för det tryckta materialet. Man behövde under 1800-talets lopp alltmer informera och propagera för de olika möjligheterna som stod till buds för en växande skara resenärer. Pittoreska småstäder blev avbildade och beskrivna i långt högre grad än tidigare på 1830- och 1840-talen – ett led i turistifierandet av resandet.⁴⁵

En ångbåtsnostalgi förknippad med ett ökat nöjesresande befrämjades av författande resenärer, samtidigt som man bör ha i åtanke att merparten av befolkningen överhuvudtaget inte hade några möjligheter att förflytta sig utanför sin hemsockens gränser. Ångbåtarna kunde vara en lämplig spelplats för möten över köns- och klassgränser som Almqvist visar i *Det går an*. Förläggaren Hierta var så pass angelägen att komma över detta svenska original att han övertalade Almqvist att ge ut manuskriptet – trots dess kontroversiella innehåll.⁴⁶

Omnibussarnas entré i 1830-talets Stockholm satte inga märkbara avtryck i skönlitteraturen – därtill var de alltför prosaiska. De korresponderade i sin framtoning som färd sätt ”för alla” dock med det framväxande kommersiella genombrottet på bokmarknaden, eftersom man även på detta område talade i termer som litteratur för ”godt köp” tillgänglig för alla samhällsklasser. Det var naturligtvis den liberale affärsmannen Lars Johan Hierta som var drivande när det gäller skillinglitteraturens utbredning. Och det demokratiska samfärdsmedlet omnibussen fick bli utgångspunkt för en av den mångskrivande författaren Wilhelmina Stålbjergs boktitlar. Berättelsen rymde ett möte över klass- och kulturbarriärer,

men med moraliserande undertoner. Hierta var förstås förläggare även här.

När järnvägen bröt fram från slutet av 1850-talet grundlades nya städer och den svenska järnvägsknuten eller ändstationen var ett faktum. Sådana miljöer skapade litterära motiv som skulle leva vidare i den svenska litteraturen långt efter det att Fredrika Bremer låtit sin kvinnofrigörelse utspela sig i skuggan av ett järnvägsbygge. I den svenska arbetarlitteraturen var rallarna industrialismens förtrupp i tidigare väglöst land. Gustav Hedenvind-Erikssons trilogi om rallarepoken, *De försörjningsgradens arv*, *Det bevingade hjulet* och *På friköpt jord* (1926–30), bildar en mäktig prolog till flera viktiga författarskap såsom Eyvind Johnsons och Albert Vikstens.

En annan mer privat synvinkel på järnvägens inverkan på mentaliteten förmedlas i kortromanen *Ombyte av tåg* (1933). Den modernistiskt influerade Walter Ljungquist sökte ge den koncentrerade tågmiljön ett filmiskt ansikte – helt i samklang med den samtida mediesituationen. Den koncentrerade stilen liknade Hemingways och berättelsen vann första pris i en tävling om bästa korta roman utlyst av *Bonniers Litterära Magasin*. Romanen blev senare filmad av Hasse Ekman och utsågs av kritikerna till årets film.⁴⁷

Ljungquists prisroman skrevs ungefär hundra år efter att ångbåtar, omnibussar och järnvägar så sakteliga börjat etablera sig i det svenska landskapet. Det skedde under en tid då medieutbudet och de tekniska och materiella resurserna var starkt begränsade. Dock började tryckpressarna gå varma för att leverera kartor, biljetter, tidtabeller och affischer. Även det som kallas vardagstryck och gottköpsvara ingick i processen då landet blev genomskuret av kommunikativa möjligheter.

Pär Lagerkvist, Karl Rune Nordqvist, Sven Delblanc, Ann-Charlotte Alverfors kan nämnas som exempel på centrala svenska författarskap som på olika sätt har skildrat den speciella atmosfären i de samhällen som järnvägen skapade, men även de orter som hamnade vid sidan av stambanorna. Kerstin Ekmans Katrineholms-svit, inledd med *Häxringarna* 1974, tog ett helhetsgrepp på kvinnolivet i ett sörmländskt järnvägssamhälle. Parallellt med Kerstin Ekman skapade Sara Lidman sitt stora verk om kolonialiseringen av Norrland. Lidmans järnbaneepos började med *Din tjänare hör* 1977 och avslutades 1985 med en femte bok. Först drygt hundra år efter att järnvägen kommit i bruk i Sverige hade dess inverkan på vardagslivet kunnat skildras i fullödiga skönlitterära verk ur ett bredare samhälls- och ett kvinnoperspektiv.

Vi behöver de skönlitterära författarnas berättelser för att begripa de nya kommunikationernas betydelse för människors inre världar.⁴⁸ Inga förteckningar, reklambroschyrer eller tidtabeller kan ersätta de skönlitterära dokumenten. Dessa återger något av hur man använde och upplevde samfärdsmedlen, något som kartornas linjenät och tidtabellernas avgångstider inte kan förmedla.

Summary

Steamboats, buses and railways and their traces in printed material. By Gunnel Furuland. This article is an attempt to find correspondences between the Swedish book market and the main means of transport in Sweden 1820–1860, namely steamboats, buses and railways. Did the new communication opportunities make way for new forms of printed material? Did they inspire the publishers to produce cheaper and more portable books? Is it only a coincidence that cheap series (“libraries”) of novels were published by the liberal businessman and publisher Lars Johan Hierta in the same decade that buses (pulled by horses) appeared in the streets of Stockholm?

Steamboats and railways were fundamental for the plot in famous books by Carl Jonas Love Almqvist and Fredrika Bremer. In Almqvists *Det går an* (1839) a steamboat journey offers a congenial background for its discussion of gender. And in Bremer’s *Hertha* (1856) the construction of the first Swedish public railway plays the same role as the background for its subject of female emancipation. The popular Wilhelmina Stålberg lets her novel *Den lyckliga omnibusfärden* (1838) begin inside an omnibus-coach.

The new means of public transport fitted well the ambition to offer cheap reading to a mass public. A number of so called “railway libraries” and various series suitable for travelling were published. New forms of printing material also appeared, such as travel guides, handbooks and timetables. Still, none of them were of considerable extent or lasted for long. These ventures never appealed to the Swedish public in the 19th century.

Later on when the means of transport were more comfortable, people associated travelling with the opportunity to read a book. And the railway as a motive for novels has maintained its popularity into the 20th century among Swedish authors. Just to mention a few examples we find it in a number of books by Sara Lidman and Kerstin Ekman in which they describe the development of modern Swedish society.

Noter

1. Om ångbåtarna i ett samhällsperspektiv hos Fredrik Nilsson: *I rörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft* (Lund, 2000), 89–98. Se vidare Sverker Oredsson: ”Järnvägarna” i *Signums svenska kulturhistoria. Det moderna genombrottet*. Redaktör Jakob Christensson (Stockholm, 2008), 179–217 och Lena Lötmarker & Bo-A. Wendt: *Resmål till salu! Svenska turistbroschyrers textuella och språkliga utveckling under hundra år* (Lund, 2009), 12f. Hur omnibussarna introducerades i huvudstaden hos Stefan Back &

Jimmy Bergman: *I lokaltrafikens gryning. Hästomnibusarna i Stockholm* (Stockholm, 2005).

2. Arne Ståde: *Med ånga, gods och tidtabell. 1800-talets ångbåtstrafik mellan Stockholm och Mälärstäderna* (Stockholm, 2003), 44. Ami Lönnroth & Per Eric Mattsson: *Tidningskungen Lars Johan Hierta – den förste moderne svensken* (Stockholm, 1996), 23.

3. Adolph Törneros: *Resebrev. I urval och med inledning av Per Wästberg samt under redaktion av Jonas Ellerström* (Stockholm, 2009), 37.

4. Stade: *Med ånga, gods och tidtabell*.
5. Förläggare var N.W. Lundequist i Uppsala. Redan 1830 hade en *Ny och fullständig vägvisare genom Sveriges alla provinser* utkommit, men denna tog bara upp de gamla vanliga landsvägarna.
6. Abraham Bohlin: *Handbok för resande i Sverige; innehållande skildringar af de särskilda provinserne och deras egenheter i geografiskt och ekonomiskt afseende; med beskrifning öfver kanaler, städer, helsobrunnar, bruk, grufvor, herrgårdar och märkvärdigheter; jemte utförlig vägvisare, ångfartygs- och diligens-turer, utdrag ur skjutsförfattningar, m. m.* (Uppsala, 1838), XVI f.
7. F.A. Dahlgren: *Förteckning öfver svenska skådespel uppförda på Stockholms teatrar 1737–1863 och Kongl. Theatrarne personal 1773–1863 med flera anteckningar* (Stockholm, 1866), 254.
8. Sophie von Knorring: *Bref till hemmet, under en sommarresa 1846* (Norrköping, 1847), 4f.
9. Johan Andersson: *Ångbåtsfärder kring Vattern* (Stockholm, 1844), 24f.
10. Bohlin: *Handbok för resande i Sverige*, IV.
11. Erik Axel Karlfeldt: *Carl Fredrik Dahlgren. En bild ur svensk romantik för hundra år sedan* (Stockholm, 1924), 140.
12. Om editionerna hos Johan Svedjedal: *Almqvists Det går an och konsten att överleva* (Uppsala, 1989), 11–18.
13. C.J.L. Almqvist: *Törnrosens bok. Imperialoktavupplagan*. Band III:1. *Europeiska missnöjets grunder. Hvarför reser du? Det går an*. Texten redigerad och kommenterad av Bertil Romberg. *Samlade Verk*, 14 (Stockholm, 2005 [1839]), 137.
14. Almqvist: *Det går an*, 137.
15. Johan Svedjedal: *Rosor, törnen. Carl Jonas Love Almqvists författarliv 1833–1840* (Stockholm, 2008), 342.
16. Almqvist: *Det går an*, 140.
17. Erik Lindorm: *Stockholm genom sju sekler. Stockholms historia 1252–1950. Från Birger Jarl till Gustav VI Adolf. En bokfilm* (Stockholm, 1998 [1951]), 223. Lennart Rydberg: *Mariefred och Mälarbåtarna. 150 års trafik med 30 ångfartyg på Mälaren* (Stockholm, 1978), 63.
18. Almqvist: *Det går an*, 188, kommentar 315. Sara var en ”economic woman” eller ”den moderna liberala människan förkroppsligad”. Svedjedal, *Rosor, törnen*, 345.
19. Olof Lagercrantz: *August Strindberg* (Stockholm, 1982 [1979]), 12f.
20. August Strindberg: *Skårkarlsliu. Berättelser. August Strindbergs Samlade Verk*, 26 (Stockholm, 1984 [1888]), 27f.
21. Per Anders Fogelström: *Ur det försvunna – stockholmska spår och tecken* (Stockholm, 1995), 57–88. Back & Bergman: *I lokaltrafikens gryning*, 13–26.
22. A.F. Dalin: *Ordbok öfver svenska språket*. II (Stockholm, 1853), 131.
23. Gunnel Furuland: *Romanen som vardagsvara. Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier* (Stockholm, 2007).
24. Back & Bergman: *I lokaltrafikens gryning*, 21. Furuland: *Romanen som vardagsvara*, 457–465.
25. Lindorm: *Stockholm genom sju sekler*, 244. Back & Bergman: *I lokaltrafikens gryning*, 49ff.
26. Wilhelmina Stålberg: *Den lyckliga omnibusfärden. En händelse år 1836* (Stockholm, 1838), 1f.
27. Furuland: *Romanen som vardagsvara*, 572f.
28. Eva Borgström: ’Om jag får be om ölost’. *Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik* (Göteborg, 1991), 218–228.
29. Ett bevis på järnvägens inflytande på allt samhällsliv är att hela nio sidor av sammansättningar med ordet järnväg finns i *Ordbok över svenska språket* utgiven av Svenska Akademien. III (Lund, 1935), J 460–468.
30. Björn Kullander: *Sveriges järnvägs historia* (Höganäs, 1994), 35. Wolfgang Schievelbusch: *Järnvägsresandets historia. Om rummets och tidens industrialisering under 1800-talet* (Lund, 1998), 172. Se vidare Gunilla Linde Bjur & Krister Engström: *Stationshus. Järnvägsarkitektur i Sverige* (Stockholm, 2010).
31. Schievelbusch: *Järnvägsresandets historia*, 176. Kullander, *Sveriges järnvägs historia*, 112f.
32. Richard D. Altick: *The English common reader. A social history of the mass reading public, 1800–1900* (Ohio 1998 [1957]), 88f, 299–302, 305.
33. Exempelvis ”Bentley’s railroad library” 1851–54 (eller Bentley’s Shilling Series), som innehåller en blandad kompost, dock inte så mycket skönlitteratur. Michael Sadleir: XIX

- century fiction. *A bibliographical record based on his own collection*. Vol. II (London, 1951), 16f.
34. Isidor Adolf Bonnier: *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1900*. I Landsortsbokhandlare (utom Uppsala) (Stockholm, 1920), 70f. Gävle noterades 1862 som Ewerlöfs förlagsort.
35. Om Flodman i Herman Hofberg: *Svenskt biografiskt handlexikon*. I (Stockholm, 1906), 342f. Titeln hade även publicerats i Brudins serie *Svenskt original-bibliothek*.
36. Kullander: *Sveriges järnvägs historia*, 30f.
37. Utkom 1862–73. Bernhard Lundstedt: *Sveriges periodiska litteratur 1645–1899*. Bibliografi. Del II. *Periodisk litteratur tryckt i Stockholm 1813–1894* (Stockholm, 1969), nr 365.
38. Lundstedt: *Sveriges periodiska litteratur* II, nr 445.
39. Lundstedt: *Sveriges periodiska litteratur* II, nr 335.
40. Birgitta Holm: "Fredrika Bremer och framtiden" i *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår* (Hedemora, 2001), 282.
41. Kullander: *Sveriges järnvägs historia*, 35.
42. Fredrika Bremer hade några år tidigare besökt staden. Greta Wieselgren: *Fredrika Bremer och verkligheten. Romanen Herthas tillblivelse* (Stockholm, 1978), 52.
43. Fredrika Bremer: *Hertha, eller en själs historia. Teckning ur det verkliga lifvet* (Stockholm, 1856), 5f.
44. Carina Burman: *Bremer. En biografi* (Stockholm, 2001), 379.
45. Om turistbroschyrer som började florerera i slutet av 1800-talet, se Lötmarker & Wendt: *Resmål till salu*, 44–47.
46. Svedjedal: *Rosor, törnen*, 346.
47. Filmen hade premiär 1943. *Svensk filmografi*. 4 1940–1949 (Stockholm, 1980), 261f.
48. Gunnel Furuland: "Skönlitterära häftesserier. En idébank för historiker" i *Historier. Arton- och nittonhundredtalens skönlitteratur som historisk källa* (Göteborg, 2009), 69–77.

Bokband, materiell kultur och samhällsstruktur

*Om det moderna förlagsbandets framväxt,
form och betydelse*

Kristina Lundblad

Denna typ av böcker riktar sig endast till masspubliken och den måste man intressera lika mycket för bandet som för det litterära verkets natur.

Émile Bosquet, 1894

Alla böcker vi köper idag har förlagsband, det vill säga bokband eller omslag som förläggaren har ombesörjt. Förlagsbandet är en modern företeelse, i Sverige slog det igenom under 1870-talet som en följd av, men också som något som bidrog till, de förändringar bokmarknaden, handeln och den materiella kulturen genomgick i samband med industrialiseringen och konsumtionssamhällets framväxt.¹ Med förlagsbandet blev en boks inlaga och band en definitiv enhet. Idag skulle man bli mycket förvånad om man fick betala en summa för inlagan och en för bandet, för att inte tala om hur överraskande det vore att bara få själva textblocket, antingen som en hög osammanhängande vikta tryckark eller enkelt sammanhäftade och omsvepta av ett skyddspapper utan text och bilder. Men innan förläggarna övertog uppgiften att förse sina utgåvor med band av ett eller annat slag, var det just så många böcker såldes och köptes. Den häftade boken förändrades under 1800-talet och kom efterhand att i allt högre grad fungera som en permanent form, men länge var den i stor utsträckning en interimform, ett distributionsband avsett att skydda inlagan på vägen från förläggaren via bokhandeln till köparen, vilken fick ta boken till en bokbindare om han eller hon ville ha den inbunden. Bandet blev då ett så kallat privatband. Ibland förekom det att bokhandlaren lät binda in ett antal exemplar av en titel för att kunna erbjuda sina kunder inbundna böcker. I den terminologi som betecknar vem som beställt ett bokband kallas dessa band för handelsband. Termerna privatband, handelsband och förlagsband säger ingenting om hur banden ser ut utan definierar endast på vems initiativ och bekostnad ett bokband producerats, en faktor som emellertid kan ge väsentliga ledtrådar till den samhällsstruktur och kultur i vilken ett bokband tillkommit.

Denna artikel handlar om hur utseendet på boken – en av Västerlandets mest laddade artefakter – genomgår en radikal förändring i och med

modernitetens inträde under 1800-talet samt hur bokbandens nya formgivning kan förstås som något som på en och samma gång var en följd av och en bidragande orsak till den nya samhällskultur som höll på att växa fram.² I centrum för undersökningen står dekorerade klotband, en bandtyp som blev mycket populär under 1800-talet och som i hög grad bidrog till förlagsbandets genomslag. I klotbandet kombinerades ett relativt lågt pris med en attraktiv form. Tekniskt sett var klotbandet ett resultat av att bokbinderiet industrialiserades vilket medförde att band för första gången i historien kunde massproduceras. I artikeln diskuteras hur böckers utseende speglar sociala och kulturella strukturer varvid jämförelser med förindustriell bandpraktik och bandformgivning görs i syfte att belysa några viktiga skillnader.

Det vore fullständigt otänkbart att exempelvis Liza Marklunds *Sprängaren* och Jan Guillous *Vägen till Jerusalem*, två romaner som var populära på slutet av 1990-talet, skulle ges ut i böcker med identiskt lika omslag. Hur skulle vi då kunna skilja dem åt? Hur skulle köparen med smak för medeltida dramatik kunna attraheras av ett omslag som dög lika bra till en historia om en kvinnlig journalist i det sena 1900-talets Stockholm? Och hur skulle den höga pulsen, livet på redaktionen och storstadens smutsiga intriger kunna förkroppsligas i en bandformgivning som också passade Guillous förmoderna hjältar och den obevekliga kamp mellan gott och ont som utkämpas mellan pärmarna i Arn-böckerna?

För dagens bokköpare är det titelspecifika bandet, som jag valt att kalla det band eller omslag som är designat för en specifik titel, en så självklar realitet att de flesta sannolikt inte ens reflekterar över det. Det gör däremot förlagens marknadspersonal och formgivare. Bokband, omslag och skyddsomslag – och idag är det vanligen det lösa skyddsomslaget och inte den hårda pärmen som bär bilder och dekor – är frågor som förlagen ofta lägger ner stora ansträngningar och mycket pengar på, eftersom man vet att bokens utseende spelar en oerhört viktig roll för dess kommersiella framgång.³ Det titelspecifika bandet är intimt förknippat med förlagsbandets genomslag och har sitt ursprung i 1800-talet.

Även om vi som konsumenter i allmänhet inte funderar så mycket på det titelspecifika bandet som företeelse, vägleds vi och påverkas i hög grad av hur böcker ser ut. Bokens utseende signalerar det litterära innehållets genretillhörighet och stil, det är ett reagensmedel för våra egna föreställningar om vilken typ av människa och läsare vi är. Är vi ute efter samtida, språkexperimentell poesi behöver vi inte ens läsa titlarna på travarna av bestsellers som ligger väl tillgängliga i bokhandelns främre regioner, det räcker att kasta ett öga på omslagen för att konstatera att det är något annat. Ja, det räcker till och med att notera böckernas placering och exemplarens

antal för att förstå att det inte rör sig om de titlar vi söker.⁴ Vi får leta vidare efter volymer som sannolikt har en mer så kallad sparsmakad formgivning, som troligen har mjuka band av matt papper, saknar bilder och har titeluppgifterna satta med något strikt typsnitt.

De flesta litteraturgenrer och deras undergrupper har alltså sina egna band- och omslagsstilar, sin egen visuella diskurs med vars hjälp vi orienterar oss, identifierar oss och träffar våra val som konsumenter och läsare.⁵ Empiriska studier där försökspersoner fått genrebestämma en uppsättning böcker har visat att de flesta utan problem snabbt kan klassificera merparten av bokomslagen korrekt.⁶ Det gäller inte endast skillnaderna mellan grova genreindelningar som skönlitteratur, handböcker och uppslagsverk, utan även olikheter mellan det stora antalet subgenrer varje genre rymmer och nyanser mellan olika inriktningar bland dessa. Det titelspecifika förhåller sig i allt högre grad även till den tilltänkte läsarens profil och sedan några decennier tillbaka vore det nästan riktigare att tala om målgrupps-specifika band än titelspecifika. Ett exempel på målgruppsinriktningen är hur förlaget Bloomsbury genast tog fram ”vuxna” omslag till Harry Potter-böckerna då det stod klart att det inte endast var barn och ungdomar som läste dem. Andra förlag har sedan följt efter och en försäljningsmässigt fördel, förutom spridning till fler målgrupper, är att samma titel hamnar på flera olika hyllor i bokhandeln, något som för övrigt visar att det är böcker och inte litteratur bokhandeln säljer, vilket ju också framgår av beteckningen bokhandel.⁷

Som Michele Moyland och Lane Stiles påpekar i förordet till antologin *Reading books*, är det *böckerna* och inte bara deras texter vi läser när vi läser böcker.⁸ Läskunnighet, menar de, omfattar inte endast ”textual competence but material competence, an ability to read the semiotics of the concrete forms that embody, shape, and condition the meanings of texts”.⁹ Det intressanta med Moylands och Stiles tankegång är inte endast att den säger att dokumentet har betydelse för texten/verket (det är det många som säger), utan också att den pekar på den *kompetens* som krävs för att få tillgång till textens och bokens möjliga innebörder. De säger alltså implicit att den betydelse materialiteten och formen bidrar med till den helhet som boken är, varken tillgodogörs av läsaren genom några mystiska processer eller är något som endast är tolkningsbart för forskaren. Kompetens och färdighet är något man genom övning tillägnar sig, och med denna syn på boken, och den materiella kulturen i stort, – att dess former och materialitet producerar mening som människan kan tolka och nå kunskap om – öppnas den på många sätt svåråtkomliga relationen mellan verk och dokument upp för undersökningar av konkreta praktiker och företeelser.¹⁰

Ett par exempel på sådana har jag redan berört ovan, och i det följande ska jag diskutera några aspekter av de fenomen och den process genom vilka svenska bokkonsumenter under perioden från 1800-talets mitt fram

till Första världskriget tillägnade sig böckers och bokbands nya former och funktioner. Det rörde sig om en form av tillvänjningsprocess, en kontinuerlig övning av förmågan att förhålla sig till de nya betingelser som omgärdade den enskilde individens liv, och av förmågan att orientera sig i ett livsrum stätt i snabb omvandling.

”Ett av de mest tydliga dragen, som skiljer den moderna perioden från alla tidigare, är modernitetens extrema dynamik. Den moderna världen är en ’skenande värld’. Inte bara i den meningen att de sociala förändringarna sker snabbare än i tidigare system, utan genom att deras påverkan på existerande sociala praktiker och beteendemönster också är *mer* omfattande och går *djupare*.”¹¹ Anthony Giddens urskiljer här *föränderlighet* som ett centralt särdrag i moderniteten, och förklaringen till denna modernitetens ”extrema dynamik”, kan, menar han, delas in i tre ”huvudelement” varav två är speciellt intressanta för diskussionen om böcker och bokkultur: ”*åtskiljandet av tid och rum*” och ”*reflexiviteten*”.¹² Åtskiljandet av tid och rum återspeglas i förlagsbandspraktiken och det industrialiserade partibokbinderiet. Till skillnad från tidigare praktiker, där tid och rum var ”förbundna *genom* platsens belägenhet”, upplöste förläggarnas övertagande av bokens inbindning relationen mellan bokköpare och bokbindare.¹³ Det andra huvuddraget är reflexiviteten som i korthet kan beskrivas som ”att ständigt göra revideringar mot bakgrund av nya informationer eller kunskaper”. Det är ett drag som kommer till uttryck i modernitetens nya formgivning, föremåls- och bildvärld, och som också gjorde avtryck på klotbanden. Inte minst den nya bildvärlden kan förstås som något som både var en gestaltning och en effekt av den mångfald av förklaringsmodeller som med moderniteten ersatte det tidigare stabila och ensamt härskande ”ontic logos” som Charles Taylor talar om, det vill säga gud som ordnande princip.¹⁴ Jag återkommer till hur detta skifte kan ha haft en betydelse i framväxten av det titelspecifika bandet.

”Inskolningen” i moderniteten omfattade ett komplex av olikartade fenomen i vilket boken endast utgjorde en liten del, men det är väsentligt att påpeka att boken just var en del av en större helhet. ”[A]ll goods carry meaning, but none by itself”, understryker Douglas och Isherwood i sin konsumtionsstudie *The world of goods* och det är just genom att titta på böckerna och bokbanden som beståndsdelar i ett större sammanhang som det, menar jag, går att komma åt något av den betydelse och de effekter de hade.¹⁵ En aspekt var implementeringen av förlagsbandet som fenomen, förändringen av en praktik och ett invariant synsätt på boken och på vem som skulle förse den med ett band. En annan var förlagsklotbandens utseende, deras formgivning och dess betydelser och funktion. Det är de senare frågorna jag kommer att behandla här. Jag kommer att visa hur bokens utsida successivt fick en alltmer specificerad formgivning samt resonera kring hur detta skeende var inbäddat i en större samhälls- och kulturell omvandlingsprocess som bland annat handlade om att

människor skulle lära sig konsten att konsumera och utveckla och träna de färdigheter som ligger däri.

Det titelspecifika bokbandets framväxt

Tillsammans med litograferade kartonnage, pappband och omslag, vanliga inte minst inom barn- och ungdomslitteraturen, var det det dekoretrade förlagsklotbandet som tidigast fick en titelspecifik formgivning. Klotbandet var den bandtyp som expanderade mest under 1800-talets sista decennier, under 1880- och 90-talen kunde mellan 40 och 50 procent av alla titlar som erbjöds i förlagsband fås i klotband.¹⁶

Om man betraktar och jämför ett större urval klotband från 1800-talets mitt fram till Första världskriget kan man ganska enkelt urskilja ett antal övergripande stilar och dekormoden. Inom varje större stilmässig grupp går det vidare att upptäcka undergrupper, vanliga kombinationer av dekorelement samt vilka färger som dominerat själva kloten. De olika stilarna är delvis påverkade av de tekniska förutsättningar som rådde, såsom möjligheten att använda svart eller färger i dekorpressningen, men de är också uttryck för sin tidsperiods kultur i vid bemärkelse.¹⁷ Det gäller även det titelspecifika som fenomen. De tidigaste förlagsklotbanden formgavs vanligen i traditionell anda. Dekoren var inte framtagen för en viss titel utan kunde användas för många olika arbeten men i takt med den moderna konsumtionskulturens framväxt, bokutgivningens ökning och etablerandet av förlagsbandet som normalpraktik blir de titelspecifika bokbanden allt vanligare.

Under klotbandets tidiga skede var odekorerade eller sparsamt blindpressade främre pärmar vanliga. Författarnamn och titel sattes på ryggen, ofta tillsammans med något ornament (fig. 2, se s. 229 där också fig. 3–4 återfinns). Också när man pressförgyllde ett ornament, en kartusch eller en figurativ bild på främre pärmen avstod man vanligen under 1840- och 50-talen från att sätta dit titel och författarnamn (fig. 2). Man följde en månghundraårig bandformgivningstradition där dessa uppgifter i princip aldrig satts på främre pärmen. Under 1860-talet skedde så en viktig förändring: det blev plötsligt mycket vanligt att placera titel och/eller författarnamn på främre pärmen och inte endast på ryggen. Från och med 1870-talet var denna praktik i stort sett allena rådande på förlagsband i klot (fig. 3).

Förklaringen till denna radikala förändring i bokbandets historia står troligen att söka inom det komplex av förskjutningar som ägde rum i samhällskulturen. Införandet av titel och/eller författarnamn på främre pärmen hade, menar jag, att göra med skiftet från hantverkssamhället och privatbandspraktiken till industri- och konsumtionssamhället och förlagsbandspraktiken, en ordning där betydelsen av individualism och unik identitet växte i samma takt som massproduktionen av identiskt lika föremål. Före förlagsbandets genomslag var det på inlagans titelblad man hämtade

uppgifterna om verkets titel och författare.¹⁸ Bokbanden kom vanligen till på den individuella bokenköparens initiativ och hade inte till uppgift att marknadsföra boken – ägarbytet var ju redan genomfört. I takt med att förläggaren själv började låta binda in sina utgåvor, så att den individuella konsumenten förvärvade var inlaga och band i ett, förflyttades uppgifterna om arbetets titel och upphovsman till det som nu utgjorde produktens utsida – bandet. Eller, när det gällde häftade böcker med tryckt omslag, till omslaget. Eftersom estetiken och varuvärldens form och stil visade sig vara av vital betydelse för ekonomin, försågs allt fler pärmar med bilder och dekor. Då var det strategiskt riktigt att låta den för bokens attraktionskraft så viktiga främre pärmen också bli bärare av den praktiska, särskiljande information som uppgifterna om verkets titel och författare är.

Uppgiften om författarens namn fyller olika funktioner beroende på om den placerats på titelsidan eller på bokens band menar Gerard Genette: "On the titlepage the name is printed modestly and, so to speak, legally, and generally less conspicuously than the title. On the cover the name may be printed in varying sizes, depending on the author's reputation".¹⁹ När författarnamnet placerades på bokens utsida, på bokbandet, utvidgades dess funktion till att inte blott utgöra ett stycke informativ text utan till att också fungera som symbolisk markör genom att, som Genette påpekar, låta namnet ta större plats på pärmen ju mer känd författaren var.²⁰ Den estetiska funktion författarnamnet har såsom typografiskt inslag på pärmen säger Genette däremot inte så mycket om. Det är en viktig funktion och inte minst påtaglig när mer fantasifulla eller experimentella bokstavsformer användes, vilket var fallet på många klotband från 1880-talet och framåt. Genette fördjupar sig heller inte i namnplaceringens historia, men förklarar att titel eller författarnamn nästan aldrig angavs, överhuvudtaget, före 1475–1480 och att det tryckta pappersomslaget dyker upp på 1800-talet. Ett av de tidigaste exemplen på tryckta omslag i fransk utgivning skall ha varit Baudouins utgåva av Voltaires *Œuvres complètes* 1825.²¹

Vad det gäller tidigare epokers handelsband, de band som bokhandlarna ibland beställde till böcker de sålde, kan man kanske nu invända att den främre pärmen var viktig också för deras attraktionskraft på marknaden. Det skulle alltså inte ha varit något nytt för förlagsbandet och därför inte kunna betraktas som ett skäl till varför det skulle ha varit strategiskt riktigt, som jag skriver ovan, att placera titel och författarnamn på bandets framsida. Naturligtvis var den främre pärmen viktig för handelsbanden, men handelsbandet var en materiell yttring av en kultur genomsyrad av andra lagar än de som skulle styra den modernitet som kom med industrialiseringen, kapitalismen och konsumtionskulturen. I den förindustriella kulturen hade bokens band, och i synnerhet främre pärmen, inte den funktion det skulle få med förlagsbanden, något som bland annat speglas just i det faktum att man endast mycket sällan satte titel och författarnamn på främre pärmen före förlagsbandets genomslag.²²

Av bokhandelsannonser från sent 1700-tal och från 1800-talets första hälft framgår det att handelsband, de band som bokens återförsäljare ombesörjde, ofta erbjöds som ett frivilligt tillval.²³ Man beställde inbindningen av bokhandlaren, och fick hämta sin inbundna bok när bokbindaren var färdig med sitt arbete. När böcker såldes färdigbundna direkt, betalade man extra för bandet, vilket tyder på att bandet betraktades som en tillkommande, från inlagan separerad del av boken.²⁴ Idag skulle det, som jag påpekade inledningsvis, verka mycket märkligt om man fick betala en definierad summa för inlagan och en för bandet. Skillnaderna i praktik visar hur synen på böcker – inlaga och band – förändrats. De böcker som under förlagsbandets etableringsfas erbjöds i flera olika utföranden kan betraktas som ett övergångsfenomen. Här var priset för bandet inbakat i bokens pris, men man kunde välja om man ville köpa boken häftad eller bunden.²⁵

Jag vill mena att handelsbandet i hög grad kan betraktas som ett privatband producerat via ombud och i större skala och det finns anledning att tro att mycket av handelsbandets attraktionskraft låg i dess likhet med privatbandet. Om de sätt på vilka bandet beställdes i stor utsträckning liknar rutinerna för privatband – köparen hade ofta direkt eller indirekt kontakt med bokbindaren²⁶ – finns det även ett påtagligt konceptuellt släktskap mellan handelsband och privatband när det gäller formgivningen. Som nämnts var det före förlagsbandets etablering ovanligt att titel och författarnamn placerades på bokens främre pärm. De texter som ibland förekom på de främre pärmar till påkostade privatband bestod istället ofta av ägarens vapen med motto, ägarens namn eller en dedikation (fig. 1).²⁷ Texterna på främre pärmen refererade alltså oftast till den privata bokägaren. De pekade inte på författaren, förläggaren eller verket, de hänvisade inte läsaren utåt, mot den externa värld som boken och verket skulle förmedla, utan, så att säga, inåt, mot bokens ägare själv. De konfirmerade en etablerad position eller ordning. Det kan också sägas gälla i många av de fall då titeln faktiskt angavs. Det var nämligen vanligt att bokband som inneslöt bibeln försågs med titeluppgift och det kunde även förekomma hänvisningar till gud på psalmbokband och andra böcker med religiöst innehåll. Innan det med förlagsbandets genomslag blev norm att främre pärmen försågs med text – författarnamn och titel – hade de texter som ibland förekom på band alltså funktionen av att bekräfta en rådande ordning; finare privat- och handelsband som försetts med ägarens namn, vapen eller liknande fungerade som en bekräftelse på ägarens samhällliga position (på samma sätt som praktfullt utstyrda kyrkobiblar bekräftade kyrkans och religionens ställning) och texten *Biblia/Den heliga skrift* eller andra varianter, den universalistiska ordningen där gud var den ordnande principen.²⁸

Flera exempel på detta får man i Jan Storm van Leeuwens artikel ”Bookbindings. Their depictions, their owners and their contents” där han dis-

kuterar ett antal bokband som ”porträtterats” tillsammans med sina ägare i nederländskt måleri från 1400- och 1600-talen. van Leeuwen sammanfattar sin studie med att konstatera att ”the bindings themselves reflect the ideas and wishes of their first owners”.²⁹ Dessa idéer och önskningar handlar i samtliga fall han tar upp om att personen, genom att porträtteras tillsammans med en viss bok, vill visa på fromhet, det äktenskapligaståndet eller på tillhörigheten till en bestämd samhällsklass.³⁰ Prästhustrun Sara Hessix, exempelvis, håller i sitt porträtt upp bibeln mot betraktaren ”as if to stress the value of the Bible with Psalms and the Calvinist Song-book”, och för att framhålla sin egen fromhet får man förmoda.

Förhållandet att dekorerade och textförsedda främre pärmar på privat- och handelsband reflekterar den sociokulturella strukturen i samhället tycks intressant nog gälla även för allmogens böcker. De folkliga fästmansbanden, till exempel, tjänade som en symbol för förlovingen mellan man och kvinna under den kristna kyrkans egid – det vill säga som ett slags insegel på en uppnådd, social ställning.³¹ Att föremål speglar givna sociala hierarkier är utmärkande för epoker med ”strong social stratification”, menar Daniel Miller. När en sådan samhällsstruktur sedan bryts ner, vilket sker med modernitetens inträde, kan föremål istället övergå från att fungera som ”relatively static symbols to being more constitutive of social status”.³² Detta är just vad som sker inom bokbandens värld i samband med skiftet från privat- och handelsbandspraktiken till förlagsbandspraktiken.

Inga avgörande kulturella förändringar sker över en natt, och verkligheten var naturligtvis något mer nyanserad än vad som framgår av mitt resonemang. Många handelsband hade en utpräglad praktisk karaktär och skulle förenkla hanteringen av studielitteratur och liknande. Det centrala syftet med min diskussion är dock att problematisera vilka mekanismerna och drivkrafterna varit inom historiens skilda bandpraktiker, och att analysera orsakerna bakom några så påfallande drag hos privat- respektive handelsbandet som den dominerande avsaknaden av text på främre pärmen samt bandets centripetala verkningsfält: att de texter som ibland fanns på främre pärmen pekade mot ägaren och hans eller hennes status och ställning, alternativt guds allmakt snarare än att, som senare hos förlagsbanden, ha en centrifugal effekt och peka utåt, mot romanens fiktiva världar, vetenskapernas och geografins universa eller den egna fantasins inre bilder sådana de genererades av bokbandets bildinnehåll. Om många handelsband och privatband genom sin dekor och främre pärmens eventuella textinslag skulle fungera som ett kvitto på en redan uppnådd status eller etablerad ordning, blev förlagsbandens uppgift snarare att tjäna marknadsföringen och de individualiserande processer som skulle komma att utgöra något av kärnan i konsumtionskulturen.

Praktiken att placera titel och författarnamn på pärmen, och inte enbart på ryggen, speglar bandets inträde i konsumtionskulturen, i den kapitalistiska ordning där varumärke, förpackning och handelsvarans partiku-

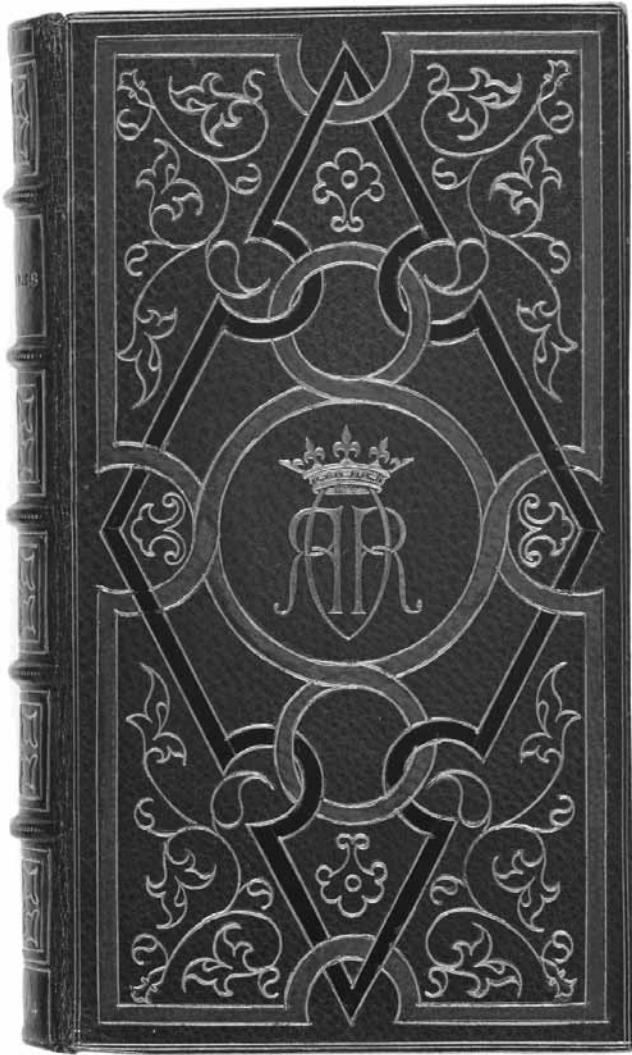

Fig 1. Grolierband med monogram. Hellskinnband i så kallad grolierstil med den förste ägarens, hertigen av Chartres, monogram på främre pärmen. M. Val. Martialis. *Ex museo Petri Scriverii*. Amstelodami, typis Danielis Elzevierii. A° 1664. Universitetsbiblioteket, Lunds universitet, Sten Bromans elzeviersamling, nr 422. Foto: UB-Media (Bengt Melliander).

laritet i förhållande till andra varor utgör grundläggande villkor för marknadens funktionalitet. Att förlagsbandet etableras under samma period som minutförpackningar inom andra områden är sålunda följdriktigt. Den yta som tidigare varit odekorerad eller försedd med ornament eller figurativa motiv av skilda slag blev med den kompletterande texten en annons, ett slags etikett som meddelade förpackningens innehåll och producenternas namn samt gav en vink om vilken målgrupp varan lämpade sig för.

Att författarnamn och titel hamnar på främre pärmen innebär dock inte att bandet blivit titelspecifikt. För det krävs det att motivet eller dekoren som pryder bandet skall vara framtagen just för den aktuella titeln. I klotband från 1850–1870-talen kan man följa det titelspecifika bandets framväxt. Det vanligast förekommande hos de tidigaste klotbanden är, som nämnts, att främre pärmen har en allmän ornamental dekor, blindpressad eller pressförgylld, men att den saknar titel- och författaruppgift (fig. 2 och 3). På sextioalet börjar dessa dekorer kombineras med uppgifter om arbetet, men fortfarande är pärmdekoren för det mesta av allmän karaktär och kan användas för alla möjliga titlar vilket också sker (fig. 4). Från dessa decennier finns det även exempel på band som har specialgjord pärmdekor men saknar titel eller författarnamn på främre pärmen (fig. 5). Så, under 1870-talet, även om det finns enstaka tidigare exempel, börjar det specialgjorda, titelanpassade motivet föras samman med titelns och/eller författarnamnets placering på pärmen (fig. 6).

Sammanförandet av ett titelanpassat motiv och uppgifter om författare och/eller titel ägde rum samtidigt som andelen förlagsband ökade så radikalt att närmare hälften av de utgivna titlarna lämnades ut på marknaden i förlagsband.³³ Det var alltså först under 1870-talet, när förlagsbandet fick sitt verkliga genombrott, som formgivningen av bandet började utföras med speciell hänsyn till den titel det skulle omsluta. Med kombinationen av bild och text hade bokbandet genomgått ett slags kulturell lägesförändring. Om utformningen på tidigare epokers dekorerade pärmar främst skulle verka i det privata biblioteket, hade fokus nu splittrats och en förskjutning mot det offentliga rummets publika kraftfält satts igång. Förlagsbandet var en konsekvens av den framväxande, nya ekonomiska ordningen och det var därför nödvändigt att dess utformning nådde full verkan där denna ordning skapades och manifesterades. För böckernas vidkommande var detta i bokhandeln, i skyltfönstret, i annonsen och i förlagskatalogen.³⁴ Boken vände där sin pärm mot betraktaren och på en gång lockande med sin pärmdekor och informativ med sina uppgifter om innehållet intog denna litteraturens nya förpackning sin plats i den växande mängden av konsumtionsprodukter formgivna i skärningspunkten mellan massproduktion och det partikuläras tilltagande betydelse.

Samtidigt som det blev allt viktigare att banden till de enskilda titlarna var specifika och skiljde sig från banden till andra titlar, kom allt fler böcker i förlagsband. Samtidigt som bandet var en *massstillverkad* produkt hade det till uppgift att kommunicera den specifika titelns *unika* karaktär. Dessutom skulle det tilltala så många potentiella köpare som möjligt och på samma gång tillfredsställa var och ens individuella smak och behov.³⁵ Det hela var ett spel mellan olikhet och sammahet, en fråga om massindividualism, om konsten att massproducera det unika. Det förhållande att en stor mängd identiskt lika föremål producerades och att dessa föremål av olika skäl behövde en formgivning som gjorde dem skiljaktiga, men

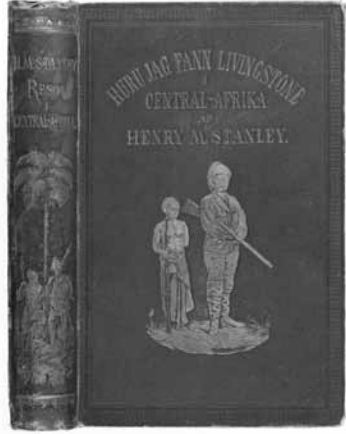
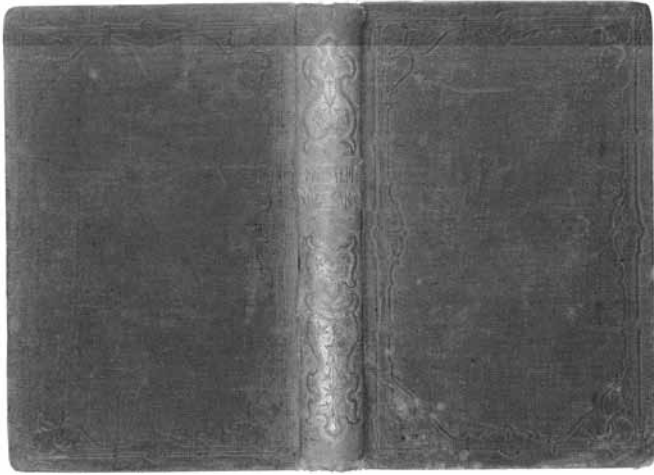

Fig. 2–6 illustrerar utvecklingen mot det titelspecifika bandet. Stanleys *Huru jag fann Livingstone i Central-Afrika* utgavs 1873, övriga band är från 1860-talet. Fig. 5 visar bandet till John Liliehööks *Tvenne år bland zouaverna* (1861) och är prytt av en bild på en zouave.

som samtidigt var speciell och förankrade dem i en gångbar diskurs som gjorde att de kunde tilltala en mängd människor, vilka på motsvarande sätt hade behov av att samtidigt vara unika och känna tillhörighet, detta förhållande gällde en lång rad produkter. Jag betecknar fenomenet med begreppet massindividualism och avser med det en individualistisk strävan som delas av många och som omsätts med samma förtecken, en strävan som formgivningen i den framväxande konsumtionskulturen syftade till att möta och uppfylla.³⁶

Massindividualismen och spelet mellan olikhet och sammahet är centrala i den moderna konsumtionskulturen och kan antas svara både mot de behov spänningen mellan massamhälle och individ reser och mot det ekonomiska systemets behov av att stimulera konsumtion. Ett mycket konkret exempel på olikhets-sammahetsspelet, från en annan massmediefär än bokens, är att många tidskrifter under 1800-talets senare decennier övergick från att ha samma omslag för varje nummer till att låta varje nytt nummer få en ny omslagsbild. Tidskriftens huvud var detsamma för alla nummer, men i övrigt varierades förstasidornas utformning. Richard Ohmann, från vars bok *Selling culture* jag hämtat exemplet, menar att detta signalerade "the contradictory fusion of novelty and sameness which has since been crucial to the ideological subtext of magazines, and of mass culture in general".³⁷ "Fusionen" var ett slags balansgång mellan igenkänning och förnyelse, och jämförbar med variationerna av en stil eller ett mode inom bokband, möbler, kläder eller andra varugrupper.

Skärningspunkten mellan massproduktion och det partikuläras tilltagande betydelse materialiserades på ett konkret produktionstekniskt plan i de graverade plattor som användes för pressningen av klotbandens dekor. En under perioden 1870–1885 omtyckt modell av bandformgivning var den där en allmänt hållen ornamentala inramning kunde kombineras med mindre och för titeln specialkomponerade motiv. Man lämnade helt enkelt utrymme inte bara för titel och författarnamn, utan också för ett författarporträtt eller en bild med anknytning till bokens innehåll. På detta sätt kunde produktionen effektiviseras och en bokserie- eller förlagsstil etableras samtidigt som banden till de enskilda titlarna individualiserades genom ett porträtt eller annat motiv.³⁸

Detta visar att också en sådan sak som en specifik teknisk praktik kan återspegla ett fenomen som är i omlopp på ett mycket högre samhällsligt plan. Massindividualismen och spelet mellan olikhet och sammahet var inte endast något som omsattes inom den grafiska produktionens värld eller i varuvärlden i stort. Successivt höll det på att omforma den västerländska människan och hennes självuppfattning. Sociologen Georg Simmel, som var ett samtida vittne till denna process, fångar i följande passus mycket av dess komplexitet:

å ena sidan är individen endast en del av en helhet, endast en medlem av en högre enhet, å den andra görs det anspråk på att samma individ i sig själv är en helhet och en enhet. [---] Precis som uppenbarelsen av saker och ting på utställningen [industriutställningen i Berlin 1896] genomgår en estetisk exploatering genom samspelet dem emellan och genom att de flyttas hit och dit, tillåter de korresponderande mönstren i samhället att man använder dem etiskt³⁹

Konsumtionssamhället, kapitalismen och demokratin präglades enligt denna syn av liknande strukturer. Massindividualismen och relationen mellan medborgarens rättigheter och skyldigheter var besläktade. Kvinnan, exempelvis, var i ena stunden en människa utan rösträtt, i andra stunden var hon som moder och ansvarig för hushållet och barnens uppfostran en viktig gestalt i nationen och strax därpå uppmanades hon i annonser och affischer att odla sin behagfullhet och genom användandet av ett eller annat kosmetologiskt preparat transformeras till en attraktionskraft på den mondäna erotikens spelplan. De oskrivna krav som moderniteten ställde på varuvärlden, på medierna och nöjesvärlden liknade kraven som den moderna människan skulle försöka leva upp till: Att ha en tydlig identitet men samtidigt vara flexibel och ständigt förnyas; att vara unik men samtidigt tillhöra en definierad grupp.

Under 1880-talet lämnades efterhand den ovan nämnda kombinationsmodellen där ornamentala plattor som kunde användas för olika titlar parades ihop med mindre, titelspecifika motiv. Bruket av ornamentik var på väg att ge vika för bilden. Människan, den unika individen, blev banddekorens viktigaste motiv och känslan av närvaro fick allt större betydelse. Dessa tendenser blev successivt starkare framåt sekelskiftet. Porträtt på författaren fortsatte att förekomma, men det var framför allt andra figurer som blev viktiga, sådana läsaren kunde förknippa med berättelsen eller med sig själv, med sina föreställningar om världen och livet sådant det borde levas eller sådant det kunde utspelas i Afrika, Paris och på andra platser. Det var gestalter framstagna ut bokens berättelse, ur fantasin eller historien; det var fiktiva figurer eller historiska och det var gestalter som förkroppsligade särskildheter såsom boulevardernas caféliv, resandets äventyrlighet, de historiska massupprorens blodiga hämnd eller läsandets drömska tillstånd (fig. 7 och 8). Med dessa titelspecifika band kom inte endast bokens innehåll att ges en konkret gestalt, de gav också betraktaren en uppsättning bilder vilka man kunde förhålla sig till och använda för sin egen produktion av uppfattningar, kunskap, fördomar och visioner, och för att skapa sig en bild av sig själv som en del av världen, på ett helt annat sätt än man kunnat med blomsterornament och meanderbårder.

Framåt sekelskiftet hade banddesignen närmast antagit affischens stil och formspråk. Tekniken att pressa dekor i olika färger var fullt utvecklad och pärmen användes som vilken bildbärande yta som helst. Det visar att formgivningen av band var samstämmig med utvecklingen av andra kom-

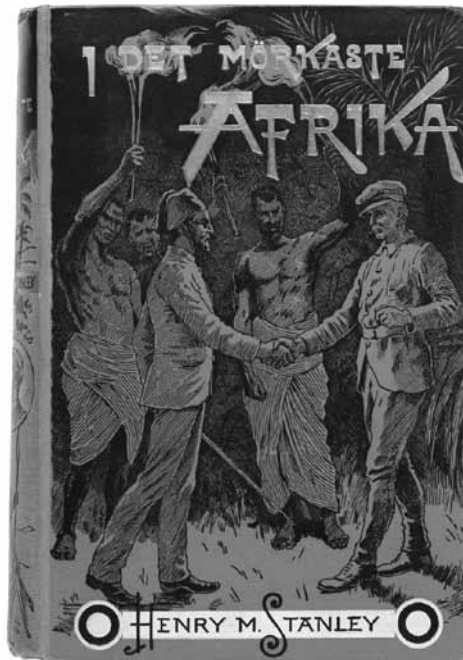
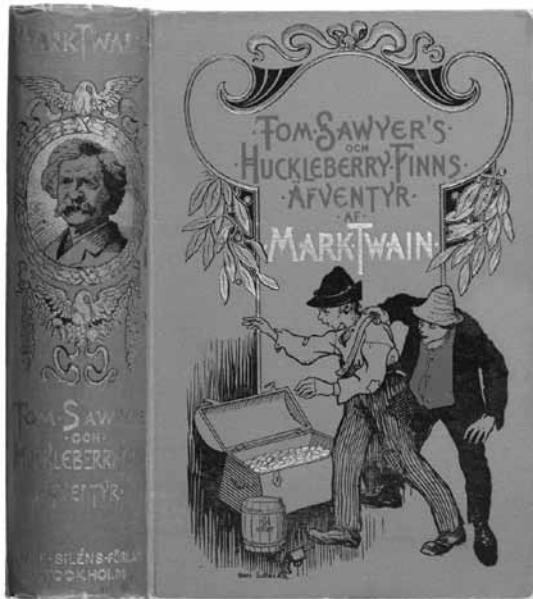

Fig. 7 och 8. Från 1880-talet och fram till åren runt sekelskiftet blev den figurativa bilden allt mer dominerande på klotbandens pärmar. Berättelse tog med detta sin början redan på bokens utsida och bandens formgivning omsatte en rad fenomen karaktäristiska för moderniteten. Mark Twainutgåva från Wilh. Siléns Förlag 1898 och Stanleyutgåva från Norstedts & Söners Förlag 1890.

mersiella, grafiska produkter. Precis som de pressförgyllda figurativa motiv som tog över efter ornamentiken var besläktade med annonsvärldens och etiketternas xylografier, liknade sekelskiftets färgpressade klotpärmar tidens kromolitografiska affischer och förpackningar för matvaror och kemitekniska produkter.⁴⁰

Bokbandet är ett slags förpackning och på förpackningar är det viktigt att tillverkarens namn framgår. Författaren har ju en väsentlig betydelse för verkets tillkomst och hans eller hennes namn hade länge funnits på bokband, först på ryggen och sedan allt oftare även på främre pärmen. Men förläggaren, bokens producent, dröjde med att utnyttja den reklamplats bokbandet erbjöd. Även om det förekommer tidigare exempel är det först från omkring 1880-talets mitt som det börjar bli vanligt att förläggaren sätter ut sitt namn på klotbanden. Platsen varierar, det kan vara på främre pärmen eller på ryggen, men även på bakre pärmen och då vanligen i form av ett blindpressat monogram.⁴¹ Under 1890-talet etableras praktiken och efter sekelskiftet är det relativt ovanligt med band utan förlagsnamn. Förlagsnamnen, och i synnerhet monogrammen, hade ofta karaktären av logotyp, eller varumärke som det vanligen kallades, och de kunde ibland innefatta ett bildmotiv.⁴² Som Karin Sundén visat var det vid samma tid, 1800-talets slut, som förlagen började placera sina logotyper, eller förlagsemlen, på inlagans titelsida.⁴³

Boktryckarmärken har funnits sedan sent 1400-tal men att placera förlagets namn på bokbandet är en praktik som betingas av förlagsband och det dröjer ett tag innan det blir vanligt.⁴⁴ Att det i Sverige börjar etableras efter 1880-talets mitt hade sannolikt att göra med den varumärkeslag som instiftades 1884.⁴⁵ Genom denna tillerkändes varumärket en viktig ekonomisk betydelse och det erhöll legalt skydd. Därmed legitimerades det på ett ideologiskt plan. Marknadsföring var ett nytt område som professionaliserades och reklam en diskurs som höll på att etablera sig som en viktig röst i den kulturella polyfonin. Det är vid denna tid, menar Lena Johannesson, ”som man för första gången systematiserar psykologiska aspekter på reklamprodukternas utseende och funktion”.⁴⁶ Till dessa psykologiska aspekter hörde utan tvivel det massindividualistiskt präglade spelet mellan olikhet och sammahet. I takt med att utbudet av massproducerade varor växte, ökade behovet av distinktioner, särskiljande kvaliteter som samtidigt hade funktionen att vara enande och skapa gemenskaper – av varor, stilar, symboliska innebörder och användare.⁴⁷

Efter sekelskiftet började den rika bildvärld som vuxit fram på klotbanden att tona ut. Ornamentiken kom tillbaka, men nu i ny tappning. Jugendrörelsens formspråk gjorde avtryck på klotbanden och dess förkärlek för kartuschen, den ornamentala inramningen, kom väl till pass i bandformgivning där ju detta arrangemang hade en lång tradition (fig. 9). Att de färgpressade, affischliknande bilderna blev allt ovanligare berodde dock inte bara på modets fluktuationer utan också på ökad konkur-

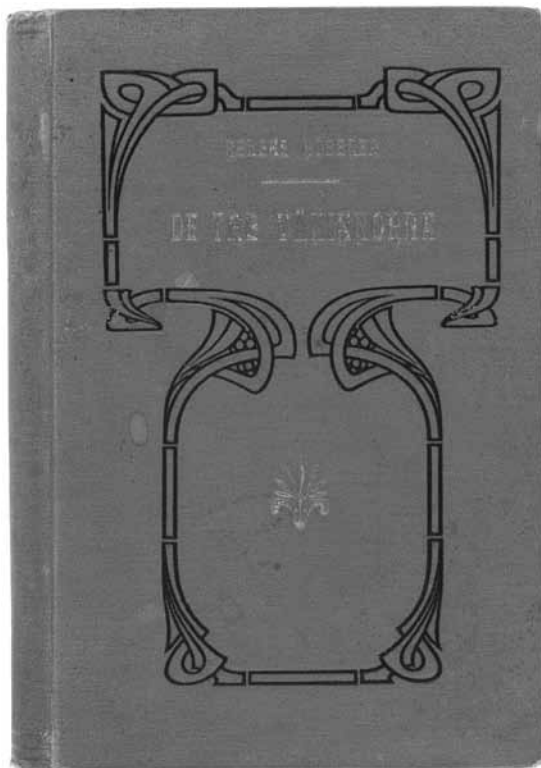

Fig. 9. Krav på billigare produktion samspelade med nya stilideal i den återgång till en renodlat ornamentala dekor som gjorde sig gällande inom formgivningen av klotband under tidigt 1900-tal. *De tre vännorna* är tryckt 1906.

rens och krav på billigare produktion. Det var nämligen inte så att den föreställande bilden försvann, den flyttade bara till ett annat segment av utgivningen, nämligen billighetsutgivningen av böcker i pappersomslagsband. Med bildens försvinnande från klotbanden var bandets titelspecifika karaktär borta, något som eventuellt missgynnade böckernas säljbarhet. Klotbanden förlorade successivt mark, pappersbanden tog över och, senare, skyddsomslagen.

Förlagsbandet var inte, som vissa hävdade, "en ekonomisk börda för förläggaren" utan snarare den form som den moderna förläggarens produkter med nödvändighet måste ta sig i den nya samhällskultur som växte fram under 1800-talets slut.⁴⁸ Förlagsbandet, i synnerhet det dekorerade, var förläggarens inträdesbiljett till konsumtionsamhället. För konsumenten var det, bland annat, ett föremål vars utformning och successiva förändringar bidrog till uppövandet av den läskunnighet Moyland och Styles talar om, en färdighet som handlade om att kunna tolka och avkoda den materiella och visuella världens betydelser.

Summary

Bookbindings, society and material culture. The modern publishers' binding, form, function and meaning. By Kristina Lundblad. This article explores the development of modern publishers' binding and its historical context with special regard to Swedish clothbindings. Early clothbindings often lacked decoration or were blind blocked. Typically, the name of the author and the title were placed on the spine, often together with some kind of ornament. Even when decorated with ornaments and pictures, during the 1840's and 50's the upper cover (or "front cover") was normally left without title information. This was in line with a long tradition of binding design in which this kind of information was in principle never displayed on the upper cover. An important change came about in the 1860's when it suddenly became common practice to place the title and/or the author's name on the upper cover as well as on the spine. This became the prevailing practice on publishers' cloth from the 1870's onwards.

The reason for this radical shift in the history of bookbindings is to be found within the complex changes that occurred in society. The introduction of title and author's name on the upper cover should be seen in the light of the general development from craft society (with private bindings) to industrial- and consumer society (with publishers' bindings), whereof the significance of individualism and a unique identity increased at the same rate as the mass production of identical objects. Prior to the breakthrough of publishers' bindings, information about title and author were commonly found on the title page. Bindings were normally commissioned by the individual book buyer and were not designed to market the book, since it had already been purchased. Texts that were sometimes to be found on the upper cover of private bindings and trade bindings rather functioned as a confirmation of the predominant order. Exclusive private bindings and trade bindings, including the owners name and arms, confirmed the social position of their owner in the same way that magnificently finished church bibles confirmed the status of the church and religion. The shift from mono-ontology to the more pluralistic order of modernity is here discussed in the light of Charles Taylor's and Anthony Giddens' views on modernity.

As publishers began to have their editions bound in a manner that presented the individual buyer with a ready-bound book, information concerning title and author were now moved to the exterior part of the product, the binding. Since aesthetics and the form and style of goods proved to be of economic importance, more and more covers were furnished with pictures and other elements of decoration. It became strategically correct to let the upper cover, which had become so essential for the attraction of the book, convey the practical and distinctive information regarding the title and the author of the work.

Noter

1. Det finns tidiga exempel, från 1400-talet och framåt, på att förläggare, i synnerhet i viktiga handelscentra som Venedig, Amsterdam och London, låtit binda in delar av sina upplagor eller att syndikat av förläggare och bokhandlare gick samman om en utgåva och tillsammans anlidade en bokbindare. Praktiken var heterogen och de enskilda exemplaren i en upplaga förekom vanligen i en mängd olika band. Se Stuart Bennett: *Trade book-binding in the British Isles 1660–1800* (New Castle, Del., & London, 2004). När jag använder termen förlagsband avser jag ett band som producerats i parti för hela eller stora delar av en upplaga, som ingår i bokens pris, som beställts av bokens förläggare och som suttit på boken från det att förläggaren lämnade ut den på marknaden.

2. Artikeln är en bearbetad version av kapitel 4 i Kristina Lundblad: *Om betydelsen av böckers utseende. Det svenska förlagsbandets framväxt och etablering under perioden 1840–1914 med särskild hänsyn till dekorerade klotband. En studie av bokbandens formgivning, teknik och relation till frågor om modernitet och materiell kultur* (Malmö, 2010).

3. Se exempelvis Angus Phillips: "How books are positioned in the market. Reading the cover" i Nicole Matthews & Nickianne Moody (red.): *Judging a book by its cover* (Aldershot 2007), 19–31 och Cat Yampbell: "Judging a book by its cover. Publishing trends in young adult literature" i *The lion and the unicorn*, 29:3 (2005), 348–372.

4. Jämför Nickianne Moody: "Empirical studies of the bookshop. Context and participant observation in the study of the selling and marketing of science fiction and fantasy" i *Judging a book by its cover*, 43–63 och Michele Moyland & Lane Stiles: "Introduction" i Michele Moyland & Lane Stiles (red.): *Reading books. Essays on the material text and literature in America* (Massachusetts, 1996), 1.

5. Allan Felix, huvudpersonen i Woody Allans film *Play it again Sam*, illustrerar detta slags identifikation på ett utomordentligt tydligt sätt. Se scenen där Felix förbereder lägenheten för ett besök av sin date Sharon. *Play it again Sam*, regi Herbert Ross, manus Woody Allen (Rollins-Joffe Productions/AP-JAC Productions/Paramount Pictures 1972).

Det är belysande att många beslut om hur bokomslag ska se ut idag tar hänsyn till sådant som att individerna i målgruppen ska känna sig bekväma med att synas med boken ifråga på allmän plats såsom bussar och tåg. Se Phillips: "How books are positioned", 30.

6. Ronald A. M. P. Piers & Mia J. W. Stokmans: "Genre categorization and its effect on preference for fiction books" i *Empirical studies of the arts* 18:2 (2000), 159–166. Jämför D. F. McKenzie: "'What's past is prologue'. The Bibliographical Society and history of the book" i Peter D. McDonald & Michael F. Suarez (red.): *Making meaning. Printers of the mind and other essays* (Amherst & Boston, 2002), 259–262.

7. Phillips: "How books are positioned", 22.

8. Något som antologins kongeniala titel låter förstå om man bara begrundar den. Denna innebörd av titeln kan få en att reflektera över det ur bibliografisk synvinkel allmänt förvirrade bruket av ordet "bok", en förvirring som kanske avslöjar dokumentens inflytande på de verk som väl egentligen åsyftas när folk exempelvis säger att de nyligen läst "en helt underbar bok".

9. Moyland & Stiles: *Reading books*, 2. Innebörden tangerar det Roger Chartier åsyftar när han säger att: "The significance, or better yet, the historically and socially distinct significations, of a text, whatever they may be, are inseparable from the material conditions and physical forms that make the text available to readers". Roger Chartier: *Forms and meanings* (Pennsylvania 1995), 22.

10. Jämför med Mary Douglas & Baron Isherwood: *The world of goods. Towards an anthropology of consumption* (London & New York, 1996 [1979]), 48f.

11. Anthony Giddens: *Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken*, övers. Sten Andersson (Göteborg, 2005 [1991]), 25f. Begreppet "modernitet" kan, skriver Giddens "grovt sett tolkas som liktydigt med 'den industrialiserade världen', så länge man är införstådd med att industrialism inte är dess enda institutionella dimension" (24).

12. Giddens: *Modernitet och självidentitet*, 26–30. Det tredje huvudelementet, "urbeddingen", handlar i Giddens mening om att "sociala relationer 'lyfts ut' ur lokala kontext-

ter och återaktiveras tvärs över obegränsade avstånd i tidrummet”.

13. Citatet: Giddens: *Modernitet och själv-identitet*, 26.

14. Charles Taylor: *Sources of the self. The making of the modern identity* (Cambridge, Mass., 1989), exempelvis 17–19, 287f. Giddens menar också att ”Modernitetens reflexivitet visar sig kullkasta förväntningarna på upplysningstidens förnuft, även om den själv är en produkt av just detta förnuft, och det gäller både den samhällsvetenskapliga och den naturvetenskapliga kunskapen [...] modernitetens reflexivitet undergräver faktiskt den säkra kunskapen [...] Den oupplösliga relationen mellan moderniteten och det radikala tvivlet är en fråga som – när den väl blir synlig – inte bara är störande för filosofer utan *existentiellt bekymmersam* för vanliga människor.” Giddens: *Modernitet och själv-identitet*, 31.

15. Douglas & Isherwood: *The world of goods*, 49.

16. Om förekomsten av klotband se Lundblad: *Om betydelsen av böckers utseende*, 143–148.

17. Däremot bör de inte betraktas som effekter av något slags evolutionär utveckling även om stillförändringar ofta beskrivits på det viset. Från jugendtidens estetiska ideologer, över modernismens banérförare och fram till våra dagars förespråkare för en ”ren” och ”avskalad” design har stildiskursen varit genomdränkt av evolutionistiska idéer. Jmf Adrian Forty: *Objects of desire. Design and society since 1750* (London, 1995 [1986]), 8.

18. Jmf Gérard Genette: *Paratexts. Thresholds of interpretation* (Cambridge, 2001 [1987]), 64. För titelsidans utveckling se Margaret M. Smith: *The title-page, its early development 1460–1510* (London, 2000).

19. Genette: *Paratexts*, 38f.

20. Genette: *Paratexts*, 39.

21. Genette: *Paratexts*, 23, 64. Genette konstaterar att författarnamnet idag har fyra så gott som obligatoriska platser på boken: ”the front cover, the spine, the title-page, and the half-title page” (64).

22. I Stuart Bennetts studie över handelsband 1660–1800 finns det inte ett enda band som har titel eller författarnamn på pärmen. Se Bennett: *Trade bookbinding in the British Isles*.

23. Uppgift från Helena Strömquist i föredrag på seminarium arrangerat av Nordisk

forum for boghistorie, Köpenhamns universitet 2010-02-08. Se vidare Strömquists avhandling ”Med coleurt omslag”. *Färgade, dekorerade och tryckta pappersomslag på svensk bokmarknad 1787–1846. En bokhistoria* (Lund 2010).

24. Se exempelvis annons från Uppers boklåda i *Posttidningar* 1802-03-04.

25. Se Lundblad: *Om betydelsen av böckers utseende*, 140–142.

26. De band som bokbindarna själva sålde på marknader och i bokständer räknas som handelsband och då hade kunden direkt kontakt med bokbindaren. Via bokhandlare som sålde handelsband hade kunden indirekt kontakt med bokbindaren eftersom bokhandlaren kunde förmedla ens önskemål.

27. Se exempel i Bennett: *Trade bookbinding in the British Isles*, 43 och Jan Storm van Leeuwen: ”Bookbindings. Their depictions, their owners and their contents” i Miriam M. Foot (red.): *Eloquent witnesses. Bookbindings and their history* (New Castle, Del., & London 2004) 31–52.

28. Jmf Taylor: *Sources of the self*, 287f.

29. van Leeuwen: ”Bookbindings”, 51.

30. van Leeuwen: ”Bookbindings”, 33, 34, 39.

31. Jmf Helena Strömquist Dal: ”Kärleksband i bunden form” i *Bibliis* 2:7 (1999), 15 med vidare referenser.

32. Daniel Miller: *Material culture and mass consumption* (Oxford & New York, 2009 [1987]), 135f.

33. För detaljer och statistik kring andelen förlagsband i svensk utgivning 1830–1910, se Lundblad: *Om betydelsen av böckers utseende*, kapitel 3.

34. Varor ”måste uppvisa ett lockande yttre såväl som användbarhet”, skriver Georg Simmel i en text om Berlinutställningen 1896 och han kallar det estetiska ”superadditum”, som bland annat den fria konkurrensen framtingar som ett nödvändigt tillägg till varans praktiska egenskaper, för varans ”skyltfönsterkvalitet”. Georg Simmel: ”The Berlin trade exhibition” (1896) i David Frisby & Mike Featherstone (red.): *Simmel on culture* (London, Thousand Oaks & New Delhi, 1997), 257.

35. Jmf Andrew King: ”A paradigm of reading the victorian penny weekly. Education of the gaze and *The London Journal*” i Laurel Brake, Bill Bell & David Finkelstein (red.): *Nineteenth-century media and the*

construction of identities (Hampshire & New York, 2000), 81 med vidare referenser.

36. För en diskussion av begreppet se Lundblad: *Om betydelsen av böckers utseende*, 34–37.

37. Richard Ohmann: *Selling culture. Magazines, markets, and class at the turn of the century* (London & New York 1998 [1996]), 28.

38. Jmf Jeffrey D. Groves: "Judging literary books by their covers. House styles, Ticknor and Fields, and literary promotion" i *Reading books*, 75–100.

39. Simmel: "The Berlin trade exhibition", 257f.

40. För en diskussion av relationen mellan bokband och förpackningar, affischer och andra produkter se Lundblad: *Om betydelsen av böckers utseende*, 217–232.

41. Jämför med Sophie Malavieille: *Reliures et cartonnages d'éditeur en France au XIXe siècle (1815–1865)* (Paris, 1985), 123.

42. Ett välkänt exempel är Wahlström & Widstrands äpple, ritat av Hjalmar Söderberg i början eller mitten av 1890-talet. Sven Haglund: *Wahlström & Widstrand genom 50 år. En minnesskrift* (Stockholm, 1934), 27.

43. Karin Sundén: "Den typografiska gestaltningen av svenska romaner 1742–1914" i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 82:1 (1995), 8. Av de 53 romaner Sundén undersökt är 11 utgivna mellan 1890 och 1914. Samtliga böcker från 1900-talet har logotyp.

44. Om boktryckarmärken, se exempelvis Lucien Febvre & Henri-Jean Martin: *L'apartition du livre* (Paris 1971 [1958]), 122f.

45. Varumärkesreglering var en fråga på internationell nivå. 1873 och 1883 hölls internationella patentkongresser och 1884 upprättades Union internationale pour la protection de la propriété industrielle. Sverige anslöt sig till den internationella varumärkesunionen 1885. Både lagen och unionens riktlinjer

uppmanade till tydliga varumärken som lätt kunde skiljas från andra. Lena Johannesson menar att "på [18]80-talet kan man säga att analysen av reklamen och utvärderingen av den kommer med i spelet som aktiva medel". Lena Johannesson: *Den massproducerade bilden* (Stockholm 1997 [1978]), 200f.

46. "Det är i samband med denna organiserade genomgång [varumärkessystematiseringen på 1880-talet] av olika länders konventioner för den kommersiella bildens ikonografi som man för första gången systematiserar psykologiska aspekter på reklamprodukternas utseende och funktion. Det är betecknande att det är ungefär tio år senare som de första stora arbetena om reklamens 'väsen' börjar komma ut och som det börjar göras vetenskap av marknadsföringen", menar Johannesson. Ibid. Dagens skrivingar inom området har sina rötter i det sena 1800-talet: "För att ett varumärke skall kunna registreras krävs enligt 13 § första stycket varumärkeslagen att det har särskiljningsförmåga. Med detta avses att märket skall vara ägnat att särskilja innehavarens varor från andras. Det finns flera skäl till detta krav. Till att börja med anses *endast sådana kännetecken som har särskiljningsförmåga kunna uppfylla funktionen att individualisera innehavarens varor*" (min kursivering). Promemoria rörande ett "förslag till lag om skydd för beteckningen Svensk författningssamling", Ds 1997:87, paragraf 3.2.2.

47. Jämför exempelvis med Ellen Gruber Garvey som i sin *The adman in the parlour* argumenterar för att märkesvaror och varumärken fyllde en central funktion i konstruktionen av nya sociala gemenskaper bland immigranterna i Nordamerika. Ellen Gruber Garvey: *The adman in the parlour. Magazines and the gendering of consumer culture 1880–1910* (New York & Oxford, 1996), 80f.

48. Citatet kommer från Michael Sadleir: *The evolution of publishers' binding styles 1770–1900* (London & New York, 1930) 14.

Avantgarde og boghistorie

Emil Bønnelyckes bibliografiske aktivisme

Torben Jelsbak

Den europæiske avantgardelitteratur fra de første årtier af det 20. århundrede udgør et markant kapitel i bogens og typografiens historie. Termen ”avantgarde” bruges her i forlængelse af den tyske avantgardeforsker Peter Bürger (1974) som samlebetegnelse for den række af til dels overlappende grupper og ismer i det tidlige 20. århundredes kunst og litteratur: futurismen, ekspressionismen, dadaismen, konstruktivismen og surrealismen, som tilsammen indstiftede et æstetisk og kunstpolitisk opgør med den borgerlige kunstinstitution.¹ Bevægelsen intones under stor offentlig opmærksomhed af den italienske digter Filippo Tommaso Marinetti ”Manifeste du Futurisme” på forsiden af den franske avis *Le figaro* 20. februar 1909. Det var her Marinetti kraftigt inspireret af Friedrich Nietzsche lancerede futurismen som et frontalopgør med traditionen – bl.a. udtrykt i de berømte paroler om at ødelægge museerne og brænde bibliotekerne. Heri lå ikke bare en principiel fornægtelse af traditionen og historiens relevans for det moderne menneske, men også et signal om en ny måde at tænke litteraturen og kunstens sociale funktion på. Kunsten skulle ikke gemmes væk på museer, og litteratur skulle ikke længere være en passiv lænestolsbeskæftigelse, den skulle ud i det offentlige rum – i form af plakater, flyveblade eller andre former for publicistisk aktivisme.

Avantgarden ville ophæve skellet mellem de enkelte kunstarter og mellem kunst og liv, og det er ikke mindst denne subversive eller systemkritiske bestræbelse som gør bevægelsen bog- og mediehistorisk interessant. Det avantgardistiske traditionsopgør finder sted i en mediehistorisk situation, hvor bogen og den traditionelle læsekultur møder hård konkurrence fra nye og hurtige, billedbårne kommunikationsteknologier og massemedier som omnibusaviser, fotografi og film. Selve bogtrykkunsten er også inde i en afgørende fornyelsesproces, både teknisk og æstetisk, under indflydelse af nye trykkesnikker og fotomekaniske greb, som åbner op for en ny, mere plastisk eller kunstnerisk opfattelse af typografi og bogdesign. I samme proces opstår selve begrebet og professionen ”typograf” i den moderne forstand af ordet, dvs. ikke blot som tegner af typer, men som grafisk layoutdesigner.² Flere af avantgardens hovedfigurer som for eksempel tyske Kurt Schwitters eller russiske El Lisitskij arbejdede netop som grafiske designere og anså bogtryk, typografi og reklame som ligeværdige arbejdsområder for moderne, tidssvarende formgivning. Og mange af avantgardens tekstlige eksperimenter og genreinnovationer kan

siges at tage sigte på at erobre bogen som kunstnerisk udtryksform. 'Kunstnerbøger' (artists' books), fotobøger, typografiske digte og fotomontager er nogle af de nye tekstgenrer som tages i brug i avantgardens bestræbelse på at arbejde på tværs af kunstarterne og på tværs af traditionelle skel mellem klassisk finkultur og moderne visuel massekultur. En anden tidstypisk invention er den cinematografiske bog, for eksempel Jean Epsteins *Bonjour cinéma* (1921) og Moholy-Nagys filmmanuskript *Dynamik der Gross-stadt* (udgivet i *Malerei, Photographie, Film*, 1925), som ved hjælp af dynamiske sammenstillinger af typografi, fotografi og fotomontage forsøgte at oversætte filmens udtryksmuligheder til bogmediet.

Resultatet er en spektakulær bogkultur som udfordrer en normal opfattelse af hvad litteratur kan være og hvordan tekster kan se ud. En klassisk 'litterær' opfattelse af en tekst som en rent sproglig størrelse, bestående af bogstaver og ord og de åndelige forestillinger disse fremkalder, kommer åbenlyst til kort overfor avantgardens multimodale tekster, hvor selve mediet, typografi, layout, format og papirsorter, aktiveres som integrerede elementer af det litterære formsprog. Omvendt udgør avantgardelitteraturen et oplagt studiemateriale for boghistoriens udvidede tekstbegreb som det er blevet udviklet af bl.a. D.F. McKenzie og Jerome McGann. Synspunkter går her ud på at anskue bogen (og i bredere forstand mediet) som "udtryksform", dvs. som aktiv medskaber af meningen eller det litterære indhold i en tekst.³ McGann foreslår at betragte teksten som "et sammenfiltet netværk af sproglige koder og bibliografiske koder", hvor sidstnævnte kategori omfatter fænomener som typografi, layout, papir, format osv. samt eksterne forhold som priser, markedsføring og distributionsforhold.⁴ Alle disse elementer kan bringes i spil i teksters måde at skabe betydning på og bliver det i stor stil i avantgardelitteraturen. Man kan her forsøgsvis tale om *bibliografisk aktivisme* som formel for avantgardelitteraturens 'aktive' forhold til bogmediet: dens stærke materialebevidsthed og engagement i alle dele af den litterære produktionsproces, fra grafisk tilrettelæggelse og valg af skriftsnit, papir og formater til teksternes sociale realisering i offentligheden, i mange tilfælde via udgivelse på egne, uafhængige forlag.

Avantgarden var en essentielt international bevægelse som havde sine kraftcentre i europæiske kulturmetropoler som Paris, Milano, Berlin, München og Skt. Petersborg og kun relativt få forbindelser til samtidig nordisk kulturliv. Nordiske kunstnere med tilknytning til avantgarden var omrejsende multikunstnere som den svenske maler og forfatter Gösta-Adrian Nilsson og den abstrakte maler og filmskaber Viking Eggeling der begge opererede internationalt og uden forankring i det samtidige svenske kunstmiljø, eller de unge danske ekspressionistiske digtere Rud Broby og Harald Landt Momberg der ligeledes indtog en yderst marginal position i det hjemlige litterære felt. Undtagelsen fra denne regel om at avantgarden i Norden kun trives blandt miskendte outsiders, er imidlertid den i sam-

tiden feterede, danske digter Emil Bønnelycke (1893–1953) som fra sin debut i 1917 lod sig kraftigt inspirere af futurismens revolutionære opbrudsretorik som han omsatte i en effektiv, kommerciel iscenesættelse af sig selv som hypermoderne digter. Bønnelyckes futurisme begrænsede sig dog ikke, som man ofte har ment, til paroler og markedsføring, men omfattede også en række eksperimenter med bogmediet som afspejler ønsket om at skabe en tidssvarende digtekunst der kunne måle sig med samtidige fornyelser inden for billedkunst og film. I det følgende skal vi se på Bønnelyckes bibliografiske aktivisme som den kommer til udtryk i perioden omkring hans genremæssigt mest eksperimenterende værk, prosadigtsamlingen *Asfaltens Sange* (1918), der fandt sin endelige typografiske form i et samarbejde med den funktionalistiske arkitekt og bogtrykker Knud V. Engelhardt (1882–1931). Denne artikel analyserer samspillet mellem litterær betydningsdannelse og typografisk form i den færdigrealiserede udgivelse og inddrager derudover ikke-publicerede kladder og koncepter fra forfatterens efterladte manuskripter som til sammen kan tjene til at belyse spændingen mellem Bønnelyckes æstetiske udtryksintentioner og hvad der var teknisk muligt i dansk bogkultur anno 1918.

Futurismens typografiske revolution

Til en start kan det dog være en god idé at kigge på de idéer og inspirationskilder, som lå til grund for Bønnelyckes avantgardisme. Man kan her udpege især to internationale forudsætninger, på den ene side den italienske futurisme, konkretiseret i F.T. Marinettis litterære manifeste fra 1909–1913, og på den anden side den polsk-franske digter Guillaume Apollinaires samtidige eksperimenter med visuel poesi.

Bogmediets centrale status i futurismens litterære program fremgår tydeligst af det manifest for 'Trådløs fantasi og ordet i frihed', *Imagination sans fils et le mot en liberté*, som Marinetti i maj 1913 publicerede på sit eget forlag, Edizioni Futuriste di "Poesia".⁵ Efter at futuristførelsen året forinden i *Manifeste technique de la Littérature futuriste*⁶ havde lanceret parolen om at sætte 'ordene i frihed' – fra traditionelle verseformer og normalsproglig grammatik –, fulgte nu de nærmere tekniske instruktioner for hvordan futurismens luftige idéer kunne tage form inden for bogmediet. Målet var en litteratur på flyvehøjde med den ny tids store teknologiske opfindelser og sociale omvæltninger, en litteratur der kunne matche telegrafens trådløse transmission af informationer og nyheder fra verdens 'kraftcentre', krige, revolutioner og naturkatastrofer. Marinettis synspunkt var at den moderne, medieteknologiske udvikling satte behovet for radikalt nye menneskelige sanseformer og digteriske udtryk. Han vendte sig således kritisk mod den traditionelle digtsamlings format, idet han fremsatte sit program for en 'typografisk revolution':

Jeg iværksætter en typografisk revolution som først og fremmest er vendt imod den gammeldags digtsamlings idiotiske og kvalme udformning med dens papirhåndværk à la det sekstende århundrede prydet med galejer, minervaer, apolloer, store initialer og signaturer, mytologiske grøntsager, bogbånd, epigrafer og romertal. Bogen skal være det futuristiske udtryk for vores futuristiske tanke. Ikke nok med det: min revolution er også vendt imod det man kalder bogsidens typografiske harmoni, som står i modsætning til stilens flod og ebbe som den udfolder sig på siden. Vi benytter gerne, på den samme side 3 eller 4 forskellige trykfarver og 20 forskellige skrifttyper hvis det er nødvendigt. For eksempel: *kursiv* til en serie umiddelbare og hurtige sansninger, fed til voldsomme lydord osv. En Ny typografisk opfattelse af bogsiden som billede.

Det er karakteristisk at Marinetti altså, trods sin kompromisløse modernitet og traditionsfornægtelse, fortsat tilskrev bogen en central rolle i det futuristiske projekt. Men det fordrede en radikal modernisering af mediet – en kemisk rensning af den finlitterære bogs traditionelle dekorative udstyr til fordel for nogle nye principper for tidssvarende bogtilrettelæggelse. De centrale elementer i Marinettis typografiske revolution, som blev skoledannende for avantgardens litterære projekter i de følgende årtier, er på den ene side selve idéen om at en typografi kan være 'ekspressiv', dvs. bidrage selvstændigt til betydningen af en tekst. Det andet vigtige princip er den typografiske opfattelse af teksters layout som billede, dvs. en opfattelse af bogsiden ikke som et forud givent satsbillede, reguleret af aksial orden, symmetri og linearitet, men som en levende, plastisk flade, hvor skriften for eksempel kan antage forskellige figurationer og bevæge sig i forskellige læseretninger. Marinettis principper for futuristisk bogtilrettelæggelse udgjorde et markant opgør med klassiske idealer for typografisk harmoni og gennemsigtighed, mens hans fordring på typografisk differentiering lagde op til en ophævelse af det traditionelle skel mellem brødskrift (det i reglen faste skriftsnit, hvormed selve teksten i en bog er sat) og accidensskrift (fremhævningskrifter anvendt til for eksempel overskrifter eller i plakater eller tryksager).

Futurismens typografiske revolution kunne imidlertid vanskeligt finde sted inden for rammerne af den konventionelle bog. I stedet fandt poetikken sin realisering i en række typografiske digte eller såkaldte 'friordstavler' (tavolo parolibera), publiceret som fold-ud-plancher og plakater i futuristiske tidsskrifter og på kunststillinger op i gennem 1910'erne, og siden samlet i *Les mots en liberté futuristes* (1919), udgivet på digterens eget forlag. Blandt Marinettis typografiske digte finder vi slående eksempler på udnyttelsen af typografien som udtryksform, for eksempel i form af tekster der bevidst spiller på modstillingen af klassisk 'litterære' brødskriftsnit og moderne accidenskrifter og de kulturelle konnotationer der knytter sig til disse forskellige skrifttyper.⁷ (ill. 1)

1. F.T. Marinetti: "Le soir, couchée dans son lit, Elle relisait la lettre de son artilleur au front" [Om aftenen i sin seng genlæste hun brevet fra sin artillerist ved fronten], trykt i tidsskriftet *L'Italia futurista*, 2. årg. nr. 28, 9 september 1917. 34 × 23 cm. I Marinettis typografiske krigsvision er det traditionelle bogtryks blystøbte sats med dens adskilte bogstavceller sprunget i stumper og stykker til fordel for en montage af tekst- og billedelementer der åbner op for flere mulige læseretninger. Silhuetten af den læsende kvinde i nederste højre hjørne appellerer til et voyeuristisk blik hos læseren der forstyrrer en normal 'litterær' læserytme fra venstre mod højre og ovenfra og ned.

Den mest ihærdige, samtidige arvtager og konkurrent til Marinettis program for ekspressiv typografi og visuel tekstgestaltning var den polsk-franske digter og kunstkritiker Guillaume Apollinaire. Apollinaire var, foruden digter, en førende kunstkritiker og fortaler for kubismen i malerkunsten (*Les peintres cubistes. Méditations esthétiques*, 1913), og det var de visuelle impulser herfra som han fra 1914 forsøgte at omplante i en ny form for billeddigte, de såkaldte "lyriske ideogrammer" eller "calligrammes", som de endte med at få betegnelsen. I en subscriptionsmeddelelse fra sommeren 1914 annoncerede Apollinaire en samling 'lyriske og farvelagte ideogrammer' under den sigende titel "Et moi aussi je suis peintre". Samlingen var tænkt som en bibliofil luksusudgivelse i den særlige, franske tradition for kunstnerbøger (livre illustré, livre d'artiste), dvs. bøger fremstillet i eksklusivt udstyr og begrænset oplag (édition de luxe), møntet på salg til et pengestærkt publikum af private kunsthandlere og kunstsamlere.⁸ Den annoncerede udgivelse blev imidlertid taget af bordet igen på grund af digterens engagement i første verdenskrig. I stedet blev de lyriske ideogrammer publiceret stykvis i parisiske avantgardetidsskrifter som *Soirées de Paris* og *Sic*, og først i april 1918 udkom de i bogform, nu med titlen og genrebetegnelsen *Calligrammes. Poèmes de la paix et de la guerre 1912–1916*.

De mest berømte kalligrammer er egentlig figurdigte i klassisk forstand, dvs. digte der i deres typografiske opstilling danner et skriftbillede der figurativt modsvarer det emne der behandles. En rumlig form for poesi, der ikke bare skal læses men netop ses. Det mest berømte eksempel er uden tvivl 'regndigtet' "Il pluie", hvor ordene regner ned i vertikale tove på siden; andre illustrative eksempler er digterens lyriske selvportræt, et ovalt opstillet 'spejldigt' med digterens navn i centrum, eller digtet "Un cigare allumé qui fume" ('en tændt cigar der ryger'), hvor de sidste tre ord hæver sig vertikalt i en plastisk røgsøjle. Det gælder dog på ingen måde generelt for digtene i *Calligrammes*, at der er et sådant bogstaveligt eller mimetisk forhold mellem ordenes visuelle form og indhold. Snarere er der tale om digte der undersøger forskellige muligheder for en mere levende eller plastisk gestaltning af lyriske tekster i forskellige billeddannende og flerstrengede forløb som pendant til de nye dynamiske former for billedkomposition i den kubistiske malerkunst. (ill. 2)

Calligrammes var dog ikke bare et forsøg på at matche de samtidige fornyelser inden for billedkunsten. Apollinaire så samtidig sine eksperimenter i et større mediehistorisk perspektiv, hvor konkurrenten ikke så meget var maleriet som kunstgenre som de nye teknologiske massemedier som filmen og fonografen. I et brev til vennen og digterkollegaen André Billy fra 1918 erklærede Apollinaire:

Med hensyn til digtene i *Calligrammes* er de en idealisering af digtningen på frivers og en typografisk præcisering i denne epoke hvor

*La colombe poignardée
et le jet d'eau*

Douces figures poi^{gnardée} C^{hères} lèvres fleuries
 MIA MAREYE
 YETTE LORIE
 ANNIE et toi MARIE
 où êtes-
 vous où
 jeunes filles
 MAIS
 près d'un
 jet d'eau qui
 pleure et qui prie
 cette colombe s'extasie

Tous les souvenirs de n^é Billy Dalize
 O mes amis partis en guerre ? Où sont Raynal
 Jaillissent vers le firmament Dont les noms se mélancolisent
 Et vos regards en l'eau dormante Comme des pas dans une église
 Meurent mélancoliquement Où est Cremnitz qui s'engagea
 Où sont-ils Braque et Max Jacob ? Peut-être sont-ils morts déjà
 Dernier aux yeux gris comme la mer De souvenirs mon âme est pleine
 Le jet d'eau pleure sur ma peine

CEUX QUI SONT PARTIS A LA GUERRE AU NOED SE BATTENT MAINTENANT
 Le soir tombe O sanglante mer
 Jardins où saigae abondamment le laurier rose fleur guerrière

2. Guillaume Apollinaire: "La colombe poignardée et le jet d'eau" [Den dolkede due og springvandet], fra *Calligrammes. Poèmes de la paix et de la guerre (1916–1916)*, Paris 1918. Apollinaires melankolske figurdigt, skrevet ved fronten under første verdenskrig, benytter sig af plastisk svungne linjer, variationer i skriftsnit, punktstørrelse og majuskel til at frembringe sin elegi over kvinderne og de kubistiske venner i Paris, som digteren er blevet skilt fra pga. krigen. De vingeformede strofer øverst fremmaler den dolkede fredsdue, mens de svungne linjepar i midten angiver springvandet – digtets centrale metafor for den grædende digter. Den ovale figur nederst kan både fortolkes som det bassin springvandets tårer løber ned i, eller som de digterens 'kære læber' som omtales i første verslinje. En tredje mulighed er at ovalen dystert fremmaler en grav – det 'blodige hav' som anråbes i den indrammede verslinje.

typografien på brillant maner slutter sin karriere under opkomsten af nye reproduktionsmidler som filmen og fonografen.⁹

Emil Bønnelyckes avantgardisme

Emil Bønnelycke (1893–1953) bragede igennem i dansk litteratur som 24-årig med debutsamlingen *Ild og Ungdom* (1917) der bragte ham en status som pressefeteret, ung digterkomet og som den mest artikulerede og produktive repræsentant for en ny generation af lyrikere.¹⁰ Krigens sidste år udgjorde en paradoksal højkonjunktur i dansk kulturliv, hvor unge eksperimenterende lyrikere og malere var godt stof i pressen og oplevede salgstal ud over det normale. Toppen af sin offentlige berømmelse opnåede den mediebevindte Bønnelycke, da han i februar 1919 af-fyrede en serie herostratisk berømte revolverskud i Dagbladet Politikens Foredragssal under fremførelsen af et mindedig for den tyske spartakist Rosa Luxemburg som var blevet myrdet i Berlin et par uger forinden. Foruden krigsromanen *Spartanerne* (1919), som var et forsøg på adoptere filmens montage teknikker på fiktionsprosaen, er hans mest eksperimenterende værk bogen *Asfaltens Sange* (med genrebetegnelsen 'prosafragmenter') som vi skal se nærmere på neden for. Til Bønnelyckes avantgardistiske aktiviteter hører endvidere hans rolle som medredaktør på tredje og sidste årgang af det københavnske tidsskrift *Klingen* (1917–1920) der i de år fungerede som nordisk importkanal for europæisk avantgardekunst og som samlingspunkt for nordiske kunstnere og forfattere med avantgardesympatier. Skønt Danmark og Norden var og blev en provins i forhold til den europæiske avantgardekultur havde Bønnelycke et vist mål af internationale kontakter; i 1922 fungerede han for eksempel som skandinavisk konsulent for den tysk-franske digter Yvan Golls antologi over international avantgardepoesi *Les cinq continents*.

Bønnelyckes avantgardisme havde sit udgangspunkt i Marinettis første futuristiske manifest fra 1909. Det var parolerne om at gøre sig fri af traditioner og historiens byrde og leve i pagt med nutiden der inspirerede ham, og som dannede grundlaget for hans særegne, retoriske futurisme som fandt sit mest programmatisk udtryk i åbningsdigtet "Aarhundredet" fra *Asfaltens Sange*. "Aarhundredet" er en ekstatisk hyldest til den moderne tekniske tidsalder, dens fart og nye koncise skønheder. "Den elektriske Centralaflaasning er mindst ligesaa betydeligt et Digt som 'Romeo og Julie'" og "Lokomotivet er bedre Skulptur end et af Michel Angelos Mesterværker",¹¹ hedder det her som ekkoer af Marinettis erklæring om at et brølende automobil var smukkere end Nike fra Samothrake. Det var en futurisme som først og fremmest opererede på parole- eller holdningsniveau. Formelt var Bønnelyckes futurisme en mere speget affære, og genreangivelsen 'prosafragmenter' en lidt dyr betegnelse for de eksalterede storbyange i *Asfaltens Sange* som bevægede sig i et lyrisk

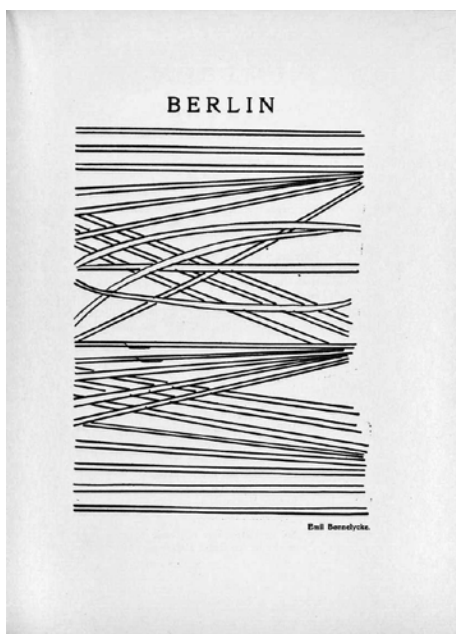

3. Emil Bønnelycke: "Balgulvet" fra manuskriptet til den aldrig realiserede samling visuelle digte med titlen "Dansende Digte" (1918). Det Kongelige Bibliotek, København; Marx-Nielsen 3° (21 x 34 cm). Moderne dans var et populært motiv i den futuristiske billedkunst. Bønnelyckes forsøg på at indfange dansegulvets dynamiske flow af kroppe i bevægelse bliver til en ordløs og abstrakt ornamentik.

stilleje som snarere havde sit forbillede i Walt Whitman. Bønnelycke og kolleger kendte til Marinettis berygtede, tekniske manifest for futuristisk litteratur fra 1912, men holdt sig anderledes distancerende til fordringerne om at bryde med syntaksen og sætte ordene i frihed.

Derimod kan man spore en tydelig indflydelse fra Apollinaire i Bønnelyckes samtidige forsøg på at skrive visuelle digte. "Jeg ville ønske, jeg var Maler" udbryder fortælleren et sted i romanen *Spartanerne*¹² med direkte

4. Emil Bønnelycke: "Berlin", trykt i tidsskriftet *Klingen*, 1. årg., nr. 9–10 (1918) 4° (12×17,5 cm). Bønnelyckes mest radikale forsøg på visuel poesi. Digtets ordløse forløb af parallelle og krydsende linjer med associationer til jernbanelegemer eller telegraftråde kan ses som en abstrakt vision af de anonymiserede sociale relationer i den moderne storby. Eksperimentet frembragte ifølge en anekdote en reprimande fra den ekspressionistiske digterkollega Tom Kristensen der måtte belære Bønnelycke om at et digt består af ord placeret i horisontale linjer.

hilsen til den polsk-franske kubistdigter, hvis lyriske ideogrammer Bønnelycke var blevet introduceret til omkring 1917 af den kubismekyndige jurist og samler af afrikansk "negerkunst" Carl Kjersmeier.¹³ Blandt Bønnelyckes efterladte papirer finder vi således manuskriptet til en aldrig publiceret samling visuelle digte under titlen "Dansende Digte" som indeholder en række lyriske skitser og tegninger skrevet i tæt forlængelse af Apollinaire og hvad der i 1918 skulle blive kendt som 'calligrammes'. At denne digtsamling aldrig så sagens lys, kan der være flere gode grunde til. Bønnelyckes dansende digte består for de flestes vedkommende af meget skematiske og lidt kluntede forsøg på figurdigte, ganske uden den spænding mellem grafisk form og sprogligt materiale som kendetegner Apollinaires lyriske ideogrammer. De mest vellykkede digte i samlingen er karakteristisk nok dem der giver helt kald på det sproglige materiale og dermed krydser grænsen til billedkunsten, som for eksempel den plastiske stregtegning "Balgulvet" (ill. 3) eller et udkast til det siden berømte og antologiserede bydigt "Berlin" som består af en ordløs struktur af parallelle og krydsende linjer. Som det eneste digt fra samlingen blev "Berlin" realiseret på tryk i tidsskriftet *Klingen* (1. årg., nr. 9–10) i efteråret 1918 (ill. 4).¹⁴

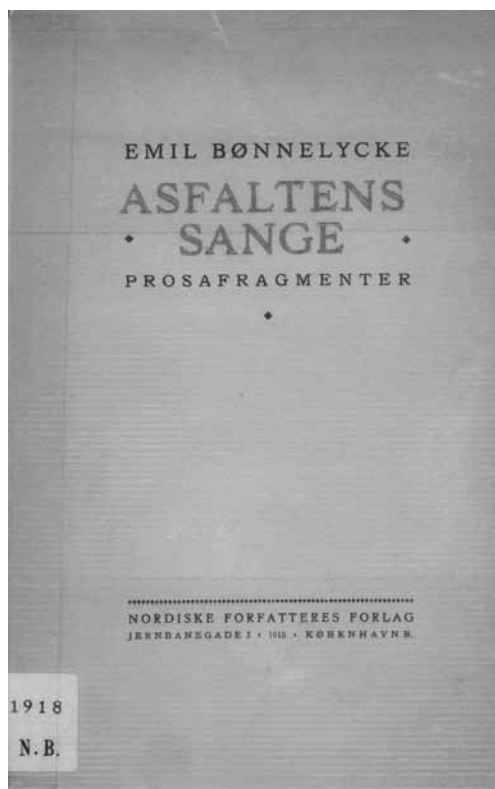
5. Emil Bønnelycke: "New York", trykt i *Klingen*, 2. årg., nr. 9 (1919) 2° (30×40 cm).

Ligeledes i *Klingen* fik Bønnelycke dog i 1919 (2. årg., nr. 9) publiceret endnu et forsøg i genren figurdigte, denne gang et mere ortodokst et af slagsen, nemlig digtet "New York" (ill. 5), en lyrisk kærligheds erklæring til den amerikanske storby og amerikansk kultur, formet i figurative tekstblokke, der danner et billede af byens skyline. Digtet er blevet set som realiseringen af Bønnelyckes egen "rivoluzione tipografica",¹⁵ men en

sådan betragtning ser bort fra det forhold at "New York" netop ikke blev realiseret i trykte typer, men derimod som litograferet håndskrift. Flere fortolkere har udlagt den håndskrevne form som et bevidst valg fra forfatterens side som skulle forlene digtet med et særligt 'subjektivt' eller 'self made' udtryk der kunne matche digtets whitmanske vision af Amerika.¹⁶ Men sådanne romantiske fortolkninger glemmer eller overser det forhold at også eksterne, trykkes tekniske forhold og begrænsninger kan have spillet ind på Bønnelyckes dispositioner. Som avantgardeorgan indeholdt *Klingen* flere ansatser til kunstsyntese eller integration af ord og billedkunst, men det er karakteristisk at sådanne eksperimenter i bladets spalter ikke involverede hverken typografi eller foto, men derimod altid antog form af kalligrafi og litografi. Det rigt udstyrede tidsskrift, som fra anden årgang udkom i et dyrt og eksklusivt folioformat, blev trykt i Chr. J. Cato's Litografiske Etablissement i København, et ældre, distingveret kunsttrykkeri, hvis æstetiske normer og house style ikke åbnede op for typografiske eksperimenter som man kender dem fra den samtidige europæiske avantgarde. En typografisk realisering af "New York" var med andre ord ikke nogen mulighed og valget af håndskriften mest af alt en nødvendighed – den eneste måde Bønnelycke kunne realisere sin plastiske storbyvision på. Eksemplet illustrerer dermed nogle væsentlige begrænsninger for hvad der var teknisk muligt i dansk bogkultur anno 1918.

Asfaltens Sange

Spændingen mellem Bønnelyckes æstetiske udtryksintentioner og deres tekniske realisering får sit måske mest markante udtryk i det avantgardistiske hovedværk, prosadigtsamlingen *Asfaltens Sange*, som udkom på Nordiske Forfatters Forlag i november 1918 (ill. 6). Værket er velbeskrevet i dansk litteraturforskning som det mest koncentrerede udtryk for Bønnelyckes særlige modernitetsholdning der på den ene side artikulerer sig i en eksalteret begejstring for alle den moderne tids emblemer: storbyens anonyme folkemasser, banegårde, sporvogne, butiksvinduer og lysreklamer, men på den anden side er helt uden de dissonanser og erfaringer af fremmedgørelse, subjektiv splittelse, spleen osv. som man i forlængelse af Charles Baudelaire og Walter Benjamin forbinder med den moderne storbyflanør.¹⁷ Samlingen indledes af det retoriske bravurnummer "Aarhundredet", og herefter følger i samme toneleje en række sange til diverse københavnske lokaliteter, kun afbrudt af enkelte æstetiserende hymner til krigen og dens faldne hvor Bønnelycke igen, om end lidt post festum, skriver videre på Marinetti og dennes æstetiske militarisme fra første futuristiske manifest. Sidst i samlingen finder vi "Fattigdommens Rigdom", en rastløs, 112 sider lang spadser- og sporvognstur gennem København, og digtet "Biografteatret" som hylder en anden vigtig inspiration for Bønnelyckes litterære avantgardisme, nemlig filmkunsten.

Emil Bønnelycke: *Asfaltens Sange*, Nordiske Forfatteres Forlag, København 1918.

De stærke modernitets-aspirationer fremgår tydeligt af værkets titel og undertitel der udgør et intrikat krydsfelt af paratekstuelle markører. Den hårdkogte titel spiller polemisk på den folkekære bondedigter Jeppe Aakjærs digtcyklus *Rugens Sange og andre Digte* (1906), en samling digte, der var med til at indstifte det såkaldt folkelige gennembrud i dansk litteratur i starten af det 20. århundrede. Det er dog svært at opfatte Bønnelyckes greb som ren polemik eller negation af traditionen; snarere er titlen et sigende udtryk for hans litterære ambition om at skrive sig *ind* i dansk litteratur ved at skrive en moderne, urban pendant til Aakjærs klassiker. Undertitlen og den selvopfundne genrebetegnelse 'prosafragmenter' var i modsætning hertil et mere utvetydigt modernitetssignal der afspejlede Bønnelyckes ønske om at differentiere sig fra den hidtidige danske lyrik-tradition. Betegnelsen signalerede derimod tilhørsforhold til en international modernistisk tradition for 'fragmenter' og 'prosalyrik' med aner i tidlig tysk Jena-romantik og Charles Baudelaires prosadigte (*Petits poèmes en prose*, 1869) som udkom i dansk oversættelse i 1918.¹⁸ Litterære valgs-lægtskaber som Bønnelyckes oratoriske prosadigte og harmoniserende storbyvisioner imidlertid havde meget lidt til fælles med.

Et andet sigende vidnesbyrd om diskrepansen mellem de avantgardistiske ambitioner og deres tekniske realisering fremgår af det håndskrevne manuskript til samlingen, som er bevaret på Det Kongelige Bibliotek i København.¹⁹ Manuskriptet viser os udgivelsen som Bønnelycke umiddelbart havde tænkt den. Det fremgår heraf for eksempel at samlingen efter planen skulle have indeholdt 25–26 digte i modsætning til den realiserede udgivelses 23, og manuskriptet rummer derudover et udkast til en subscriptionsmeddelelse og en trykinstruktion til digtet ”Biografteatret” som tilsammen giver et sigende indblik i Bønnelyckes intentioner med udgivelsen. I subscriptionsmeddelelsen beskriver han bogen som ”et for vor hjemlige bogmarked Literatur hidtil ukendt Forsög paa fri moderne Digtning” og som en bestræbelse ”på den mest levende og realistiske Maade at give et fyldestgørende Udtryk for Sjælen i Vor Tid, dens Tempo, dens Forvirring, dens Fysiognomi Beskaffenhed”. Formuleringerne gives her inklusive forfatterens egne rettelser, da disse i sig selv rummer interessante, små vidnesbyrd om Bønnelyckes tendens til at tænke sine tekster og litterære ambitioner direkte i bibliografiske og materielle kategorier: som fysisk ’bog’ snarere end som abstrakt ’værk’. Videre følger nu Bønnelyckes plan for den bibliografiske realisering af bogen som han i forlængelse af forbilledet Apollinaire tænkte sig som en eksklusiv udgivelse i den franske tradition for kunstnerbøger (éditions de luxe). Bogen skulle udstyres i kostbart format og ”af Hensyn til Versenes Beskaffenhed” trykkes i farvetryk i et begrænset antal, nummererede og af forfatteren signerede eksemplarer. Oplaget ville afhænge af prænumeranternes antal, men måtte ”under ingen Omstændigheder” overstige 500 eksemplarer. Prisen for prænumeranterne skulle være 15 kr., hvorefter eventuelle overskydende eksemplarer skulle kunne erhverves i bogladerne til den nette sum af 30 kr.

Det mest originale udtryk for Bønnelyckes tvær-æstetiske aspirationer og bibliografiske nytænkning var dog hans plan for opsætningen af ”Biografteatret”, det afsluttende digt i *Asfaltens Sange*, der beskriver den unge kunstnerklikes (svarende til kredsen omkring *Klingen*) besøg i Metropolteatret i Mikkel Bryggers gade i København.²⁰ Bønnelycke ønskede sig her en typografisk løsning der kunne illudere den rumligt-visuelle oplevelse af filmværket på endevæggen i biografens mørke: Digtet skulle således trykkes med en lille type på en dobbeltside med 4/5 negativ og 1/5 positiv kliché (ill. 7). Med denne fantasifulde idé der for alvor udfordrede grænserne for den konventionelle litterære bog, var Bønnelycke tæt på at foregribe en anden avantgardistisk genrefornyelse, den cinematografiske bog, som først i 20’erne skulle se dagens lys inden for international avantgarde-litteratur og bogproduktion.

Bønnelyckes plan om at realisere *Asfaltens Sange* som bibliografisk udstyrsstykke og tværæstetisk gesamtkunstwerk var imidlertid en avantgardistisk utopi for så vidt idéerne ikke lod sig realisere inden for rammerne af

trykkes paa en Sædelside med 1/5 negativ
og 1/5 positiv Etale, som skitsen afviser
Med en lille type.
Kortklædet smukt, og Manisieret det første Reizen retindret

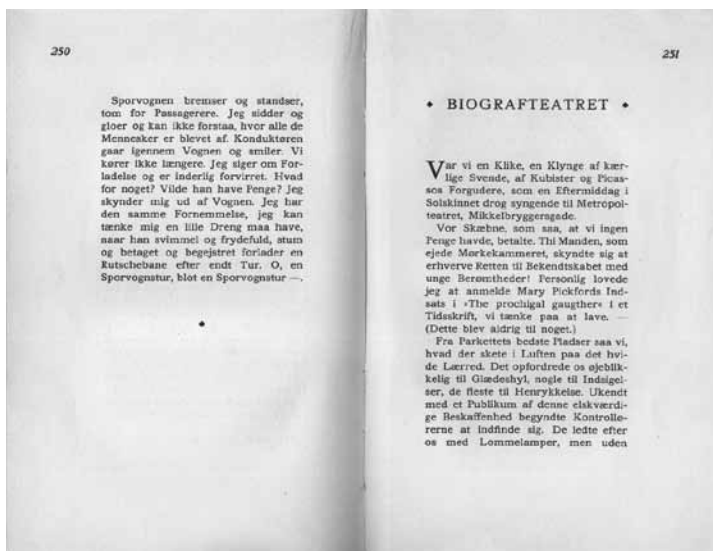
Biografteatret.

Var vi en Kåke, en Klynge af kørige Svende,
af Kåbster og Ficasos Forgudere, som en Eftermiddag
drog i Selskabet, drog syngende til
Metropolitteatret, Mikkelbryggergade.

Vor Skæbne som saa, at vi ingen Lenge Lærde, betalte,
De Manden som ejede Møttekammeret, skyndte sig at
erhverve sig et Bønderkammer med unge Berømtede,
Berømtig lovede sig at ommelede Mary Pickfords Indsats
"The prochnal gaugthers i et Tidsskrift, vi tænkte paa at
lave. (Dette blev aldrig til noget)

Fra Parkettens bedste Pladser saa vi hvad der skete i
Luften paa det hvide Lærred. Det opfordrede os øjeblikkeligt
til Glædeshyl, nogle til Indsigelser, de fleste til den
syndelige Mærkelighed af den nye Beskæftigelse
lige Beskæftigelse, begyndte Kontrollojerne at indfinde
sig. De ledte efter os med Lommelamper, men uden
Succes. Vi ankom til Berømtede, had vi demmelede
af glædeshyllige Sange om vor Mærkelighed, og
Min Ven den fløjtskåle Mærkelighed blev den alle's samment
lige Lovet. Vi andre rejste med at tilbede Lærred. Bønder
af Sagen. Min Ven den frit komponerede, moderne, fortæller
var den eneste danser. Han gik midt under Forestillingen
i var i New York, Nevada, New Central, Illinois, Boston
Chicago. Vi kørte os henrykte til i Skil af de kørige
at blive vist rundt i det hvide amerikanske, kontinent. Vi var
dele lykkelige i vore gode Bønder paa Siden og Siden om
Lærred i Berømtede! Mærkelighed blev noket paa Kåbsteren
af sin Fæter Drægtes Kåbster. Det tjener sig et Mand for
at være i godt Lærred. De begyndte under det
Fremtiden godgjorde nogle af os den forredostillende
omstændig Lærred, at fanden skulle længe til Amerika
efter Mary og Mae, uanset det er en Omstændig Sag
indbad vi saa vidunderlig mydelig, ung Pope der skete
slog Bønderen og gjorde det af med Forestillingen!

7. Emil Bønnelycke: "Biografteatret" fra manuskriptet til *Asfaltens Sange* med digterens trykstruktur. Det Kongelige Bibliotek, København; Marx-Nielsen, 2° (21 x 34 cm).

8. Emil Bønnelycke: "Biografteatret" fra *Asfaltens Sange* i Knud V. Engelhardts typografiske tilrettelæggelse. En smal kolumne med designerens diskrete, ikonografiske signatur, ◆-mærket, i overskriften. Skriftsnittet er den såkaldte Plantin-antikva fra skriftstøberiet Genssch & Heyse i Hamburg som Engelhardt anvendte i størstedelen af sine typografiske produkter.

samtidig dansk bogkultur. Men bogen udkom ikke desto mindre i et typografisk udstyr som var nok så påfaldende for en dansk skønlitterær udgivelse anno 1918. Inden vi skal betragte det nærmere, skal der imidlertid knyttes et par bemærkninger til det forlag som udgav bogen. Som den eneste af Bønnelyckes bøger udkom *Asfaltens Sange* på Nordiske Forfatters Forlag (NFF) som ikke var noget helt almindeligt forlag, men derimod det officielle tyske forlag i København. Under ledelse af hovedaktionæren, forfatteren og redaktøren Louis von Kohl fungerede forlaget under første verdenskrig som hovedkanal for tysk kulturpropaganda i Danmark.²¹ Forlagets udgivelseskatalog for 1917 rummer en stribe udgivelser af decideret krigspropaganda vendt mod Ententen,²² udgivelser der sandsynligvis var finansieret direkte af det tyske gesandtskab i Danmark med von Kohl som stråmand. NNF var blot en del af von Kohls omfattende medieimperium i Danmark, som også talte kulturtidsskrifter som *Vor Tid*, *Spectator*, *Sort paa hvidt* og *Litteraturen* der på ingen måde var tyske propagandaorganer, men som mere subtilt tjente til at højne Kohls kapital i kulturelle cirkler og dermed til at camouflere og understøtte hans propagandaaktiviteter. På samme måde indeholdt NFFs udgivelsesrepertoire for 1917–1918, ved siden af den nævnte krigspropaganda, udgivelser af ung lyrik og for eksempel filosofen Jørgen Jørgensens bog om den franske (!) filosof Henri Bergson, og det er oplagt at forlagets satsning på Bønnelycke (hvis krigshymner snarere havde en fransk tendens i det omfang de overhovedet havde en tendens) indgik i denne subtile propagandakrig.

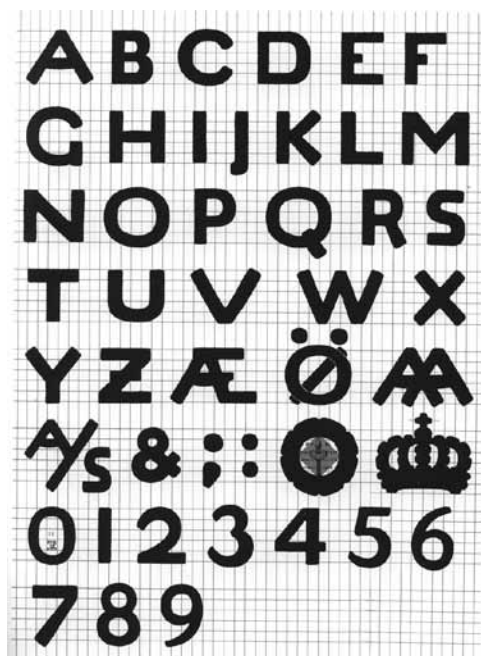
At avantgardekunst på den måde kunne blive genstand for fordækt 'sort' propaganda er der flere eksempler på – man kan her blot nævne at periodens vigtigste udstilling af international avantgardegalleri Der Sturm i november 1918, arrangeret af det berlinske avantgardegalleri Der Sturm i november 1918, ligeledes blev afviklet som fordækt kulturpropaganda, understøttet af det preussiske Auswärtiges Amt og det tyske gesandtskab i Danmark.²³ Og ikke bare NFF var involveret i sådanne aktiviteter, også andre forlag tog åbent del i denne særlige form for kulturkamp midt i det neutrale Danmark. I de samme år lå NFF således i en mere eller mindre åben propagandakrig med det stærkt Entente-venlige Pios Forlag som på sin side forsøgte at pynte på sine aktiviteter ved at understøtte kulturelt progressive, unge forfattere. Bønnelyckes ekspressionistiske digterkollega Fredrik Nygaard skylder således nærmest sin eksistens som digter til Pios Forlag der i 1919 udgav hans to eksperimenterende digtsamlinger, *Opbrud* og *Evropaskitser*, som kan betragtes som pendantudgivelser til NNFs satsning med *Asfaltens Sange*. Det er et overset aspekt i den danske modernismes historie at de to mest ekspressionistiske forfatterskaber fra krigsårene udkom på netop de to forlag der havde været allermest involveret i krigspropaganda – NNF i en sådan grad at forlaget ophørte med at eksistere i 1919, mere eller mindre som direkte konsekvens af Tysklands nederlag.

Men tilbage til selve bogen *Asfaltens Sange* som i dansk typografi og bogdesigns historie udgjorde lidt af et novum, om end på en lidt anden og mere stilfærdig måde end Bønnelycke havde forestillet sig udgivelsen. Om noget bibliofilt udstyrsstykke i farvetryk blev der ikke tale, og heller ikke den filmiske opsætning af ”Biografteatret” blev realiseret. Derimod udkom bogen i et prunkløst moderne design, ganske rensat for florumvunden ornamentik eller andre overflødige dekorative elementer af den type Marinetti havde erklæret krig mod i sin typografiske revolution (ill. 8). Manden bag bogens tilrettelæggelse var efter alt at dømme den funktionalistiske arkitekt og grafiske designer m.m. Knud V. Engelhardt som i samtiden især kendtes for sit totaldesign af de københavnske sporvogne i 1909–1910. Det fremgår ikke eksplicit nogen steder at *Asfaltens Sange* er et arbejde fra hans hånd, da bogen i overensstemmelse med den formelle anonymitet i det typografiske udtryk hverken indeholder kolofonoplysninger eller eksplicitte signaturer, men flere distinkte formvalg (den kraftige Plantin-type og det diskrete ruder-mærke på omslag, titelblad og i kapiteloverskrifterne) røber bogen som et umiskendeligt – om end ikke hidtil registreret – KVE-produkt.²⁴

Knud V. Engelhardt omtales undertiden som den første industrielle designer i Danmark, og han ses i dag som pioner inden for den særlige skandinaviske form for modernisme eller funktionalisme som hævdes at adskille sig fra den mere ”apparatslige” eller matematiske tilgang som kendetegner samtidigt produktionsdesign fra for eksempel Bauhaus-skolen eller Le Corbusier.²⁵ Engelhardt var en alsidig designer der arbejdede med alle former for moderne brugsdesign: arkitektur, indretning, møbelkunst, grafik, husgeråd (bl.a. et berømt spisebestik), foruden de nævnte, københavnske sporvogne som han totaldesignede ned i mindste detalje, beslag, håndtag og billetter – alt sammen ud fra en brugsorienteret idé om design lagt an på materialet og håndværkets sanselige og taktile kvaliteter. Det siges således om Engelhardt at han for at finde den rigtige farve til de københavnske sporvogne opsamlede slamprøver fra forskellige bydele og blandede dem med farven, så gadens skidt blev inkorporeret i farven.²⁶ Som grafisk designer var Engelhardts speciale kunstindustrielt præget grafik: ”accidenser”, skiltning og anden brugstypografi. I 1909–1911 stod han for udarbejdelsen af omslag og typografi til Telefonhåndbogen for København, og i 1914 gjorde han sig internationalt bemærket med tegningen af et alfabet i modernistisk sans serif til den danske afdeling af *Den Baltiske Udstilling* i Malmö (ill. 9); i 1916 tegnede han automobilskilte til de danske landeveje, og fra 1923 stod han for gadeskiltningen i Gentofte Kommune nord for København.²⁷

Det var denne genuine storbyrotte og brugsdesigner, der i 1918 fik til opgave at formgive Bønnelyckes eksalterede københavnervesier med deres lyriske besværgelser til teknikken og den moderne tids organisatorer, polyteknikere og statistikere for deres ”nøgterne Blik for Nødvendigheder-

9. Knud V. Engelhardts alfabet i sans serif fremstillet til den danske afdeling ved Den Baltiske Udstilling i Malmö 1914 (72 × 100 cm). I den ikoniske krans eller bælteform på tredje række fra nedan ses en tidlig variant af Engelhardts visuelle signatur, det roterede røde kvadrat eller ruder-mærke. Formen indgår her som del af et mere traditionelt monogram, hvor den røde farve danner plastisk baggrund for et spyd der stikker igennem et hjerte. Disse mere tilbageskuende, symbolske elementer forsvinder i det følgende fra KVE-signaturen i overensstemmelse med modernismens principper for klar form og stoflighed.

ne” ("Aarhundredet").²⁸ På papiret kunne man vanskeligt finde nogen mere oplagt person til opgaven end manden der havde tegnet netop de sporvogne som Bønnelycke turede rundt med i sine asfaldigte. Det usædvanlige ved samarbejdet var at se Engelhardt i rollen som tilrettelægger af en finlitterær bog, men man kan sige at hans løsning af opgaven netop trak på accidensstypografiens moderne funktionelle principper for læselighed og prunkløs, klar form som han med held overførte på tilrettelæggelsen af *Asfaltens Sange*. Bønnelyckes vision for et moderne bogværk der skulle inkarnere en ny form for digtning i Danmark, fandt dermed sin realisering i en rent typografisk løsning uden bibliofile ekstravagancer, farvetryk, fotoklicheer eller andre af de elementer der havde foresvævet digteren (ill. 10). En løsning hvis modernitet først og fremmest lå indkapslet i selve skriftsnittet (Plantin-antikva fra Genssch og Heyse som udgjorde KVEs typografiske house style og diskrete, visuelle signatur) og det luftige layout med den elegante, smalle kolumne.

Resultatet var et visuelt fængende og grafisk koncist bogværk der i flere henseender peger frem mod den fornyelse og det opbrud fra klassiske typografiske normer som i 20'erne blev kendt under betegnelser som 'den

Ikke til Gavn lært mig at glemme
 min Graad? Havde min Forladthed
 ikke lært mig at hade? Uvant med
 romantiske Historier og sentimentale
 Legender paa Film, saa jeg i Metro-
 politteatret, Mikkellbryggersgade, (der
 her være anbefalet de grædelystne)
 min Barndoms Billed igen.

Paa en Skyskraber i 42nde Gade med
 Udsigt til Brooklyn og Coney Island,
 og hvor en Mand fik den pludselige
 titaltende Indskydelse at vilde smide
 en anden Mand ud over Taget, gen-
 vandt jeg Fatningen og studerede Bry-
 dekamp. De to energiske Gladiatorer,
 der teede sig som paa en Hvalfangst,
 harpunerede hinanden i et dødeligt
 Haandgemæng, der endte med (var
 det af Hensyn til Handlingen?) at de
 begge, som det kærilige Livtogs Apo-
 theose, skvattede ned fra 20nde Etage.
 Gud ved, hvad der blev af dem? Pause.
 Tredie Akt.

Mine Venner, Malerne, der er (det
 kræver Kubismen) Sportsmænd paa
 Lærredet, indledte i Mellemakten en
 saglig Diskussion om Dybstød, Tera
 og Parade, mens jeg saa mit Snit til

at slaa et Smil af min forgrædte Ven-
 inde bag ved mig. Hvor de røde Mær-
 ker af Graaden klædte hende. Hun
 smilte to Gange gennem Verdner af
 blanke Øjne, og i mit Minde skrev jeg,
 i Følelsen af at længes forgæves efter
 hende og alle Kvinder, følgende Digt,
 en Tilegnelse til de foreseede Øj-
 blikke:

ELSKOVSSANG

Anna Maria Merete Margrethe.
 Elin Elena Elisa.

Martha Malvira Ester Alvida.
 Magda Leonora Meta.

Mary El Alma.
 Ella.

Nancy Dolores Lena Katrina.
 Bertha Victoria Elsa.

Nelly Anita Eva Edvarda.
 Vera Fernanda Dora.

Inger Louise.
 Agnes.

10. Emil Bønnelycke: "Biografteatret" fra *Asfaltens Sange*. At stille ord op i pikante erotiske figurer var en populær sport hos 1910'ernes avantgardedigtere. Bønnelycke lader "Biografteatret" munder ud i en "Elskovssang" bestående af ensdannede, grafiske strofer udfyldt med pigenavne.

nye saglighed' og 'den ny typografi'.²⁹ At den saglige form og anonymitet i det typografiske udtryk så samtidig kunne siges at stå i kontrast til den lyriske patos i Bønnelyckes tekster, er en anden sag. Man kan mene at bogens typografiske tilrettelæggelse var intelligentere og mere slidstærkt end 'indholdet', at Engelbrecht med sine slamprøver og anonyme, funktionelle brugsdesign repræsenterede en mere radikal forståelse af moderniteten og storbyens "fysiognomi" end Bønnelyckes sentimentale københavnerpoesier, men denne indre diskrepans mellem bogens sproglige indhold og bibliografiske koder har næppe anfægtet de samtidige læsers oplevelse af *Asfaltens Sange* som et hypermoderne digterværk.

Spektakulær, eksperimenterende bogkunst som i den internationale avantgarde blev det ikke til i dansk ekspressionisme. Dansk og nordisk kulturliv var og blev, trods det kunstneriske boom i krigsårene, en provins i forhold til det europæiske kulturliv som fostrede avantgardens æstetiske eksperimenter og publikationskultur. Men det boghistoriske blik på Bønnelyckes forfatterskab omkring *Asfaltens Sange* har demonstreret, hvordan avantgardistiske impulser kunne finde deres vej ud i periferien af det europæiske kulturliv – i samspil med lokale strømninger og datidens storpolitiske dagsorden.

Summary

Avant-garde and book history. Emil Bønnelycke's bibliographical activism. By Torben Jelsbak. The literary production of the European avant-gardes (futurism, expressionism, dadaism, constructivism, and surrealism) represents a rich material for studies into the materiality and semiotic potentialities of the book media. In their search for new literary devices that could match contemporary developments within the visual arts and modern media culture (photography, film, and the omnibus press) the avant-gardes introduced a new "activist" approach to literary production and distribution, in which all material features of the book media (such as typography, illustrations, paper formats etc.) were integrated as intrinsic parts of the literary work. This article examines the interrelationship between literary creation and modern book design as it takes place in the case of the Danish futurist poet Emil Bønnelycke with special regard to his collection of prose poems *Asfaltens Sange* (Songs of the pavement) from 1918 – whose typographical layout was due to a collaboration with the urban architect and industrial designer Knud V. Engelhardt.

Noter

1 Jf. Peter Bürger: *Theorie der Avantgarde* (Frankfurt a/M, 1974).

2 Jf. Herbert Spencer: *Pioneers of modern typography* (London, 2004).

3 Jf. D.F. McKenzie: "The book as an expressive form" i *Bibliography and the sociology of texts* (London, 1986), 1–21; dansk oversættelse i Jens Bjerring-Hansen og Torben Jelsbak: *Boghistorie* (Århus, 2010), 65–89.

4 Jerome McGann: *The textual condition* (Princeton, 1991), 13. Det citerede kapitel, "Texts and textualities" findes i dansk oversættelse i Bjerring-Hansen og Jelsbak: *Boghistorie*, 109–26 (cit. 123).

5 *Imagination sans fils et les mots en liberté. Manifeste futuriste*, udgivet som sammenfoldet plakat (29 × 23 cm), dateret Milano, 11. maj 1913, optrykt i Giovanni Lista (red.): *Futurisme. Manifestes, documents, proclamations* (Lausanne, 1973), 142–47.

6 *Manifeste technique de la Littérature futuriste*, udgivet som sammenfoldet plakat (29 × 23 cm), dateret Milan, 11. maj 1912, optrykt i Lista: *Futurisme*, 133–37.

7 F.T. Marinetti: *Les mots en liberté futuristes* (Milano, 1919). Et eksempel på Marinettis typografiske digtning er analyseret i Torben Jelsbak: "Tekst, billede, tekstur. Avantgardelitteratur og bibliografisk beskrivelse" i Mats Malm m.fl. (red.): *Bokans ma-*

terialitet. Bokhistoria og bibliografi (Stockholm, 2009), 68–70.

8 Digtene skulle ifølge subscriptionsmeddelelsen ledsages af et portræt af forfatteren, udført i træsnit af maleren Pierre Roy, og bogen skulle komme i et begrænset oplag på 200 nummererede eksemplarer til en pris af 10 francs. Subscriptionsmeddelelsen er optrykt i den senere bibliofiludgave af den aldrig realiserede digtsamling: Apollinaire: *Et moi aussi je suis peintre. Idéogrammes lyriques et coloriés*, udgivet af Michel Décaudin og Daniel Grojnowski (Paris, 1985).

9 Brev til vennen og forfatterkollegaen André Billy, citeret (og oversat) efter Guillaume Apollinaire: *Calligrammes. Poèmes de la paix et de la guerre (1913–1916)*, med forord af Michel Butor (Paris, 1966), 7.

10 Jf. Per Stounbjerg: "Emil Bønnelycke" i Anne-Marie Mai (red.): *Danske digtere i det 20. århundrede*, bd. 1 (København, 2002), 199–205.

11 Emil Bønnelycke: *Asfaltens Sange* (København, 1918), 8–9.

12 Emil Bønnelycke: *Spartanerne*, København 1919, 91.

13 Jf. Tom Kristensen: "To-mands-løbet", kronik, Politiken 2.8.1953.

14 Digtet har været genstand for adskillige fortolkninger, bl.a. Anders Palm i artiklen

”Modernism eller dysmorphism?, i: *Tidsskrift för litteraturvetenskap*, nr. 2–3, 1980, 79.

15 Ib Ørnskov: ”Forord” i: Emil Bønnelycke: *Gaden og andre digte* (København, 1968), 6.

16 Jf. for eksempel Hanne Schou-Jensen: ’Leve i Introduktionen. Dansk modernisme spejlet i Emil Bønnelyckes tidlige digtning’, upubliceret magisterkonferensspeciale (København, 1981), 78.

17 Jf. Per Stounbjerg: ”Storbyen, Bergensbanen og rutsjebanen – om *Fattigdommens Rigdom*” i *Spring* nr. 2 (1992), 16–25.

18 Charles Baudelaire: *Parisisk Spleen. Smaa Digte i Prosa*, oversat af Kai Hoffman og Christian Rimestad (København, 1918).

19 Emil Bønnelycke: ”Prosaiske Arbejder”, Det Kongelige Bibliotek, Marx-Nielsen 5, 2°.

20 Trykinstruktionen og Bønnelyckes filmiske poetik har tidligere været behandlet i Stephan Michael Schröder: ”Fra flanøren til biografgængerens – og så poetikken... Rumene i Emil Bønnelyckes ’biografdigte’” i Malan Marnersdóttir og Jens Cramer (red.): *Nordisk litteratur og mentalitet* (Tórshavn, 2000), 466–475.

21 Jf. Jesper Düring Jørgensen: ”Tyske forsøg på kulturpropaganda i Danmark under den første verdenskrig” i *Fund og Forskning*, Bd. 26 (1982–1983), 125–52.

22 Jf. de to forlagskataloger, der er bevaret på Det Kongelige Bibliotek, Afdeling for småtryk.

23 Jf. Kate Winskell: ”The art of propaganda: Herwarth Walden and ’Der Sturm’, 1914–1919” i *Art History* 18, nr. 3, september 1995 315–44; og Hubert van den Berg: ”The autonomous arts as black propaganda. On a secretive chapter of German ’foreign cultural politics’ in the Netherlands and other neighbouring neutral countries during the First World War”, i Gillis J. Dorleijn m.fl. (red.): *Autonomy and engagement*, (Leuven, 2008), 71–120.

24 Den hidtil eneste monografi, Erik Ellegaard Frederiksen: *Knud V. Engelhardt. Arkitekt og Bogtrykker 1882–1931* (København, 1965) rummer kun få eksempler på egentlige bogarbejder. Skriftet *Ringsted Kloster og Det Bøgelske Fideikommis 1815–1915* (København, 1916) nævnes her som ”Den eneste virkelige bog” (s. 84) fra Engelhardts hånd.

25 Jf. *Kanon for design og kunsthåndværk. Knud V. Engelhardts livsværk*, informationsmateriale fremstillet af Skoletjenesten Kunstindustrimuseet, 2006, i tilknytning til det danske kulturministeriums såkaldte Kulturkanon: http://www.skoletjenesten.dk/sider/Pdf/Kunstindustrimuseet/03_knud_v_engelhardt.pdf (siden sidst konsulteret 11. februar 2010).

26 Jf. Frederiksen: *Knud V. Engelhardt*, 25.

27 Ibid, 49.

28 Bønnelycke: *Asfaltens Sange*, 8.

29 Jf. Jan Tschichold: *Die neue Typographie. Ein Handbuch für zeitgemäss schaffende* (Berlin, 1928).

Per Højholts monologer

*Om Gitte, parateksten og værkbegrebet i
boghistorisk perspektiv*

Klaus Nielsen

Et af de centrale punkter, hvor boghistorien kan berige vores forståelse af litteraturen og dens særlige karakter, er begrebet *det litterære værk*. Per Højholts Gitte-monologer er et værk, som giver anledning til en perspektivrig diskussion af dette begreb. Ved hjælp af en boghistorisk tilgang til det fortolkningsmæssige arbejde vil jeg med artiklen tage denne diskussion op og til slut forsøge at give et bud på, hvad det er, der gør litteratur til litteratur.¹

I perioden fra 1980 til 1984 udgav den danske forfatter Per Højholt (1928–2004) sine populære og humoristiske Gitte-monologer og opnåede hermed sit folkelige gennembrud.² Højholt var ganske vist en af de mere underholdende figurer i dansk modernisme, men aldrig let tilgængelig, og hans læsere har primært været at finde blandt akademikere og andre forfattere. Med Gitte-monologerne nåede Højholt pludselig ud til den brede befolkning. Efter succesen at dømme repræsenterede værket den perfekte hybrid mellem finkultur og underholdning, som Højholt ofte havde eksperimenteret med, og som var et væsentlig led i 80'ernes post-modernistiske bestræbelser. Alligevel havde eksperimentet snarere karakter af et sammenstød mellem to uforenelige størrelser, som fik katastrofale konsekvenser såvel for forfatteren som for Gitte, protagonisten selv.

I min analyse af værket og de dokumenter, hvori det materialiserer sig, vil jeg koncentrere mig om parateksterne, det vil sige de tekstlige såvel som materielle aspekter af udgivelserne, som man normalt ikke forbinder med selve teksten. Paratekstbegrebet stammer fra den franske litteraturteoretiker Gérard Genette og bruges almindeligvis til at betegne de elementer, der omgiver et litterært værk, for eksempel forord, efterskrift, fodnoter, titelblad og omslag.³ Det er netop i monologernes paratekst, jeg ser det interessante udspille sig, og det er her, min læsning kan bidrage med en ny forståelse af værket i forhold til tidligere læsninger.

Gitte og parateksten

Gitte-monologerne udkom som fire selvstændige udgivelser: første gang i bogform med *Gittes monologer og andre kvababbelser* (1981), derefter kom to lydudgivelser på både vinylplade (LP) og musikkassette (MC), *Gittes monologer* (1982) og *Gittes sidste monologer – nye Gitte monolo-*

ger (1983), hvor Højholt læser monologerne live foran et publikum, og til sidst udkom i 1984 en samlet udgave i bogform.⁴

Gitte – en 23-årig kvinde fra egnen mellem Skanderborg og Århus i Jylland – så dog allerede dagens lys i 1979 i et litterært radioprogram på Danmarks Radio med titlen *Undervandstidende*.⁵ Her blev forskellige digtere bedt om at bidrage med kommentarer til aktuelle begivenheder i digterisk form. I monologerne lader Højholt den provinsielle Gitte luften sine meninger om alt lige fra haven og hovedstaden til det danske rets-samfunds tvivlsomme tilstand og andre aktuelle emner. Oplæsningen var således Gittes oprindelige form, og det var også som oplæsning, Gitte fik sin store succes. Højholt tog Gitte på turné rundt i Danmark og optrådte med hele Gitte-shows. LP-udgivelserne er netop produceret som efterligninger af disse shows med publikum i studiet.⁶ Højholt skjuler ikke sin egen rolle som forfatter under disse oplæsninger, men giver tværtimod lange kommenterende præsentationer af hver monolog, hvor for eksempel den pågældende monologs tilblivelse bliver forklaret. Det er vigtigt at understrege her, at Gittes popularitet var kolossal sammenlignet med, hvad Højholt tidligere havde lavet. Folk, som aldrig havde læst Højholt (eller nogen anden modernistisk forfatter), gik rundt og citerede Gitte-monologer fra radioen.

Gitte er som litterær figur en særpræget størrelse. Hun ytrer sine meninger i en klingende jysk dialekt og holder sig heller ikke tilbage, når det som oftest gælder ting, hun ikke kender noget til. Selvom Højholt udstiller hende som uvidende og naiv, er hun i bund og grund en rationelt tænkende og medfølelse karakter. Det er hendes mand, Preben, derimod ikke, og uoverensstemmelserne mellem de to spiller en central rolle i værket fremdrift. Gittes provinsielle ophav er ikke uløseligt forbundet med hendes naive karaktertræk. Højholt har ved flere lejligheder beskrevet Gitte som tilhørende det tavse flertal, altså den brede befolkning, hvis meninger ikke nødvendigvis kommer til orde i det offentlige, men oftest kun kommer frem under samtalen over middagsbordet. Dette tavse flertal findes både i byerne og provinsen. Gitte-monologerne er således ikke en satire over provinsen – i hvert fald ikke kun. Skellet mellem by og provins i Danmark er ganske vist markant og spiller en væsentlig rolle, men værket skal snarere ses som en satire over et særligt træk af den danske mentalitet.

Monologernes tilblivelseshistorie er central, idet størsteparten var skrevet på bestilling til bestemte begivenheder, og især Danmarks Radio har givet anledning til mange af teksterne.⁷ Denne karakter af lejlighedsdigtning (tillfällesdigtning) danner grundlaget for en litterær magtkamp om retten til at bestemme over fiktionen mellem Højholt på den ene side og hans forskellige opdragsgivere, publikum og Gitte selv på den anden. Med Gitte-monologerne er Højholt pludselig ikke længere den frie, uafhængige kunstner, men træder ind i et økonomisk og forpligtende forhold, hvor emnerne for hans kunstneriske udfoldelse bliver stukket ud af andre.

Denne magtkamp udspiller sig primært i monologernes paratekst, for eksempel i præsentationerne af de enkelte monologer og i LP'ernes forord. Den fremstår som et slags narrativt sideforløb, der ikke indledes og afsluttes inden for rammerne af én af de fire selvstændige udgaver, men er et resultat af den samlede paratekst. Denne paratekstuelle føljeton om værket tilblivelse og reception flettes først sammen med diegesen, det vil sige den boble, som adskiller fiktionens univers fra den fortællende instans, i forløbets sidst tilkomne monolog: "Gittes monolog om forfatteren", der blev trykt som bagsidetekst til den samlede udgave fra 1984.⁸

Det er denne magtkamp samt tematiseringen af kunst og underholdning, jeg mener er to af værkets centrale omdrejningspunkter. Andre sider af værket kunne fremdrages, fx den særprægede brug af dialekt og syntaks, men jeg vælger at fokusere på disse to aspekter, dels fordi tekstmaterialet er oversat, dels fordi en tekst som den sidst tilkomne først giver mening, når det paratekstuelle sideforløb tages i betragtning. I indledningen til Gittes monolog om det venstreorienterede og intellektuelle dagblad *Information* fra 1982-LP'en kan man i Højholts kommentarer finde begge aspekter tematiseret:

Gitte bliver jo selvfølgelig oss' indhentet af civilisationen. Det gi'r sig det mærkelige udslag, at dagbladet *Information* holder det ... holder sit indtog i deres hjem ... øh ... Det digt var ikke noget, jeg skrev med min gode vilje, fordi jeg antog det for helt usandsynligt, at ... at ... Jeg mener, der må være grænser for katastroferne. Men jeg blev overbevist. I hvert fald blev jeg overtalt til at forsøge, hvad der ville ske, hvis man indførte et fremmedelement i deres hjem, som jo faktisk består udelukkende af fremmedelementer, vil jeg tro. Men ... øh lad os prøve at forestille os, hvad der sker ... Her kommer digterens sans for udforskning af virkeligheden jo ... jo ind, ikke, fordi jeg vidste jo ikk', hvad der ville ske. Jeg tænkte, nu smider du den ind på kommoden, så ser vi, hvad der sker, ikk' oss'. Så må vi jo lissom undersøge, hvordan landet ligger. Så det er altså et stykke litterær udforskning, I skal ... høre nu. Dem der griner, har ikke forstået en skid af det hele.⁹

Hvem bestemmer over Gitte og dermed over værket? Og er monologerne kunst eller underholdning? Hvad autoriteten angår, er Gitte-monologerne et rammende eksempel på tekst- og litteratursociologiens pointe om de mange forskellige instanser, som er involveret i tilblivelsen af et litterært værk.¹⁰ Højholt var ganske vist fri til at sige nej til opgaver, men hans tematisering af samarbejdet fremhæver den redaktionelle andel af autoriteten, til tider i så høj grad, at den næsten overskygger Højholts egen. Der er flere lignende eksempler på, hvordan Højholt afskriver sig ansvaret for Gittes emnevalg for eksempel i indledningen til "Gittes monolog om bogklubber" fra 1983-LP'en:

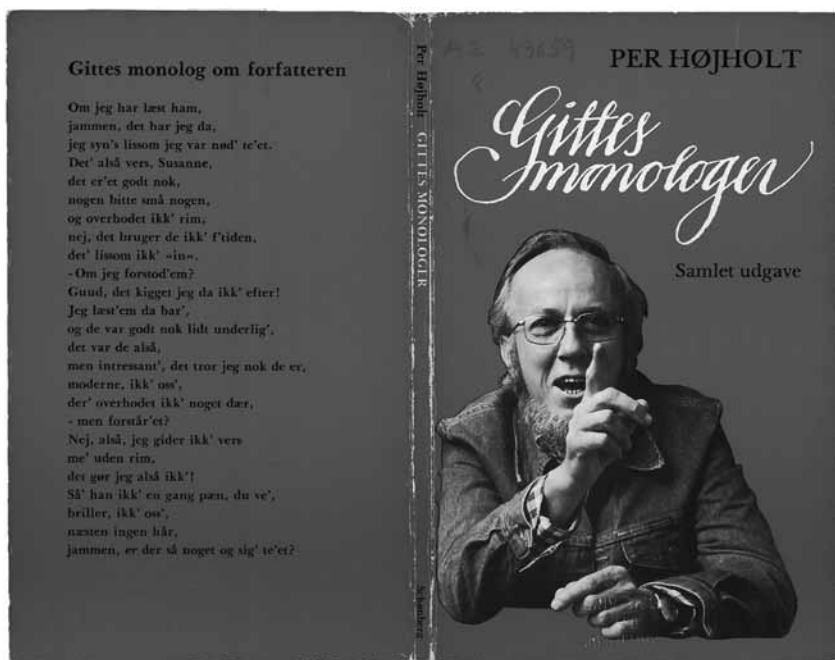
Gitte og Preben er også i bogklub. Det vil sige, det var de nu ikke, men det var fordi, jeg skulle skrive en monolog om bogklubber. Og så

tænkte jeg, ”Det var de jo nok” [...] De er ikke medlemmer mere, for de må ha’ glemte at betale, eller hvad det er. Det kender jeg ikke rigtig noget til.¹¹

Højholt fandt måske ikke selv på, hvad Gitte skulle tale om, men han sad stadig inde med den endelige autoritet over værket. Han bestemte i den forstand, at han indvilligede i opgaverne og bestemte udformningen og indholdet af de selvstændige udgaver. Alligevel spiller tematiseringen af autoritetsaspektet en væsentlig rolle i spørgsmålet om monologernes kunstneriske kvalitet. Omslagsteksterne til de to lydudgivelser er særligt gode eksempler på, hvordan Højholt lader monologerne pege i begge retninger.

På den første LP fik Højholt litteraten Erik Skyum-Nielsen til at skrive et forord, som blev trykt på pladeomslagets bagside. I et begrebstungt og teknisk sprog redegør han her for monologernes litterære karakter og overfører Højholts egne betragtninger omkring kunst og underholdning fra den selvteoretiserende poetik *Intethedens grimasser* (1972) på pladens indhold. Forordet fra 1982 er med andre ord en akademisk tekst. Men til LP’en fra 1983 bad Højholt den folkekære tv-vært og komiker Jarl Friis-Mikkelsen om at skrive et forord, som blev af en ganske anden art. Her er det folkeligheden, som er i centrum. Friis-Mikkelsen befæster Gittes status som folkekært fælleseje og bebrejder Højholt, at han året forinden havde proklameret, at han ville tage livet af Gitte.

Proklamationen fandt sted under Det Danske Akademis prisuddeling i 1982, hvor Højholt modtog akademiets store litteraturpris. Forsøget på at aflive Gitte virkede dog ikke, og Højholt lod i stedet hende afrunde talen med en monolog om digtning og virkelighed samt en tak for penge, som fulgte med prisen.¹² På LP’en fra 1983 vender Friis-Mikkelsen mordet på hovedet og skriver: ”NÆ! Per, Gitte har sgu’ allerede taget livet af dig. [...] Selv om du holder op med at holde hjulene i gang, så cykler hun bare videre, Gitte.”¹³ Gitte vil leve videre i folks bevidsthed, hævder Friis-Mikkelsen, og i indledningen til Gittes del af takketalen, som optræder på LP’en, indrømmer Højholt også, at hans mordforsøg mislykkedes.¹⁴ Gitte taler videre. Udgiven fra 1984 indeholder en enkelt tilføjelse til det eksisterende korpus af monologer: ”Gittes monolog om forfatteren” (se illustrationen). Der er ikke tale om en aflivning af Højholt som Friis-Mikkelsens forord omtalte, hvordan sådan en nu end måtte tage sig ud. Men det er dog en afvisning, og den skal ses i relation til Højholts eget forsøg på at sætte punktum for værket i årene forinden. Højholt havde i en række interviews med overskrifter som ”Gittes far har besluttet at forlade Gitte”, ”Farvel, Gitte” og ”Per Højholt har slået Gitte ihjel” bekendtgjort værkets endeligt.¹⁵ Det er i denne sammenhæng, at Gittes sidste ord om forfatteren skal ses. Forfatterens afstandtagen til værket og dets hovedperson bliver omsat til eller spejlet i hovedpersonens afstandtagen til sit ophav.

Forfatteren peger på læseren, og Gitte peger på forfatteren. Inddrages omslaget i den litterære fortolkning, indikerer det, at værket rækker ud over de tekster, udgaven indeholder. Omslag til *Gittes monologer*. Samlet udgave (København, 1984)

Med "Gittes monolog om forfatteren" begår Højlholt et snedigt fortælle-teknisk træk. Ved at punktere den diegetiske boble, som hidtil har adskilt Gitte fra hendes ophav, den optrædende og fortællende Højlholt, som i sig selv er en iscenesættelse og dermed ikke identisk med privatpersonen Højlholt, opnår han to ting: For det første gør han læserne opmærksomme på, at den optrædende Højlholt også er en del af fiktionen. Ethvert brud på skellet mellem fiktionens univers og den fortællende instans er en illusion, som blot opstiller en ny diegese. På den måde drages hele den paratekstuelle føljeton om værkets tilblivelse og forfatterens strabadser med opdragsgiverne ind i fiktionens verden. Dermed ikke sagt, at disse aspekter ikke kan have grund i virkeligheden, men deres status som del af værket cementeres. At se bort fra dem i en litterær analyse og fortolkning baseret på for eksempel 1984-udgaven alene er en kraftig reduktion af værkets fiktive univers.

For det andet opnår Højlholt, at kampen om autoriteten fremstilles i et anderledes perspektiv. Dels kan Gittes lidet flatterende karakteristik af forfatteren ses som et billede på Højlholts magttab over for opdragsgiverne. Hvis ikke forfatteren kan styre, hvad hovedpersonen skal foretage sig, så behøver hovedpersonen vel heller ikke at tage forfatteren alvorligt. Dels kan Gittes offensiv ses som et billede på den grundlæggende autoritet, der

knytter sig til forfatteren i sin rolle som værkets ophavsmand. Ganske vist tager hun afstand til Højholt, men dermed fastholder hun retten til at bestemme over sig selv på fiktionens side. Højholt får således på lettere paradoksal vis slået fast, at autoriteten over værket forbliver på fiktionens og dermed også på forfatterens side.

Værkbegrebet

Når man som litteraturforsker giver sig i kast med dette værk, kan man ikke nøjes med at læse i én af de fire selvstændige udgivelser. Tager man for eksempel udgangspunkt i den samlede udgave fra 1984, som indeholder alle de trykte monologer på nær én, får man vanskeligheder, allerede inden bogen åbnes: hvordan skal det mærkværdige brud på diegesen og Gittes tvivlsomme hilsen til forfatteren forstås, hvis man som læser ikke har kendskab til det paratekstuelle forløb forbundet med værkets tidligere udgivelser? Der er altså først og fremmest brug for en bibliografisk udvidelse af værkbegrebet i dets almindelige forståelse, det vil sige fra den enkelte udgave til værkets samlede transmission trykt på papir såvel som i vinyl. Gitte-monologerne stiller denne pointe yderligere på spidsen, idet ingen af de enkelte udgaver kan siges at være komplette, men det gælder også mere traditionelle værker, hvor hver udgave fremstår som en komplet version af det pågældende værk. Det litterære værk findes ikke i den enkelte udgave, men må søges i samtlige udgaver og i deres indbyrdes forhold.

Analysen af Gitte-monologerne fremhæver også en anden nødvendig udvidelse af værkbegrebet. Monologerne alene røber intet om den magtkamp, som udspiller sig mellem Højholt og udsigelsens øvrige instanser, ej heller om Højholts tematisering af forholdet mellem kunst og underholdning. Disse aspekter er at finde i parateksten. Der er altså også behov for en materiel udvidelse, det vil sige at fokus for analysen ikke kun fæstnes ved tekstens alfanumeriske tegnsekvens, det som i princippet udgør bogblokkens tekstuelle indhold eller LP'ens lydspor, men udvides til også at inkludere indledninger, forord og efterskrifter samt materielle aspekter som papir, vinyl, omslag og illustrationer.

Vores tilgang til begrebet "værk" må altså udvides i to retninger: en bibliografisk eller temporal retning, det vil sige fra en forståelse af værket som et statisk monument til værket som en proces, et produkt i bestandig udvikling fra udgave til udgave. Den anden retning er den materielle eller rumlige, det vil sige fra at se på værket som bestående udelukkende af et lingvistisk indhold til at se på bogen som en helhed, et samlet betydningsmættet udtryk bestående af fysisk materiale og lingvistiske elementer. Disse udvidelser af værkbegrebet er ikke nye, men det er stadig nødvendigt at gøre opmærksom på dem. Det temporale aspekt svarer til tekstkritikkens udgangspunkt, og tekstkritiske udgaver kan være af stor værdi i

denne henseende, fordi arbejdet med at sammenligne udgaver, manuskripter og andre tekstkilder i stort omfang er udført og dokumenteret af udgiveren. Inden for litteraturvidenskaben er Genette en af de få, som ser det litterære værk i et lignende holistisk perspektiv.¹⁶ Almindeligvis er den litteraturvidenskabelig tilgang dog langt mindre materiel og bibliografisk reflekteret.¹⁷ Det materielle eller rumlige aspekt svarer til den moderne boghistorie og bibliografis udgangspunkt: form påvirker betydning, og en tekst kan ikke adskilles fra de bibliografiske koder, som omgiver den, og det materielle dokument, som bærer den. Eksponenterne herfor er mange, men man kan især fremhæve tekstsociologisk orienterede boghistorikere som D. F. McKenzie, Jerome J. McGann, George Bornstein og Roger Chartier. Dog kommer den nuværende forskning oftest til kort, hvis man søger en metodisk fremgangsmåde, hvormed et værks materialitet kan inddrages i det litteraturanalytiske arbejde. Hvis en litteraturstuderende skal overbevises om vigtigheden af værkets materielle og bibliografiske aspekter, hvilke former for redskaber skal han eller hun så udstyres med? Her ser jeg en mangel, som er med til at fastholde skellet mellem boghistorie og litteraturteori til trods for, at begge discipliner har litteraturen som forskningsgenstand.

I bibliografisk teori skelnes der overordnet mellem *værk* og *dokument*, det vil sige mellem en abstrakt og immateriel størrelse og det konkrete fysiske artefakt. Et dokument kan være en bog, en LP eller et manuskript og er altid kun en enkelt fysisk genstand. Et værk derimod er ikke en fysisk størrelse og findes ikke i et enkelt dokument, men kan være repræsenteret i et eller flere dokumenter eller andre fysiske gestaltninger, for eksempel live-optrædener. Der findes forskellige udlægninger af de to størrelser og mange underinddelinger af terminologien, men det centrale i denne henseende er, at der ikke sættes lighedstegn mellem værk og bog. Værket er summen af de dokumenter, der hver især indeholder materialiseringer af det, eller som Mats Dahlström formulerer det: ”*verket är bibliografiskt sett något som binder samman ett kluster av dokument.*”¹⁸ Dette er et meget anderledes værkbegreb end det litteraturteoretiske, og der ligger en perspektivrig udfordring i at bringe de to begreber i spil med hinanden.

Forholdet kan illustreres ved at drage en parallel til dramaturgiens *performance*-begreb, nærmere bestemt til forholdet mellem det dramatiske værk og selve opførelsen.¹⁹ En performance kan siges at bestå af to grundlæggende elementer: en tekst og en tolkning.²⁰ At sammenligne bogen med en performance er interessant, fordi det fremhæver to væsentlige argumenter: 1) Hverken bog eller performance er identisk med værket. 2) Både bog og performance indeholder altid en eller anden grad af tolkning af det pågældende værk. I forbindelse med Gitte-monologerne var forordene til de to lydudgivelser tydelige eksempler på sådanne indlejrede tolkninger. LP'en fra 1982 karakteriserede værket som kunst, LP'en fra 1983 som underholdning.

En litterær analyse har oftest til formål at sige noget om værket, ikke om det enkelte dokument, der har ligget til grund for det analytiske arbejde. Som det er fremgået, er det imidlertid umuligt ud fra et boghistorisk perspektiv at nærme sig værket uden hjælp fra materielle medier og kommunikationsformer. Derfor er det nødvendigt at forholde sig til distinktionen mellem værk og dokument, for eksempel ved at stille en række grundlæggende spørgsmål: Hvad er det for en materialisering af værket, jeg har med at gøre? Hvordan forholder den sig til andre udgaver? Hvilken tolkning af værket findes allerede indlejret i netop denne udgave? Hvordan påvirker dokumentets materielle udformning værkets betydningsdannelse?

Boghistorie og bibliografi ses ikke normalt som litteraturteorier, men det gør dem ikke mindre værdifulde som teorier om litteratur.²¹ Hvis man lidt firkantet kan sige, at litteraturteori overordnet beskæftiger sig med litteraturens særlige karaktertræk, det, som gør litteratur til litteratur, så er det min overbevisning, at en essentiel del af disse træk kan anskueliggøres ud fra boghistorien og bibliografien. Der er flere ting, som gør, at et givet udtryk kan kaldes litteratur, men en af de mest grundlæggende forudsætninger er, at det materialiserer sig for læseren (eller lytteren) netop som litteratur – sprogligt og retorisk såvel som fysisk. Hvad enten det sker mellem bogens to permer, som oplæsning på en CD eller LP, eller på scenen foran et publikum, er det materialiseringen, der afgør, om vi opfatter teksten som litteratur.

Summary

Per Højholt's monologues. About Gitte, the paratext and the concept of the literary work in a book historic perspective. By Klaus Nielsen. To the field of literary studies book history and bibliography offer insights of immense value in particular with regards to the concept of the literary work. In this article I will present an example of how interpretation is affected when the literary work is viewed in a book historic and material perspective.

The Danish postmodernist writer Per Højholt had his biggest commercial success with the work *Gitte's Monologues* (1980–1984). The monologues enjoyed a wide listening audience on national radio before being published in print and later on vinyl LPs and audiotapes. However, Højholt also toured the country with reading shows comprised of *Gitte* monologues. In these live performances and on the audio publications that imitate them Højholt presented each monologue with long comments on the genesis of the work. Most monologues had been commissioned by national radio and other institutions, and this aspect has great bearing on the interpretation of the work.

The bibliographical distinction between abstract work and material document is crucial in a case like *Gitte's monologues*. The article conclu-

des with a discussion of how the aesthetic concept of the work in literary studies might be viewed differently in the light of book history and bibliography.

Noter

1. Eksemplet er taget fra mit igangværende ph.d.-projekt, *Døm altid bogen på omslaget*, som har til hensigt at syntetisere boghistorie og litteraturteori. Projektet kan følges her: <http://klausnielsenphd.wordpress.com/>. Foruden redaktionen skylder jeg flg. ansatte ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet, en stor tak for deres råd og kommentarer til artiklen: Poul Behrendt, Henrik Blicher, Johnny Kondrup, Anders Juhl Rasmussen og Erik Skyum-Nielsen.

2. Højholt er kun i begrænset omfang oversat til svensk. En enkelt Gitte-monolog findes i bibliotekstidsskriftet *bis* oversat af Jan Henrik Swahn: "Gittes monolog om bibliotek" i *bis: bibliotek i sambälle*, 1993:1, 8–13. Swahn har desuden oversat et udvalg af Højholts prosatekster i *Salamandern och andra återvändsgränder* (Stockholm, 1990). Eksempler på hans tidlige digtning samt en glimrende introduktion til forfatterskabet findes i *Fyra ägg, 60-talsdikter i urval*, overs. af Catharina Gripenberg (Malmö, 2007).

3. Jf. Gérard Genette: *Seuils* (Paris, 1987); oversat til engelsk som *Paratext. Thresholds of interpretation* (Cambridge, 1997). Genette behandler kun i begrænset omfang det, han kalder bogens materielle og ikoniske paratekster, og paratekstbegrebet vandt oprindeligt ikke hævde indenfor boghistorisk forskning. Dette har dog de seneste år ændret sig, se for eksempel Robert Darnton: "What is the history of books?" revisited" i *Modern Intellectual History*, 4:3 (2007), 495–508, og Roger Chartier: "The order of books revisited" i *Modern Intellectual History*, 4:3 (2007), 509–519.

4. *Gittes monologer og andre kvababbelser* ([København], 1981); *Gittes monologer*, læst af forfatteren ([København og Silkeborg], 1982); *Gittes sidste monologer — nye Gitte monologer*, læst af forfatteren (Silkeborg, 1983). *Gittes monologer*, Samlet udgave (København, 1984). Flere af monologerne udkom først i antologier, tidsskrifter og lignende. Tilmed blev enkelte monologer præsenteret i

forskellige TV-udsendelser. En komplet bibliografi – omend stærkt tiltrængt – ville blive for omfattende at præsentere her.

5. Et bidrag til værkets historie findes i Karsten Wind Meyhoff: "Alt sker i nuets boble eller historien om Højholts Sokrates" i Jacob Kreutzfeldt, Karsten Wind Meyhoff og Morten Søndergaard (red.): *Mellem ørerne — PERformer HØJHOLT* (København, 2004), 163–170.

6. Til forskel fra live-optrædenerne, hvor Højholt bl.a. tog imod spørgsmål fra publikum, er der ingen direkte interaktion på lydudgivelserne. Her høres kun publikums latter, se også Meyhoff: "Alt sker i nuets boble" 169. En optagelse fra et af disse shows følger med titlen nævnt i forrige note (CD nr. 2, spor 7).

7. Se bl.a. oversigten trykt på indersiden af bagpermen til *Gittes monologer og andre kvababbelser*. Oversigten findes ikke i alle eksemplarer af førstetrykket, men kan genfindes i senere oplag.

8. Gitte vender dog kort tilbage i slutningen af 90'erne med "Gittes monolog om EU" i *Information*, 1.10.1997, 7. Desuden optræder hun ved åbningen af Storebæltsbroen 14.6.1998, jf. Meyhoff: "Alt sker i nuets boble" 165.

9. "Gittes monolog om dagbladet Information" i *Gittes monologer*, LP, s. 2; 2. skæring. Den sidste sætning efterfølges af høj latter fra både publikum og Højholt selv. Transskriberingen af Højholts talesprog her og efterfølgende er min egen; "... repræsenterer Højholts egne ophold, og "[...]" mine udeladelser.

10. Der findes især to centrale modeller, som illustrerer hvordan den litterære skabelsesproces indgår i et udvidet kommunikationskredsløb: Robert Darntons "What is the history of books?" optrykt bl.a. i *The kiss of Lamourette. Reflections in cultural history* (New York, 1990), 107–136, og Thomas R. Adams og Nicholas Barker "A new model for the study of the book" i Nicholas Barker (ed.): *A potencie of life. Books in society* (London, 1993), 5–43.

11. *Gittes sidste monolog*, LP, s. 2; 6. skæring. Se også indledningen til "Gittes monolog om frihed" i: *Gittes monologer*, LP, s. 1; 1. skæring.

12. Takketalen er bl.a. trykt med titlen "Jeg er en metafor" i *Information*, 29.11.1982, 5.

13. *Gittes sidste monolog*, LP.

14. "Gittes monolog til Det Danske Akademi" i *Gittes sidste monologer*, LP, s. 1; 2. skæring.

15. Se *Jydske Tidende*, 31.10.1982, 1. sektion, 22; *Morsø Folkeblad*, 5.2.1983, 1 og 6–7; og *Aalborg Stiftstidende*, 10.4.1983, 2. sektion, 3.

16. Det fremgår ikke kun i hans behandling af parateksten i *Seuils*, men også i hans "Discours du récit" i *Figures III* (Paris, 1972); oversat til engelsk som *Narrative discourse* (Oxford, 1986 [1980]). Her fastslår han i forordet, at et værks varianter altid kan indtages i det analytiske arbejde, og at det til tider kan være nødvendigt, jf. *Narrative discourse*, 21f.

17. Se bl.a. Søren Kjørup: *Menneskevidenskaberne. Problemer og traditioner i humanioras videnskabsteori*, 2. udgave (Frederiksberg, 2008), bd. 1, 177.

18. Mats Dahlström: *Under utgivning. Den vetenskapliga utgivningens bibliografiske funktion* (Göteborg, 2006), 61. Se desuden Rolf E. Du Rietz: "Textbegreppet än en gång" i *Arkiv för nordisk filologi* 123 (Lund, 2008), 157–167.

19. Jeg skylder postdoc Simon Frost en stor tak for udbytterig diskussion ang. denne idé. Frosts eget begreb om *the aesthetic edition* gør på lignende vis brug af performanceteorien, jf. hans artikel "Text, documents and aesthetics. The strange surprising adventures of a valuable problem", upubliceret essay, cf. frost@litcul.sdu.dk [marts 2010].

20. Jf. for eksempel Jonathan Culler: *The literary in theory* (Stanford, 2007), 138.

21. For en interessant redegørelse for og diskussion af forholdet mellem boghistorie og litteraturteori se Jens Bjerring-Hansen og Torben Jelsbak: "Indledning" i Bjerring-Hansen og Jelsbak (red.): *Boghistorie*, (Århus, 2010), 7–40. Antologien indgår i Aarhus Universitetsforlags serie "Moderne litteraturteori", men redaktørerne tøver med at kalde boghistorien for en egentlig litteraturteori, jf. for eksempel s. 10.

In memoriam

Med Nils Runebys bortgång hösten 2009 tystnade en av de mer särpräglade rösterna bland svenska idéhistoriker. En röst som samtidigt kunde framstå som både otidsenlig i fråga om uttryckssätt och oväntat modern när det gäller innehåll och intresseområden.

Ett genomgående drag i Runebys vetenskapliga produktion är intresset för olika föreställningars rötter. Den ambitionen är tydlig redan i hans avhandling från 1962 *Monarchia Mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidiga stormaktstiden* i vilken han lyfter fram idéer om maktindelning som senare skulle trängas undan av enväldets apologeter och förpassas in i glömskan. Detsamma gäller hans studier av synen på Amerika och emigrationens för- och nackdelar, där han väljer att belysa debatten under 1800-talets början, istället för att starta vid seklets mitt då den stora emigrationsvågen kom. Även när det gäller studien av den högre tekniska utbildningens framväxt och föreställningar om ingenjörernas roll i samhället ligger fokus på tiden innan det vi kallar ”ingenjörernas tidsålder”, snarare än den tid de flesta forskare uppehållit sig vid.

Ett återkommande intresse gällde skiftande föreställningar om ”de lär-das” roll och ansvar och vilka förväntningar som kopplats till dem som kallas ”de intellektuella”. Även här går han gärna tillbaka till diskussioner som fördes redan innan begreppet ”intellektuell” myntades. I en av hans mer citerade texter, *Varken fågel eller fisk*, tar han upp argument som använts för att hålla barn från bonde- och arbetarklass utanför universiteten. Ett angeläget ämne för Runeby. Samtidigt kan man fråga sig om inte valet av titel även röjde något av hans egen självuppfattning. Stundtals kunde han själv antyda att han inte kände sig oreserverat hemma någonstans.

Från början hade Runeby tänkt sig disputerat för idé- och lärdomshistorikern Johan Norström, vilken formulerade avhandlingsämnet, men fann honom omöjlig som handledare. I stället sökte han sig till Sven A. Nilssons historieseminarium. Han disputerade således i historia men på ett idéhistoriskt ämne och redan på avhandlingens första sida poängteras att den lika gärna kunde ha skrivits i idé- och lärdomshistoria. Avhandlingen fick mycket högt betyg vilket direkt ledde till en docentur. Den första tjänsten efter disputationen var dock, typiskt nog, varken i historia eller i idéhistoria utan som lektor i statskunskap i Uppsala. Därefter följde ett antal osäkra år utan fast tjänst, men med finansiering via olika forskningsprojekt. Efter ett år som gästforskare i USA var han under tre år professor i skandinavisk historia i Kiel innan han slutligen fick den nyinrättade professuren i idéhistoria vid Stockholms universitet 1978.

Runeby var en nästan arketypisk klassresenär. Det kunde hända att han vid något postseminarium berättade om de bittra minnen som var

förknippade med att varje termin vid läroverket i Falun, som son till en ”järnvägare”, få sitt namn uppropat bland ”de barn till mindre bemedlade” vilka skulle slippa vissa avgifter. Studierna gick dock bra, och han fick ett s.k. naturastipendium till Uppsala, vilket innebar tre års gratis boende i ett inackorderingsrum och matkuponger till någon billigt matställe, men inte mycket mer. Säkert grundlades en del av hans spartanska vanor då. Vanor som senare skulle ge upphov till en del dråpliga anekdoter, som den klassiska repliken, när en yngre kollega i Stockholm frågade om han skulle gå med och äta lunch, och fick svaret ”Nä, jag åt igår”.

Man skall dock inte överdriva det spartanska draget. Till viss del var nog svaret ett uttryck för hans speciella humor och självironi. Nils Runeby hade ett stort mått av värme och humor, och lika snål som han kunde vara mot sig själv lika generös kunde han vara med tid för sina doktorander och kollegor. Hans dörr stod alltid öppen, och när som helst kunde man slinka in och fråga om något man undrade över. Ofta inledde han sitt svar med en reservation – det man frågade om kände han knappt till – sen blev han tyst ett kort tag och därefter kom en lång och lärd utläggning kring det efterfrågade samt ett tiotal boktips i snabb följd. Denna blandning mellan en förment osäkerhet och väldig uppslagsrikedom kännetecknade också hans handledarstil. Han var väldigt tolerant och öppen för olika ämnesval och tyckte det var roligt om någon ville pröva nya metodologiska grepp. Däremot gav han rätt lite konkreta anvisningar om vad som kunde strykas och vad som borde behållas i en text. Istället intresserade han sig för hur man som doktorand hade tänkt gå vidare, och utifrån vad man svarade fick man en rad lämpliga litteraturtips och saker att tänka på. Det skall dock sägas att det var en handledarstil som passade många, men inte alla.

Det högre seminariet var kanske en av de miljöer där Runeby trivdes bäst. Det var för honom inte platsen för att vinna ”intellektuella bataljer” utan för att tillsammans söka lösningar på problem. Uppgiften var att bidra till förståelsen av vår värld och de föreställningar som omger oss, och efter en kortare inledning som gärna anknöt till något udda men passande citat från mer eller mindre kända personer brukade Runeby hålla sig i bakgrunden och låta doktorander och andra kollegor föra ordet. Ibland kunde han dock inte undgå att dela med sig av sin enorma beläsenhet. Här spelade det faktum att han rört sig mellan olika discipliner och lärosäten en stor roll. Han kunde växla obehindrat mellan referenser till samtida amerikansk historieteoretisk debatt och citat från längesedan glömda tyska filosofer. Likaså kunde svenska bildningsentusiaster ställas mot kollegor från våra nordiska grannländer eller universitetslärde mot skönlitterära författare.

Den stora beläsenheten, liksom intresset för skönlitteratur, går att spåra tillbaka till studentåren i Uppsala. Som naturastipendiat fanns inte mycket tid för nationsliv och liknande. Istället blev han bland vännerna

känd för sina klippböcker i vilka han samlade recensioner av böcker ”man borde läsa”. Det blev också en hel del egna recensioner i olika tidningar – inte minst av tysk skönlitteratur – och intresset för skönlitteraturen som en väg in i förståelsen av en tidsanda eller en problematik behöll han resten av livet.

Runeby läste mycket, men verkar ha haft svårare att skriva. Han talade ofta om att han fick ”knö fram texten”, och blev med åren något av de inskjutna bisatsernas mästare. Det är särskilt tydligt i den samling uppsatser som fick namnet *Dygd och vetande* (1995). Han kan här utgå från en till synes obetydlig detalj. Det kan vara en obskyr pamflett av någon kontinental debattör, ett oansenligt protokoll från ett studentmöte eller något liknande. Utifrån detta spinner han vidare och lyfter fram och analyserar ett antal mer eller mindre bortglömda texter, hela tiden påpekande att framställningen är begränsad och att frågan är mycket mer komplex än vad som ryms på några få rader. Detaljstudie läggs till detaljstudie, utan förklarande mellanrubriker till läsarens hjälp. Till slut framstår emellertid en klar bild – som i en mosaik – av den föreställning som han vill komma åt. På en direkt fråga om varför han skrev på detta mosaikartade sätt svarade han att han hade en önskan om att skriva så att läsaren skulle känna sig medskapande genom att själv försöka se sambandet mellan de åtskilda delarna. Det finns en röd tråd i texten men det är upp till läsaren att finna den och dra de nödvändiga slutsatserna. Väl funnen kan det bli en aha-upplevelse och en insikt som man bär med sig lång efter att man glömt *vad* man läste.

Om det fanns någon sådan ”röd tråd” i Runebys eget liv vet jag inte – även det framstår som något av en mosaik – men vi är många som fått bestående insikter av att få vara hans doktorander och kollegor. Hit hör tanken att idéhistoria är en angelägen verksamhet som kan bidra till förståelsen av vår samtid. Förhoppningsvis har vi också fått med oss insikten att den idéhistoriska forskningen mår bra av generositet och öppenhet för olika tolkningsperspektiv, liksom glädjen i det intellektuella samtalet.

Crister Skoglund

Avhandlingsrecensioner

Samråd om Ostlänken

Johan Wänström: *Samråd om Ostlänken. Raka spåret mot en bättre demokrati?* Lund: Arkiv, 2009. 239 s. ISBN 978-91-7924-222-0.

Johan Wänströms avhandling, framlagd vid Tema kultur och samhälle vid Linköpings universitet, handlar om de samråd som kommuner och Banverket genomför under planering av en ny snabb järnvägsförbindelse mellan Mjölby och Södertälje, som är tänkt att ingå i den framtida Götalandsbanan. Notera frågetecknet efter undertiteln. Avhandlingen undersöker om samrådsfunktionen kan vara ett inslag i en demokratiuppfattning där medborgarnas aktiva deltagande i den demokratiska processen sätts högt.

Avhandlingen kan placeras in i tre olika forskningsområden och -litteraturer. Det första utgörs av samhällsvetenskapliga studier av större infrastrukturella projekt. Under senare år har undersökningar gjorts bland annat av Botniabanan, av bygget av en tunnel under Hallandsåsen och av planerna på kärnavfalls-lager. Ofta ställs här frågor om det demokratiska innehållet i processerna, inte minst sedan samrådsbegreppet skrevs in i Kommunallagen 1988 och framför allt i Miljöbalken 1998. Undersökningarna görs av ekonomhistoriker, geografer, sociologer, statsvetare, socialantropologer med flera. Det andra området är de undersökningar som riktar in sig på hur demokratin i Sverige fungerar och genomförs av statsvetare. Stor betydelse för Wänströms avhandling har de olika demokratiteoretiska ideal som i denna litteratur framhålls som aktuella i samtiden. Den tredje litteraturen som avhandlingen relaterar till är studier av det lokala medborgarskapets historia. Det är en litteratur som behandlar traditioner av beslutsfattande från det gamla bondesamhället in i modern tid och den lokala demokratilitteraturen befolkas främst av historiker men också av statsvetare och andra.

Flera tidigare studier knyter samman två av dessa litteraturer, framför allt de båda första. Men så vitt jag kan se är Wänström den förste som på ett substantiellt sätt försöker gripa över alla tre.

Undersökningens syfte är att ”beskriva och analysera förutsättningarna för demokratisk medborgerlig påverkan på planeringen för en ny järnväg genom kommunikativ demokrati på samrådsmöten”. Det handlar om att lyfta fram vilka problem som finns när samhällsplaneringen skall öppnas för medborgarnas demokratiska deltagande. Det ställs två forskningsfrågor, dels att ”beskriva samrådsmötena utifrån medborgarnas perspektiv” och det görs klart att samrådets dynamik väsentligen förstås utifrån kulturella och samhällsliga faktorer. Dels gäller det att behandla ”problem och dilemman i relation till förutsättningarna för demokratisk medborgerlig påverkan”.

Introduktionskapitlet ger en fyllig redogörelse för hur de empiriska observationerna har gått till. Författaren har bevästat 14 möten under två och ett halvt år, spelat in vad som sagts, fört anteckningar och passivt observerat vad som utspelats. Materialet utgörs vidare av lokaltidningarna som bevakat vad som hänt med Ostlänken, samtal med mötesdeltagare, intervjuer med nyckelpersoner, aktörernas marknadsföring och information om Ostlänken samt historisk litteratur av olika slag. Det framkommer att studien skall ses som en fallstudie, vilket naturligtvis är en helt rimlig karakteristik.

Avhandlingens första del – Samråd om Ostlänken – inleds med ett kapitel om Ostlänkens historia. I dess upptakt byggs en bild upp av en historisk kontinuitet genom att jämföra argument för eller emot järnvägsbyggande för 140–150 år sedan med dem som i vår samtid förs fram om Ostlänken. Det gäller möjligheten att resa in till urbana centra för att det där finns behov av arbetskraft och hur lokala företrädare vill knyta samman regioner för att utveckla näringarna, men också argument om att bygga för framtiden och för Sveriges bästa. Läsaren leds sedan över till visionerna och planerna på Ostlänken som anknöts både till visionen om en Europakorridor och idén om att förbinda Stockholm och Göteborg med Götalandsbanan. Några huvudpersoner introduceras, bilden tecknas av de lokala initiativ som tas och att det är lokala och regionala intressen som drar igång processerna.

Kapitel två – Flera aktörer men bara en huvudman – beskriver hur aktörerna kommunicerade projektet till medborgarna och till varandra. För medborgarna var det svårt att se vem som bestämde i frågan. Å ena sidan gjorde kommunernas bolag Nyköping-Östgötalänken anspråk på att äga frågan och regionförbundens information om Ostlänken på hemsidorna hänvisade till kommunernas bolag utan att nämna Banverket, som å den andra sidan var den faktiska huvudmannen för projektet. Förutsättningarna för projektet var oklara, med olika tidtabeller och finansieringar och lokalpressen gav en grumlig bild av hur ansvaret för projektet såg ut. Slutsatsen är att medborgarnas utrymme för att få behandla frågor på samrådsmöten minskar när det är oklart vem som bestämmer över frågorna.

Kapitel tre och kapitel fyra undersöker samrådsmöten i Linköping och Nyköping, där bansträckningar och placering av stationer diskuteras. Kapitel tre visar på de problem som uppstår när projektet skall kommuniceras till medborgarna. Banverkets representanter såg som sin uppgift att planera förutsättningslöst, medan kommunpolitiker hade politiska prioriteringar. Samtidigt tvinnares Banverkets och kommunernas intressen samman och det uppstod ett beroendeförhållande mellan dem, så att det för medborgare kunde framstå som om kommunens agenda redan var fastställd av Banverket. Det grundläggande demokratiproblemet är en otydlig makt- och ansvarsfördelning. Fjärde kapitlet följer ett samrådsmöte i Nyköping som Banverket höll – med de frågor som tas upp, hur det är regisserat och vilken roll de olika aktörerna spelade. Kapitlet tydliggör hur planerarna från Banverket, liksom från kommunen, undviker vad som kan uppfattas som viljeyttringar och politik. Idealet är att vara saklig och grunda sina uttalanden på faktagrundade beräkningar. Medborgarna ville diskutera politiska frågor, medan Banverket ville hålla samrådsmötet fritt från det som var lokalpolitiskt kontroversiellt för att på bästa sätt kunna informera. Därför uppmanade man politikerna att hålla sig undan från banverkets möten. Kapitlet avslutas med konstaterandet att ”medborgarnas möjligheter att diskutera och på annat sätt påverka planeringen av Ostlänken” var tämligen begränsade, samt att detta resultat stämmer överens med tidigare forskning om medborgarinflytande i svensk samhällsplanering.

Med ett kort femte kapitel avrundas del I,

som konstaterar att det finns underliggande demokratiteoretiska frågor att ställa till materialet. Här framhålls att det inte är illasinnade individer, ignorans eller brist på ansvarstagande som är orsaken till att medborgarinflytandet vid planeringen av Ostlänken inte fungerar. Förutsättningarna för att samrådsinstitutionen skulle fungera kunde i själva verket te sig särskilt goda för ostlänksprojektet eftersom det bars fram av en stor uppslutning. Ändå, konstateras det, ”gick medborgarna ofta hem från samrådsmötena frustrerade över att mötena inte hade behandlat de frågor och perspektiv som de ville diskutera”. Förklaringen som ges är att det förelåg olika föreställningar om vad samrådssystemet innebär och detta elaboreras historiskt och teoretiskt i avhandlingens andra del.

Del II heter Visionerna och verkligheten. Det sjätte kapitlet har rubriken ”Skilda förväntningar” och undersöker de historiska förutsättningarna till att parterna vid samråden går in i dem med olika förväntningar. Allmänheten förväntar sig att kunna öva medborgerligt inflytande och att delta i en demokratisk dialog. Banverkets tjänsteman ser en möjlighet att utbyta kunskaper. Författaren frågar efter den historiska relationen mellan samrådsbegreppet och svensk demokrati. Begreppshistoriskt har samråd inga direkta anknytningar till demokrati, men belägg som går tillbaka till mitten av 1700-talet visar hur samråd kan företas inför att beslut skall fattas och Wänström pekar på närheten till begreppet rådslag. Det åberopas en tradition från det gamla bondesamhället av kommunikativ demokrati med sockenstämmorna och längre fram det kommunala självstyret, som leder in i vår tids medborgarengagemang. Under intryck av industri-samhällets urbanisering kom denna tradition att trängas undan. Den representativa demokratin slog igenom också på lokal nivå. I den svenska modellens 1900-tal skulle samhällsplanering och offentliganställda tjänstemäns agerande grundas på expertkunskap och vetenskaplighet, med resultat att klyftan mellan medborgare och experter ökat. 1900-talets planeringstradition ställs i avhandlingen i motsats till den mer kommunikativa demokratin i 1800-talets bondesamhälle. En tes i avhandlingen är att den senare återkom under 1960- och 70-talen med krav på ökat medborgerligt inflytande över bland annat boende och stadsplanering, varvid krav på inrättande av samråd restes. Kapitlet beaktar slutligen att samråds-

begreppet skrivs in i Kommunallagen 1988 i syfte att öka medborgarnas möjligheter till inflytande, medan samråd enligt Miljöbalken ett decennium senare syftar till att förbättra kunskapsunderlaget genom att kunskaper inhämtas från många håll.

Kapitlen sju och åtta behandlar båda förut-sättningarna för att medborgarna vid samråds-mötena kan utöva ett demokratiskt inflytande på planeringen. Kapitel sju tar upp tre demokrati-teorier och hur de svarar mot de faktiska samråden. De är parlamentarisk valdemokrati, direktdemokrati och deliberativ demokrati. Författaren har en pessimistisk slutsats. Samråden har ingen länk till de parlamentariska församlingarnas beslut, där tas inga beslut och där förs inte samtal som innefattar det medborgarna vill tala om. I kapitlets sista avsnitt ställs ett antal kritiska frågor om bland annat det odemokratiska med att det fåtal medborgare som kommer till samrådsmötena skulle ha formellt inflytande över besluten, liksom att det inte är de medborgare som stöder planerna som kommer eller tar till orda.

Åttonde kapitlet frågar om samrådsmötena skulle kunna vara ett exempel på en demokrati som inte tar vägen via politiken. Centralt för resonemanget är den roll tjänstemännen tar på sig som opolitiska företrädare för en expertgrundad neutral kunskap. Det är värt att understryka den grundläggande brist på kommunikation som uppträder till följd av medborgarnas och tjänstemännens olika sätt att tänka. Medborgarna frågar om boendemiljön och ifrågasätter nyttan med Ostlänken. Företrädare för Ostlänken och tjänstemännen åberopar ekonomisk och teknisk rationalitet. Diskussionsutrymmet blir därför kraftigt begränsat. När tjänstemännen undviker allt som kan uppfattas som politisk viljebildning blir de i medborgarnas ögon svåra att förstå och i vissa fall direkt otidliga.

Möjligheterna att genom samråd utveckla demokrati ter sig dystra. Den fråga som avhandlingens undertitel ställer, om samråden utgör det raka spåret mot en bättre demokrati, besvaras negativt. Nu nöjer sig inte Wänström med att tryggt och säkert konstatera detta. Han tar istället med sig sina resultat för att i den tredje delen och det nionde kapitlet reflektera över samhällsplaneringens demokratiska utmaningar.

Här framhåvs att det under en planeringsprocess är tre målkonflikter som komplicerar medborgerligt inflytande genom samråd. (i)

Expertkunskaper ställs mot demokratisk och politisk vilja. Tjänstemännen ville diskutera tekniska och miljömässiga aspekter, men de medborgare som engagerade sig i Ostlänken ville diskutera annat. (ii) Lokala och nationella intressen ställs mot varandra. Med rakt utlagda järnvägsspår kan hastigheten pressas upp och restiden mellan Stockholm och Göteborg minskas, men det går inte om de lokala medborgarna tillåts lägga in kurvor och svängar för att det passar bättre i lokalsamhället. (iii) Medborgarnas inflytande på samrådsmöten ställs mot demokratisk legitimitet för politiska beslut. I jämförelse med de väldigt många som röstar fram politiska representanter till de parlamentariska församlingarna är det mycket få – huvudsakligen medelålders och äldre män – som deltar i samrådsmötena.

Wänström ser två utmaningar som väcks med den demokratiska visionen av utbyggd kommunikativ påverkan på beslut. Den ena är att det finns stora behov av kunskaper som en majoritet av medborgarna inte är beredd att skaffa sig. Den andra är att deltagande kräver att de lägger ner en hel del tid. Det föranleder Wänström ner tala om en ”lagom demokrati”. Här vänder författaren på perspektivet. Målkonflikterna skall inte ses som problem som måste lösas, utan som dilemman att hantera. Där de olika målkonflikterna representerar olika intressen som ställs emot varandra, vill Wänström istället se olika behov som det gäller att balansera på ett bra sätt så att vi skall finna ”den där lagom kombinationen av olika demokratiska behov”.

Författaren har uppenbarligen velat åstadkomma en framställning som kan läsas utanför akademien. Den språkliga framställningen är adekvat och korrekt, men också personlig och engagerad. Ett framträdande drag för den här studien är att en hel del avvägningar görs utan att de expliceras. Så utreder författaren hur han gått tillväga för att göra sin framställning, men han undviker att använda ordet metod för att beskriva detta. Inte heller namnges och hänvisas till de metoder som det görs bruk av, som sträcker sig från etnografisk till begreppshistorisk och idéanalytisk. Just det breda greppet hör till avhandlingens förtjänster och motiveras av att det är en problemorienterad studie. Samtidigt kunde man önska någon argumentation runt val av metoder, källmaterial, demokrati-teorier och vilka fallstudier som det jämförs med.

Akribin är god och det finns mycket litet att

anmärka på i notapparater och den språkliga framställningen. Vid några tillfällen nöjer sig författaren med en alltför onyanserad beskrivning. Man kan till exempel fråga sig om den enskildes autonomi har minskat i det moderna samhället, om kunskap skulle vara ett demokratiskt problem (125f), eller om Habermas inte skulle försvara den representativa demokratin (152).

Undersökningen är rimligt upplagd. Analysen synes rimlig utifrån de förutsättningar som anges. Därför skall jag nu gå vidare till att granska förutsättningarna för de teser som avhandlingen driver, samt i viss mån ifrågasätta dem och peka på alternativ.

Medborgarperspektivet är konsekvent utlagt i avhandlingen, vilket ger riktning och tydlighet. Det är utifrån detta som frågorna ställs och som samrådets demokratiska funktion ifrågasätts. En grundläggande tankegång i avhandlingen är att det finns en demokratibrist i samrådsmötena som väcker frustration hos de deltagande medborgarna, eftersom det blir tydligt för dem att deras deltagande på samråd inte har samband med de beslut som fattas, och inte heller ger större möjligheter att ställa beslutsfattare inför politiskt ansvar. Samrådet fungerar alltså inte som man kunde förvänta sig.

Däremot finns det en viss typ av maktfrågor som inte spelar någon roll i studien, men som hade fördjupat den. De rör hur och var gränserna dras för medborgerligt inflytande och vad demokratin skall fatta beslut om. De blir intressanta att ställa utifrån avhandlingens empiriska del, som tycks leda till slutsatsen att samråd handlar om att dra gränser gentemot medborgerligt deltagande, mer än att skapa en arena för deltagande.

Avhandlingens grundläggande observation om en demokratibrist i samrådsförfarandet passar väldigt bra samman med dess demokratiteoretiska utgångspunkter. I första delen av avhandlingen formuleras frågan ”hur makt- och ansvarsfördelningen mellan de formellt opolitiska och lokalpolitiska aktörerna ska organiseras för att optimera möjligheterna för medborgarinflytande genom allmänna samråd” (71). Demokrati definieras med hjälp av ett citat från demokratiutredningen som ”det politiska system som ger folkviljan möjligheter att på olika sätt komma till uttryck”. Det är en utgångspunkt som svarar mot mycket av det som statsvetarna ägnar sig åt i de utredningar som avhandlingen gör bruk av, liksom

i skrifter som det refereras till som *Demokratis mekanismer* (Mikael Giljam och Jörgen Hermansson 2003). Frågan som rör sig i den här litteraturen är hur medborgarskap skall länkas till beslutsfattande. Utifrån den frågan blir det befogat att sätta upp de tre demokratiidealerna valdemokrati, direktdemokrati och samtalsdemokrati. Därmed sätter avhandlingen upp en normativ idé om vad demokrati är, här skapas en slags teoretisk modell med de tre demokratiidealerna, sedan prövas den i ett möte med empirin. Men det skymmer frågan om vem som har makten över samrådet? Empirin pekar i en riktning som går utöver de tre demokratiidealerna. Det hålls samråd efter samråd om ett järnvägsprojekt som inte är särskilt kontroversiellt. Trots det markeras på möte efter möte att det medborgerliga deltagandet sträcker sig hit men inte längre. Det dras en tydlig gräns. Det här verkar fungera tack vare att det finns förväntningar om en kommunikativ demokrati hos medborgarna, så att de kommer till samråden, som då kan bli en arena där det dras gränser gentemot medborgerligt deltagande.

Medan Wänström slår fast att samrådssystemet inte fungerar (exempelvis 107), skulle jag istället vilja hävda att det var just vad det gör. Det markerar att Ostlänken är ett projekt av nationellt intresse där det lokala medborgerliga deltagande ges en arena där inflytandet är minst sagt begränsat. Som ett sätt att implementera ett infrastrukturprojekt tycks det vara funktionellt.

De historiska förutsättningarna för begreppet samråd kan belysa frågan om vad samråden har för roll och att de inte fungerar som medborgarna förväntar sig.

Avhandlingen framhäver ett arv från de gamla sockenstämmorna och dagens förväntningar om medborgerligt deltagande. Hur långt tillbaka den här traditionen av ”decentraliserad kommunikativ direkt demokrati” sträcker sig blir inte klargjort. Det hänvisas ganska allmänt till det gamla bondesamhällets byaråd och sockenstämmor. Jag skall inte avvisa denna tradition, det äger säkert sitt berättigande att hänvisa hit. Det finns begreppshistoriska anknytningar mellan denna tradition och samrådsbegreppet, som Wänström visar i avhandlingen. Men utredningen av hur den här traditionen knyter an till vår tids samråd görs inte övertygande. Det ligger nära tillhands att se förväntningarna på att samråden skall vara fora för medborgarnas demo-

kratiska deltagande som knutna till 1970-talets breda diskussion om ökad medborgarmakt, som kunde handla om såväl industriproduktion och ekonomisk självförvaltning som inflytande på boende och annan samhällsplanering, liksom till 1980- och 90-talets idéer om att vitalisera demokratin på den lokala och kommunala nivån.

Framför allt måste det provas om inte statsperspektivet spelar en väsentlig roll för den problematik om skilda förväntningar som Wänström adresserar. Han konstaterar att Miljöbalkens samrådsbegrepp inte motsvarar den äldre traditionen av ”lokalpolitisk kommunikatív medborgerlig påverkan”(137) och menar att det knyter an till ett miljöparadigm och en planeringstradition som utvecklats under 1900-talet. Men det finns en annan äldre tradition som samrådsbegreppet knyter an till. I avhandlingen visas att Banverkets och kommunernas tjänstemän under samråden betonar sin roll som experter och planerare. Det skulle kunna ses i ljuset av gamla svenska ämbetsmannastaten och dess traditioner. Dess fortlevnad och inflytande i vår samtid har påpekats av till exempel statsvetarna Rune Premfors och Catrin Andersson. Den senares avhandling (*Tudelad trots allt*, 2003) undersöker den svenska statens dualism, som handlar om ämbetsverkens självständighet. Dualismen förs tillbaka till att de under 1600-talet gavs en egen organisation med viss autonomi, som stärktes med 1720 års Regeringsform. Avståndet till rådet växte och monarken hade begränsad makt. Denna självständighet lever vidare i våra dagar. Det skall finnas ett avstånd till det politiska styret, ett så kallat ”ministerstyre” går inte an i Sverige. Idéhistorikern Sven-Eric Liedman har pekat på hur den gamla ämbetsmannaeden visserligen avskaffades 1870, men att delar av dess anda lever in i våra dagar. Opartiskhet och oegennyttia är viktiga dygder för vår tids stats- och kommunaltjänstemän (Liedman *Att förändra världen – men med måtta*, 1988). Det förhållnings-sätt som tjänstemännen tar på sig vid samråds-mötena grundar sig i gamla ämbetsmanna-ideal.

Att det finns en sådan statstradition i planeringsprocessen för Ostlänken och hos Banverkets tjänstemän ter sig ganska väntat utifrån vetenskapshistorikern Arne Kaijsers påvisande att staten har en stor roll för att bygga och driva nationellt viktigt infrastruktur och att det statliga engagemangent är störst för kommuni-

kationer och järnvägar (*I fädrens spår* 1994). Kaijser talar om den svenska modellen för infrastruktur, som för järnvägarna innebär att staten tar ansvar för stambanorna, medan lokala och regionala intressen kan ta ansvar för kompletterande banor (med undantag för halvsektlet med SJ:s monopol).

Det vore också värt att undersöka samråd som institutionellt och formellt begrepp i offentlig förvaltningshistoria. I äldre förvaltningsrätt finns beteckningen ”samrådighets-system”, som åtminstone från 1800-talet varit mer känt som ”kollegialsystemet”. Systemet innebar att statsförvaltningens ämbetsverk, myndigheter och domstolar, organiserades i kollegier, med en ordförande/chef samt ett antal jämställda ämbetsmän som fattade sina beslut samstämmigt eller genom omröstning. På 1800-talet togs det bort från förvaltningen, med undantag för domstolarna och den lokala förvaltningen. Kollegialprincipen återkom i vissa ämbetsverk under 1960-talet. Ett intressant spår står att finna i SAOB, som visar att själva beteckningen samråd har levt vidare inom offentlig förvaltning i modern tid. Samråd var ett inslag för militärledningen 1855: ”Regementets chef hade att samråda med övriga höga befäl innan viktiga beslut togs.” Svensk författningssamling från 1920 föreskriver att postanstalter skall få sina namn i samråd med telegrafstyrelsen och järnvägsstyrelsen. Slutligen har SAOB upptagit sex sammansättningar med samråd från sent 1950- och tidigt 60-tal som hänförs till polisväsendet.

Sammantaget menar jag att det finns underlag för att anföra att samrådsbegreppet har ett ursprung i den offentliga förvaltningen. Avhandlingens medborgardemokratiska perspektiv skymmer på sätt och vis sikten: statsperspektivet aktualiseras inte.

Sammantaget är detta en spännande genomförd avhandling, den är tydligt problemorienterad och lyckas kombinera olika metoder för att hantera sina frågor. Wänström visar på ett övertygande sätt att det finns demokratiska dilemman förknippade med samrådsförfarande. Denna kunskap är grundad i det konkreta fallet med Ostlänken-samråden, den diskuteras och relateras till andra svenska jämförbara fall och viss teoretisk litteratur. Avhandlingen bidrar med viktig kunskap till förståelsen av samrådets förutsättningar. Den håller för en akademisk granskning. Det gäller både dess formella och innehållsliga aspekter. Jag har inte hittat invändningar som kullkastar

dess slutsatser. Mina invändningar rör aspekter som kunde utvecklats, den historiska tolkningen av samrådsbegreppet och dess roll och innebörd i relation till tjänstemännens expertparadigm. Här kunde mer ha gjorts, men å den andra sidan har Wänström lyckats med

att kombinera olika angreppssätt till en helhet. Slutligen, det är en avhandling som befordrar reflektion över samrådsinstansens innebörder och demokratiska dilemman.

Mats André

Visionen om outtömlig energi

Maja Fjæstad: *Visionen om outtömlig energi. Bridreaktorn i svensk kärnkraftshistoria 1945–80*, Hedemora: Gidlunds förlag, 2010, 336 s, ISBN 978-91-7844-794-7(inb.).

Då den vidunderliga vintern 2009–2010 började släppa sitt grepp om Sverige tog jag mig från Göteborg till Stockholm – trots och tack vare SJ – för att fungera som opponent vid Maja Fjæstads disputation. Vid Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria, KTH, lade hon fram sin doktorsavhandling *Visionen om outtömlig energi. Bridreaktorn i svensk kärnkraftshistoria 1945–80*. Avhandlingen är en illustrerad och vackert formgiven bok som består av sju kapitel jämte tillhörande kringmaterial, däribland ett fylligt register.

I sitt inledningskapitel gör Fjæstad målet klart: "Mitt huvudsyfte är att analysera bridreaktors roll i den svenska kärnkraftens och energipolitikens historia, och hur visionen om denna 'framtidens teknik' utvecklades och påverkade sin samtid." Hon klargör även riktningen: "Min hypotes är att bridreaktorn fungerat som en vision inom det svenska kärnkraftsprogrammet, en vision som fungerat på flera plan, som att motivera forskare och ingenjörer i deras arbete och även för att rättfärdiga investeringar." Visionsansatsen ägnas en fyllig diskussion, vilken behandlar visionen som analysverktyg, dess funktioner och utvecklingsstadier, kontextberoende och tolkningsflexibilitet. I en forskningsöversikt konstaterar hon att bridreaktorer diskuterades föga, liksom att de diskuterats föga i den historiska forskningen. I denna kunskapslucka finner författaren det primära motivet för sin undersökning, att bidra med "en oundgänglig pusselbit för att förstå svensk kärnkraftshistoria", men hon vill även bidra till diskussionen om samspelet teknik–politik och om den så kallade linjära modellen, liksom till den perspektivgivande historiskskrivningen om "misslyckad" teknik. Upplägget sägs vara traditio-

nell teknikhistoriskt i och med utgångspunkten i en viss teknik. Metoden sägs vara traditionellt historisk i och med utgångspunkten i källforskning, i viss mån idéhistorisk eftersom aktörernas syn på tekniken står i fokus.

Kapitel två, "En svensk linje och utopiska reaktorer, 1945–56", inleds med en skildring av den internationella utvecklingen – ett grepp som sedan återkommer i de följande kapitlen – och ger en bakgrund till den svenska utvecklingen. Bridteknikens potential att göra kärnkraftens avfall till en resurs mer än ett problem gjorde att den kunde uppfattas som svaret på frågan om en framtida uranbrist. På basis av en massiv arkivgenomgång skildras sedan i de tre följande kapitlen hur historien kom att gestalta sig. I fokus står AB Atomenergi, ett till 4/7 statligt bolag som skulle ta hand om reaktorutvecklingen för civila ändamål, och dess relationer till statliga anslagsgivare och andra aktörer, såsom FOA, ASEA, medierna. Dispositionsprincipen är kronologisk, med tematiska fokusförskjutningar, exempelvis till analys av argumentationen på den politiska arenan. Kapitelrubrikerna ger en antydning om den bana framställningen tecknar: "Från idé till prototyp, 1957–65", "Brid och skådespel – retoriken kring bridreaktorn, 1966–69", "Under inga omständigheter några planer på bridreaktorer, 1969–75". I det sjätte kapitlet, "Bridreaktorn som dystopi, 1976–80", blir framställningen åter lite mer översiktlig och litteraturbaserad.

I slutkapitlet summerar Fjæstad den internationella utvecklingen och diskuterar orsaker till avvecklingen av bridprojekt på olika håll. Hon summerar även historien om den svenska bridreaktorn, som utvecklade sig i skuggan av kärnkraften och kom att avvecklas främst till följd av allmänna opinionens förändring. Hon menar att visionen om bridtekniken var oundgänglig för den tidiga kärnkraftsutvecklingen i och med att uranbrist uppfattades som framtidshotet, men att dess bana bröts då den tap-

pade kopplingen till den samhälleliga framtidsvisionen när den blev mer alternativ och miljömedveten. Att den inte avvecklades tidigare kan bero på de imperativ under vilka forskare och ingenjörer agerade, även om dessa tekniska visionärer alltså omsider tappade politikernas tilltro. ”Bridreaktorn hade gått från utopi till dystopi.”

Mitt allmänna intryck av Fjæstads arbete är positivt. Jag tycker att hon på ett övertygande sätt visar hur bridvisionen utvecklades och avvecklades i spelet mellan de förhoppningar och farhågor som olika aktörer knöt till den. Å ena sidan projicerades förhoppningar på bridtekniken, med dess förmåga att ”avla” nytt bränsle ur gammalt och därigenom utlova en nästan gränslös energiproduktion. Å andra sidan projicerades farhågor på den vad gällde den tekniska hanteringen av närmast explosivt snabba processer, där inte minst kylfrågan var kritisk, och den politiska hanteringen av ett komplext system med uppberedningsanläggningar och transporter av plutonium, där kärnavapenspridning och polisstat framstod som olika hot. Vidare ska sägas att avhandlingen är grundligt genomarbetad. Utifrån stickprovsundersökningar av referenshantering och personregister framstår akribin som fläckfri. Jag har även undersökt de ganska många och långa citaten ur skriften *Atomdagen 1965* och funnit dem i princip felfria samt referaten helt rimliga. Innehållet i skriften med det anslående namnet ger läsaren en aning om hur föga lättillgängligt material det är Fjæstad gått igenom. Arbetet har krävt sin kvinna.

Vad gäller den framställningsmässiga aspekten av hantverket ska sägas att texten är väl skriven och genomarbetad: en effektiv, flärdfri sakprosa. Noteras kan samtidigt en viss benägenhet att bruka passivkonstruktioner och formuleringar med ”man” och ”kan”, som i en obesvarad fråga apropå kritik av visionsbegreppet för dess vaghet: ”Eller kan man vända vagheten till möjligheter?” Vändningar av detta slag bidrar stundom till att göra framställningen lite vag och undandglidande, till en viss osäkerhet om författarens uppfattning och position. Ett exempel på detta kan vara en mening ur sista sidans diskussion av vad vi kan lära av historien om bridreaktorn: ”Läsaren är fri att göra sin egen tolkning.” I dessa ord ser jag en sympatisk påminnelse om varje betraktelses perspektivberoende, men samtidigt blir jag som läsare lite snopen då Maja Fjæstad

på 259 sidor övertygat mig om att hon vet mest och bäst om denna historia.

Med detta sagt om formaliteter övergår jag till några kommentarer utifrån den innehållsrika granskning som är en del av opponentuppdraget. En reflektion gäller vilken sorts historia Fjæstad ägnat sig åt att skriva, i förlängningen vilken läsare, vilket forskningssammanhang hon vänder sig till. Hon själv menar, som vi sett, att det är fråga om traditionell teknikhistoria. För egen del tycker jag att man kan diskutera alternativet idéhistoria i och med att det närmast är idéer om teknik som studeras, något som understryks av vändningar som ”bilden av bridreaktorn”, ”synen på kärnkraft”, ”visionen om outtömlig energi”. Andra alternativ kunde vara historisk statsvetenskap eller politisk historia i kraft av den betydelse författaren tillmäter politiska skeenden och dragkamper. De alternativa utgångspunkterna aktualiseras på sitt sätt i slutsidornas diskussion. Fjæstad knyter där an till det teknikhistoriska perspektiv som kallas ”social construction of technology” och dess tanke om hur olika sociala gruppers intressebundna tolkningar av en artefakt påverkar utformningen av artefakten. Men vilket slags artefakt var det fråga om i detta fall, en materiell eller en språklig artefakt – har vi följt historien om en teknik eller en vision? Vidare menar hon avslutningsvis att distinktionen mellan teknik och politik är artificiell, att de flätas samman i en ”sömlös väv”. Så kan det måhända vara, men det tycks mig som om motivet för specialiseringen *teknikhistoria* i så fall skulle gå mot upplösning. Måne Fjæstad har skrivit idépolitiktteknikhistoria? Jag anser inte att hon borde ha gått ända till botten med detta slags grundvalsfrågor, än mindre att hon borde vaktat disciplingränser bättre, men menar att det i undersökningen finns en tendens till glidning vad gäller studieobjekt och perspektiv som bidrar till en viss vaghet i slutsatserna.

Några andra reflektioner samlar sig kring utgångspunkter och begreppsram. Den visionsansats som Fjæstad introducerar på svenska vetter mot ett symboltolkande kulturstudium, mot en diskussion om idéers, visioners, symbolers betydelse. Jag finner detta intressant, men blir av en del formuleringar lite osäker över vilken funktion eller roll ansatsen spelar. När bilden av bridreaktorn som vägledande vision inom kärnkraftsprogrammet framstår som både hypotes och tes kan läsaren undra om detta med vision var en utgångspunkt, ett

redskap för eller ett resultat av analysen. I sin diskussion av visionsbegreppet tar Fjæstad upp en mängd parametrar: tre nivåer, tre funktioner, fyra utvecklingsstadier samt ytterligare några aspekter. Å ena sidan gör detta analysredskapet precist, å andra sidan gör komplexiteten att överskådligheten och den direkta förklaringskraften minskar – det kan bli svårt att hålla alla aspekter aktuella både som forskare–författare och som läsare. Tänker man att historiker ska förklara kan det för övrigt noteras att infallsvinkeln tar sikte på hur visioner realiserar snarare än hur de uppstår. I förlängningen av detta ligger den historiefilosofiskt betonade följdfrågan om hur en förklarande visions uppkomst ska förklaras, om visionen eller verkligheten är hönan respektive ägget.

Arena är ett frekvent och betydelsebärande uttryck, vilket framstår som en utgångspunkt för arbetet men som till skillnad från vision inte ägnas någon sammanhållen diskussion. Begreppet ringas i praktiken in på två sätt: å ena sidan den tekniska, vetenskapliga, AB Atomenergi-arenan, å andra sidan den offentliga, publika, politiska arenan. Det förefaller mig som om det kunde varit fruktbart att tematisera företagsarenan och den politiska arenan och att diskutera AB Atomenergi och dess agerande utifrån skiljelinjen privat–offentligt, sannolikt problematisk för denna på många sätt märkliga organisation. Argument är ett annat frekvent uttryck, vilket på sitt sätt också framstår som en utgångspunkt. Fjæstad avtäckar, analyserar, kategoriserar många argument, men utvecklar inte diskussionen kring argumentationsanalys eller hur olika aktörers argument systematiseras mest fruktbart. Jag tror att det hade varit klagörande med en samlad diskussion kring arena och argumentationsanalys.

Vad gäller frågor om val och hantering av material ska det åter sägas att Fjæstad tagit sig an ett stort och tungrovt material, vilket hon med gedigen detaljkunskap och överblick har i sin hand. Stundom får man en känsla av att hon gått igenom precis allt som tar upp bridreaktorn, inte minst vad gäller 1950-talet. Samtidigt kan hon, mer i de senare kapitlen, exempelvis tala om ”några axplock ur kärnkraftsdebatten som nämner bridreaktorer”, utan att resonera kring urvalsprinciper eller representativitetsfrågor; känslan av att ”allt” gått igenom kvarstår. Mitt intryck är att Fjæstad gått igenom allt relevant arkivmate-

rial hos sina huvudaktörer, primärt AB Atomenergi, en utgångspunkt som skapar vissa frågetecken. Ett exempel kan vara skeendena inför riksdagens budgetbeslut 1966 – att i stället utgå från departementsarkivet, där inlagor och yttranden finns samlade i en konseljakt, hade varit överskådligare för läsaren, inte minst om denne skulle vilja gå vidare, och troligen enklare för Fjæstad. I redovisningen anför hon ett längre citat från den ansvarige ministern och konstaterar att riksdagen sedan inte vände sig mot dennes uppfattning. De tre citerade ministermeningarna var det som sades om bridtekniken i propositionen, samtidigt som det kom en mängd motioner och blev omfattande debatt i båda kamrarna om närliggande frågor, med många kritiska röster. Som läsare är det lätt att bli lite förbryllad och börja undra hur långt det är rimligt att isolera diskussionen om bridtekniken från diskussionen om kärnkraften i allmänhet. Turerna inom *1966 års atomenergiutredning* följs även de med utgångspunkt i AB Atomenergis arkiv. Ett alternativ hade varit det kommittéarkiv som finns i Riksarkivet, vilket rymmer åtskilligt ytterligare material, däribland om bridfrågan. En översiktlig genomgång ger vid handen att Fjæstad är rätt ute och att materialet hade gett henne ytterligare vatten på sin kvarn. Genomgången förstärker dessutom intrycket att hon bättre än någon annan skulle förstå innebörden av olika yttranden och ageranden.

Några avslutande kommentarer samlar sig kring olika tolkningar. Fjæstad menar att bridreaktorn var ”i högsta grad närvarande” och en ”oundgänglig del” av atomkraftens framtidsbild redan under 1950-talet, ett årtionde som kanhända blir väl enhetligt med en teknikoptimism utan skuggsida, samtidigt som hon konstaterar att den inte var föremål för egentlig debatt; bridtekniken nämns i ett par utredningar och en proposition, men i förbigående. I olika artiklar ordades det mer om den, inte minst av ledande aktörer inom AB Atomenergi. Detta är sannolikt allt material från 1950-talet och jag vet inte om jag tycker att det håller för att belägga en vision, om en sådan ska ha viss spridning och kollektiv förankring, och för oundgänglighetstenen. Denna spänning återkommer i boken: å ena sidan sägs att bridvisionen var närvarande, betydelsefull, oundgänglig, å den andra noteras att bridtekniken bara berördes i förbigående, hade ringa ekonomisk betydelse, aldrig industrialiserades. Det är lätt att få intrycket att bridvisionen hela

tiden befann sig i skuggan av kärnkraftsdiskussionerna, att Fjæstads tendens att glida mellan diskussionen om bridreaktorn och diskussionen om kärnkraften egentligen är väl motiverad. Kärnkraftsfrågan förefaller nödvändig för att förstå bridfrågan – men är bridfrågan nödvändig för att förstå kärnkraftsfrågan? Jag finner alltså Fjæstads jakande svar på denna fråga i god mening diskutabelt.

En annan sak som kan diskuteras är hur det kunde komma sig att bridprojektet drevs vidare så långt fram som skedde – trots alla tekniska och politiska motgångar som tornade upp sig. Liksom Fjæstad finner jag AB Atomenergis sätt att agera förbryllande. Måhända har hon hämtat ett nyckelcitat ur en petita-bilaga från 1971, då bolaget uttryckte sig så: ”I över två decennier har snabba bridreaktorer fångat fantasin hos tekniker och visionärer med sina löften om nära fullständigt utnyttjande av uranets energiinnehåll och därigenom lösning på världens energiproblem på mycket lång sikt.” Det är nog rimligt att i en ”välvillig tolkning” se dylikt som ”teknisk överoptimism”, men i egenskap av djävulens advokat hade jag gärna sett att Fjæstad i sammanhanget utvecklat en mer ”illvillig” tolkning; i andra sammanhang levererar hon med precision så att säga krassa tolkningar.

Den övergripande tolkningen av bridvisionens bana genom efterkrigstiden kan sägas inbegripa ett polaritetsskifte: från utopi till dystopi. Mot bakgrund av AB Atomenergis förbryllande ihärdighet föreställer jag mig att ett alternativ kunde vara att tala i termer av kontinuitet och diskontinuitet. Skräcken för att bli utan energi, vilken Fjæstad betraktar som en konstant i mänsklighetens historia, kunde matchas av ingenjörernas vision av lösningen på problemet, en kontinuitet och alls ingen dystopi, vilken kunde brytas mot diskontinuiteten i omgivningens syn, i den mån denna inbegrep bara bridtekniken. Ett annat alternativ kunde vara att tänka sig att den grundläggande problemformuleringen skiftade: från ”hur producera all energi samhället efterfrågar?” till ”hur se till att samhället efterfrågar mindre energi?” Ytterligare ett alterna-

tiv kunde vara att tänka i termer av ett skifte av metaforisk grundförståelse: från resurs till avfall. Som läsaren förstår stimulerar Fjæstad sin läsare till egna reflektioner och hugskott.

Det övergripande problem jag har med hennes arbete är, sammanfattningsvis, att det är mindre tydligt än det kunde ha varit. Jag tänker att detta har olika grunder. Dels finns en framställningsmässig aspekt, som att berättarrösten blir mindre distinkt när den utvecklar sig i passivkonstruktioner. Men det finns även innehållsliga aspekter. Det finns en glidning vad gäller det primära studieobjektet – bridreaktorn eller idén om bridreaktorn? Vidare finns det en glidning eller spänning i arbetet mellan diskussionen om bridreaktorn och diskussionen om kärnkraften. Jag tycker också att det finns ett mått av spänning i den teoretiska ansatsen, där visionsperspektivet kan framstå som både en utgångspunkt och ett resultat; men måhända bleve perspektivet mindre spännande om spänningen opererades bort. Jag blir inte heller riktigt klar över hur övertygad jag är av tesen om bridteknikens helt avgörande betydelsefullhet eftersom jag inte blir klar över i vilken utsträckning den är en funktion av utgångspunkten i visionärernas arkiv.

Med dessa synpunkter framförda å opponentämbetets vägnar vill jag säga att jag vid en avvägning inte vill tillmäta den kritik de rymmer större vikt. Mynten har sina framsidor. Arbetets fokus på bridtekniken är tydligt och Fjæstad fullföljer det deklarerade huvudsyftet. Hon levererar, kort sagt. Fokus på bridtekniken framstår som relevant i förhållande till existerande forskning; författaren relaterar till den och tillför den internationella aspekten på ett förtjänstfullt sätt. Ett mycket omfattande och ingalunda lättolkat material har hanterats och genomarbetats på ett mycket gediget sätt. Den visionsansats hon ger en pionjärbetonad presentation på svenska är intressant och pekar, vill jag mena, på en väsentlig aspekt av den moderna teknikhistorien, på något som bör vara fruktbart för efterkommande.

Henrik Björck

Om betydelsen av böckers utseende

Kristina Lundblad: *Om betydelsen av böckers utseende. Det svenska förlagsbandets framväxt och etablering under perioden 1840–1914 med särskild hänsyn till dekorerade klotband. En studie av bokbandens formgivning, teknik och relation till frågor om modernitet och materiell kultur.* Malmö: Råmus, 2010. 382 s. ISBN 978-91-978406-5-1.

Har bokens utseende och förpackning någon betydelse och hur förhåller sig estetiken till ekonomin och tvärtom? Dessa frågor och flera andra belyser Kristina Lundblad, bokhistoriker i Lund, i sin avhandling. Fokus ligger på framväxten av förlagsbandet, särskilt klotbanden, en företeelse som fick sitt svenska genombrott under 1800-talets senare hälft. Undersökningen av detta fenomen har resulterat i en omfattande studie som i sin första del analyserar hur klotbandet etablerades i ljuset av tidens bokmarknad och bokbinderier. En statistik över förekomsten av olika bokbandstyper i ett urval förlagskataloger visar hur utbudet av förlagsband ökade, liksom klotbanden. Avhandlingen rymmer 16 diagram och 50 tabeller. De 167 bilderna är en guldgruva för bok- och konstintresserade. Man behöver knappast tillägga att boken är vackert formgiven.

I avhandlingens andra del diskuteras varför dessa fysiska föremål fick ett uppsving och i vilken kulturhistorisk kontext som klotbanden kan placeras. Om avhandlingens första del är en nykter kartläggning blir den andra en spännande upptäcktsfärd i bokbandens dekorerings. Bokbanden ingick i en föränderlig materiell kultur, som Lundblad kopplar samman med begreppet massindividualism. Man uttryckte sin individualitet genom att köpa alltfler formgivna massproducerade varor.

Kristina Lundblad följer i sin upptakt hur bokbandens utseende förändrades under hundra år i de 18 utgåvorna av Anna Maria Lenngrens *Samlade dikter*. Det är ett pedagogiskt genidrag som för in läsaren i sakernas sammanhang från ett enkelt omslag av gråpapper 1819 via 1852 års klotband med pressförgylld pärmdekor till 1919 års upplaga där ett samtalande par pryder pappersomslaget. Vid tiden kring första världskriget var förlagsklotbandens storhetstid förbi. Kristina Lundblad illustrerar genom detta enskilda exempel klotbandets uppgång och fall.

Avhandlingens inledning fastlägger de vetenskapliga premisserna för studien. Vi kan konstatera att före förlagsbandets etablering kunde olika typer av böcker knappast skiljas åt med hjälp av omslagets formgivning. I mitten av 1800-talet lämnade förläggaren i regel ifrån sig böckerna enkelt häftade omslutna av pappersomslag och sällan angavs författare och titel. Köparen valde själv om inlagan skulle bindas in i så kallade privatband. Men så började förläggarna alltmer initiera och påverka bokbandet – det så kallade förlagsbandet växte fram. Successivt erbjuder förläggarna, i samspel med ett alltmer mekaniserat partibokbinderi, alltfler bokband klädda med nyheten klot. Detta textila material var relativt billigt och tåligt och särskilt lämpat för nya typer av dekorerings. Kloten användes till bokband som skulle se påkostade ut.

Avhandlingens huvuduppgift blir således att kartlägga när klotband började produceras i Sverige, vilken roll de hade i förlagsbandspraktikens etablering och varför användningen avtog. Dessa frågor belyses ur ett tekniskt, ekonomiskt, estetiskt och kulturellt perspektiv. Tesen är att klotbanden i händerna på den moderne förläggaren och en alltmer köpstark publik var ett utslag av moderniteten såsom den uttrycktes i ett framväxande konsumtions-samhälle.

Kristina Lundblads teoretiska utgångspunkt är den tyske sociologen Georg Simmel, som betonar växelverkan mellan individ och föremål, mellan innehåll och form. Interaktionen blir meningsskapande. Bokband är ett fenomen som står i relation till andra fenomen. Metoden är deduktiv, vilket innebär att pröva hypoteser utifrån givna premisser. Frågan blir om det går att belägga att estetiken kring förlagsbanden hade en viktig ekonomisk funktion och inverkade på förlagsbandspraktiken och partibokbinderiets maskinella utrustning.

Det bokhistoriska fältet belyses förvånansvärt översiktligt. Särskild vikt läggs vid D. F. McKenzie, som alltmer rört sig mot en tolkning av bokhistoria som en texternas sociologi. Den lundensiska definitionen av ämnet är att undersöka den mänskliga kommunikationen som den tagit sig uttryck genom grafiska tekniker. Lundblad har i sitt teoretiska vägval fattat ett klokt beslut genom att anlägga ett sociologiskt perspektiv på boken som

kulturell artefakt. Dock saknas ett helhetsgrepp på bokhistoria i vid mening, som även inbegriper den litteratursociologiska forskningsinriktningen. Litteratursociologin betonar också det materiella, men har sin utgångspunkt i boken som samhällsfenomen – inte i boken som föremål, vilket står i centrum för bokhistorikerns intresse.

Den diskussion som förs om exempelvis växelverkan är vidare en av hörnstenarna inom litteratursociologin. Ann Steiners nyligen utgivna *Litteraturen i mediesamhället* problematiserar exempelvis Lars Furulands sociologiska modell över den litterära processen samt Robert Darntons och Johan Svedjedals varianter. Margareta Björkmans bokhistoriska insatser borde ha nämnts liksom Magdalena Grams översikt över det bokhistoriska fältet i *Biblis 2009* för att nämna några besvärande luckor.

Avhandlingens tonvikt ligger på den materiella kulturens betydelse för modernitetens framväxt såsom den enligt Anthony Giddens uttrycks i industrialisering och konsumtionssamhälle. Massmarknadssystemet erbjuder mängder av valmöjligheter. En massindividualism utvecklades, vilken Lundblad tolkar som att människor utför likartade handlingar och köper samma massproducerade saker i syfte att manifesteras sin individualitet samtidigt som man markerar tillhörighet till en gemenskap. Klotbandens individuellt utformade pärmar blev en spridningskanal för modernitetens bildvärld.

Med en fyndig rubrik – ”Från marknader till marknad” – fångar Kristina Lundblad förändringen av bokbranschen från oorganiserad diversehandel till en professionellt styrd marknad, något som manifesterades i att en förening för förläggarna bildades 1843 för att effektivisera bokhandeln genom kommissionsystemet och minska antal privatförläggare. Längre dominerade lokalt producerade tryck försålda på marknader med bristande distributions- och återförsäljningssystem. Bokbinderinäringen var härvidlag särskilt förändringsobenägen och blev kvar inom skråväsendet fram till 1846. Bokbindarna hade dessutom monopol på försäljning av bundna böcker fram till 1787, något som kunde irritera boktryckarna som ofta var förläggare. Det statiska systemet kan ha varit hindrande för förlagsbandets utveckling.

Inbindningspraktiken förändrades i och med förlagsbandets genombrott. I det slutande 1800-talet blev bandet en alltmer befäst del

av boken. Förlagsband är ett grossistband – levererat till sina återförsäljare färdigbundet och producerat i relativt stort antal exemplar. Privatbandet levde däremot kvar i bokhantverket och hörde till det förindustriella samhället, medan förlagsbandet fick ett uppenbart marknadsmässigt syfte. Under 1800-talets två sista decennier, samma period som förlagsbandet kom att dominera utbudet, utgavs drygt 80 procent av seklets bokproduktion. Förläggarna övergick från att sälja litteratur till att sälja böcker, som Lundblad uttrycker det.

1860-talet kan ses som den moderne förläggarens grundår. Specialisering och professionalisering tog sig bland annat uttryck i omsorg om katalog, marknadsföring och försäljning. Bruket av olika förlagsband blev ett centralt redskap för den moderne förläggaren. I bokhandeln försökte man skapa behov genom att en ny butikskultur utvecklades med större fönsterpartier i form av skyltfönster. Dessa kan ses som motsvarigheter till bokens band - förbindelseänkar mellan inre och yttre form. Antalet bokhandlare mer än fördubblades 1877–1888, särskilt i städerna, och detta sammanföll med den periodiska pressens expansion och järnvägsanläggandet. Boklådorna blev bokpalats med fin inredning och förbindlig personal. Här erbjöds bokprodukter som motsvarade det sekulariserade moderna samhällets krav. Lundblad poängterar även factalitteraturens betydelse: 1870–1913 startade inte mindre än 23 populärvetenskapliga skrifterier i Sverige. Städerna blev noder i moderniseringsprocessen och vanor och tankesätt alltmer likartade i olika delar av landet.

Textproduktion blev tidigt massproduktion medan bokbinderiet länge dröjde kvar som hantverk under 1800-talet. Men Lundblad kan i det framväxande partibokbinderiet skönja förändringar i teknik och arbetsorganisation. Klotmaterialet, förgyllningspressen och den lösa pärmen uppfanns ungefär samtidigt i England. 1830 ter sig som ett symboliskt år för språnget mot ett modernt bokband. Den lösa pärmen innebar en rationalisering av flera moment i bokbinderiet, och löspärmen var en förutsättning för förgyllningspressen. Förgyllningspressen användes för stora sammanhängande dekor- och bildelement och blev partibokbinderiets viktigaste maskin. Behovet av dekor låg bakom dessa nyheter och Lundblad argumenterar för att de ekonomiska ställningstagandena var förbundna med de estetiska frågorna. Utseendet på klotbanden

gjorde dem helt enkelt åtråvärda som handelsvaror med symbolvärde.

Peder Herzogs partibokbinderi grundat 1862 i Stockholm blev snabbt Nordens största med modern teknik och arbetsorganisation. Kvinnorna var i majoritet bland de många anställda och Herzog började använda ånga och elektriskt ljus i verkstäderna. Maskinparken förnyades ständigt och arbetstiden reglerades genom poletter och tidsstudier. Hantverket blev fabrik, mästarerna blev industrialist och gesällerna blev arbetare. Antalet anställda inom bokbinderiet i Stockholm ökade betydligt. De olika momenten i bokbinderiet separerades och utfördes i olika rum. Bokbindaren bodde inte längre i sin verkstad.

Förekomsten av olika bandtyper i 14 förlagskataloger 1830–1910 redovisas i kapitel 3 med en mängd diagram och ett rikt tabellverk i Appendix B. Detta utgör Lundblads bevismaterial. Bibliografierna noterar sällan bandtyper och de offentliga biblioteken har ofta bytt ut förlagsbanden mot egna biblioteksband, vilket gjort att Lundblad i sitt bokarkeologiska arbete fått anlita förlagskatalogernas uppgifter och egna inköp på antikvariaten. Metoden kan i förstone te sig vanskelig och kunde ha diskuterats fylligare. Kompletteringar från reklamaterial och bokförlags- och bokhandelsarkiv hade givit en mer komplex bild. Men den empiriska undersökningen med sina 5629 titlar har krävt begränsningar.

Utifrån en kategorisering av olika bandtyper lyckas Kristina Lundblad bevisa att det inträdde en radikal ökning av antalet förlagsband från en fjärdedel på 1860-talet till ungefär hälften på 1870-talet. Och utbudet av olika bandtyper gick mot en ökad materiell och formmässig mångfald. Förläggarna erbjöd alltfler titlar i två eller flera bandutföranden. Klotbanden var som mest frekventa 1880–1910 och på 1890-talet erbjöds hälften av förlagsbanden som klot. Generellt stod skönlitteratur för en stor del av klotbanden. De betingade ett högre pris och var lämpliga som presenter. Dock skedde en inskränkning av valfriheten från 1890-talet då något som Lundblad kallar ensamband ökade. Förläggarna hade funnit att det blev kostsamt att låta konsumenten välja och behövde rationalisera.

I den andra delens första kapitel sätts den massproducerade varan förlagsbandet i samband med det titelspecifika bandet. Som redan den statistiska undersökningen visat signalerade de olika typerna av band genretillhörighet

och stil. Vi läser inte bara inlagans texter utan också böckerna som fysiska föremål. Det är inte förvånande att det dekorerade förlagsbandet gick i täten när det gäller titelspecifika formgivning. Från 1860-talet började titel och/eller författarnamn placeras på främre pärmen och inte bara på ryggen. Detta stärker tesen att förlagsbandet förmedlade en unik identitet trots att det var massproducerat. Utsidan av bandet fungerade som annonsplats. Från att vara statiska symboler övergick föremålen till att konstituera social status. Etiketteringen visade sig samtidigt i varumärken på minutförpackningar. De dekorerade klotbanden syntes i skyltfönster och annonser. På 1880-talet började förläggarna sätta ut sitt namn på klotbanden. Varumärkeslagen instiftades nämligen 1884.

Ett särskilt intressant parti av avhandlingen uppehåller sig vid ornamentikens betydelse. De tidiga svenska klotbanden hade blindpressade ramar, markerade hörnpartier, bladornament, rosetter och arabesker. Man kunde tänka sig ram utan innehåll, men inte innehåll utan ram. Omkring 1870 försvann de blindpressade ramarna till förmån för figurativa blommotiv i större format. Ramverken förgylldes vanligtvis, men vid 1870-talets mitt började dekorpressningen göras i svart. Typsnittsfloran expanderade i en mängd nya stilar och former. Lundblad hävdar att det ornamenterade stod i modernitetens tjänst. Social status förknippades med tillämpad utsmyckning. Pastischband med historiserande stil kan ses som utslag av nyskapande. Man tittade framåt och bakåt i tiden samtidigt. Det fanns inget motsatsförhållande mellan tradition och innovation. Ornamentiken intog en central position i tidens samhälle. Klotbanden materialiserade lyxens förbilligande. Ornamentivarna excellerande i stilkunskap. Grammatikor, tidskrifter, handböcker, handelskataloger spred kunskap om ornamenten.

Från mitten av 1880-talet avtog den ornamentala dekorerings och figurativa bilder fick fritt spelrum på pärmarna. Motiven togs ur det samtida livet efter att tidigare varit hämtade ur den klassiska repertoaren såsom lyror och gracer. När bilden pressförgylldes närmade den sig det dekorativa och blev utsmyckning. Pärmbilder pressade i svart hade däremot ett narrativt uttryck släkt med tidningslitoografi och xylografi. Den kromolitografiska affischen fick snabb spridning på 1890-talet och påverkade bokband och etiketter. Affischens

uppgift var att verka i stadsrummet och visa upp varans värde. Bokbandens utseende tolkas av Lundblad även i relation till modemagasin, skyltfönster, fotografi och film.

Efter sekelskiftet uppstod konkurrens från ungdomstilen. Industriekonominns ökade krav på rationalisering gav enklare dekor och man återgick till symmetrisk ornamentik, men i ny tappning. Det var en reaktion mot den historiserande stilen. Jugendstilen yttrade sig i första hand inom arkitektur, konsthantverk och konstindustri och syftade till att stimulera kommersen. Jugendrörelsen med kartusch och inramning anslöt till den gamla dekorativa traditionen och banden blev bokbandsaktigt dekorativa mer än uttrycksfulla och berättande. Bilden förflyttades nu till billigutgivningens böcker i pappersomslagsband.

Det är ingen tillfällighet att den minutförpackade märkesvaran kom samtidigt som förlagsklotbandet på 1870-talet. Näringsfriheten hade utvecklat lanthandeln och större butiker och tidiga varuhus blev arenor för introduktion av nya produkter. Antalet illustrerade tidskrifter fördubblades på 1870-talet. Nyhetsjakten präglar tidens panoramor, dioramor och affischer med aktiva kvinnor som cyklar och kör bil. Det avlägsna och exotiska görs närvarande genom bilden. Litteraturen säljs med hjälp av föremålet boken och boken säljs med hjälp av litteratur. Form och innehåll kommunicerar i den fullmogna bokhandeln.

I ett kort avslutande kapitel behandlar Kristina Lundblad frågan om individuella upplevelser av den materiella världen. Man kan konstatera att moderniteten bejakade vardagslivet. Föremålen i hemmet skapade en värld i världen. Det borgerliga hemmet kan ses som en förpackning. Boken får en synlig plats på salongsbordet och klotbandet är taktilt och vackert att titta på – något som befrämjade det haptiska seendet. Med det menas ett seende styrt av känselsinnet till skillnad mot ett optiskt seende som överblickar distanserat. Artefakterna fungerade i förhållande till den mänskliga kroppen. Böckerna blev en del av inredningen, rentav möbler, och avnjöts i divaner och på soffor. De skapade ett rum i vilket man kunde umgås med litteraturen.

Ett intressant sidospår i avhandlingen är Lundblads diskussion om hur moralfilosofin på 1700-talet skilde estetiken från ekonomin – estetiken skulle tala om konstens absoluta och av ekonomin obefläckade natur. Överlag är de idéhistoriska och kulturanalytiska reso-

nemangen, ofta med samtidsanknytning, i brödtext såväl som i noter tankeväckande och spänstigt framställda. Detta uppväger de svagheter som kan märkas i formalia beroende på tidsbrist. Personregistret är inte komplett till förfång för den som vill orientera sig och granska innehållet i all dess vidd. Sakregistret stärker dock arbetets materiella inriktning.

Växlingen mellan teori och empiri sker elegant. Men man kan stundtals sakna bokaktörrerna själva. Avhandlingen sätter fokus mer på föremål än människor. När det gäller resultatens bärkraft i den statistiska undersökningen tenderar redovisningen på längden och bredden att tappa huvudspåret. Ett och annat diagram över mindre betydande bandtyper kunde ha strukits. Vissa slutsatser återkommer i olika kapitel. Avslutningen hade vunnit på att vara mer distinkt.

Kristina Lundblads sätt att argumentera för sin sak har i några fall slagit över i generaliseringar kring litteraturvetenskapen. Sociologisk växelverkan och materiella perspektiv på boken som litteratur, vilket den litteratursociologiska forskningen länge har ägnat sig åt, kunde ha fått en plats i sammanhanget. Jag tror att både bokhistorikern och litteratursociologen kan skriva under på att det inte finns någon motsättning mellan det materiella och immateriella – gränsdragningen är bara en konstruktion för att citera avhandlingens allra sista mening.

Dessa invändningar skymmer inte utsikten för helheten i detta synpunktsrika och ofta underhållande forskningsarbete. Det är en avhandling som överlag utmärks av en god vetenskaplig kvalitet. Avhandlingen bevisar att förekomsten av förlagsklotband under andra hälften av 1800-talet speglade industrialiseringen av bokbinderiet, professionaliseringen av bokförlagen och bokhandeln samt att de var viktiga komponenter i moderniseringen av den svenska bokkulturen. På köpet får man en rejäl lektion i teknik, ekonomi, estetik och en ny vinkling på konsthistorien. Att detta är en del av litteraturhistorien kan ingen modern litteraturforskare förneka.

En god avhandling väcker nya frågor och klotbandens estetik, som signalerade lyxens förbilligande, pekar mot forskningsfronter inom konsthistoria, konsumtionshistoria och populärkultur. Kläder, mode, färg och form är sammanhang som klotbanden ingick i och som bidrog till att skapa en borgerlig identitet. Avhandlingsförfattaren sätter med säker hand

in den materiella detaljen i helheten. Vi får inte bara lära känna bokbanden så nära att vi nästan kan känna dem i handen – en hel tidsanda kommer oss till mötes. En historisk period som i litteratur- och konsthistoria ofta blivit styvmoderligt behandlad lyfts fram på ett nytt sätt som gör oss medvetna om att 1800-talets historicism, eklekticism och ornamentiver kanske ändå inte var så mossigt som Ellen Key tyckte.

Kristina Lundblads avhandling är på många plan ett djärvt verk författat med friskhet och sinne för övergripande samhällsperspektiv. Avhandlingen öppnar ögonen för detaljen i minsta ornament och pressförgyllning på bokbandens klotförsedda pärmar via nya figurativa bildvärldar strödda över pärmytan påminnande om etiketter på tändstickor och plåt-

burkar, pappförpackningar och affischer.

Det fysiska objektet har ofta svårtolkade symboliska och psykologiska implikationer. Detta illustrerar Kristina Lundblad i sina vida utblickar mot estetik, moralfilosofi och 1800-talets förkärlek för ornament och historiska stilpastischer. Lyxen som ett klotband signalerade kunde tack vare mekaniseringen produceras enklare och billigare. Ett klotband hamnade på divansbordet och kvinnan tog plats i offentligheten genom att agera omslagsflicka. Lundblads tankebanor förvandlar bokhistorien till något större än förteckningar och objektanalyser. Klotbanden i sina materiella uttryck ingick i en moderniseringsprocess – ett resultat som öppnar för ett fortsatt studium av växelverkan mellan bok och samhälle.

Gunnel Furuland

Nordens Frihet

Tora Byström: *Nordens Frihet. Samfundet, tidningen, kretsen*, Lund: Sekel, 2009, 376 s. ISBN 978-91-85767-47-2.

Det är nu över fyrtio år sedan ett av de större projekten i svensk humanistisk forskning sjösattes. Syftet var att kartlägga Sveriges historia under andra världskriget ("Sverige under andra världskriget", SUAV). Projektet resulterade i tjugo avhandlingar under 70-talet. Ingen idéhistoriker medverkade. Dessa, som länge hade varit upptagna av 1500- och 1600-talet, hade då just nått fram till 1700-talet. Det dröjde ytterligare tre decennier innan man disputerade i idéhistoria på ämnet, tills Tora Byström hösten 2009 lade fram en avhandling om Samfundet Nordens Frihet och dess tidning vid institutionen för idé- och samhällsstudier i Umeå.

Sedan SUAV har emellertid nya synsätt kommit att tillämpas på Sverige och andra världskriget. Moraliska frågeställningar har vunnit insteg, utifrån vilka svenskars agerande på olika nivåer synas. De svenska förhållandena sätts numera regelbundet i ett jämförande internationellt sammanhang och Sverige tillerkänns inte längre någon undantagsstatus. Forskningens fokus har förskjutits från neutraliteten till Förintelsen, för vilken ansvaret fördelas jämnare än tidigare, samtidigt som den tyska nationalsocialismen i egenskap av ideologisk faktor fortfarande tillmäts stor, om

inte större, betydelse. Forskningsprogrammet "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen" (SWENAZ) under 00-talet kan ses som en manifestation av det nya paradigmet. Föreliggande arbete har inte tillkommit inom SWENAZ. Likväl kan det vara intressant att jämföra Byströms avhandling med det ovan nämnda paradigmet i allmänhet, och särskilt med de avhandlingar som skrevs inom ramen för SUAV om liknande temata: opinionsbildningen och antinazismen.

Den första delen omfattar halva avhandlingen. Innehållsmässigt rör del ett sig från samfundet över tidningen och dess redaktionskommitté till de nätverk i vilka medlemmarna ingick.

Kapitel två skildrar samfundets och tidningens tillkomst. Samfundet Nordens Frihet bildades efter Sovjetunionens angrepp på Finland 30 november 1939. När Finland tvangs ge upp ändrades målsättningen till bildandet av ett nordiskt försvarsförbund. Samfundet började även ge ut en tidning, Nordens Frihet, som propagerade för denna tanke. Tidningen skulle komma att spela en viktig roll för nyhetsförmedlingen under den tid då själv censur var påbjuden. Från att ha varit Finlandsvänligt och antikommunistiskt blev samfundet under de följande åren närmast västvänligt och antinazistiskt, samtidigt som det gled allt längre bort från det Finland som 1941 blivit Tysklands vapenbroder. Nordens Frihet hade "en

viss elitistisk prägel”. Medlemmarnas sociala sammansättning beskrivs som ”medelklass och uppåt”. De representerade yrkeskategorier som författare, tidningsmän, förläggare, professorer, direktörer och disponenter. Kvinnorna var få, närmare bestämt 17 stycken av totalt 283. Byström förklarar det med att samfundet önskade knyta till sig inflytelserika personer, vilket dåfortiden främst innebar män.

Tidningens redaktionskommitté presenteras i kapitel tre. Redaktör för tidningen var högermannen Harald Wigforss. I redaktionen ingick vidare Bo Enander, Eyvind Johnson, Folke Lindberg, Sven Rinman och Ragnar Svanström, därtill inofficiellt Nils Ahnlund, Kaj Bonnier och Frank Martin samt en redaktionssekreterare, Fingal Fallgren. Dessa 10 personer räknas av författaren till ”kretsen”. I ett avsnitt tar Byström ställning till i vilken utsträckning kretsen motsvarar ”Grupp Krilon” i Johnsons roman från 1941. Johnson själv tog avstånd från jämförelsen. Byström kommer dock fram till att även om Grupp Krilon inte skall läsas som en nyckelroman överensstämmer kretsens etos med vad Johnson i romanen kallar ”samtalen som livsform”.

I det fjärde kapitlet vidgas kretsen till de antinazistiska ”nätverken” inom tidningsvärlden, organisationer som Tisdagsklubben och Kämpande Demokrati, bekanta i övriga Norden samt brittiska och amerikanska diplomater som man fraterniserade med i American-British-Swedish Dining Club. Byström hämtar teoretisk inspiration från Walter W. Powell som har identifierat vissa centrala funktioner i nätverk, såsom utbyte och inklusion och exklusion. Hon gör vidare en tillämpning, efter Powells förebild, av Marcel Mauss teori om gåvan. Under kriget hade information ett högt bytesvärde och det pågick ett utbyte av information inom de antinazistiska nätverken.

Den andra delen är kronologiskt upplagd och handlar om Nordens Frihets – samfundet, tidningen och kretsen – åsikter. Delen rymmer även en undersökning av de politiska kärnbegreppen inom kretsen.

Finlandsaktivismen och antikommunismen behandlas i kapitel fem. Författaren lyfter fram kontinuiteten med högeraktivismen under första världskriget och återaktualiseringen av gamla stereotyper som ”ryssen” och ”västerlandet”. Kapitlet handlar till viss del om attentatet mot Norrskensflaman i mars 1940, där medlemmar av samfundet agerade i förspillet.

En konflikt i synen på Finland och Tyskland tas upp i kapitel sex. Kritik riktades mot tidningen för att ägna för liten uppmärksamhet åt Finland efter det tyska angreppet på Danmark och Norge. Konflikten ledde till en serie medlemsavhopp. Att även ideologiska skäl låg bakom avhoppet kan anas men Byström finner det svårt att belägga att avhopparna verkligen var ”pronazister”.

Kapitel sju ägnas åt synen på begreppen neutralitet och det nationella. Samfundet hade varit för en intervention under finsk-ryska kriget, men ställde sig senare bakom neutralitetspolitiken. Kritiken gällde enligt Byström regeringens avsteg från neutraliteten till Tysklands förmån. Samtidigt hävdades i tidningen att neutraliteten var en chimär och mot slutet av kriget förordades anknytning västerut. I tidningens användning av begreppet ”nationell” vill författaren se en underliggande polemik mot de svenska fascisternas och national-socialisternas användning av begreppet. – Avslutningsvis tas även synen på antisemitismen upp i samband med bevakningen av jedeförföljelsena. Jedeförföljelsena uppmärksammades i tidningen på allvar först från slutet av 1942, när de drabbade de nordiska grannländerna.

Kapitel åtta fortsätter utforskandet av det problematiska förhållandet till Finland genom ”dilemmat finska fortsättningskriget”. Byström ser en vilja till förståelse för Finlands situation samtidigt som tidningen markerade att Tysklands sak inte var Sveriges. Tidningen kritiserade också det finska krigsmålet att erövra Fjärrkarelen, som aldrig tillhört Finland.

Konflikter inom ramen för nordismen står i centrum för det nionde kapitlet. Frågan var vilka länder som skulle inkluderas och om man skulle ta ställning för Norge eller för Finland. Konkurrenten från den nationalsocialistiska propagandan noteras. Kapitlet behandlar vidare diskussionerna som fördes om ett nordiskt försvarsförbund och en politisk union i både Sverige och Danmark – där det fanns en motsvarighet till samfundet, Det frie Nord – och hur tidningen avlägsnade sig från sin förut positiva inställning under krigets gång. Motställningen om den nordiska orienteringen ledde till att Nordens Frihet i Uppsala bröt med stockholmarna 1943. Uppsaliensarna företrädde en mera finskororienterad politik och förespråkade en mera småstatsrealistisk syn på Englands nordiska politik än vad tidningen gav uttryck för.

Det tionde kapitlet kretsar kring den vid slutet av kriget uppblående debatten om gestaltningen av den framtida demokratin. Byström undersöker vad Nordens Frihet menade med demokrati och vilken syn tidningen hade på parlamentarismen. Den senare frågan diskuteras mot bakgrund av den kritik av partiväsendet som kom till uttryck i tidningen 1940–1941. Byström frågar vad som egentligen menades med ”demokratisk kritik” i månadstidningens nya undertitel 1944. Hennes svar är att det inte handlade om en kritik av parlamentarismen utan om behovet av demokratisk förnyelse, inklusive medborgarnas rätt att granska och kritisera de styrande samt försvar för tryckfriheten. Flera personer från samfundet var involverade i bildandet av partiet Radikala Landsföreningen inför valet 1944, vars medlemmar i regel kom från de antinazistiska nätverken. Partiet kan därigenom ses som en fortsättning av deras opposition mot regeringen under kriget.

Med det elfte kapitlet kommer avhandlingen fram till krigsslutet. En mera optimistisk syn på Sovjetunionens roll i världen kom till uttryck i tidningen under de sista åren. Den konservative Ahnlund hade ofta en avvikande uppfattning och gled ifrån kretsen. I diskussionen av den liberala tendensen inom kretsen för Byström i den tolkning av det ideologiska läget efter kriget som Alf W. Johansson har framfört. Antifascismen och antikommunismen ses av Johansson som ”dystopiska ideologier”, vilka bidrog till en avbländning av det ideologiska fältet. Byström finner att Johanssons tolkning stämmer väl in på kretsens ideologiska drift efter kriget, då Johnson, Wigforss och Kaj Bonnier umgicks med planen på en ny liberal tidskrift.

Kapitel tolv kallas ”Sammanfattande slutdiskussion”. Här diskuteras vilka begrepp som var ”kärnbegrepp” och med Michael Freedens beteckning *ineliminable*, oundgängliga. Begreppen listades redan i början av delen: Norden, försvarsvilja, antinazism, antikommunism, nationell, neutralitet och demokrati. Byström förklarar hur hon uppfattar att begreppen länkar till och ömsevis definierar varandra. Av de begrepp som diskuteras avskiljs neutraliteten från kärnbegreppen. Neutraliteten uppfattades snarast som ett medel och mot slutet av kriget såsom överspelad.

Avhandlingstexten är skriven på en smidig och lättillgänglig svenska. Likaledes är dispositionen klar, strukturen genomtänkt. Det finns

ett fåtal inadvartenser i referenssystemet. En stickprovskontroll har visat på inte så få, men i de flesta fall obetydliga, fel vid citat från tidningen. Författaren skriver på sida 16 att samfundet hade Finlands evakuering på sitt program när det i själva verket handlade om att bistå Finland vid evakueringen av det ryskockuperade Karelen.

Ett syfte är att undersöka redaktionens politiska uppfattning. Att kretsen tog ställning mot nazismen och för nordisk enhet är förstås trivialt. Till det mest intressanta i avhandlingen hör påvisandet av hur svårt det var att sända ut båda budskapen genom hela kriget och hur detta ledde till konflikter och brytningar. Måhända har koncentrationen på den ”officiella” linjen i tidningen bidragit till att ideologiska motsättningar inom samfundet blivit mindre synliga, motsättningar som brytningen med systerföreningen i Uppsala och konflikten med Nils Ahnlund vittnar om. Till viss del skymmer inriktningen på de för redaktionen gemensamma begreppen ideologiska skillnader även inom denna.

Ofta saknas en fördjupande analys av de ideologiska motiven bakom ställningstagandena. Antinazismen är ett grundläggande begrepp enligt författaren, men det fattas en analys av tidningens uppfattning om nazismens innebörd. Man får inte veta så mycket om vad tidningen är emot, förutom att den är emot Nazityskland. Jag finner i Louise Drangelns avhandling *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935–1945* (1976) att bland de antinazistiska publikationerna utmärkte sig just Nordens Frihet genom sina skildringar av den nazistiska diktaturen.

Delvis som en följd av tidsavgränsningen framhävs antinazismen mera än antikommunismen, även om den senare visserligen också anses vara grundläggande för Nordens Frihet (210, 339ff). Det hävdas att antikommunismen kolliderar med demokratin när den leder till krav på förbud av kommunistpartiet och dess tidningar och att Nordens Frihets demokratibegrepp därigenom var tveetydigt (341). Byström antyder i sammanfattningen av del två att antikommunismen trädde tillbaka inom kretsen efter vinterkriget för att återkomma efter krigsslutet. I jämförelse betecknar Drangel Nordens Frihet som lika antikommunistiskt som antinazistiskt. Hon hävdar också att Nordens Frihet såg allvarigare på hotet från Sovjetunionen än GHT, DN, Kämpande Demokrati och Trots allt!

”Under andra världskriget uppstod en naturlig polarisering mellan antinazister och pronazister.” (128) Men situationen var inte så enkel enligt författaren själv i inledningen! På ett annat ställe tas ”frågan om ideologiska skiljelinjer” upp, ”fanns tyskvänliga i samfundet?” (212). Här blandas uppenbarligen tyskvänlighet och pronazism ihop. Man kunde omformulera frågan till: fanns det personer i samfundet för vilka Finlands sak och hotet från öster och antikommunismen var viktigare än allting annat? I sammanfattningen av kapitel sex tas ett steg mot ett förtydligande (240).

Ett sista exempel på hur frånvaron av ideologisk analys leder till problem är beskrivningen av ”nätverk av rättsinniga” (130). Byström övertar här fullt medvetet nätverkens självbeteckning och använder den som deskriptiv term. Det är möjligt att det kan motiveras av en försoningens hermeneutik. Men jag menar att även om det görs med försiktighet så fungerar användningen av självbeteckningen i det här fallet också som en ersättning för den ideologiska beskrivningen.

Byström motiverar avsaknaden av ideologisk analys med att man i Nordens Frihet inte möter en fullständig och sammanhållen ideologi, att det inte är möjligt att passa in tidningen på den traditionella vänster-högskalan, eftersom samfundet och kretsen bestod av personer från flera partipolitiska läger, och eftersom de själva gärna framställde sig som partipolitiskt obundna. Även om det är svårt, kunde det ha varit ett alternativ för avhandlingen att relatera åsikterna till de politiska huvudriktningarna. Byström nämner själv att de flesta i kretsen ideologiskt stod på liberal grund (127) och att vid opinionsbildning ”ligger en ideologisk inställning så att säga i sakens natur” (134). Vidare är det en sak vad tidningen vill framstå som och en annan vad den vid en analys visar sig vara. Byström ligger farligt nära samfundets egen självbild och tidningens åsikt att ideologierna skall kastas på sophögen.

”Samfundet ville gärna framställa sig som partipolitiskt heterogent, och man ville också gärna, särskilt inledningsvis, få socialdemokrater med i leden”, skriver Byström (116). Hon hänvisar här till Alf W. Johanssons avhandling *Finlands sak. Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940* (1973). Men hon borde ha tagit ställning till Johanssons beskrivning på samma ställe av samfun-

det som ”en borgerlig akademikerförening”. Johansson menar att samfundets svaghet som påtryckningsorgan låg i att man inte lyckades bryta sig loss ur sin borgerligt akademiska isolering och etablera kontakt med arbetarrörelsen. Det gäller visserligen under finska vinterkriget, men i vilken utsträckning det var ett bestående problem hade varit värt att diskutera. Drangel, som har undersökt en senare period, kallar Nordens Frihet en högerflygel inom antinazismen. Byström noterar kretsens akademiska meriter men hon tar inte steget fullt ut till en analys av akademiska nätverk bland antinazisterna.

Samfundets och tidningens borgerliga profil under finska vinterkriget har alltså noterats. Men även under och efter kriget bar många inlägg med Byströms egna ord en ”omisskännligt borgerlig prägel” (308). Vilket inte är förvånande med tanke på att de flitigaste ledarskribenterna kom från högern. I symbolen på tidningshuvudet kunde man dessutom läsa: ära, skyldighet, vilja – men citatet från Döbelns gravsten med dess associationer till borgerlig patriotism och svenskt motstånd mot Ryssland kommenteras aldrig!

Avhandlingen är inte ”teoristyr”, förklarar författaren i inledningen (27). Jag vet inte om jag håller med henne helt och hållet. Men visst hade de teoretiska ansatserna kunnat fullföljas bättre. Kapitlen om nätverken och åsikterna tar i själva verket avstamp i specifika teorier som i ej ringa grad präglar framställningen.

Byström ansluter sig i del ett till ett aktörsperspektiv. Det betyder att hon är intresserad av vilket handlingsutrymme individer och grupper har inom ramen för en diskurs. Med andra ord är det inte fråga om det slags diskursanalys där enskilda ståndpunktstaganden saknar intresse. Men hur är det med intresset för handlingsutrymmet i analysen? Byström tar upp några fall: Torgny Segerstedt är en journalist som i allmänhet påverkade diskursutrymmet. Flera tidningars publicering den 12 mars 1942 av vittnesmål om tortyr i Norge är ett annat fall. Ett tredje fall som nämns är när Nordens Frihet avslöjade den tyska permittenttrafiken. Men det nämns bara, analysen fördjupas inte. Vad åstadkom tidningen genom detta avslöjande? Hur påverkade det vad man kunde skriva? Påståendet att Nordens Frihet och de andra antinazistiska tidningarna ”bör” ha påverkat diskursutrymmet (150) hänger i luften. Ytterligare ett fall som hade förtjänat en grundligare analys är rapporte-

ringen av judeförföljelserna i slutet av 1942. Det kunde ha kommenterats utifrån tidningens omtalade betydelse som informationskälla i Sverige. I *Sverige och Förintelsen* noterar Svanberg och Tydén ett genombrott i den svenska pressens rapportering just hösten 1942.

I del ett studeras de antinazistiska grupperna som nätverk utifrån Powells teori. Men vad är resultatet? Det diskuteras knapphändigt i sammanfattningen av kapitel fyra. I sin nätverksanalys borde författaren ha tagit ställning till Bonniers betydelse för tidningen och kretsen, både som ekonomiskt stöd och som arbets- och privatmiljö. Byström noterar att den tyska legationen fäste stor vikt vid denna förbindelse, vilket är föga överraskande. Men varför förbigår Byström den mer eller mindre med tystnad, när hon ändå är ute i avsikt att studera kretsar och nätverk? Bonniers var den störste annonsören i Nordens Frihet. Men hur stor andel, vilka summor, stod Bonniers för? Det finns en ekonomisk redovisning i arkivet, men Byström har inte använt sig av den i sin undersökning.

Byström skriver att kärnbegreppen har utkristalliserat sig vid en översiktlig genomgång (192). Hur gick det till? Vilken analysmetod har använts? Freeden, som har inspirerat begreppsanalysen, kombinerar begreppen med ideologier. De senare utgör en kontext inom vilken ”väsentligen omstridda” politiska begrepp stabiliserar. Men vad stabiliserar begreppen i tidningen? Är de så stabila som den sammanfattande slutdiskussionen om kärnbegreppen låter påskina? Tolkningar av begrepps innebörd föreslås ofta utan att beläggas tillräckligt i tidningen, till exempel det nationella som något demokratiskt och humant (340), författaren ger ett exempel vardera för ”demokratiskt” och ”humant” (252). Detsamma gäller Samfundets definition av Norden, där av någon anledning ett exempel från Ord & Bild anförs! (282)

Att ”utkristalliseringen” inte är så given visas av att man saknar några begrepp i sammanfattningen som ofta förekommer tidigare i diskussionen. Till exempel begreppet ”västerlandet”, som lyfts fram i kapitel fem. Jag saknar mest ”frihet”, som i Nordens Frihet. I en artikel av Ragnar Simonsson i Nordens Frihet 6/2 1941 hävdas att frihetsbegreppet är väsentligare än eller överordnat begreppet ”demokrati” (307). Även begreppet ”rättsstaten” förekom ofta i tidningen, enligt Byström (306).

I avhandlingen är det ofta oklart om det är begreppet eller saken som diskuteras. Norden är ett sådant fall. Det hade underlättat om begreppets extension och intension hade hållits isär. Begreppet Norden vidgades efter 9 april 1940, menar Byström (338). Man kunde peka på motsatt tendens under kriget: att begreppet Norden genom koppling till antinazismen insnävades så att Finlands tillhörighet efter 1941 blev ifrågasatt.

Det viktigaste källmaterialet i avhandlingen är dels tidningen, dels arkivmaterial, Nordens Frihets arkiv och olika personarkiv. I samfundets arkiv lär det finnas flera tusen brev. Man undrar hur många av dem författaren själv har gått igenom. Det finns en källkritisk komplikation mot bakgrund av polisens övervakning av korrespondensen. Byströms slutsats är dock att breven är tillförlitliga och att samfundets medlemmar kände sig trygga med den svenska polisen! En av de starkare sidorna i avhandlingen är den goda användningen av brevmaterial, som ofta kan belysa debatter och konflikter inom samfundet. Därigenom får vi en mera fyllig bild av samfundet än vad enbart undersökningen av den ”officiella” hållningen i tidningen skulle ha gett.

Två avhandlingar inom SUAV, Alf W. Johanssons och Louise Drangels, berörde Samfundet Nordens Frihet och de nämns också i första rummet i beskrivningen av forskningsläget. Johansson har visserligen en annan fokus genom sin avgränsning till det finska vinterkrigets tid. Drangel har gått igenom arkivet och tidningen under samma period. Hennes jämförelse – av Trots allt!, Kämpande Demokrati och Nordens Frihet – visar att Nordens Frihet hade en särskild profil i den antinazistiska oppositionen. Empiriskt arbetar Byström delvis på obruten mark. Det hade emellertid underlättat för forskningen om hon mera samlat hade redogjort för vad Drangel och Johansson har kommit fram till och på vilka sätt hennes tolkningar avviker från deras. Johanssons tolkningar kommenteras vid ett par tillfällen. Drangel används för att belägga uppgifter, men det förekommer ingen diskussion om hennes syn på Nordens Frihet. Som jag vid flera tillfällen har antytt hade författaren haft anledning att diskutera en del påståenden hos Drangel.

★

Avhandlingen ligger i linje med den allmänna intresseförskjutningen inom forskningen om andra världskriget mot moraliska frågor och särskilt ställningstaganden till nationalsocialismen. Däremot är Förintelsen inte framträdande i den. Antisemitismen ägnas bara sju sidor. Också det jämförande internationella perspektivet är begränsat. Avhandlingen liknar på den punkten mera dem som skrevs inom SUAV. Argumentationsanalysen och tematiseringen i åsiktslinjer som styrde SUAV-forskningen om opinionsbildningen har här ersatts av undersökningen av politiska kärnbegrepp. Resultatet av Byströms försök att tillämpa delar av Freedens ideologianalys är svårbedömt. Det råder för stor oklarhet rörande vilka begrepp som är kärnbegrepp, sättet på vilket deras innebörd beläggs och hur begreppen förhåller sig till det ideologiska sammanhanget.

Avhandlingens styrka ligger i genomarbetandet av det stora empiriska materialet knutet till samfundet och tidningen. Därigenom fyller den i vita fläckar såväl i forskningen om det svenska motståndet mot Nazityskland som i den svenska pressens historia. I motsats till forskningen om den svenska nationalsocialismen har undersökningen av antinazismen i Sverige oftast varit inriktad på enskilda insatser. Ett stort intresse för individerna lyser också igenom i denna avhandling. Första delen

heter talande nog "Personerna". En förtjänst med avhandlingen är att den därtill lyfter fram de antinazistiska nätverken. En sådan studie har tidigare efterlysts och även om Byström naturligtvis inte har kunnat göra en total kartläggning – den svenska arbetarrörelsen hamnar exempelvis utanför studien – kastar hon, genom sitt idoga arbete i arkiven, nytt ljus över de inbördes kontakterna mellan de olika antinazistiska grupperingarna.

Till skillnad från SWENAZ påminner Byström oss om att den utrikespolitiska situationen under andra världskriget var mera intrikat än att bara handla om relationen till Nazityskland. I avhandlingen förs en diskussion om den politiska debatten där det ofta saknas en ideologisk analys. Å andra sidan är avhandlingen också fri från ideologiska klichéer och moralism. Analysen av de politiska ställningstagandena tar hänsyn till de tvåra kasten och den enerverande komplexiteten i det läge i vilket Sverige hade att manövrera. Visserligen förekommer den förenklade dikotomin mellan pro- och antinazister i avhandlingen. Men Byström låter sig inte nöja med denna förenklade bild. Hon visar att kriget även i det neutrala Sverige ställde många människor inför svåra valsituationer och dilemman, de "rättsiniga" ej undantagna.

Jonas Hansson

Det nära främmande

Mathias Persson: *Det nära främmande. Svensk lärdom och politik i en tysk tidning 1753–1792*. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in History of Ideas 40, 2009. 296 s. ISSN 1653-5197. ISBN 978-91-554-7582-6.

Som utlovas i underrubriken behandlar Mathias Perssons avhandling svensk lärdom och politik i en tysk tidning under 40 år. Undersökningen motiveras genom den stora betydelse Tyskland haft för kulturens och lärdomens utveckling i Sverige, inte minst under 1700-talet. Även om Altona, Hamburg och Svenska Pommern utgjorde de viktigaste centra för förmedling mellan det svenska och det tyska, så intog Göttingen en särställning. Flera av universitetets professorer hade omfattande svenska kontaktnät och kunskaper i svenska språket och det förekom intensiva

kontakter mellan Königliche Gesellschaft i Göttingen och Vetenskapsakademien i Stockholm. Exempel på förbindelserna återspeglas i den av Göttingens vetenskapsocietet utgivna tidningen *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen (Anzeigen)*. Det är denna tidning som utgör det centrala analysmaterialet i avhandlingen. Den grundades 1739 under annat men liknande namn och övertogs 1753 av Göttingens vetenskapsocietet. Undersökningen begränsas till perioden 1753–1792. Valet av 1753 är således motiverat, ett 40-årigt tidsspann möjliggör enligt författaren urskiljandet av varaktiga representationer liksom långsamma förändringar. 1792 som avslutande år grundas på att en del av de betydelsefulla nätverken vittrade sönder mot slutet av 1700-talet då de centrala personerna en efter en avslutade sina livsgärningar.

Dessutom innebar radikaliseringen av franska revolutionen att den publicistiska friheten kringskars i Hannover. Därmed minskade bevakningen av Sverige. Ytterligare en anledning till valet av begränsning är att kontakterna mellan Vetenskapsakademien och Königl. Gesellschaft i princip upphörde omkring 1800 för att återupptas 1810.

Avhandlingens syfte är att analysera hur *Anzeigen* "föreställde, representerade, Sverige, svenskar och svenska företeelser under tidsperioden 1753–92" (16). I fokus för undersökningen står frågor om vad som representerades och hur det värderades, huruvida det var "det andra" eller "det samma" och vilken funktion tidningens representationer fyllde i ett tyskt sammanhang. Det övergripande syftet är att ta reda på hur ett land som Sverige kunde föreställas i ett annat land, det tyskromerska kurfurstendömet Hannover, och vilken funktion det svenska kunde fylla med avseende på det inhemska, tyska och hannoverska. En utgångspunkt är hur just det nära främmande används för att diskutera och kritisera samtiden, hur det kunde vara "en täckmantel för inrikespolitisk argumentation". Syfte och frågeställningar ska belysas utifrån tre synnerligen överlappande teman, dels de tyska föreställningarna om det svenska som "det andra" och "det samma", dels att tidningen och författarna tillhör såväl de lärda republik som politiska riken, dels förutsedda spänningar mellan det transnationella och nationella, eller patriotiska och kosmopolitiska. Ytterligare ett syfte är att utforska representationer och inte dessas autenticitet.

Avhandlingen består, förutom förord, summary och käll- och litteraturförteckning, av en traditionell uppdelning i fem kapitel. I det inledande kapitlet diskuteras övergripande frågeställningar, material, teori, metod och disposition. I kapitel två står själva tidningen i fokus. Dess historia och verksamhetsvillkor behandlas inledningsvis, och därefter kontextualiseras tidningen i ett tyskromerskt och ett hannoverskt perspektiv samtidigt som de hannoverska nätverken definieras. Avsikten här är enligt författaren att fånga relevanta huvudlinjer. De tredje och fjärde kapitlen bygger på utförliga och ingående studier av ett omfattande källmaterial, nämligen tidningen under 40 år. Tredje kapitlet analyserar under rubriken Lärdomslandet representationerna av svenska lärda och nätverkens betydelse. Fjärde kapitlet, Nyttonationen, under-

söker den syn på Sverige som projicerades i *Anzeigen*. I bokens avslutande femte kapitel samlas trådarna ihop för en slutdiskussion. Avhandlingen är välstrukturerad och varje kapitel avslutas med en kortare sammanfattning, vilket måste framhållas som god pedagogik.

Det nära främmande, vilket är avhandlingens titel och därmed får antas vara något som författaren särskilt vill framhålla, förutsätts vara en metod för att kunna diskutera och kritisera samtiden under täckmantel. Detta tillvägagångssätt är en välkänd strategi inom idéhistorien och förtjänar att uppmärksammas. Persson demonstrerar hur den starka identifikationen mellan tyskt och svenskt kunde ta sig uttryck. Det intima förhållandet mellan tyskt och svenskt under särskilt 1700-talet sätter spår i idéhistorien, inte minst när det gäller wolffianismen och pietismen. Förståelsen för och kunskapen om tidigare forskning hos avhandlingsförfattaren är värd att lyftas fram. Anknytningar görs till Sten Lindroths lärdomshistoriska standardverk och inläsningen på tidigare, främst svensk, forskning om svensk-tyska förbindelser under 1700-talet, liksom om Sverigebilder under samma period, framstår som omfattande i de inledande kapitlen. En diskussion förs om vad som hör till Sverige, varvid Svenska Pommern räknas bort medan Finland ofta räknas med, även om det omskrivs som Sverige och Finland och särskilt om Norrland står i fokus.

Det omfattande empiriska materialet avspeglas i den varierande längden på kapitlen. De empiriska genomgångarna redovisas i det 70 sidor långa kapitel tre och i det 102 sidor omfattande kapitel fyra. De två första kapitlen är på respektive 33 sidor, medan slutdiskussionen begränsas till endast nio sidor. Jag återkommer till detta.

Avhandlingsförfattaren har gått igenom samtliga recensioner och notiser som publicerades under den utvalda tidsperioden under tidsningsrubrikerna Stockholm, Uppsala och Åbo, ibland ytterligare något. Under rubriken Göttingen samlas uppenbarligen mycket svenskt material, såväl översättningar som svenska forskningsrön kring vetenskapliga experiment. Det empiriska materialet är således omfattande. Men hur representativt är det? Persson har stickprovsundersökt ett 20-tal andra tidningar vilket visat att *Anzeigen* har den mest omfattande bevakningen av Sverige. Mindre övertygande är dock att stickprovsundersök-

ningen gäller en tidigare period än den undersökta, vilket inte diskuteras.

Anzeigen betecknas som en kritisk tidning. Detta begrepp kunde problematiseras mera, inte minst med tanke på att Kants kritiska filosofi utvecklas under den i avhandlingen undersökta perioden. Kant lyser över huvudet taget med sin frånvaro, vilket är anmärkningsvärt då det rör sig om en avhandling om tyskt 1700-tal. För att kunna avgöra i vilken mån *Anzeigen* är en kritisk tidning måste man veta vad begreppet innebär. Det antyds att kritiken har med patriotisk nytta att göra. Persson menar att recensionerna är mer kritiska än vad exempelvis Robert Darnton anser att periodens anmälningar tenderar att vara. Persson vill upprätta recensionens rykte och visa att den är något annat än en dagslända. Något som ytterligare skulle ge perspektiv på kritikfrågan vore om läsaren fått veta hur resten av tidningen ser ut. I vilket sammanhang befinner sig anmälningarna under de svenska stadsrepublikerna? Vilka ytterligare rubriker finns? Frånvaron av det perspektivet ger ett plattare intryck. Å andra sidan har en mycket stor mängd material genomarbetats enligt de kriterier som avhandlingsförfattaren utarbetat. I sina resonemang om nätverkens betydelse i kapitel tre påpekar Persson hur nätverk kan verka hämmande vid utformningen av direkt kritik. I närläsningar uppfattar han nyanser och dolda kritiska synpunkter, ett angreppssätt som skulle kunnat utvecklas ytterligare.

Anzeigen kan i viss utsträckning betraktas som ett organ för det på 1730-talet av frälset och ämbetsmännen grundade universitetet. Lärosätet lockade till sig ädlingar och blivande makthavare och kom enligt Persson snabbt att bli ”den viktigaste och mest kända tyska universitetsstaden” (50), med rykte om sig att vara framstegsvänligt och nyttoinriktat. Men det nära förhållande mellan politik och lärdom ledde till censur.

Den politiska utvecklingen behandlades indirekt och med fördröjning – genom recensioner. Den kritiska tidskriften avisade radikala företeelser som *Sturm und Drang* och franska revolutionen och var över huvudet taget kritisk mot det franska inflytandet. Kritiken kunde formuleras med subtila nyanser i recensionens form eller i diskussioner om dissertationer.

Syftet är inte att skriva en receptionshistoria utan snarare en idéhistorisk analys. En avsikt är att utforska representationerna och inte identiteten hos objektet för representationen.

Tidningen betraktas som en ”projektor” (17). Ibland uppstår teoretisk oklarhet i avhandlingen, exempelvis förs ingen självständig diskussion kring teorier om representation och identitet och hur dessa förhåller sig till varandra, eller hur projektorn förhåller sig till de båda. Hur hade bilden förändrats om ytterligare tidningar undersökts?

Författaren skriver vid flera tillfällen att nätverk är ett av avhandlingens centrala analytiska begrepp. Även i detta fall utvecklas knappast resonemanget självständigt. Några referenser lämnas till ett halvdussin framstående nätverksforskare, men det blir inte mycket mer än tal om noder och det framkommer inte klart hur modernerna förhåller sig till varandra eller varför just de valts ut. Persson nöjer sig med att ange att nätverk betecknar relationer som fokuserar på sociala kontakter och baseras på tillit, gemensamma värden och intressen, ömsesidigt beroende, gåvor och tjänstetransaktioner. Han visar på nätverksmässiga samband mellan flera personer, vilket är intressant och talande, men missar den betydelsefulla noden att många i de stockholm-göttingiska nätverken var herrnhutare. Detta är ett exempel på den svenska idé- och lärdomshistoriens religionsblindhet.

Vad gäller formalia innehåller avhandlingen iögonfallande få korrektur- och skrivfel, även om läsaren undrar om det kan stämma att Linnélärjungen Sparrman besökte Sydpolen (134). Språket är huvudsakligen adekvat, med några undantag där väl talspråkmässiga ordval infinner sig (”väldigt mycket förtjänar”, 83). Citaten är översatta till svenska, och detta väcker en del frågor: Hur översätter man 1700-talstyska i en avhandling skriven på 2000-talet? Några missförstånd uppkommer – exempelvis när Dialect översätts med dialekt (14). En del anakronismer förekommer också: Georgia Augustas forsknings- och utbildningsprogram (49), gratisprenumeration (54) och internationellt välkänt recensionsorgan (249). Många metaforer är hämtade från den ekonomiska sfären, som patriotisk-kosmopolitisk ekonomi, transnationella transaktioner och vetenskaplig högkonjunktur.

Några av de centrala analytiska begreppen, som också är historiska och därmed kan vara komplicerade att reda ut, är patriotism och kosmopolitism. Det hade varit klagörande med ett begreppshistoriskt resonemang kring dessa begrepp, särskilt som det under de senaste 20 åren pågått intensiv forskning kring

det kosmopolitiska där en omfattande ny teorbildning utvecklats. Även begreppet transnationellt används utan att tilldelas någon definition. Vad är det transnationella före nationen?

Persson utgår från att *Anzeigen* ingår i de lärdas republik och ger några referenser till föreställda gemenskaper och kosmopolitism, men detta kunde problematiseras ytterligare. Det lämnas bra grundläggande referenser till litteratur inom området, men resonemangen integreras inte i Perssons egen analys.

Enligt Persson uppbars patriotism av de bildade samhällsskikten. ”Med patriotism och kosmopolitism avses i det följande två separata idéströmningar, vilkas förespråkare satte det egna landets respektive mänsklighetens välgång inför sina strävanden”, definierar Persson (32f). Är det verkligen fråga om två separata idéströmningar? Jag skulle snarare beskriva det som att de är synnerligen beroende av varandra och att de flyter in och ut i varandra. Det är den politiska utvecklingen under de senaste 150 åren som fått dessa idéströmningar att se olika ut. En begreppshistorisk analys av problemet hade kunnat visa detta.

I flera avseenden besvarar författaren de frågor som ställs i inledningen. Han visar hur bilden av det svenska som det nära främmande diskuteras i just denna tidning under den aktuella tidsperioden. *Anzeigen* har enligt Persson en stark ställning och därmed också en representativ status. Kan en sådan analys användas för att besvara frågan om föreställningar om det andra och det samma? Genom nätverksanalysen visas hur nära varandra de personer står som är centrala aktörer. Det homogena föreställningsrum som författaren i inledningen (12) anser präglade de tyska resenärer som besöker Sverige verkar inte förändras i särskilt stor utsträckning. I takt med att resandet under 1700-talet intensifieras och genom att vissa personer, som Johann Philipp Murray, bosätter sig i Stockholm förtätas förbindelserna än mer. Mycket verkar skildras som likt och föredömligt, dock inte naturen.

Det hade varit intressant med en analys av vad den negativa skildringen av den svenska naturen innebar: visserligen var den ett lämpligt förråd för råvaror men samtidigt hade den inget skönhetsvärde och var otillgänglig. Det finns mer att utveckla här.

Avhandlingens inledande kapitel väcker flera intressanta frågor kring centrala ämnen som kosmopolitism-patriotism, nätverk, representationer och identitet. Det är många teorier som tillsammans får utgöra Perssons verktygs-låda, och det är gott så eftersom det ger en dynamik i förhållandet mellan frågeställningar och material. Å andra sidan utvecklas ingen av dem särskilt mycket. Jag tror att en utveckling utifrån vilken som helst av de teoretiska modellerna hade kunnat fördjupa diskussionen och resultatet av undersökningen av det omfattande empiriska materialet, må det vara nätverksteori, begreppshistoria eller representationsteori. Andra kapitlet, som placerar tidningen i dess kontextuella sammanhang är belysande. Samtidigt utgör de mer empiriska kapitlen tre och fyra själva undersökningen och utgör den kvantitativt ojämförligt största delen av avhandlingen. Man kan fråga sig om det var nödvändigt med så pass omfattande empiriska redovisningar, om än välstrukturerade, och om avhandlingen inte hade vunnit på ytterligare teoretiskt resonemang. Det avslutande kapitlets nio sidor gör inte undersökningen rättvisa. Betydligt mer än det som tas upp här har lyfts fram under arbetets gång, vilket läsaren visserligen kan tillgodogöra sig relativt lättåtkomligt genom de pedagogiska inledande och avslutande styckena i varje kapitel. Persson hade dock kunnat kosta på sig att föra resonemangen vidare kring hur pass mycket det går att säga om identitet, patriotism och kosmopolitism med utgångspunkt från en lärd tidning under 1700-talets andra del. Avhandlingen avslutas med en ödmjukhet inför den idéhistoriska forskningens gränser och möjligheter. Denna recension å sin sida avslutas med ödmjukhet inför de omfattande empiriska studierna som genomförts inom avhandlingsarbetets ramar.

Rebecka Lettevall

Färger, former, ljus

Louise Nilsson: *Färger, former, ljus. Svensk reklam och reklampsykologi 1900–1930*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2010. 229 s. ISBN 978-91-554-7800-1.

”I dagens globaliserade konsumtionssamhälle är reklamen en integrerad del av livsmiljön och en given del av vår vardag. Stadens mörker lysas upp av färggranna ljusreklamskyltar och skyltfönster, i gallerior möts ögat av välbekanta förpackningars och varumärkens former och färger, och från bildskärmar flimrar reklambudskap förbi. ... Men dessa reklamuttryck i dagens mediala och urbana miljöer har inte alltid funnits, utan kan härledas tillbaka till 1800-talet och masskonsumtionssamhällets genombrott i västvärlden.” (13)

På detta sätt inleder Louise Nilsson sin avhandling om svensk reklamverksamhet och reklampsykologi. En övergripande ambition anges vara att skildra hur reklamen blev en integrerad del av den urbana konsumtionsmiljön i början av 1900-talet och visa hur den gestaltade samtidens värden, ideal och sociala relationer. I inledningen skildras helt kort hur tidningspressens utveckling, varumärkeslagen från 1884 och användandet av annonsklischeer skapade en grund för framväxten av en särskild reklambransch. Särskilt betonas det amerikanska inflytandet när det gällde synen på marknadsföring och reklamens utformning, samt ingenjörernas och industrialisternas uppfattning att reklamen kunde användas för att göra konsumtionen till en integrerad del av produktionsprocessen. Efter en kort genomgång av internationell och svensk forskning på området formulerar Louise Nilsson avhandlingens syfte på följande sätt:

”Syftet med denna avhandling är att undersöka hur reklamen förändrades i det svenska samhället och hur tekniska innovationer skulle användas för utformandet av, en på psykologiska principer baserad, reklam i offentliga och massmediala miljöer, under tidsperioden 1900–1930. Jag är särskilt intresserad av den teknik som skulle användas för att skapa visuella attraktioner med former, färger och ljus. I anslutning till detta kommer jag att studera hur rådgivningslitteratur resonerade om hur reklamen skulle tillämpas för

att påverka och styra människors seende och väcka köplust.” (21)

Därefter presenteras termerna reklam, reklamframställning, reklamhandböcker, reklamverksamhet, liksom det moderna, modernisering och modernitet. Avhandlingsarbetets relation till forskningen inom visuell kulturanalys, kulturstudier och medieforskning, samt till viss del film- och konstvetenskap behandlas helt kort. Intresset för reklampsykologi underbyggs av ett resonemang om synsinnets och seendets ökande betydelse i det moderna samhället och vilka konsekvenser detta fick för reklamens visuella utformning. Reklamen beskrivs som en del av en samtida attraktionskultur, som syftade till att fånga åskådarnas uppmärksamhet och stimulera deras sinnen.

Materialet för studien presenteras och detta beskrivs som både omfattande och begränsat. Det senare framförallt med tanke på avhandlingens syfte, vilket fått till följd att Tom Björklunds tvåbandsverk om *Reklamen i svensk marknad 1920–1950* använts som källa. När det gäller studiens tidsavgränsning har år 1900 valts för att fånga in en tidig debatt om reklamen, innan det fanns handböcker och en mer tydlig professionell grupp som arbetade med reklam. Att 1930 valts som slutpunkt motiveras med att den moderna reklamens initieringsperiod då var till ända samt att uppmärksamheten kring Stockholmsutställningen gjorde det tydligt att en ny tid hade kommit.

Åren kring 1900 fanns ingen svensk reklammarknad som motsvarade det som fanns i föregångslandet Amerika. Men ett alltmer formaliserat samtal om reklamen visar att det fanns ett antal debattörer som framträdde som modernitetens entreprenörer, hävdar Louise Nilsson. En av de första debattörerna var mekanikprofessorn Gustaf Sellergren som på Teknologföreningens årsmöte 1901 höll ett föredrag om ”den moderna reklamen inom industrin”, som skulle fånga människors uppmärksamhet genom sandwichmän, automatiska annonsapparater, kulörta lampor och utställningar. Det följande decenniet publicerades flera artiklar om illustrerade och rent av konstnärligt utformade annonser, serieannonsering, skyltfönster och ljussättning av gatumiljön. Det publicerades också böcker om reklam; Henning Appelgrens *Modern annon-*

sering 1908, Albin Hultbergs *Reklam. Egna och andras erfarenheter* 1915 och Edvard Meyers *Modern reklam* 1916, som handlade om utformningen av annonser till hjälp för affärsmännen, men också argumenterade för reklamens betydelse för såväl industrins som kulturens utveckling. ”Dessa ... publikationer exemplifierar en tidig period i reklamverksamhetens formering och professionalisering”, hävdar Louise Nilsson och detta inte minst genom att man anknöt till den samtida psykologiska vetenskapen och till den nya teknik som tillät glasskyltar, ljusreklam och gavelmålningar. Det var ingenjörerna och den nya industrin som stod bakom den moderna reklamen.

Genom industrins förändringar kom även ett nytt ingenjörsideal att utvecklas. Reklamen uppfattades av allt fler ingenjörer som ett nytt tekniskt fält, en länk mellan produktionen och konsumtionen. Reklam och marknadsföring, industriell organisation och psykoteknik sågs som komponenter i samma rationaliseringssträvan. Mot slutet av 1910-talet var det dags för en mer offentlig diskussion om reklamen, främst genom 1919 års reklamutställning på Konstakademien. Här presenterades samtida svensk reklam genom annonser, affischer, broschyrer och annat reklamtryck. Men många uppfattade utställningen som misslyckad, plöttrig och överbelastad. Det ställdes krav på att reklamen skulle ”kultiveras” och göras mer smakfull och konstnärlig, vilket betydde mindre amerikansk. Samma år, 1919, bildades Svenska Reklamförbundet med syfte att främja reklamens utveckling i praktiskt, konstnärligt och språkligt hänseende. Det fanns dock ännu inte någon svensk reklamutbildning och studieresor till USA var under 20-talet det sätt man skaffade sig kunskaper inom området. Där fanns utbildningsanstalter, professurer i reklam, psykologiska laboratorier och statistiska undersökningar av reklamens resultat; reklamverksamheten var en del av vetenskapen. Men det var inte bara den vetenskapliga ambitionen man övertog från landet i väster, utan även intresset för kampanjer och slogans som ”Säg det med blommor” och ”Tag det rätta – tag Cloetta” (105). Varuhuset NK omformades vid samma tid med hjälp av amerikanska förebilder; sodafontänen, Quick-lunch baren och skoputsaren Yankee Jim.

Det följande kapitlet om ljus och färg i offentliga miljöer i relation till reklam och konsumtion inleddes med en presentation av The

Panama Pacific International Exposition 1915 i San Francisco. Louise Nilsson menar att utställningens sofistikerade ljus teknik hade stora likheter med dem som användes i de urbana kommersiella miljöerna i Sverige. Det var ingenjören Ivar Folcker som här drev en kampanj för ökad användning av ljusreklam under 1920-talet, bland annat genom en utställning på Liljevalchs 1928. Frågan var dock kontroversiell och kritiker talade om ett ”optiskt oväsen”. Louise Nilsson diskuterar ljusreklamen och även skyltfönstren som en samlad konsumtionsmiljö och stadens gaturum som ett massmedium. Det ljus- och färgsatta stadslandskapet skulle inte bara användas för att sälja varor utan vara en attraktion i sig, en estetisk upplevelse med gnistrande kaskader av ljus i regnbågens alla färger. Synsinnet stimulerades och varorna gjordes attraktiva, vilket ledde till ökad konsumtion. Men ljussättningen och skyltfönstren skapade inte bara betraktare, utan bjöd även in till ett aktivt deltagande; ”staden blev en scen att vandra på genom reklamframställningarnas illusoriska rum” (140). Reklamen medierade ett budskap om att man genom konsumtion kunde bli en modern människa i det moderna samhället.

Under 1920-talet organiserades reklamverksamheten, nya tidskrifter startades och handböcker om marknadsföring publicerades. Särskilt betydelsefullt var etablerandet av ett reklampsykologiskt kunskapsområde, som framförallt utgick från behaviorismen. Upprepning var ett nyckelbegrepp inom reklampsykologin, men utifrån perceptionspsykologin talade man även om typografins betydelse. Reklamen skulle väcka känslor och begär och förbinda allmänt positiva värden till enskilda produkter för att på det sättet öka köplusten. Som ett exempel presenteras Banankompaniets reklamkampanj 1927–1928, som bedrevs med amerikanska metoder och nästan alla i samtiden kända tekniker. Man klädde ut personer i banandräkter, försökte lära konsumenterna hur man äter bananer och hänvisade till läkare som intygade bananernas nyttighet. Louise Nilsson menar att bananreklamen fungerade som en scen för ”modernitet” och illustrerade det moderna samhällets möjligheter.

I slutkapitlet framhåller Louise Nilsson reklamens betydelse i den snabba rationaliserings- och moderniseringsprocessen, dess beroende av ny teknik och reklampsykologin som kunskapsfält. Reklamen hade blivit en kommunikationsteknologi, en kommersiell

offentlig estetik vars fundament var färg, glas och ljus och som i sin tur genererade idéer om det moderna samhället. Tillsammans med filmen var reklamen en del av en stimulikultur som skapade och beredde vägen för en identitetsskapande och begärstillfredsställande konsumtion. Men reklamen skilde sig från filmen genom att den bjöd in betraktaren till deltagande genom att det som förevisades även kunde konsumeras. ”Att skapa upplevelser genom att väva in varor i ett visuellt koncept, kan på en övergripande nivå förstås som skapandet av en stimulikultur, vilken var förutsättningen för etablerandet av en internationell, västerländsk konsumtionskultur och dess livsideal.” (211)

*

Louise Nilsson hävdar att hennes avhandlingsarbete hör hemma inom ett fält som kan beskrivas som visuell kulturanalys, historiska kulturstudier och mediehistoria. Dessa forskningsområden har det gemensamt att de baseras på omfattande och komplexa empiriska material som tolkas med hjälp av metoder hämtade från flera humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen. Då såväl texter, bilder som designade miljöer kan komma till användning anknyter forskningen vanligen till flera olika teoretiska traditioner. Det tillgängliga materialet är vanligen mycket omfattande, vilket kräver noggranna överbåganden när det gäller urval och vilka generella slutsatser som kan dras av de enskilda studierna. Dessvärre har avhandlingen betydande brister i dessa avseenden. Materialet presenteras på ett oklart sätt, inga urvalskriterier formuleras och redovisningen av det material som använts är ofullständig och i vissa avseenden direkt felaktig. Den enda metodkommentar som finns i avhandlingen; ”försökt rekonstruera de samtal som förekom om reklam” (32), måste ges en metaforisk tolkning för att alls bli begriplig. Författarinnans behandling av tidigare forskning är rapsodisk och inskränker sig i många fall till att litteraturen förtecknas i noter, men utan synbara spår i framställningen. Ett stort antal uppgifter och omdömen har hämtats från ett historiskt arbete som författas av en av huvudaktörerna inom området och flera generella omdömen saknar tydlig relation till det empiriska materialet.

En möjlig orsak till dessa problem kan ligga

i att avhandlingens ämne och undersökningens design är otydligt formulerad. Det finns i inledningen två olika syften där det ena framhåller den samlade reklamverksamheten eller ”reklamlandskapet” som avhandlingens studieobjekt. Det andra syftet anger att det är debatten om reklamens utformning och betydelse som skall undersökas. I de empiriska avsnitten svävar läsaren ofta i tvivelsmål om det är den faktiska reklamverksamheten eller reklamdiskursen som studeras. I praktiken består huvuddelen av avhandlingen av referat av delar av den svenska reklamdebatten och reklam litteraturen under den aktuella tidsperioden.

Även i analytiskt hänseende har avhandlingen stora svagheter. Innebörden av det centrala begreppet ”reklam” påstås kunna ”i princip vara vad som helst” (22) och det minst lika viktiga begreppet ”teknik” blir inte föremål för något definitionsförsök överhuvudtaget. Avhandlingens tes om att ingenjörerna var drivande när det gällde att utveckla reklamen under 1910-talet är svår att ta ställning till då det saknas biografiska uppgifterna om flera av de aktörer och författare som nämns. Detsamma gäller påståendena om att reklamdebattens mer publika former kring 1920 och senare akademiska förankring innebar att nya aktörer framträdde. Även resonemangen om reklambranschens framväxt och reklamverksamheten som ett professionellt arbete har en oklar förankring i det empiriska material som redovisas och diskuteras inte alls i relation till litteraturen om branscher och professioner. När det gäller val av empiriska material är framställningen också oklar. Att *Tidskriften Reklamen*, som utkom 1920–1923, behandlas mycket kortfattat trots att den samlade en stor del av det publicerade materialet om reklamens utformning är lika förbryllande som att reklamutställningen i Göteborg 1927 inte nämns överhuvudtaget.

Alla historiska studier kräver någon slags tidsavgränsning och Louise Nilsson har valt perioden 1900 till 1930. Den första tidsgränsen kan förefalla något godtycklig med tanke på att reklamens utformning debatterades redan under 1870-talet och att det 1890 publicerades en bok med ett innehåll som motsvarar de handböcker som ges en framträdande plats i avhandlingen. Denna bok hette *Nya generationen inom affärsvärlden* och innehöll en argumentation för den nya amerikanska marknadsföringstekniken samt konkreta an-

visningar för tidningsreklamens utformning. Den senare tidsgränsen motiveras av att reklamverksamheten var etablerad som ett eget kunskapsområde i slutet av 1920-talet och att Stockholmsutställningen 1930 markerade att en ny tid randades. Mot detta kan anföras att andra forskare snarare sett 1920-talet som en upptakt till den snabba utvecklingen inom reklamområdet under 1930-talet, att särskilda etiska regler infördes för reklamverksamheten under detta decennium samt att debatten om reklamens nytta fortsatte.

Kapitlet om ljus och färg i den urbana miljön inleds med en tjugosidor lång presentation av den internationella utställningen i San Francisco 1915. Dessvärre diskuteras inte alls på vilket sätt denna utställning skulle vara unik eller särskilja sig från andra och tidigare sätt att använda ljus teknik vid utställningar och publika evenemang. Inte heller frågan om på vilket sätt erfarenheterna från denna utställning kan ha påverkat den svenska reklamverksamheten får något tydligt svar. Två artiklar av en och samme författare anges som belägg, samtidigt som de journalfilmer från utställningen som visades på svenska biografier inte har studerats. Denna långa exkurs får därmed en oklar roll i avhandlingen och hade kunnat utslutas. Det följande avsnittet om ljussättning av den urbana miljön upprepar i stora drag den undersökning som genomfördes av Jan Garnert i avhandlingen *Anden i lampan*, 1993.

Mer substantiellt är kapitlet om reklampsykologi även om det här hade funnits anledning att arbeta in en jämförelse med Kenneth Hermanssons avhandling *I persuadörens verkstad* från 2002 som behandlar samma material, men belyser reklamvetenskapens roll i ett annat tidsperspektiv. Framställningen hade också vunnit på ett mer genomarbetat vetenskapshistoriskt perspektiv, inte minst för att den tillämpade psykologin hade stor betydelse för en rad samhällsområden under mellankrigstiden.

Reklamhandböcker, det vill säga böcker som ger råd och anvisningar för alla verk samma inom området, utgör ett centralt källmaterial i studien. Någon diskussion om vad som utmärker denna typ av böcker eller textgenre och vilka särskilda metodiska problem som detta kan föranleda förs dock inte. Louise Nilsson förefaller utgå från att böckerna syftar till att vara en form av innovativa expertråd som syftar till att förändra och modernisera reklambranschen. Men böcker av det här sla-

get kan även jämföras med läroböcker som försöker kodifiera ett befintligt vetande och därför snarast speglar en äldre tradition. Ett empiriskt välgrundat svar på frågan vilken betydelse dessa handböcker haft hade krävt en studie av den befintliga reklampraktiken före och efter utgivningen av dessa böcker.

Ett betydande utrymme ägnas åt Banan-kompaniets reklamkampanj med omfattande och påkostad annonsering i den exklusiva *Bonniers veckotidning* åren 1927 och 1928. De återgivna tolv annonserna blir dock endast föremål för en drygt två sidor lång analys, som i vissa avseenden måste betraktas som ytlig och i andra som direkt felaktig. Hjälpen med analyserna hade kunnat erhållas från boken *Bananas. An American history* av Virginia Scott Jenkins (2000) där en rad sätt på vilka bananer skildrats i reklam och populärkultur behandlas. Louise Nilsson hävdar helt riktigt att man använde sig av läkare som uttalade sig om bananernas vitamininnehåll och därmed deras hälsobringande verkan. Men hon uppmärksammar inte att den reklam där läkare användes som auktoriteter såg helt annorlunda ut än de exempel som återges i avhandlingen. Det var här fråga om enkla svartvita annonser med en längre text som gavs trovärdighet med hjälp av fotografier på läkaren ifråga; till exempel den finlandsvenske fysiologen och vitaminforskaren professor Georg von Wendt. Reklamen för en och samma vara i en och samma tidning kunde således baseras på helt skilda retoriska tekniker. Än mer anmärkningsvärt är påståendet att reklam som vände sig till kvinnor gjorde det i deras egenhet av husmödrar och ansvariga för familjernas vardagliga konsumtion. Sådan ”husmorsreklam” var mycket ovanlig i *Bonniers veckotidning* där flertalet av de kvinnor som utbildades i reklamen uppträdde i eleganta kläder och med accessoarer som vanligen förknippas med festliga sammankomster. En enda av de tolv annonser som återges i avhandlingen visar en kvinna och då verkligen inte någon husmoder, utan en ung festklädd kvinna i en uppenbart romantisk situation där bananen ges en symbolisk innebörd som närmast för tankarna till en förförelsescen. Att Louise Nilssons allmänt hållna tolkning om kvinnobilden i bananreklamen så kraftigt avviker från den återgivna annonsen är milt sagt förvånande.

*

Louise Nilssons avhandling rör ett mycket intressant område av det svenska samhällets utveckling under 1900-talet: den framväxande konsumtionskulturens beroende av och inflytande på samtidens medier och städernas rumsliga gestaltning. Perspektiven och frågorna i avhandlingen är många och materialet brett. Jag har dock funnit anledning att ställa en rad frågor om hanteringen och redovisningen av källmaterialet, relationen till tidigare forskning och förhållandet mellan en

del slutsatser och bedömningar och den faktiskt genomförda materialanalysen. Forskning är en lång process och varje steg på vägen är värdefull. Den är därför min förhoppning att Louise Nilssons avhandling kommer att stimulera till ett fortsatt intresse för studier av konsumtionssamhällets sociala och idémässiga förutsättningar samt verbala, visuella och materiella uttryck.

Roger Qvarsell

Recensioner

Allmän idéhistoria

Kristoffer Holt: *Publicisten Ivar Harrie. Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen 1944–1960*, Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2008. 310 s. ISBN 978 91 7331 093 2. Inb.

Ivar Harrie (1899–1973) var skåningen som utmärkte sig redan som student vid Lunds universitet, varvid han läste grekiska, latin, teoretisk filosofi, klassisk fornkunskap och romanska språk. Han påbörjade en lic.avhandling i grekiska om politik och mytologi i Heraklessagan, lade fram denna för att sedan påbörja en ny lic.avhandling i samma ämne, nu om Aristofanes dramatik. Inte heller denna gång valde han att gå vidare till doktorsnivån. Han fick sedermera stoff publicerat på *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidnings* kultursida, översatte Plutarchos och Aristofanes, gav ut sin första essäsamling, blev litteraturkrönikör i radion, och erbjöds 1929 genom Torgny Segerstedt ett fast medarbetarskap i *GHT*.

Harrie fortsatte under 30-talet med att utöka sitt kulturella kapital via översättningar och essäsamlingar, arbetade som lektor vid universitetet i Greifswald, intog en antinazistisk hållning och gjorde reportageresor runt om i världen. 1940 efterträdde han Torsten Fogelqvist som *DN:s* kulturredaktör, 1944 utsågs han till *Expressens* förste huvudredaktör, dessutom ansvarig för kultursidan. Längre fram fick han äran att axla ordförandeskapet i Publicistklubben. Tillsammans med Carl-Adam Nycop och Sigge Ågren var han med om att göra *Expressen* till Nordens största dagstidning.

”Det är oklart vad som fick Harrie att välja en annan bana än den som forskare”, säger Kristoffer Holt. Kan det ha varit den höga lönen? Många svenska journalister tjänade på den tiden avsevärt mer än en professor. Egenomligt, kan man tänka, att Bonniers satsade på en lärd kulturgestalt som huvudredaktör för en kvällstidning. Holt gör gällande att Harrie i kraft av kulturpersonlighet ”skänkte legitimitet åt det ibland hårt kritiserade kvällstidningsprojektet”. Att kvällstidningarna med uppsjön av nöjen, sport, nakna kvinnobon,

våld och kriminalitet sköljde över medborgarna redan då, upprörde kulturetablissemangen eftersom bildningsaspekten i dessa reportage sattes på undantag till förmån för det kommersiella, cyniska, dekadenta, enfaldiga och primitiva. Häri såg man en kulturfara. Harrie bemötte anklagelsepunkterna. Men frågan är: gillade han kvällstidningsskräpet eller spelade han bara en roll?

Studien är empirisk, läsaren besparas torra analyser och här finns inte någon teoretisk barlast som skymmer sikten för det väsentliga. Författaren menar att genrebestämningen ”den intellektuella biografien” ligger nära till hands men att en dylik skulle te sig problematisk i det att ordet biografi riskerar att medföra förväntningar som inte motsvarar avhandlingens innehåll, vars huvudsakliga intresse är det offentliga samtalet i form av publicerade texter i tidningsform.

Ivar Harries arkiv på Lunds universitets handskriftsavdelning utgör fem hyllmeter. Jag föreställer mig att ett mer omfattande arkivarbete och en mindre beskuren materialhantering skulle ha gagnat studien. Författaren har ägnat arkivet uppmärksamhet anmärkningsvärt kort tid, blott några få dagar enligt registrerad uppgift från biblioteket. Brevens utslutits som källor, likaså i hög grad hans kulturjournalistik med teaterrecensioner och litteraturkritik samt i stor utsträckning reportageresor utomlands. Författarens anspråk på att studien ”närmar sig Harries produktion ur ett helhetsperspektiv” har därför knappast fog för sig. Läsaren går miste om mycket av Harries kulturengagemang. För att få en mer sammansatt, mer representativ och därmed sannare bild hade man varit tvungen att använda fler och andra källor än dem han nu öser ur. Samtidigt ska sägas att detta är en välskriven och levande doktorsavhandling med en sakligt preciserad debattredovisning väl belagd i långa stycken.

Den tematiskt upplagda studien behandlar framför allt Ivar Harries politiska åsikt, vilken här företrädesvis består av utrikespolitiska ställningstaganden. Synen på svensk inrikespolitik och folkhemmet är utelämnad. Det icke entydiga, som är vad människor mest är, för-

argar inte sällan dem som ska beskriva människor. Det ska finnas en kärna från vilken allt utgår och till vilken alla beteenden åsyftar. Holt väjer inte för att peka på vissa tvekydigheter hos sitt objekt.

Enligt Harrie var liberalismen inte någon ideologi som bjuder på utopiska vyer om ett annalkande drömsamhälle. Den förser oss inte med enkla lösningar på morgondagens alla problem, utan är just en fast övertygelse om frihet och ingen fix och färdig politisk trollformel. Harrie, till vars intellektuella referensram hörde filosofen Hans Larsson, drog sig inte för att problematisera, nyansera och förhålla sig källkritiskt. Till självbilden hörde att han agerade utifrån en liberal publicisttradition med demokratin, yttrandefriheten och offentlighetsprincipen som grandiosa ideal. Men gjorde en ideologisk piruett när han blev delvis vän av den sovjetiska kommunismen.

Flera gånger görs läsaren uppmärksam på att Harrie ska betecknas som ”kulturradikal”. Det finns en kulturradikalism med rötter i 1880-talet i egenskap av motståndare till kyrka, religion, stat och traditioner. En annan slags kulturradikalism med förbindelselänkar till den svenska kulturtraditionen och folkörelserna kan urskiljas runt sekelskiftet 1900. Därtill kan läggas två strömningar, 30-talets respektive 60-talets, med utgångspunkt i bl.a. marxismen. Till vilken form av kulturradikalism anslöt sig Harrie? Han försäkrade i sin programförklaring att *Expressen* skulle företräda en kulturradikal linje i samhällsdebatten.

Holt fäster för stor vikt vid Harries självbild som kulturradikal, men sticker inte under stol med att det här skymtar en svajig hållning: ”Harrie, som kallade sig själv kulturradikal, stod på flera punkter i oppositionsställning gentemot andra framträdande kulturradikala personer och ståndpunkter”. Det föranleder en undran om Harrie spelade i en egen kulturradikal division i den samtida kontexten. Då och då, i synnerhet i slutet av avhandlingen, förses Harries ståndpunkt med reservationer, vilket är helt i sin ordning. För närmare besett: ateist var han inte, kristendomsfientlig inte heller, däremot humanist med trådar långt bak i det förflutna och med nykantianismen som åsiktsformering, en kulturarvsvårdare och traditionens budbärare som uppskattade monarkin och försvarade latinets fortlevnad i skolorna. Det hade varit intressant att få veta hur han förhöll sig till den moderna naturvetenskapen, tekniken och funktionalismen.

På samma gång som det fastslås att Harrie ska betecknas som kulturradikal lyfter Holt fram ”bildningsaristokraten”. De svenska bildningsaristokraterna – om det nu är rätt beteckning vill säga – hörde i allmänhet hemma i det liberalkonservativa lägret med viss förankring i nyhumanismen. Åtskilliga av tidens kulturdebattörer, däribland Harrie, var förankrade i den svenska folkbildningsrörelsen och såtillvida mer bildningsdemokrater än bildningsaristokrater. Icke desto mindre är det rimligt att beteckna honom som bildningsaristokrat. Alltsedan sin ungdom var han starkt präglad av det klassiska kulturarvet och vad detta kunde innebära av otidsenlighet, exklusivitet, snobbism och kulturkonservativt koketteri. Mot den bakgrunden hade en diskussion om hans syn på den månghövdade obildade ”massan” varit motiverad.

Författaren väljer alltså ekvationen: Harrie = kulturradikal + bildningsaristokrat = kulturradikal. En för problematiken angelägen bok som Nils Runebys *Dygd och vetande: Ur de bildades historia* hade kunnat bidra med perspektiv, Marshall Bermans *Allt som är fast förflyktigas: Modernism och modernitet* lika så.

Ingmar Lundkvist

Carl Nylander: *Avtryck av liv*. Stockholm: Carlssons bokförlag, 2010. 356 s. ISBN 978-91-7331-316-2. Inb.

Kulturer är promiskuösa. I fråga om idéer och naturförklaringar, gudar och kulter, arkitektur och skulptur, diktning och språk plockar de åt sig av vad en mötande världsförklaring har att erbjuda. En militärt triumferande erövrare faller inte sällan själv offer för de besegrades mer sofistikerade eller trovärdiga föreställningar. Hellas betydelse för Rom och islamsk filosofi torde stå utom tvivel. Islams inverkan på seldjukerna likaså. I dagens mediala verklighet forsar flöden från olika centra mot skilda mottagare. Varje försök till kulturell självhärlighet avslöjas snart som falsarium. Rester från angränsande kultursfärer gör sig påmind och punkterar föreställningar om ”nationell egenart”. Likheter och lån minner om att inga murar om än så höga förmår avskärma människors tänkande. Ett upplocket tankefragment kan i sinom tid visa sig bära på dynamisk kraft.

Med detta i åtanke blir den ömsesidiga för-

ståelsen av olika kulturers nervförbindelser med nära eller avlägsna grannar viktig att klarlägga. Självbelåtenheten hos forntidens hellener över att bära upp en säregen och högre stående kultur blir i ljuset av vad senare tidens antikforskning kunnat påvisa mindre befogad. Kanske hade inte så mycket varit annorlunda i Västerlandet, om utgången vid Marathon, Salamis och Plataiai hade blivit annorlunda? Ingen vet, och kanske är det rimligt att utgå från att man själv är fånge i sin egen tids föreställningar om behovet av ”samsyn”, ”brobyggande” och relativism. Våra lärare kunde för länge sedan utpeka orter som de ovan nämnda tillsammans med Poitiers som avgörande för ”den västerländska civilisationen”. Har man tillgodogjort sig böcker som Martin Bernals *Black Athena. The African roots of classical civilization* (1987) eller Walter Burkerts *Babylon Memphis Persepolis. Eastern context of Greek culture* (2004) blir varje försök att framställa den västerländska kulturen som artegen och utgående från alldeles särskilda förutsättningar förfelat. Så mycket är lån i vår europeiska kulturkrets, att ett erkännande också av vad som kommit utifrån vore berättigat.

Arkeologen Carl Nylander (f. 1932) publicerade 1964 *Den djupa brunnen*, en essäsamling där breda tidsperspektiv och vindlande utflykter i det förgångnas labyrinter förmedlas. Den år 2010 utkomna *Avtryck av liv* får betraktas som en uppföljare i fråga om tanke-motiv och arkeologiska erfarenheter från den 46 år tidigare utgivna boken. Genast ska sägas att *Avtryck av liv* är en rasande flott skriven essäsamling, utgående från djupa kunskaper och ihärdigt knådade betraktelser om historiens – alltså tillvarons – mening och det existentiella kunskapandets villkor. Boken är skriven med litterär brio, stilmedvetande och trotsig likgiltighet inför dagslitterära konjunk-turer.

Nylander berättar om sin uppväxt under krigsåren i olika städer: Berlin, Riga, Stockholm, New York, Sigtuna. Fadern var diplomat. Flyttandet ingick som en självklarhet i familjens tillvaro. Men familjen splittrades och unge Carl hamnade småningom i Uppsala, för att skaffa sig en akademisk utbildning. Som den oroliga ande han var, kände han sig aldrig hemma i 1950-talets stämningar i studentka-féerna, där romantiska tongångar satte sin prägel på tiden. Genom tillfälligheter mer än akademiska meriter kom Nylander småning-

om att erbjudas möjligheter att delta i flera viktiga arkeologiska utgrävningar. Från början var juridiken en tilltänkt bana, men det mötet avslutades efter första dagen. Genom kontakten med den tyske orientalist, arkeologen och möjligen naive politiske intrigören Hans Henning von der Osten, en gång till Uppsala räddad av Axel W. Persson, fick han möjlighet att delta i utgrävningar i Azerbaidjan. Det stora äventyret hade då börjat. Men dessförinnan hade han under åren 1956–57 vistats i Aten och kunnat utforska det eventuella sambandet mellan mykenska kolonnbas och stengrunderna på Akropolis. Genom det tillfälliga mötet med en äldre amerikansk dam fick han 1957 möjlighet att med bil färdas till det åtrådade Iran. Uppenbarelsen av vad som fanns bortom den hellenocentrika världsbild han tidigare mött förändrade hans bild av historien.

Så märklig blev Nylanders bana, att han både skolade sig som klassicist och orientalist. Sammanträffanden med legendariska forskare som Arne Furumark, Gösta Säf-lund, Gudmund Björck, Sture Brunnsåker och Torgny Sæve-Söderberg liksom mötet med linear B-tolkaren Michael Ventris, på tillfälligt besök i Uppsala, underbläste hans yrkesval.

I avhandlingen *Ionians in Pasargardae* (1970) påvisade han grekisk påverkan i den persiske storkonungens byggen på i den mäktiga residensstaden söder om Persepolis. Hantverksskickliga greker fanns på plats och tillämpade kunskaper de hade med sig hemifrån. Att Hellas motståndare utnyttjade den överlägsna konstskicklighet som stod till buds i fråga om stenhuggning och arkitektur förvånar ingen som vet varifrån den arbetskraft kom som Peter den store använde för att bygga Rysslands nya huvudstad St Petersburg. Alla former av kunskap är konvertibel valuta. Senare i livet har Nylander verkat vid Bryn Mawr College i Pennsylvania och som professor vid Köpenhamns universitet. Åren 1979–97 var han föreståndare för Svenska Institutet i Rom. Under hela sitt liv som vetenskapsman, föreläsare och skribent har han klarlagt samband mellan de västasiatiska och mediterrana kulturer han utforskat. Den odisputabla egenart som äldre tider gärna tilldelade Hellas och Rom förvandlas i Nylanders spektrum till en betydligt mer sammansatt väv – med otvetydiga lån och inpassningar från civilisationer i grannskapet av den egna eller längre bort belägna.”

De rent självbiografiska delarna i Nylanders bok är marginella. Men författarens röst tränger igenom vare sig han berättar om utgrävningar i Iran eller Hellas, Rom eller Kreta, Istanbul eller Thrakien. Bredden i hans essäistik framgår av hans intresse för närliggande discipliner som konst och litteratur. I en underbar essä i bokens senare del presenterar han den grekiske poeten Konstantin Kafavis livsverk, men har dessförinnan i självlysande uppsatser hunnit ägna sig åt Gilgamesh-eposet, Assur, den okände mannen som skymtar i Alexandermosaikerna och som genom att offra sitt liv skyddade den makedonske härskaren från en dödlig lansstöt.

Olof Hägerstrand

Jens Rydström & David Tjeder: *Kvinnor, män och alla Andra. En svensk genushistoria*. Lund: Studentlitteratur AB, 2009. 282 s. ISBN 978-91-44-04831-4, Inb.

Kvinnor, män och alla Andra är en genomgång av Sveriges historia ur genusperspektiv från 1750 till nutid. Boken är tänkt att kunna användas som kurslitteratur i genusvetenskap och historia. Enligt författarna Jens Rydström och David Tjeder är det inte en totalhistorisk "Sveriges genushistoria" utan en svensk genushistoria bland andra tänkbara. Den gör dock anspråk på att vara allmängiltig och omfatta många olika perspektiv. Till skillnad från en nyare typ av kurslitteratur, som ofta består av fördjupande tematiska artiklar skrivna av olika forskare, är Rydströms och Tjeders bok en sammanhängande kronologisk berättelse. Framställningen är faktaspäckad och tar upp många viktiga reformer och skrifter, som har haft betydelse ur genusperspektiv. Det finns också ett index som gör det lätt att slå upp personer och företeelser.

För att få med både djup och bredd har författarna varvat den kronologiska framställningen med fördjupningsartiklar i ämnen som de själva är experter på och där de intressantaste tankarna framförs. Tjeder skriver i "Maskuliniteter" om hur kampen mellan klasserna i hög grad kan ses som en kamp om vilken klass som bäst kunde övertyga om att den hade mest manlighet. I "Den nya kvinnan" visar han hur män har beskrivit feministiska och frigjorda kvinnor som okvinnliga och lesbiska utifrån en stereotyp. Rydström diskuterar

segregeringens klassmässiga, generationsmässiga och etniska konflikter i "Förorts-Sverige", och i "Funktionshinder" uppmärksammar han de funktionsnedsattas kamp för likaberättigande och kritiken av idén om den funktionsfullkomliga människan. Rydströms "Transhistoria" beskriver förhållandet mellan homosexuella och transsexuella, och hur de både grupperna avskildes från varandra i och med att sexuellt läggning separerades från genus under 1970-talet. Homosexualiteten, som tidigare ofta hade förknippats med könsöverskridande, avgenusifierades och trans definierades i egna termer.

Boken handlar som titeln säger om kvinnor, män och alla andra. Författarna menar att många genushistoriker enbart skriver om vad kvinnor gjort och tänkt i historien. De vill istället höja blicken från kvinnorna till att studera relationerna mellan könen. Denna förskjutning av fokus resulterar i att berättelsen grundar sig på den vanliga manliga historien, men synliggör att den är manlig. För tiden före 1900-talet innebär detta att det handlar mycket om den ideologiska kampen mellan olika maskuliniteter och om manliga aktörer, medan kvinnorna hamnar i skymundan. I kapitlet om 1900-talet får dock kvinnorna mer plats genom skildringen av deras kamp för jämställdhet.

Rydström och Tjeder har valt att inte skriva socialhistoria utan har ett uttalat aktörsperspektiv. De menar att de socioekonomiska förändringarna i samhället förmodligen var mer betydelsefulla, men att det är diskurserna, det intellektuella offentliga samtalet och vad människor tänkt, trott och sagt, som intresserar dem. Istället för att koncentrera sig på strukturer har författarna velat betona hur dessa strukturer har omförhandlats av enskilda individer och grupper.

Kvinnor, män och alla Andra har ett intersektionellt perspektiv och vill representera vad de kallar det breddade genusfältet genom att inkludera queerteoretisk sexualitetshistoria och postkolonial etnicitetshistoria. Titeln "alla Andra" syftar på de Andra, som reduceras till sin annorlundahet genom att bara betraktas i förhållande till sitt kön, sin sexualitet, sin etnicitet eller sitt funktionshinder. Bokens huvudfokus ligger på genus och relationerna mellan män och kvinnor, men frågor om sexualitet, klass, etnicitet, funktionshinder och något om nationalitet och religiös tillhörighet tas också upp. Det är många olika

perspektiv och företeelser som ska få plats och det blir ganska lite om varje. De breddade perspektiven kommer bäst fram i fördjupningssartiklarna. Särskilt resonemangen om funktionshinder och transhistoria tillför något nytt.

Rydström och Tjeder sammanfattar sin genushistoria med att värdera de framsteg som de menar faktiskt har gjorts mot jämställdhet. De reagerar mot en tendens som de ser i mycket genusforskning att betona förtryckets kontinuitet. Istället vill de framhålla att det faktiskt har skett en utveckling till det bättre från 1750 till idag, även om de påpekar att vi nog inte lever i jämställdhetens förlovade land och att det finns mycket kvar att göra.

Kristina Nordström

Hayden White: *The fiction of narrative. Essays on history, literature, and theory 1957–2007*, (red.) Robert Doran, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2010, xxxiv + 382s. ISBN 978-0-8018-9480-0.

Att framgångsrika akademiska forskare långt efter pensioneringen reser runt världen för att hålla föredrag och seminarier hör numera till vanligheterna. Att få festskrifter hör också dit, och för ett par år sedan fick Hayden White en sådan i samband med 80-årsdagen. *Re-figuring Hayden White* innehöll uppsatser av lärjungar, kolleger och världsstjärnor som F. R. Ankersmit och Judith Butler, som skrev uppsatser som tog sin början i festföremålets verk, men sedan kunde bära iväg åt vilket håll som helst.

Ett annat tecken på odödliggörande är när verken börjar samlas. Det kräver att det finns villiga tjänare som åtar sig redigerings- och introduktionsarbetet. I Whites fall skötte först Hans Kellner denna roll genom att vara den som skrev bäst introduktioner till sin forne lärares verk. Sedan övertogs uppdraget av Ewa Domanska (som fortfarande ansvarar för att hans bibliografi kontinuerligt uppdateras på Internet) och nu ansluter sig Robert Doran till denna skara. I en utmärkt inledning till denna bok summerar han Whites historieteoretiska tänkande sedan femtiotalets existentialism till det senaste årtiondets arbete med figuratemat i dess äldre och nyare versioner.

Uppsatserna i denna volym har tidigare inte samlats i bokform utan varit spridda i mer eller mindre svårtillgängliga publikationer. Det blir så uppenbart när man får ta del av dessa

uppsatser hur de bildar en undervegetation till de uppsatser som trycktes i *Tropics of discourse* (1977), *Content of the form* (1987) och *Figural realism* (1999). Det som är kryptiskt i de essäer som trycktes i bokform får ibland ett klaggörande i en annan uppsats som trycks vid ungefär samma tid. Vi ser hur tankegångar utvecklas, prövas och testas och att de aldrig tycks vara definitivt färdiga. Varför inte några av dessa uppsatser funnit nåd och fått ingå i de omtalade essäsamlingarna är en gåta. Flera av dem är i mina ögon både intressantare och mer komplexa än några av de essäer som fick ingå i de kända volymerna. Samtidigt bekräftar de också bilden av White som en skribent vars intresse är riktat mot hur historiker skapar mening åt den historiska och faktiska verklighetens ”kaos” genom val som baseras på framför allt politiska, moraliska och estetiska behov mer än vetenskapliga principer. Varje anspråk som en humanvetenskaplig forskare, och framför allt historiker, gör på att sitta inne med sanningen eller att ha en särskilt väg till verkligheten undermineras obönhörligt i dessa essäer. Istället förespråkas ett aktivt ställningstagande: som enskilda individer och som kollektiv väljer vi vilken historia vi vill använda för att forma våra identiteter. I essän ”What is a historical system?” från 1973 formulerades detta i samband med en distinktion mellan natur och historia. Som historiska varelser väljer vi våra förfäder och -mödrar, det vill säga vilka modeller vi vill härma och fullborda i våra egna liv och våra samhällen. Den genealogiska historien ställs mot det genetiska arvet. De som läst denna uppsats kan också, tror jag, lättare ta till sig de mer svårtillgängliga formuleringarna kring ”figure-fulfillment model” som flimrar förbi i uppsatserna i *Figural realism*. Vad figuralismen handlar om är hur vi förhåller oss till det förflutna och det mått av sanning som våra representationer kan ge. White har sedan tjugo år tillbaka undersökt om inte vårt sätt att relatera oss till förflutna händelser, epoker och gestalter fungerar på ungefär samma sätt som den bibliska tanken om att t.ex. gamla testamentet förebådar det nya testamentet som uppfyller löftet.

Uppsatserna i denna volym gör anspråk på att täcka in hela Whites verksamma tid. Det är ett anspråk som den inte kan leva upp till. För perioden före 1990 finns kanske inte så mycket att anmärka på. Enstaka essäer som inte kommit med hade kunnat motivera en plats, men det är lätt att förstå att något måste

utgå. Ett par volymer till av samma omfång skulle behövas för att täcka in alla artiklar. Däremot måste man sätta frågetecken kring urvalet av essäer tillkomna efter mitten av 1990-talet. Här återfinns t.ex. bara en uppsats tryckt på 2000-talet, en essärecension av Paul Ricoeurs bok om historia, minne och glömska. Skälet till urvalet sägs vara omfånget, men att bokens titel antyder en mer sammanfattande utgåva än vad det är fråga om här. Det som framför allt uteslutits av Whites senare produktion är flera uppsatser som behandlat Primo Levis verk, vittnesmålet och den historiska sanningen. Likaså hade en analys av Leo Tolstojs roman *Krig och fred* från 2007 definitivt förtjänat sin plats i detta urval. På ett uppenbart sätt knyter den ut till Whites långvariga intresse för vad som utmärker en realistisk verklighetsbeskrivning såsom den diskuterades och utformades av 1800- och 1900-talets historiker, filosofer och skönlitterära författare, oavsett om det var realister som Flaubert (som diskuteras i en av uppsatserna i denna volym) eller modernister som Marcel Proust (som analyseras i *Figural realism*). I en not antyder dock redaktören att White är på gång med en egen urvalsvolym framöver.

Vid varje omläsning av Whites essäer noterar man någonting som tidigare undgått ens uppmärksamhet. Det gör att han är en författare som det är värt att hela tiden återvända till. Återvändandet beror dock inte alltid på att han ses som en föregångare eller någon som skall imiteras. Lika ofta står han för det som det vore spännande att undgå. Han om någon är en sinnebild för tanken att verkligheten och historien aldrig nås direkt utan bara kan skildras genom representationer. Författarna måste därför hela tiden, om än på olika sätt, markera sin distans till det onåbara objektet (den som vill se löjliga exempel på ett sådant skrivsätt kan bläddra i min *Studier i Hayden Whites historietänkande* (2003)). White erbjuder ett formidabelt motstånd mot alla försök att undgå vår tids humanvetenskapliga idealism, som inte är mindre idealistisk bara för att vi föredrar det engelska ordet representation framför det tyska *Vorstellung*. Men om vi tänker oss att historien inte bara är föreställning, vad är den då? Kan vi tänka oss historien som – vilja?

Torbjörn Gustafsson Chorell

Kjell Östberg: *I takt med tiden. Olof Palme 1927–1969*. Stockholm: Leopard, 2008. 427 s. ISBN 978-91-7343-208-5, inb.

Kjell Östberg: *När vinden vände. Olof Palme 1969–1986*. Stockholm: Leopard, 2009. 447 s. ISBN 978-91-7343-217-7, inb.

Henrik Berggren: *Underbara dagar framför oss. En biografi över Olof Palme*. Stockholm: Norstedts, 2010. 714 s. ISBN 978-91-1-301708-2, inb.

Inom loppet av drygt två år har två stora och mer eller mindre heltäckande biografier över Olof Palme utkommit i Sverige. Historikerna Kjell Östbergs och Henrik Berggrens studier är välkomna och visar att vi nu verkar ha fått en sådan distans till epoken Palme att han blivit möjligt att betrakta just historiskt. De är också välkomna eftersom den tidigare ganska rikhaltiga litteraturen om Palme ofta just saknat denna distans, ofta allt för färgad av diverse egna personliga och politiska agendor

Berggrens och Östbergs konkreta grundberättelser om liv och verk är naturligt nog ganska likartade. Här möter vi alla de vanliga hållpunkter som brukar strukturera den här typen av framställningar: familjen, studietiden, den avgörande resan, det politiska uppvalet, vägen mot makten, makten, vändpunkten, nedgången, slutet. Samtidigt övervåldigas man av hur mycket nittonhundratals-historia detta öde täcker in: mellankrigstiden, andra världskriget, kalla kriget, avkoloniseringsring, kärnvapenhotet, sextiotalsradikaliseringsring, Vietnamkriget, militärkuppen i Chile, oljekrisen, härdsmltan i Harrisburg, kriget mellan Iran och Irak, Brezjnev, Reagan, Thatcher, etcetera. Och i Sverige: kärhusockupationen, IB- och Geijeraffärerna, ockupationen av västtyska ambassaden, kvinnorörelsen, miljörelsen, kärnkraftsomröstningen, löntagarfonderna, budgetsaneringen, avregleringen av kreditmarknaden och så vidare.

Författarnas fokus och tolkningsmönster skiljer sig dock åt. Hos Östberg är Palme framförallt socialdemokrat: kämpande humanist, demokratisk reformistisk socialist, anti-kommunist. Berggrens Palme är mer av en klassisk vänsterliberal kulturradikal och upplyst modernist, samtidigt som socialdemokratin som specifik ideologi och idérelse hamnar i bakgrunden i hans bok. Socialdemokratin får här mer rollen som en stum stats- och partibyrå-

krati, ofta i vägen för huvudpersonens strävanden och visioner. Medan Berggren lägger en viss möda på att förstå människan Palme i en intimare mening framstår han å andra sidan som rätt tom hos Östberg; Palme blir kort och gott en politisk aktör på en arena av andra politiska aktörer.

Detta handlar förstås om valet av kontexter: hos Östberg ligger fokus framför allt på den praktiska partipolitiska processen. På reformerna, striderna, kompromisserna, segrarna och nederlagen. Ett bärande tema i hans framställning är Palmes förmåga att fånga upp samtidens stora idémässiga rörelser och samtidigt manövrera och leverera sakpolitiskt. Palmes storhet låg enligt Östberg just i förmågan att suga upp tidens stora ideologiska strömningar, och samtidigt vara en skicklig kompromiss- och resultatpolitiker. En annan av Östbergs bärande teser följer på detta: något av Palmes nedgång förklaras av det ständigt ökande glappet mellan vision och verklighet under 1970-talet; en accelererande spiral av ideologiska förväntningar som inte kunde matchas av reformer i takt med sjuttio- och åttiotalsens ekonomiska kriser och åtstramningar. Detta trots att Palme stod bakom en historiskt ojämförlig kanonad av reformer 1969–1976: fri abort, barnbidrag, bostadsbidrag, föräldraförsäkring, utökad sjukförsäkring, daghem, samt lagen om anställningskydd och medbestämmandelagen. Det är rimligt att anta att dessa reformer måste ha förändrat det politiska erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten i Sverige på ett djupgående sätt för lång tid framöver. Därför är det synd att Östberg inte är mer teoretiskt intresserad; tänk till exempel vad ett koselleckskt perspektiv hade kunna synliggöra här!

Något av styrkan med den vetenskapliga biografien som genre är annars att den med hjälp av ett enskilt människoöde i lyckosamma fall fångar upp något av ett större historiskt skeende. Både Östbergs och Berggrens studier har den typen av förtjänster, även om det är två delvis olika historiska skeenden eller berättelser som framträder. Om Östberg genom Palme också skildrar den socialdemokratiska välfärdsstatens uppgång och fall, skrivs han hos Berggren in i en mer övergripande berättelse om ett liberaldemokratiskt upplysningsprojekt med rötterna i 1789 års idéer. Det blir en berättelse om moderniteten berättad genom en person och hans tid. Palmes politiska credo, den demokratiska socialismen, hans egen ver-

sion av upplysningsprojektet, kan enligt Berggren sammanfattas i formeln ”modernitet + jämlikhet = frihet”. Individens frigörelse var målet, och vägen dit gick via en aktiv, offensiv politik (tänk på hans bevingade uttryck ”Politik är att vilja” i SSU-talet 1964) möjliggjord av tillväxt och vetenskapliga framsteg. Centralt var ett positivt frihetsbegrepp, där statens roll var att undanröja ”de yttre förhållandenas tryck, frihet för den enskilda människan att utveckla sin egenart”.

Berggren tillmäter inte partipolitiken samma betydelse som Östberg; att Palme var socialdemokrat och Gunnar Helén folkpartist har mindre betydelse än deras gemensamma keynesianism. Hans bok är mer av en idébiografi, där stor vikt läggs vid den intellektuella och kulturella kontexten i vidare mening. Palmes politiska grundsyn härleds till exempel inte bara ur de traditionella socialdemokratiska källorna, utan lika mycket ur fyrtio-talisternas efterkrigspessimism och existentalisternas humanism. Berggren tillmäter också kulturen en stor betydelse. Han nöjer sig så att säga inte med de obligatoriska hänvisningarna till Göran Sonnevis *Om kriget i Vietnam* och Sara Lidmans *Gruva*; även modsbandet Palmes får bidra till berättelsen om 1968.

Östbergs, men framför allt Berggrens studie, visar att Palme är en idéhistoriskt intressant figur. Här är frågor om positiv och negativ frihet, hård och mjuk upplysning, framsteg, kris, modernitet och ideologi centrala. Även om Palme aldrig samlade sitt politiska tänkande i något enhetligt verk är det uppenbart att han i ord och handling hela tiden umgicks med dessa frågor.

Palmemordet 1986 brukar ofta framställas som en vattendelare i svensk historia; som slutet för en epok och början på en annan. Östbergs och Berggrens studier problematiserar dock implicit denna bild. Efter läsningen av dessa verk är det uppenbart att de avgörande brotten kan lokaliseras långt tidigare, kanske 1969, 1973, 1976 eller 1982.

Palme tillträdde statsministerposten 1969 då den svenska välfärdsstaten precis nått sin zenit. Men nästan direkt efter det triumfartade tillträdet 1969 bröt den stora gruvstrejken i Malmfälten ut, en strejk som skakade om både partiet och LO på djupet. Med detta drabbades han av ett öde liknande andra äldre svenska kulturradikaler som Herbert Tingsten och Ingemar Hedenius: från att ha uppfattats som allierade blev de symboler för etablis-

semanget och alienerades gradvis allteftersom vänstern radikaliserades. Sedan kom oljekrisen, IB- och Geijeraffärerna. Palmes första regeringstid innebar visserligen en historisk rad genomgripande reformer, men också en keynesianismens begynnande kris. Efter oljekrisen 1973 fungerade inte längre de grepp man frångångsrikt bekämpat tidigare lågkonjunkturer med. Resultatet blev istället stagflation: ekonomisk stagnation, hög inflation, kombinerat med fortsatt hög arbetslöshet. De avancerade västekonomierna miste tillfälligt all orientering.

Speciellt efter härdsmältan i Harrisburg 1979 blev socialdemokratins framstegstanke

– tron på den ekonomiska tillväxten och de vetenskapliga och tekniska framstegen som den givna vägen till människans frigörelse – problematisk. Kärnkraftomröstningen 1980 splittrade inte bara borgerligheten utan även socialdemokratien. När Palme återkom till makten 1982 väntade budgetsänring och avreglering av kreditmarknaderna, det vi förknippar med åttiotalets begynnande högerliberala väg. Redan då hade socialdemokratien förlorat initiativet, hamnat på defensiven och börjat backa in i framtiden.

Andrus Ers

Bokhistoria

Otfried Czaika: *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker*. Stockholm: Föreningen Bibliis, 2009. 96 s. ISBN 978-91-7000-234-2, häftad.

Historiska studier av kvinnors liv och arbete bidrar till en rikare förståelse av vårt förflutna. Inom bokhistorisk forskning har de upptrampade stigarna i källmaterial, arkivsamlingar och bibliotek emellertid länge osynliggjort kvinnors verksamhet, inte minst i det tidigmoderna europeiska samhället. Om mäns förhållande till det tryckta och skrivna ordet under denna historiska period är kunskapen tämligen god. Deras bokinnehav går inte sällan att knyta till någon form av institution, vilket har bidragit till att stora boksamlingar har bevarats inför framtiden. Män har vidare inte sällan återgivit sina läsoplevelser i dagböcker, brev och tryckta alster. De har dessutom kunnat verka i det offentliga samtalet, på ett sätt som för kvinnor har ansetts oacceptabelt med hänsyn till sociala normer. Kvinnor från privilegierade samhällsskikt var emellertid ofta flitiga läsare och innehavare av skrifter, men deras spår i historien är mycket svagare. Så, hur kommer vi åt tidigmoderna kvinnors bokbruk och läsarvanor?

Otfried Czaika visar i sin bok om Elisabet Vasa – Gustav Vasas dotter – att man utifrån blott en likpredikan och en bouppteckning kan få såväl inblick i en tidigmodern kvinnas förhållande till böcker och läsning, som en mer komplex bild av den politiska tid hon levde i. Med hjälp av nämnda källor har Czaika rekonstruerat Elisabets privata bibliotek vilket

skingrades efter hennes död. Ingen av hennes egna åttio böcker har återfunnits, något som Czaika djupt beklagar, men eftersom de flesta var tryckta verk har Czaika kunnat identifiera dem med hjälp av bibliografier och databaser. En lista över böckerna finns i slutet av boken, som dessutom är fint illustrerad. Genomgången visar att Elisabets boksamling i huvudsak innehöll protestantisk, främst luthersk, uppbygglig litteratur på folkspråk (tyska eller svenska) – psalm- och bönböcker samt kommentarer till den heliga skriften och likpredikningar. Allt som allt nyttigt och trösterik läsning för oroliga själar och användbart i den dagliga religionsutövningen genom bön och husandakt. Elisabet tog oförväget ställning för den Augsburgska trosbekännelsen under den katolskt orienterade Johan III:s regim, genom att initiera och finansiera en översättning och publicering av bekännelsen i samband med sitt giftermål med Kristofer av Mecklenburg. Czaika skriver att Elisabet därigenom bidrog till att lutherdomens första och viktigaste bekännelseskraft presenterades i svensk språkdräkt, och han tolkar hennes tilltag som ett välplacerat inlägg i kyrkopolitiskt avseende, som en kritik mot Johan III:s styre och ett stöd för brodern Karl och hans kamp mot konungen. Märkligt nog återfinns inte översättningen i Elisabets bibliotek – Czaika gissar att upplagan gick åt vid bröllopet, eller så placerades den i makens bibliotek, om vilket vi tyvärr inte har någon information.

Förutom kristen, uppbygglig litteratur ägde Elisabet ett antal böcker som på ett mer sinnligt sätt var ägnade hushållets sysslor och bekymmer – ört- och receptböcker av olika slag.

Som husfru förväntades hon vara insatt i såväl kokkonst som läkekonst. Hon skulle leda husets brännvinstillverkning och förstå hur örter bäst odlades och användes. Spännande är det att läsa hur internationellt köket var – en av hennes kokböcker ger enligt titelbladet en ”grundlig beskrivning om hur allehanda maträtter tillagas på tyskt, ungerskt, spanskt, italienskt och franskt vis.” Endast ett verk av mer skönlitterärt slag finns på listan – en till svenska handskriven översättning av den spridda senmedeltida riddarromanen *Amadis*. Några historiska verk över romerska kejsare, påvar och europeiska härskare återfinns också.

Av Elisabets böcker finns, som sagt, inga bevarade. Vi kan endast fantisera om eventuella marginalanteckningar och kommentarer. Hennes samling är dock typisk för en person ur hennes samhällsklass, skriver Czaika. Var Elisabets bibliotek typiskt för en kvinna? Ja, menar Czaika, som helhet betraktat. Elisabets bibliotek innehöll till exempel inte någon latinsk litteratur, vilket visar på en skillnad mellan manligt och kvinnligt bokäggande och läsande. Några skrifter av mer systematisk teologisk, filosofisk eller vetenskaplig karaktär hittas inte heller, vilket var vanligt förekommande böcker i manliga bibliotek. Politisk och historisk litteratur finns, men i mindre grad än i mäns boksamlingar. Sammantaget är detta inte anmärkningsvärt, utan stämmer väl överens med den utbildning och den roll som kvinnor i Elisabets ställning hade i det tidigmoderna samhället. För sina syften tycks hon dock ha utnyttjat det handlingsutrymme som hennes klass gav henne väl. Det var framför allt för hemmabruk som hennes boksamling var avsedd. Läsningen gav vägledning för både kropplig och själslig omsorg, och Elisabet hade ambition att vara sitt hushålls andliga ledare – något om författaren av likpredikan, Vitus Börner, understryker.

Presentationen av Elisabets böcker är givande i sig, och inbjuder till vidare forskning. Genom att utnyttja tolkningsnycklarna kön, klass och tro lyckas Czaika identifiera intressanta aspekter av Elisabets, och i sin förlängning andra tidigmoderna kvinnors, läsvanor och bokbruk. Jag fastnade för ett spår som Czaika diskuterar i slutet av sin bok. Det handlar om de så kallade stamböckernas sociala betydelse och om deras betydelse för kvinnors eget skrivande. Det rör sig om böcker i vilka tryckta psalmer, böner och visor interfolieras med blanka blad med plats för bokägarens

egenhändigt nedtecknade texter och hälsningar från vänner och släktingar. Även män ägde detta slags vänböcker i Elisabets samtid. I många fall fungerade de som en personlig statushöjare om de innehöll anteckningar av en akademisk eller politisk inflytelserik person. För kvinnor spelade böckerna en roll för sammanhållningen i familj- och umgängeskretsen, och för bokägarens andliga identitet. Tyvärr finns inte många kvar av dessa böcker för praktisk religionsutövning i hemmet, vilket kan bero på att böckerna faktiskt blivit sönderlästa. Czaika skriver dock att nuvarande biblioteksklassificeringar mycket väl kan ha bidragit till att det kvinnliga stamboksäggandet har osynliggjorts och därmed också kvinnors läsvanor och bokbruk i tidigmodern tid. I några av de få böcker som finns bevarade i Sverige har Elisabet skrivit några rader, men hennes egna stamböcker försvann förmodligen efter hennes död. Eller kanske inte? Vi måste bara leta på andra ställen än de vanliga.

Cecilia Rosengren

Robert Darnton: *The case for books. Past, present, and future*. New York: Public Affairs 2009. xvi+220 s. ISBN 978-1-58648-826-0. Inb.

Alltsedan filmens, radions och televisionens ankomst har boken haft en ovisst framtid. En bit in på förra seklet ansågs det på sina håll att den rörliga bilden skulle komma att bli dödsstöten för den västerländska bokkulturen. På 1960-talet proklamerade Marshall McLuhan att den televiserade mänskligheten var på väg att lämna Gutenberggalaxen bakom sig. Under de senaste årtionedena har dock antalet spådomar ökat dramatiskt. Teckentydarna är fler än någonsin. Anledningen är naturligtvis den digitala teknikens och de fiberoptiska nätverkens inträde. Att IT förändrar förutsättningarna för boken är numera allmängods. Men det råder delade meningar om vad som håller på att ske.

Få personer kunde vara bättre lämpade än Robert Darnton att reflektera över detta tema. Som ledande bok- och kulturhistoriker har han djupgående kännedom om förhållanden i det förflutna. Under ett antal år har han dessutom verkat som chef för Harvard University Library. I den funktionen har han förhandlat med Google kring inskanning och tillgängliggörande av bibliotekets bestånd.

Darnton har även arbetat med frågor om *open access* till forskning som produceras vid lärosätet. Han var därtill tidigt aktiv i projekt som syftade till databaslagring av historiskt källmaterial samt nätpublicering av humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning. Egna försök i e-boksgenren finns också på meritlistan.

I volymen *The case for books* har författaren samlat ett antal texter tillkomna under de senaste decennierna. Tyngdpunkten ligger på åren efter millennieskiftet. Samtliga bidrag har publicerats i andra forum, de flesta i *New York Review of Books*. Artiklarna utgör ett något spretigt hopplöck. Nytryck av publicistik har lite slumpartat blandats med forskningsansökningar och programförklaringar som den inflytelserika essän "What is the history of books?" från 1982. Men innehållet kan trots spännvidden sägas vara centrerat till frågan om bokens öde. Texterna kretsar på olika sätt kring det tryckta ordets viktigaste medium och dess villkor.

Siare som kategoriskt förutspår bokens undergång kan inte räkna Robert Darnton till sin skara. *The case for books* utgör en passionerad plädering för överlevnad. I flera av texterna formuleras argument för en blomstrande framtid, trots e-böcker och läsplattor. Diskussionen utgår från den mediehistoriskt välgrundade uppfattning som säger att nya former sällan ersätter gamla. Istället fortlever medietyperna ofta sida vid sida. Ibland konvergerar de dessutom och uppgår i varandra. Därför kan Darnton på en och samma gång framträda som traditionsmedveten bibliofil och entusiastisk advokat för IT. Trots reservationer och kritik är han en varm anhängare av den digitala tekniken. I denna teknik ser han en möjlighet att realisera ett upplysningsideal om kunskapens demokratisering.

Ett givande inslag i textsamlingen är de spridda reflexionerna kring teknikens betydelse för forskningen. Darnton framhåller med

rätta de möjligheter som öppnar sig när källmaterial görs tillgängligt och sökbart via Internet. Google Books är trots de juridiska stridigheterna och monopoliseringstendenserna en ständigt växande tillgång, inte minst för historiska undersökningar. Den som haft anledning att arbeta med källor via digitala lagringsplatser inser snart vilka förändringar som följer med de nya verktygen. Några tangenttryckningar och ett enterkommando är allt som krävs för att på en sekund genom söka enorma textmassor. Men den tekniska kapaciteten kan också göra forskaren lat eller blind. Det som inte syns på skärmen glöms lätt i arkiven. Vetenskapliga utgåvor av centrala verk blir stående i bibliotekshyllorna samtidigt som undermåliga nätversioner citeras utan eftertanke. Den taktila erfarenheten av äldre böcker och dammiga tidningslägg går omintet. Darnton diskuterar spörsmål som dessa med stor insikt.

Artiklarna i *The case for books* är skrivna med lätt hand och stilistisk precision. Författaren är en kunnig guide och inbjudande samtalspartner. Men ett underskott präglar framställningen. Darnton behandlar nästan uteslutande boken som materiell artefakt och konkret informationsbärare. Endast marginellt berör han att den också är ett idealt objekt och en symbol som under lång tid orienterat vår kultur. Särskilt i samband med massalfabetiseringen och den borgerliga bildningskulturens framväxt kom boken att laddas med kulturellt bestämmande föreställningar. Är denna idé-mässiga laddning nu på väg att avklinga? Eller började försvagningen redan med filmens, radions och televisionens intåg? Kanske lever vi alltsedan dess efter bokens slut – trots att antalet böcker som trycks ökar för varje år? Sådana frågor ställs inte i *The case for books*. Men trots den begränsningen är volymen mycket läsvärd.

Thomas Karlsruhn

Filosofi och teologi

Carola Häntsch, Joachim Krüger & Jens E. Olesen (red.): *Thomas Thorild. Ein schwedischer Philosoph in Greifswald*. Greifswald: Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte, Bd. 10, 2008. 276 s. ISBN 978-3-86006-326-2

Med anledning av 200-årsdagen av den svenska diktaren och filosofen Thomas Thorilds död i Greifswald 1808, har det utgivits en antologi om honom på tyska. Artikelförfattarna kommer från både Tyskland, Sverige och Finland. Thorild kämpade under sitt liv för större frihet inom många olika områden. Inom litteraturen stred han mot franskklas-

sicisomens regeltvång, inom politiken mot censuren, inom filosofin mot de kantianska reglerna för tänkandet och inom teologin mot den traditionella religionsuppfattningen.

Carola Häntsch, som är en av bokens utgivare, delar in Thorilds liv i tre perioder, vilka utmärks av en koncentration på olika perspektiv: det estetisk-poetiska på 1780-talet, det politiska mellan 1788 och 1795, vid tiden omkring den franska revolutionen, och där-efter det filosofiska. Antologin behandlar fram-för allt Thorilds filosofiska period. 1792 dömdes Thorild till landsförvisning från Sverige efter att ha publicerat en skrift där han propa-gerade för full tryckfrihet och ståndsriksdagens avskaffande. Efter att ha vistats i Köpenhamn, Lübeck och Hamburg, fick han 1795 en tjänst som bibliotekarie och professor vid universi-tetet i Greifswald i svenska Pommern, där han tillbringade tiden fram till sin död 1808.

Antologins artiklar behandlar Thorild i för-hållande till tre olika kontexter: den svenska litteraturen, Greifswald och den tyska filosofin. Huvudvikten ligger på tiden i Greifswald, som är en mindre utforskad period av Thorilds liv. Stellan Arvidson, vars verk har lagt grunden till den moderna Thorildforskningen, plane-rade att skriva en biografi i tre band. Han hann dock bara ge ut de två första delarna *Passioner-nas diktare* och *Harmens diktare*. Den tredje, som skulle handla om tiden i Greifswald, blev aldrig klar. För att avhjälpa detta har Andreas Önnersfors skrivit artikeln ”Dichter der Mess-kunst?” (Mätkonstens diktare), vilket Arvid-son uppgav i den andra delen som den tänkta titeln för den nästkommande boken. Han syf-tade då på Thorilds filosofiska verk *Archimet-ria* (1799), vilket är latin för mätkonst, där han utvecklade en egen anti-kantiansk filosofi.

Önnersfors tror att det inte bara var tidsbrist som gjorde att Arvidson aldrig färdigställde den tredje delen. Han menar att Arvidson på grund av sina egna socialistiska sympatier tol-kade Thorilds åsikter i en socialistisk, materi-alistisk och ateistisk riktning. Den vitalistiskt och panteistiskt betonade filosofi, som Thorild utformade under Greifswaldtiden skulle där-för ha framstått för honom som mindre in-tressant. Även Häntsch framhåller i artikel ”Thorild und die Philosophie in Deutschland” att Arvidsons tolkning av Thorilds religions-filosofiska ståndpunkter är i behov av revidering.

Arvidson har också ansvarat för Svenska Vitterhetssamfundets utgivning av Thorilds

samlade skrifter. Det saknas dock kommenta-rar till breven från större delen av Greifswaldstiden. Antologin innehåller därför ett nytryck av Thorilds korrespondens med filo-sofen Johann Gottfried Herder och hans fru Karoline Herder och filosofen Karl Leonhard Reinhold, utifrån Arvidsons utgåva. Häntsch har kommenterat breven och placerat in dem i en tysk filosofisk kontext. Thorild delade sin kritiska inställning till Kant med Herder, som uttalade sig uppskattande om *Archimetria*. Efter Herders död 1803 gav änkan Karoline Thorild i uppdrag att redigera några skrifter inför utgivandet av hans samlade verk. Tanken var att Thorild skulle ta bort en del av Herders polemiska, anti-kantianska uttalanden, men han propsade på att texterna skulle tryckas i sin helhet, vilket också skedde.

Filosofen Reinhold ägnas en särskild artikel skriven av Vesa Oittinen, som menar att forsk-ningen om den tyska idealismen tidigare främst intresserade sig för de stora namnen Kant, Fichte, Schelling och Hegel, men att det sedan 1980-talet har vuxit fram en så kallad konst-ellationsforskning, vilken studerar det filo-sofiska tänkandet som ett kollektiv och ett nätverk av olika personer och inflytanden. Häntsch talar om ett filosofiskt nätverk runt Östersjön mellan Königsberg, Riga, Tartu, Petersburg, Helsingfors, Åbo, Uppsala, Köpen-hamn, Kiel, Hamburg och även det lilla univer-sitetet i Greifswald. Genom denna nyare syn på filosofin, vilken också präglar denna anto-logi, har intresset för Thorild som filosof ökat.

Förutom som filosof behandlas Thorild i antologin även som universitetsprofessor och bibliotekarie av Dirk Alvermann, som litterär och estetisk kritiker av Karin Hoff och som diktare av Otto Fischer, vars bidrag ”Ausdruck und Verstehen. Thorilds ’Passionerna’” är en översättning av en tidigare publicerad svensk version. Några artiklar handlar om andra per-soner i Thorilds närhet som hans vicebiblio-tekarie Friedrich Christian Rühs, Greifswald-professorn Ernst Moritz Arndt och filosofen Reinhold. Svante Nordin har också skrivit en artikel om den tyska filosofen och filosofihis-torikern Ernst Cassirer, vars forskning från 1940-talet om likheten mellan Thorilds och Herders filosofiska tänkande har fått ny aktu-alitet.

Thomas Thorild. Ein schwedischer Philo-soph in Greifswald är ett välbehövligt bidrag till Thorildforskningen om en period av hans liv, som inte har uppmärksamrats särskilt

mycket tidigare. Antologin är också intressant genom sitt internationella perspektiv, då den sätter in Thorild i en östersjöeuropisk kontext.

Kristina Nordström

Martin Austin Nesvig: *Ideology and inquisition. The world of the censors in early Mexico*. New Haven, Conn. & London: Yale University Press, 2009, xiv + 366 s. ISBN 978-0-3000-14040-8, häftad.

Det saknas inte studier om inkquisitionen. Mängder av historiker har satt tänderna i den ofta mycket omfattande dokumentation som finns i dess arkiv. Le Roy Laduriers *Montalliou* är känd av många, liksom Ginzburgs *Osten och maskarna*. Den spanska inkquisitionen har inte sällan presenterats som den allra värsta, grymmaste och listigaste. Goyas teckningar av inkquisitionens metoder är ett känt exempel på detta. Monty Pythons sketch om att "Nobody expects the Spanish inquisition" är ett annat. Att ingen väntade sig ett besök av den spanska inkquisitionen kan ju dock faktiskt förstås som om den sällan kom på besök; att den inte var allestädes närvarande. Genom de senaste decenniernas omfattande forskning vet vi att den spanska inkquisitionen, som var en statlig domstol, var både mindre effektiv och relativt sett mindre våldsam än de kyrkliga systerinstitutionerna i andra delar av Europa. Därmed inte sagt att den gamla svarta legenden om den spanska inkquisitionen ska förvandlas till ett slags vit legend om inkquisitionen som en human institution.

Mycket har alltså skrivits om dem som drabbades av inkquisitionen. Mindre kända är inkquisitionens tjänstemän och i synnerhet de teologiska experter som verkade som censorer. Det är just denna senare grupp och dess praktiska verksamhet som står i centrum i Martin Austins Nesvigs *Ideology and inquisition*. I boken analyserar Nesvig olika aspekter av den tidigmoderna kyrkans syn på censur och undersöker samtidigt enskilda censorers praktiska tillämpningar av dessa riktlinjer. Scenen är Mexiko från erövringen 1521 fram till 1640. De första femtio åren ansvarade missionärer och stiftsbiskopar för övervakningen av trosläran. Därefter etablerades en formell inkvisionsdomstol med säte i Mexico City och de första inkvisitorerna anlände. Det område dessa två män och deras närmaste medarbetare

hade att övervaka var gigantiskt. Förutom nuvarande Mexiko innefattade Mexikotribunalens verksamhetsområde hela Centralamerika och dessutom Filippinerna. Vi kan alltså lätt inse svårigheten för en liten organisation att övervaka ett så stort territorium, även om det fanns ett grovmaskigt lokalt nätverk av kommissarier som skulle rapportera miss-tänkta fall till tribunalen i vicekungadömet huvudstad.

Inledningsvis gör Nesvig en grundläggande distinktion mellan "ideology", som han förstår som "formal thought and works by specific philosophers, jurists and theologians" och "mentality" som han anser vara "social attitudes, informal thought structures, [and] social mores" (9) För att studera dessa båda aspekter, som utgör bokens spänningsfält, använder Nesvig spanska och latinska teologiska, filosofiska och juridiska texter, men också enskilda rättsfall från femton- och sextonhundratalets Mexiko. Boken bygger alltså på närstudium av texter som behandlar begreppen heresi och censur på teoretisk nivå, men för sin analys av rättsfallen använder Nesvig sig av kvantitativ och prosopografisk metod. Han kan därigenom dra slutsatser om utvecklingen över tid, samtidigt som han kan sammanställa kollektivbiografier över den mexikanska inkquisitionens tjänstemän.

Det medeltida och tidigmoderna katolska tänkandet om heresi är inte lättöverskådligt. Den kanoniska lagen finns i bakgrunden, men också manualer av författare som Nicolau Eimeric, Bernard Gui, Alfonso Castro och Francisco Peña. En flitigt använd metafor hos dessa författare är att heresi är en sjukdom, som måste botas och utrotas för att inte sprida sig och hota kyrkan och staten. Genom smittometaforen förstår vi också att det egentligen inte var de felaktiga åsikterna som sådana som skulle eller kunde bestraffas, utan det faktum att de uttalades offentligt och riskerade att smitta andra.

Nesvig visar med all önskvärd tydlighet att den mexikanska inkquisitionen under större delen av tidsperioden var ganska skeptisk till att beskriva trosuppfattningar som heretiska. Kätterier användes endast för att beteckna svår och offentlig kritik av kyrkans lära. Förutom heresi fanns det ett antal andra begrepp som användes för att beskriva diskutabla uttalanden i tal och skrift. Ett uttalande kunde "ha en smak av heresi", vara "skandalöst" eller "illaljudande". En skillnad i bedömningen av

heresier gjordes dessutom mellan dem som framfört av personen som borde veta bättre – välutbildade och i synnerhet präster – och de som ansågs vara okunniga, som kanske inte visste bättre och där intentionen därför inte kunde fastställas. I det senare fallet benämndes brottet oftast inte heresi utan vidskepelse och bestraffades därför inte så hårt eller inte alls. Denna distinktion blev vanligare mot slutet av perioden.

Martin Austin Nesvigs bok är frukten av ett mycket ambitiöst arbete som innefattar studiet av hundratals inkquisitionstjänstemannabiografier och cirka 1 600 fullständiga inkvissionsprocesser, varav drygt 200 innehåller censorers utvärdering av innehållet. Den på samma gång idéhistoriska och kvantitativa ansatsen har på ett mycket tydligt sätt berikat forskningen. Boken är välskriven, men stilen är något ojämn; en ganska avancerad sakprosa blandas med ett antal stycken av närmast romanartad stil, men på det stora hela är det njutbart. Referenserna är tydligt angivna, men det finns en del slarvfel i bibliografin och notapparaten, vilket dock kan tolereras med tanke på materialets storlek. Nesvig har med andra ord gjort ett utmärkt arbete och boken förtjänar att läsas av såväl specialister som allmänt intresserade historiker och idéhistoriker.

Magnus Lundberg

Cecilia Rosengren: *Conway. Naturfilosofi och kvinnliga tänkare i barockens tidevarv*. Glänta produktion, 2009. 207 s. ISBN 97-89186133016, häftad.

I *Lychmos* 2005 skrev Cecilia Rosengren en recension av den första monografin över 1600-talsfilosofen Anne Conway (1631–1679), Sarah Huttons *Anne Conway. A woman philosopher*. Rosengren poängterade att Huttons verk var “en mycket gedigen och spännande läsning”, men att analysen av Conways verk *Principles of the most ancient and modern philosophy...* hamnade lite ur fokus. Nu har Rosengren skrivit en egen monografi över Conway, där *Principles* spelar en viktig roll.

Rosengrens analys av Conways opublicerade verk *Principles* leder oss in i 1600-talets filosofiska värld och ett av dess mest omstridda begreppspar: form–materia, eller själ–kropp. Genom sin läsning vill Rosengren “ge en fruktbar analys av Conways naturfilosofi” (21).

Analysen följer tre teman: cartesianska former, platonska former och barocka former. Genom dessa teman visar Rosengren hur Conway klev in i flera av sin samtids centrala filosofiska debatter och hur hon bidrog till dem på ett fascinerande och skarpsinnigt sätt.

En given huvudperson i dessa debatter var René Descartes och hans filosofi där de substantiella formerna ansågs som överflödiga och möjliga att ersätta med endast två substanser: den tänkande och den utsträckt; det vill säga: själ och kropp. Conway menade att Descartes hade fel i att hävda att själen stod fri från materiell påverkan. Enligt henne bestod vår värld bara av en substans, en art. Denna art har två aspekter, en kroppslig och en själslig. Eller som Rosengren uttrycker det: “I Conways värld blir tankarna kroppsliga och kroppen tänkande” (48).

Genom sin vän och lärare Henry More har Conway ofta setts som en del av det engelska 1600-talets platonska strömningar. I *Principles* presenterar Conway en ontologi som är uppdelad i tre arter: den skapande Gud, den förmedlande Kristus och skapelsen. Rosengren visar på ett övertygande sätt de likheter som finns mellan Conways ontologi och en platonisk eller plotinsk världsbild. Genom detta gör Rosengren den viktiga poängen att Conways *Principles*, som alltför ofta setts i ljuset av More, kan läsas som ett självständigt sätt att använda den platonska traditionen.

Conway kan även genom sina likheter med Leibniz sätt att tänka världen kopplas till något som Rosengren ser som ett typiskt barockt förhållningssätt. Rosengren argumenterar för att Conway delar den av Deleuze identifierade egenskapen hos Leibniz av att vilja beskriva materien som ett uttryck för plastiska, formande eller själsliga drivkrafter. I Deleuzes ord ett slags barockt maskineri. Conway iscensatte denna dynamiska dimension i hennes beskrivning av den tredje arten, varelserna. Dessas substantiella attribut var att befinna sig i rörelse, till skillnad från den första arten, skaparen Gud som var evig. Rosengren argumenterar för att denna dynamiska iscensättning sker genom barocka stilgrepp – framförallt *trompe-l'œil* och *mise-en-abyme* – och att den föränderlighet världen har hos Conway och sättet hon presenterar den på skulle kunna kopplas till Conways läsning av Ovidius *Metamorfoserna*.

Rosengren skriver in Conway i en eklektisk filosofisk tradition genom att visa hur hon

behandlade och sammankopplade en rad centrala filosofiska skolor i sin samtid. Genom att läsa Rosengrens *Conway* inbjuds vi att förhålla oss till 1600-talets filosofi på det självständiga sätt som var Anne Conways. Men Rosengren stannar inte vid detta. Ytterligare ett syfte för monografen är att besvara frågan ”vad det innebar att vara kvinnlig filosof under 1600-talet” (21). En utgångspunkt för studien är ”att undersöka diskursens ordning – dess gränser, möjlighetsvillkor, procedurer, utslutningsmekanismer och så vidare” för att ”synliggöra det vetande och den makt som diskursen producerar och reproducerar” (9). Denna komplexa fråga behandlas i huvudsak i den

tredje och sista (samt kortaste) delen av boken. Här görs en ansats till att koppla Conway till andra samtida kvinnliga filosofer samt till praktiker så som filosofiskt brevskrivande och 1600-talets platonskt inspirerade socialitet mellan kvinnor och män. Jag kan dock inte undvika att känna dels att Rosengren ger sin korta studie av det kvinnliga filosoferandets villkor i 1600-talets England för litet utrymme för att verkligen göra ämnet rättvisa, dels att den huvudroll denna delstudie ges i bokens inledande och avslutande delar ställer den djupgående analys Rosengren gör av Conways *Principles* något i skuggan.

Jacob Orrje

Kulturhistoria

Lars Ilshammar, Pelle Snickars & Per Vesterlund (red.): *Citizen Schein*. Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010. 304 s. ISBN 978-91-88468-17-8. Inb.

Det kan lika gärna sägas redan i utgångsläget: detta är inte en recension som kommer att göra boken rättvisa. Jag befinner mig i dilemmat att kommentera någonting som på många sätt är en hybrid. *Citizen Schein*, det praktverk ur KB:s forskningsserie *Mediehistorisk Arkiv* som vid årets början erhöll den svenska recensentkårens unisona hyllning, är – precis som den person boken behandlar – svår att nagla fast. Innehållsligt spänner de drygt tjugo artiklarna från det utpräglat personliga via det kulturjournalistiska till det vetenskapliga. Detta beskrivs i inledningen som en grundläggande tanke, som också titeln anspelar på. Ambitionen är att olika perspektiv ska förenas och bidra till en delvis ny och delvis fördjupad bild av den mångfasetterade och gåtfulle ingenjören, entreprenören, kulturpolitikern, mediepersonligheten och maktmänniskan Harry Schein.

Boken kan läsas på flera sätt. Tematiskt är den indelad i fyra avdelningar: Schein som person, Schein som entreprenör och intellektuell, Schein och filmen samt Schein och (kultur)politiken. En sådan läsning ger olika vinklar på Harry Scheins minst sagt diversifierade livsverksamhet(er). Man kan också läsa boken med avseende på artiklarnas karaktär. Då är det de vetenskapliga texterna, liksom faksimilerna av Scheins egna alster, som – åtminstone i detta Lychnos-sammanhang – tilldrar sig

störst intresse. Det övriga materialet fungerar härvid som en fond, artiklar att skumma och läckra fotografier att dregla över (här ska framhållas de DVD-skivor som bifogas boken, där läsaren får ta del av både klassiska och hittills okända inspelade material).

Denna sistnämnda läsart tror jag dock inte är något huvudsakligt syfte. Samtidigt har boken tydliga vetenskapliga anspråk. Dels är den utgiven i KB:s forskningsserie, dels är flera artiklar skrivna av aktiva forskare: bland skribenterna återfinns vi såväl film- och litteraturvetare som historiker. Här blir också hybridformen vanskelig att hantera, åtminstone för undertecknad. Ska artiklarna betraktas som forskning, eller är de snarare artiklar som en forskare kan ha intresse av? Där det förstnämnda aktualiserar frågor om vetenskaplig relevans och definitionen av studieobjekt, liksom om forskningsläge, materialhantering och akribi, glider det senare lätt undan dessa former av kritik. Det är, kort sagt, svårt att avgöra vad man kan förvänta sig av boken – och därmed också svårt att avgöra hur den rimligen bör bedömas.

Oavsett bokens anspråk som vetenskaplig produkt finns angelägna frågor att diskutera. En sådan är vilken relevans den kan ha för en idéhistorisk läsekrets. Stort intresse torde då ligga i det historiska sammanhang till vilket Scheins liv, ord och gärning relateras. Så deklarerar också i inledningen att en strävan är att sätta in Schein i en sådan kontext. Detta sker också, inte minst då artiklarna kronologiskt spänner över hela efterkrigstiden, från Scheins tidiga verksamhet som ung flykting

efter världskriget till hans krönikor från 1990- och 2000-tal. Samtidigt har jag en gnagande känsla av att det är just den historiska kontexten som saknas. Eller kanske snarare: att det är ett historiskt sammanhang som både utgår från och konstitueras av Harry Schein, medan mycket omkring honom framstår som statiskt. I vissa fall tycks det historiska sammanhanget till och med ha konstruerats för att understryka Scheins säregenhet, där Schein kontrasteras mot en i övrigt jämngår, jantelagsbunden folkhemskhet.

Det är alltså Harry Schein som, i alla avseenden, står i centrum för boken. Men tyvärr hamnar den snäva fokuseringen på personen Schein ofta i vägen för analysen. I de personligt hållna texterna får man flera gånger intryck av att artikelförfattarna drivs av vilja till upprättelse. Men också i de mer kunskapsorienterade artiklarna lyser fascinationen för Scheins person – eller persona – igenom. Det analytiska lyftet uteblir när resonemangen både börjar och slutar i Schein. Avsaknaden av ett forskningsläge eller annan sekundärlitteratur stärker detta intryck. Pelle Snickars kompetenta analys av Scheins kvalitetsbegrepp, där Scheins högst elitistiska ådra gav sig till känna, hade exempelvis både skärpts och breddats om diskussionen förankrats i forskning om 1900-talets folkbildning eller arbetarrörelsens kultursträvanden. Ett relaterat problem – men samtidigt en spännande utmaning – är att mycket av det som har skrivits om Schein är skrivet av Schein själv. Lars Ilshammars klargörande artikel om ingenjören Schein bygger till övervägande del på Scheins självbetitlade memoarer från 1980. Men vore inte detta ett tema för en antologi för denna att utveckla: hur Schein på olika sätt marknadsförde och iscensatte sig själv, såväl för sin samtid som för eftervärlden?

Är Harry Schein ett problem? Att han var en fascinerande person med en mångskiftande karriär råder ingen tvekan om. Men är han för den sakens skull ett problem, också ur (historie)vetenskaplig synpunkt? Härtill förhåller jag mig tveksam. Visst är det både lärorikt och spännande att läsa Per Vesterlunds bidrag om Schein som filmkritiker, Louise Walenbergs resonemang om den scheinska elegansen eller Janne Lindqvist Grindes retoriska argumentationsanalys av Scheins tidningskolumner. Men jag kan ändå inte undgå att fundera över varför jag ska läsa detta. Vad är det som gör analyserna motiverade, förutom att

de utgår från (och slutar i) Schein? Pondera att det finns människor som inte specifikt intresserar sig för Harry Schein, men för annat som utgör delar av vår 1900-talshistoria: möjligheterna till socialt avancemang och att klättra på klass- och karriärstegen, modehistoria, eller det politiska spelet och politikens förändring. Det finns så många intressanta frågor som hade kunnat ställas, i vilka Schein hade kunnat utgöra en användbar och medryckande ingång. I den avslutande artikeln om Schein och framtidens kommunikationsteknologi står Nina Wormbs för en utmärkt sådan insats. Mitt övergripande intryck är dock att Schein i detta avseende inte utnyttjats i hela sin potential.

Slutligen går det inte att förbise praktverksaspekten. Nog utgör *Citizen Schein* ett av de ståtligaste samtidshistoriska verk en svensk humanist kan ha i sin bokhylla. Papprets tjocklek, den eleganta formgivningen, det digra bildmaterialet – allt andas kvalitet och lyx. Det är en bok som lockar, en bok man vill bläddra i. Den gör sig bra – kanske inte främst på skrivbordet men väl på soffbordet. Trots den egna vurmen för snygga böcker är detta delvis att beklaga. En eventuell pocketutgåva skulle alls inte ha samma tjuskraft. Hade mer kraft lagts på det analytiska hade också bokens olika kvaliteter hamnat i något bättre balans.

My Klockar Linder

Petri Karonen (red.): *Hopes and fears for the future in early modern Sweden, 1500–1800*. Tampere: Juvenes Print, 2009. 359 s. ISBN 978 952 222 142 1.

En ny antologi vill komma den tidigmoderna människan alldeles inpå huden: hur hon kände, och agerade utifrån sina känslor. *Hopes and fears for the future in early modern Sweden, 1500–1800* samlar femton forskare från Sverige och Finland, och ger mersmak.

Antologin inleds med en historisk översikt av Petri Karonen, som tecknar en allmänhistorisk bakgrund, så att de enskilda artiklarna kan gå på djupet. Men inledningen ger en ganska konventionell bild av svensk-finsk historia, i synnerhet i jämförelse med resten av antologin. För den uppvisar stor bredd i fråga om tillvägagångssätt, tema och material. Det är rolig läsning, eftersom alla i den brokiga samlingen belyser den tidigmoderna människan från sitt eget håll. Artiklarna är uppdelade

i fyran teman: Networks and social ideals of the elite, Surviving in the community, Practical politics samt Fragile and optimistic futures. Dessa avsnitts koppling till hopp och rädslor är inte helt självklar, vilket också gäller bokens titel. De flesta artiklar berör handlingsstrategier mer än hopp och rädslor, även om det förra beror av det senare.

Hopp om kungens nåd och rädsla för att förlora den möts när Mats Hallenberg skriver om kronans ämbetsmän, och deras två självbildsdiskurser: den om sin ställning som eländig, och den om sin egen makt. Båda diskurser användes om vartannat och Hallenberg relaterar dem till våld, och dess betydelse för deras manlighet. Börje Harnesk skriver också om lokalsamhällets relation till överheten. Han visar hur man med vardagligt motstånd visade sina åsikter för överheten, och alltså hade protestformer som inte eskalerade till uppror. Det nyanserar bilden av den politiska kulturen som en av förhandling och kompromisser. Lokalsamhällets förhandlingar kring makt är också ämnet för Jan Samuelson, som undersöker utnämningen av präster och hur historia användes som argument. Speciellt roligt är adelskvinnornas roll, och hur de engagerade sig för att visa, eller vinna, lokal makt.

Antologin rör sig i alla samhällslager. Kirsi Ojala visar vilket manöverutrymme tjänare hade, och hur det utnyttjades. Att vara tjänare innebar inte bara lydnad och rädsla, utan också hopp om framtiden och friheter. Även Ulla Koskinen ifrågasätter vem som egentligen bestämde. En herre var beroende av tjänaren, argumenterar hon i en studie av skriftlig kommunikation, eftersom det patriarkala språkspelet var beroende av ömsesidighet. En tjänare kunde utnyttja idéer om den gode herren och husbonden, och möjliggöra för herren att uppfylla sin roll genom att tillfredsställa tjänarens önskning. Marko Hakanen beskriver en liknande relation, den mellan patron och klient. Han beskriver hur dessa kontakter användes för att göra karriär och betonar hur patronen och klienten är ömsesidigt beroende av varandra, men hans behandling av ämnet är inte lika nyskapande eller övertygande som Koskinens. Inte heller eliten glöms bort: I Charlottas Wolffs artikel om adels segdragna kamp under frihetstiden för att legitimera sina privilegier glimrar det till. Med skärpa beskriver hon vad adeln fruktade, deras reaktioner, och vilka framtidshopp de närde.

Flera artiklar kombinerar rädsla och hopp,

som när Anu Lahtinen skriver om hur det fattades beslut om äktenskap. Även om det fanns en formell manlig makt, betonar hon de många aktiva parterna: såväl närstående män som kvinnan själv kunde influera beslutsprocessen. Även Åsa Karlsson Sjögren undersöker äktenskapet, och argumenterar för att äktenskapets nyckelroll för återskapandet av maktrelationerna mellan könen var anledningen till att kvinnans juridiska skydd var så svagt. Lokalsamhället är också skådeplatsen för Jari Eilolas artikel om skvaller. Han ser det som en viktig del av lokalsamhällets kommunikation, och vad som kunde utgöra eller hota ens goda rykte. Skvaller var både ett kvinnligt kodat brott och en kvinnlig makt. Ett annat kvinnligt kodat brott möter vi i Marko Lambergers artikel om hur skökor/tjuvar överlevde – vilket de inte gjorde. Kvinnorna i hans material blir inte långlivade. De slöt sig samman i små grupper som delade på eventuella byten som del av en kortsiktig överlevnadsstrategi, men avrättades oftast på grund av stöld, inte prostitution. Ämnet är spännande, och Lamberg kunde gärna utvecklat analysen mer.

Genom att undersöka hur tradition och minne använts i politisk kultur försöker Piia Einonen sätta fingret på hur minnet av det förflutna skapar framtiden. Tradition användes som argument av alla parter, och sågs som en rättvisa överordnad lagarna. Dock sammanblandar Einonen händelser i det förflutna, minnen, och medvetna representationer – kanske anser hon att det är samma sak? Juoko Nurmiainen tar sig an ett liknande tema i en studie av inställningen till framtiden i svensk/finsk historieskrivning. I en välgjord historiografi visar han att framtiden per definition, i enlighet med den moralhistoriska diskursen, var ljus. Pasi Ihalainens studerar när stadsapparaten beskrivs som en kropp respektive en maskin, och kommer fram till att båda metaforer användes parallellt. Bruket av dem berodde av såväl europeiska influenser som inrikes politiska skeendet. Ett roligt möte mellan rädsla och hopp sker i Petri Karonens artikel. Han tar sig an hur politik formades av hopp och rädsla, här studerat i fredsförhandlingarna under och efter det stora nordiska kriget. Länge levde hoppet om att behålla viktiga landområden, och han visar hur diskussionen förändras från hopp om återerövring till rädslan för att förlora ännu mer.

Sammantaget presenterar antologin oss för en stor grupp människor, män som kvinnor,

egendomslösa och välborna, i stad som landsbygd, på lokal och nationell nivå, på ett sätt som berikar bilden av det dåtida samhället. Antologin lämnar efter sig ett sug efter mer, för i sin bredd och djup tydliggör den hur mycket som återstår innan vi kommit den tidigmoderna människan sådär alldeles nära.

Lisa Hellman

G. A. Wallin: *Skrifter I. Studieåren och resan till Alexandria*. Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis, 2010. 455 s. ISBN 978-951-583-189-7 (Finland) & 978-91-7353-371-3 (Sverige), inb. illustr.

Den 21 januari 1844 tog George Gustav Wallin i Alexandria av sig sina europeiska kläder och klädde sig i den lokala egyptiska kläde- dräkten. En dryg vecka senare anlände han till Kairo som 'Abd al-Walī, kejsarlig rysk undersåte från Bucharā. Anläggandet av öst- erländsk klädsel är en topos inom reselittera- turen och det finns oräkneliga exempel på hur resenärer anpassade sig till lokala förhållan- den. Wallin, tillsammans med få andra rese- närer, var dock exceptionell i och med att han talade de lokala språken tillräckligt väl för att under flera år kunna leva under sitt alter ego och i denna roll företa tre längre resor i den muslimska världen. Wallin lämnade Fin- land 1843 och återvände 1850. Enligt Wallins dagböcker var förvandlingen framgångsrik och han ansågs av bekanta bland annat för tatar, tjerless från Kaukasien, turk, syrier, och en av hans flickvänner trodde att han var indisk muslim. Förutom att leva i Kairo be- sökte han bland annat Konstantinopel, Alex- andria, Jerusalem, Beirut, Damaskus, Basra, Bagdad, Isfahan och Shirāz. Han är känd som en av de få västerlänningar som besökte Mekka och Medina under den första hälften av 1800-talet, och han var en av mycket få européer som lämnade allfarvägarna och be- gav sig ut i de arabiska öknarna.

Svenska litteratursällskapet i Finland har tagit på sig uppgiften att i sex band publicera Wallins uppsatser, brev och de vetenskapligt mycket intressanta resedagböckerna. Utgåvan som enligt plan skall vara slutförd år 2013– 2014, är i samklang med litteratursällskapets övriga produktion föredömligt redigerad, kommenterad och illustrerad. Varje band in- leds av introducerande essäer som sätter Wal-

lins forskningsgärning i både historiskt och nutida sammanhang. Verkets huvudredaktörer är arabisten Kaj Öhrnberg och egyptologen Patrica Berg.

Publiceringen av dagböckerna kommer att förändra bilden av Wallin och med säkerhet föra fram honom som en av artonhundratalets intressantare observatörer av samhällsliv och kultur i Mellanöstern och på den Arabiska halvön. Förhoppningsvis kommer arbetet med den svenskspråkiga utgåvan leda till att åt- minstone vissa delar översätts till andra språk. Volymen som anmäls här är den första som behandlar Wallins studier och hans resa till Alexandria.

Wallin föddes på Åland 1811 och det är inte fastlagt huruvida han någonsin lärde sig finska. Hur han blev intresserad av österländska språk är okänt, klart är att han hade en osedvanlig språkbegåvning. Han lärde sig i Helsingfors och St Petersburg framförallt arabiska till- räckligt väl för att göra en akademisk karriär som gjorde det möjligt att (bristfälligt) finan- siera forskningsresorna. Han dog – troligen i sviterna av en leversjukdom han ådragit sig under sin vistelse i Mellanöstern – i Helsingfors 1852 och hann därför inte publicera resultaten av sina resor. Wallins problem under sin korta akademiska karriär är tidstypiska, hans in- tresse för "Orienten" betraktades med skepsis och hans karaktär underlättade inte jakten på tjänster, stipendier och akademiskt erkännande.

Wallin är inte helt bortglömd, men hans eftermäle baseras främst på ett mindre antal korta och ofullständiga publikationer. Mest kända är en antologi av beduinsånger på tyska och ett par kortare reseskildringar på engelska. Wallin skrev under sin vistelse i Kairo och sina vidsträckta resor omfångsrika och detaljerade dagböcker. Han levde i nära kontakt med lokalbefolkningen i både städer och på lands- bygden. Utdrag ur hans efterlämnade papper har tidigare publicerats, men dels i censurerad form (Wallin beskrev ibland öppet bland annat sina kvinnoaffärer) och ofta utan att beakta det "antropologiska" material som idag är av större intresse än Wallins ofta berömvärda, men nu i viss mån föråldrade, lingvistiska och litterära undersökningar. Att dagböckerna inte publicerats i någon större utsträckning är kan- ske inte så förvånande med tanke på att de till viss del är skrivna på svenska, men med det arabiska alfabetet. Wallin var noggrann med att inte röja sin europeiska identitet under sina resor och skrev ofta därför på "arabiska".

Verket inleds med en introducerande essä av Kaj Öhrnberg. Essän sätter föredömligt in Wallin i ett historiskt sammanhang där den ryska orientalistiska skolan var framträdande. Det ryska imperiet var i en expansiv fas och Centralasien var fokus för både vetenskapliga och militära aktiviteter. Wallin blev upprepade gånger uppmanad att för ryska statens räkning göra forskningsresor i dessa områden, men hans intressen var främst riktade mot den Arabiska halvön. En av hans inflytelserika lärare i St. Petersburg var egyptiern Muḥammad ‘Ayyād al-Taṭāwī (1810–1861) med vilken han höll kontakten till sin död. Wallin träffade under sina resor den banbrytande assyriologen Henry Rawlinson i Bagdad. Rawlinson jämförde Wallin med den tidigare Arabienresenären Johann Ludwig Burckhardt (1784–1817) och ansåg att Wallin var den som var bäst ämnad att företa forskningsexpeditioner på den Arabiska halvön dit Wallin planerade att återvända för en längre resa under 1850-talet. Wallin hade kontakter med de viktigaste europeiska lärda samfunden inom hans område och redogjorde för sina resor på Royal Geographical Society i London. Det är troligt att den mer berömda Richard Burton var inspirerad av Wallins forskningsprogram när han drog upp planerna för sin första arabiska resa.

Det är givetvis oundvikligt att diskutera ”orientalism” i Edward Saids mening när man närmar sig en forskare och resenär som Wallin. Hur Wallin kan inrangeras i den kontroversiella kategorin av orientalisterna och Arabienresenärer kommer under de närmaste åren bli tydligare. Det finns givetvis flera parallella spår att följa för att förstå receptionen av Wallin och försöka se honom utifrån en kanske mer nyanserad bild än den som ofta presenteras i samband med namn som Edward William Lane (som vistades samtidigt som Wallin i Kairo), Flaubert och Burton. En finländsk tradition har i viss mån sett Wallin på ett liknande sätt som Said betraktade många av hans samtida, dock resulterande i diametralt motsatta slutsatser. Öhrnberg citerar tidigare omdömen om Wallin som snarare speglar författarnas egna idéer kring islam och Mellanöstern än Wallins djupa kunskaper och sympati för den kultur han besökte och beskrev. Göran Schildt skrev 1976 till exempel att: ”[Wallin] inte alls njöt av att spela religiös komedi, utan tog sin fäderneärvda tro på allvar och alltid bevarade en kritisk distans till islam och den arabiska kulturen” och Johannes Salminen

hävdar 1988 att ”[i]nnerst upphör han ju aldrig att förakta den religion vars yttre former han så virtuost behärskar”. Huruvida till exempel Wallins anammande av islam var religiöst betingad är kanske inte längre en så intressant fråga – iranska forskare räknar honom som muslim – men tveklöst gav hans muslimska identitet honom möjligheter att resa och beskriva förhållanden som få västerlänningar hade kunskaper eller inlevelseförmåga att tillgodogöra sig under mitten av 1800-talet. Publikationen av Wallins skrifter är ett intressant tillägg till både den nordiska orientalismens historia och ett viktigt bidrag i diskussionen om det som ofta förenklat uttrycks som Europas eller västerlandets förhållande till, och bild av, Orienten.

Fredrik Thomasson

Charlotta Wolff: *Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740–1790)*. Helsingfors: Studia Fennica Historica, 2008. 136 s. ISBN 978-952-222-092-9, häftad.

I detta arbete studeras den svenska adelns politiska identitet speglad i det politiska språket och i vissa begrepp. Perioden i fokus är frihetstiden och Gustaf III:s regeringstid. Författaren ambition är att visa hur såväl den politiska identiteten som språk och begrepp utvecklades under perioden. De verktyg som används för den minutiösa analysen är hämtade från såväl den tyska begreppshistoriska traditionen, där främst Koselleck varit tongivande, och Cambridgeskolan med hänvisning bland annat till Viroli, Pocock och Skinner. Källorna betraktas som talhandlingar.

Arbetet är synnerligen intressant på flera sätt. Wolff lyckas kombinera de av henne utvalda teoretiska verktygen så att de tillsammans blir betydligt mer än i sina delar. Inledningen innehåller en föredömlig beskrivning av begreppshistorien som idéhistorisk metod som skulle kunna användas som kurslitteratur i teori- och metodkurser.

Ett av de teoretiska problem som lyfts fram gäller språk, såväl de som studeras som de som forskningen framställs på. Språkfrågan är sär egen inom begreppshistorien och särskilt om det gäller ett sådant språk som adelns politiska begrepp. Franskan likväl som svenskan användes i dessa diskussioner samtidigt som de romerska republikanska idealen genom-

syrrar begreppsbyggnaden. Wolffs val att presentera sin forskning på engelska grundar sig enligt henne själv på ett medvetet val att demonstrera hur de svenska politiska begreppen sammanfaller med de europeiska begreppen i stort. Hade arbetet presenterats på svenska skulle risken enligt författaren varit överhängande att studien betraktats som en nationell svensk historia. Genom språkperspektivet framstår det tydligare hur den svenska eliten var en del av en större icke-svensk gemenskap.

Men arbetet är inte en begreppshistoria i strikt mening. Begreppshistorien är inte målet utan används som ett medel för att förstå hur identiteter och lojaliteter utmejslas. Identitetssynen utgår i detta fall från individens självbild och hur den artikuleras. Det begreppshistoriska verktyget används för att förstå hur "the concepts, metaphors and expressions were given commonly shared meanings, were being transformed or were simply arbitrary". Pococks teori om "the Machiavellian moment" vidgar analysen och Wolff drar slutsatsen att den svenska frihetstiden antagligen kan ses som ett sådant historiskt tillfälle i flera av dess innebörder, åtminstone lite grann.

Analysen bygger på ett stort källmaterial bestående av sådant som konungatal, protokoll, pamfletter, dagboksanteckningar och brev. Urvalet har gjorts utifrån kriterierna att de behandlar politik eller har politiska syften och att de skrivits av adelspersoner eller diskuterar adelns sociala identitet. Till källorna hör även flera klassiska skrifter som ingick i adelns bibliotek. Hit hör Aristoteles *Politiken*, Ciceros *De officiis*, Hobbes *The Leviathan* och Montesquieus *De l'esprit de lois*. För dessa anges inte vilken utgåva som använts i analysen. Även om framställningen inte ägnar sig åt textanalys av dessa tänkare så är det av

värde att veta om det är en textkritisk utgåva som författaren avser.

En av de intressanta slutsatserna i det mycket läsvärda arbetet är att begreppens kärnhåll är detsamma under hela den politiskt händelserika perioden, men att de utvidgas till att omfatta fler individer i samhället. Det gällde flera av de centrala begreppen. Det viktigaste begreppet är frihet, och det grundas i adelns tal på en romersk tradition. Försvaret av friheten var en av grundstenarna i den politiska ideologin, men den refererade inte till folkets suveränitet eller demokrati. Andra centrala begrepp är medborgare och folk. Wolff visar hur patriotismen och dess dygder utvecklas till de medborgerliga dygderna och hur de omfattar även tjänare. Det gällde flera av de centrala begreppen, förutom frihet även medborgare och folk.

I inledningen ställer författaren frågan om adelns politiska historia verkligen är en förlorarnas historia, eller om det inte snarare är att betrakta som en historia om en elit som framgångsrikt anpassar sig till nya förhållanden. Wolffs historia visar snarast på en framgångsrik anpassningsförmåga under den aktuella perioden hos denna privilegierade grupp.

Den engelska forskningspresentationen medför sannolikt att boken blir annorlunda än vad den blivit om den skrivits på svenska, särskilt som själva skrivandet vanligen utgör en del av forskningen inom humaniora. En viktig uppgift för svenska forskare är att använda och utveckla svenska språket. Men det är också angeläget att den svenska forskningen anknyter till den icke-svenska forskningen. Ett sätt att låta den göra det är genom att skriva på exempelvis engelska och därmed göra resultat och diskussioner till en del av ett större samtal och undvika provincialisering.

Rebecka Lettevall

Vetenskapshistoria

David Aubin, Charlotte Bigg & Otto Sibum (red.): *The heavens on earth. Observatories and astronomy in nineteenth-century science and culture*. Durham: Duke University Press, 2010. 384 s. ISBN 978-0-8223-4640-1, häftad.

Vad är ett observatorium? På detta sätt öppnar denna spännande och mycket välredigerade antologi. Frågan må vid första anblicken te sig trivial – Svenska akademiens ordlista svarar "anläggning för astronomiska el-

andra vetenskapliga observationer" – men visar sig vid närmare eftertanke nog så komplex.

Ett observatorium är till att börja med ett stycke arkitektur. Moderna observatorier är placerade på avlägsna bergstoppar i lika avlägsna länder, men föregångarna under det 1800-tal det här i första hand är frågan om, var både synliga och tillgängliga på ett annat sätt. Som arkitektur tillhörde de (universitetets) stadens rekvisita, de var en representation av

vetenskapen i det allmänna medvetandet, en symbol för ett upplyst samhälle och många gånger ett uttryck för statsmaktens ambitioner. Klev man sedan igenom entrén härbargerade dessa byggnader en mängd aktiviteter. Här bedrevs vetenskapligt arbete: forskare gjorde observationer vid teleskopen, beräkningar vid sina skrivbord och arbetade med instrumenten i verkstäderna; de hade möten och konferenser med kollegor; och de hade visningar och föreläsningar för kungligheter, mecenater och ibland en större allmänhet. Det vetenskapliga arbetet kunde i sin tur ta sig mycket olikartad form och handlar om allt från stora kartläggningar av himlavalvet till undersökningar med förankring i navigation, geodesi och krigskonst. I kontrast till den romantiserade bilden av observatoriet med astronomen som i ensam majestät försöker genomtränga himlarna med sin refraktor, vill man i denna bok försöka fånga något av denna bredd och istället betrakta observatoriet som en miljö där många olika intressen, världsliga som vetenskapliga, löpte samman och där fokus var i lika hög grad riktat mot det himmelska som det jordiska. Den inledande frågan visar sig därmed ha stor vetenskapshistorisk potential.

Antologin, som är sprungen ur en konferens organiserad av Experimental History of Science Independent Research Group of the Max Planck Institute for the History of Science i Berlin 2009, rymmer en utförlig inledning, som utvecklar den ansats som skissats ovan, liksom tolv artiklar som alla tar sin utgångspunkt i observatoriet som miljö. Man uppskattar att världen vid slutet av 1800-talet rymde cirka tvåhundra mer eller mindre professionella observatorier. De flesta av dessa låg förstås i Europa men det fanns även observatorier i exempelvis Sydafrika, Brasilien och Thailand. Även om stjärnhimlen i princip var en konstant så arbetade man här under tämligen olikartade förhållanden, både vad gällde instrumentering, finansiering och politisk förankring. En av antologins många intressanta artiklar (av Simon Werrett) skildrar verksamheten vid det berömda Pulkova-observatoriet som, direkt underställd den ryske kejsaren och med en mycket väl tilltagen budget, för en tid var den astronomiska världens självklara förebild och måttstock. En annan artikel (av Simon Schaffer) skapar kontrast genom att istället ta sin utgångspunkt i Paramatta-observatoriet i New South Wales, Australien. Även detta var en komponent i ett imperiebygge, men här kämpande

man med krånglande instrumentering, interna konflikter och en meridiankatalog som aldrig skulle vinna vetenskapligt erkännande. Dessutom hade man akuta problem med termiter.

För den som intresserar sig för astronomins historia, eller som har ett mer allmänt intresse för hur vetenskapens institutioner har placerat sig i den politiska och kulturella geografin, är denna antologi en guldgruva. Här finns mycket att lära om historiska omständigheter men också om angreppssätt och fruktbara frågeställningar. Själv har jag i princip bara en invändning: De närmare fyrahundra sidorna tog slut alldeles för fort och jag hade gärna läst fyrahundra till. Antologins uttalade ambition att skapa intresse för dessa frågor och öppna fältet för vidare forskning har utan tvekan fungerat. Hur skulle till exempel utfallet bli om man kompletterar studierna av 1800-talets förhållandevis tillgängliga observatorium, med 1900-talets allt annat än tillgängliga motsvarigheter? Och om vi söker oss från det stora till det lilla: Hur kan amatörastronomernas betydligt mer beskedliga observatorier relateras till denna diskussion? Vilka intressen löper samman där och hur spelar de ut sig? Det återstår alltså en hel del att göra på detta spännande område.

Johan Kärnfelt

Thomas Kaiserfeld: *Krigets salt. Salpetersjudning som politik och vetenskap i den svenska skattemilitära staten under frihetstid och gustaviansk tid*. Lund: Sekel bokförlag, 2009. 299 s. ISBN 978-91-85767-42-7, Inb.

Idéhistorikern Thomas Kaiserfeld har betitlat en ny bok om 1700-talets svenska salpeterframställning på ett sätt som visar på en brist i svensk forskning om perioden. *Krigets salt* pekar i riktning mot seklet som en period då kriget satte sin prägel på den samhälleliga utvecklingen. Begreppet den militära revolutionen bör kanske främst kopplas till det föregående seklet, forskare som Geoffrey Parker har länkat den militära utvecklingen med staters formering under 1600-talet, men 1700-talet bör ses i samma termer. John Brewer har t.ex. visat att Storbritannien var i krig under knappt hälften av åren under seklet och detta mönster gällde även på den europeiska kontinenten. Kriget blev också kostsammare med allt större arméer utrustade med mer eldkraft, och staternas skatteuttag sköt i höjden.

Det svenska 1700-talet har emellertid knappast analyserats i termer av en militär revolution, eller ens i relation till de stora europeiska krigen. Sverige deltog förvisso i tre krig efter freden i Nystad 1721, två mot Ryssland samt det pommerska kriget, men seklet har främst analyserats utifrån den interna utvecklingen med frihetstid och enväldets återkomst. Det svenska 1700-talet har även förknippats med den utilistiska samhällssynen och den därvid länkade vetenskapliga utvecklingen. Detta vill Kaiserfeld ändra på och *Krigets salt* utgår ifrån hur den tidigmoderna svenska skattemilitära staten organiserade produktionen av salpeter. Kopplingen mellan salpeter och krigsföring ger sig själv då salpeter var den viktigaste ingrediensen i krut! Författaren inleder med den tidigmoderna statens tre centrala beståndsdelar, skatteindrivning, militär organisering samt politiskt styrande. Emellertid är detta inte en traditionell studie som undersöker hur skattesystemet var organiserat med inriktning på salpeter, utan den har även en vetenskapshistorisk ambition som avser blottlägga hur vetenskaplig kunskapsproduktion var länkad till frågan om hur staten på bästa sätt kunde erhålla tillräckliga mängder salpeter för att säkerställa behovet av krut.

Efter att ha argumenterat för en studie som kopplar samman den politiska sfären med den vetenskapliga kunskapsuppbyggnaden tar undersökningen sin början med en noggrann redovisning av den svenska skattemilitära staten, samt hur salpeter knöt samman dess tre delar. Redan under medeltiden var salpeter viktigt, och staten knöt allmoget till sig för att säkerställa tillverkningen genom att kräva transporter samt ved och kvävehaltiga jordar. 1686 inrättades sedan den institution, salpetersjuderiindelningsverket, där speciella kronosjudare reste runt i landet och framställde salpeter på basis av böndernas jordar och ved enligt en fastlagd plan: "Salpetersjuderiindelningsverket, som alltså var grunden för den allt överskuggande delen av salpeterproduktionen i Sverige under hela frihetstiden, var organisatoriskt förknippat med skattesystemet ..." (45) Vid mitten av seklet tillkom ytterligare en struktur där staten gav lån och premier till enskilda aktörer som framställde salpeter i speciella salpeterlador. Därmed övergick en mindre del av produktionen från att vara en skatt till att framställas i en struktur som hade många likheter med manufakturssystemet. Det övergripande ansvaret för bägge

dessa produktionsformer var Krigsskollegium, som under seklet kunde notera en gynnsam utveckling i så motto att landet blev självförsörjande med den centrala varan. Först under 1800-talets första decennier monterades detta system gradvis ned och salpeterstillverkningen kom att hamna utanför statens rammar.

Framställningen av svensk salpeter var emellertid inte endast en angelägenhet för Krigsskollegium och rikets ständer, utan den rönt även ett stort intresse i vetenskapliga cirklar. Författaren pekar på att detta var relaterat till de utilistiska ideal som genomsyrade det svenska samhället. Inledningsvis tog sig detta intresse former av ett "omfattande inventerings- och kartläggningsarbete ... att utifrån ett ekonomiskt nyttoperspektiv ingående inventera de olika landsdelarnas tillgångar och anläggningar." (84) Det gällde att utröna var i landet salpetern bäst kunde framställas. Från mitten av seklet, och i anslutning till anläggandet av salpeterlador, växte dock kemins betydelse, och det gällde att vetenskapligt fastställa de bästa sätten att framställa den åtråvärda varan. Emellertid tycktes det länge vara svårt att finna en exakt gräns mellan en vetenskaplig argumentering och handfasta råd för den konkreta produktionen; publikationerna utgick ofta från tankar om "hur salpeterproduktionen på olika sätt kunde förbättras ... garnerade dessutom sina tankegångar med kemisk teoribildning ... av det mer hemmagjord slaget ..." (185)

Kaiserfeld har skrivit en viktig bok om en central, men ack så bortglömd, företeelse i det svenska 1700-talet. Att salpeterproduktionen var av yttersta vikt för framställningen av krut, och därmed för rikets säkerhet, är ställd utom all tvivel. Det är därför så mycket angelägnare att detta nu lyfts fram av forskningen. Denna kunskap kan läggas till de redan vunna insikterna om bergsbrukets utveckling och textilhanteringen, speciellt som även dessa var integrerade i den skattemilitära staten och beroende av manufakturpolitiken. Ovanpå detta finns sedan den vällovliga ambitionen att länka den vetenskapliga kunskapsuppbyggnaden med det politiska beslutsfattandet, även om argumentering på denna punkt inte helt klarlägger hur vetenskapen var en del i avvecklingen av salpetersjuderiindelningsverket. Boken pekar snarare emot att detta var en politisk process med ett allt starkare bondestånd.

Avslutningsvis finns det anledning att återkomma till bokens titel och konstatera att den

ställer till med vissa problem. Undersökningen tar sin utgångspunkt i den skattemilitära staten och avser att knyta samman dess tre ”ben” i en analys av salpeterstillverkningen. Tyvärr faller den militära apparaten bort då Krigskollegium endast ses som en organisation för skatteupp-börd och etablerandet av salpeterlador. Vad jag saknar är en analys av de bevakelsegrunder som låg bakom organiserandet av salpeterstill-förseln. En sådan analys hade öppnat dörren mot en vidare framställning som placerar in Sverige i den Europeiska maktpolitiken. Sverige var inte längre någon stormakt som förde krig på egna villkor, men en stark krigsmakt var likväl en garant för att kunna stå vid sidan av andras konflikter. En säker tillgång på detta *Krigets salt* bör ha underlättat detta.

Göran Rydén

Robert J. Richards: *The tragic sense of life. Ernst Haeckel and the struggle over evolutionary thought*. Chicago & London: University of Chicago Press, 2008. 551 s. ISBN 0-226-71214-1, inb. ISBN 0-226-71216-8, häftad.

Uwe Hoßfeld: *Absolute Ernst Haeckel*. Freiburg: Orange Press, 2010. 223 s. ISBN 978-3-936086-40-9, häftad.

Olaf Breidbach: *Ernst Haeckel. Bildwelten der Natur*. München: Prestel Verlag, 2006. 304 s. ISBN 978-3-7913-3663-3, inb.

Ernst Haeckels var den viktigaste evolutionsbiologen på kontinenten. Trots det existerar ingen ”Haeckelindustri” motsvarande Darwinindustrin. Intresset för Haeckel ökar dock, och Robert J. Richards skrivit en mycket läs-värd och heltäckande biografi över Haeckel som placerar honom i den tyska romantiska traditionen. Haeckel använder den nya evolutionsläran i kombination med den tyska idealistiska biologin för att skapa sin egen syntes, som skrivs ner i hans första stora programmatiska verk *Generelle Morphologie der Organismen* från 1866. Detta verk i två band på uppåt 1000 sidor ser Richards som Haeckels flykt in i arbete efter att hans första hustru och stora kärlek, Anna Sethe, avlidit i barn-sängsfeber efter att ha fött en dotter. Richards lägger stor vikt vid en enda dag i Haeckels liv, 16 februari 1864, den dag då han fyllde 30 år, fick en fin vetenskaplig utmärkelse

(Cotheniusmedaljen) och förlorade sin hustru. Efter detta arbetade Haeckel ursinnigt på sin *Generelle Morphologie*, och skrev klart den inom ett år. Han gifte visserligen om sig, och höll sig med älskarinnor, men inget kunde ersätta hans älskade Anna. Richards’ tolkning att Annas död blir bestämmande för Ernst Haeckels liv och livskänsla är spännande och kontroversiell, och har givit boken dess namn *The tragic sense of life*.

1868 publicerade Haeckel sin första populärvetenskapliga bok, *Natürliche Schöpfungsgeschichte*, som blev en stor försäljningsframgång. Denna bok och ett annat populärvetenskapligt verk, *Anthropogenie* från 1874 om människans evolution, är kanske Haeckels mest välkända verk. Han utgav dock även viktiga vetenskapliga verk om marina ryggradslösa djur i sin tidiga karriär, till exempel systematiska verk om maneter, svampdjur och radiolarier. Dessa gjorde honom till en etablerad vetenskapsman, en ledande zoolog och embryolog. Till skillnad från Darwin var Haeckel verksam vid universitetet som professor och skaror av studenter drogs till hans föreläsningar. Under senare delen av sin karriär blev Haeckel till en förkämpe för materialism och monism och kom på kant med kyrkans företrädare.

Haeckels mest välkända idé är att ontogenin rekapitulerar fylogenin, den så kallade biogenetiska regeln. För att illustrera sin regel publicerade Haeckel teckningar av embryon från skilda stadier av olika ryggradsdjurs embryonalutveckling. Han har blivit ökad för att ha tecknat de olika arternas embryon så att de är mer lika än i verkligheten. Den mest pinsamma incidenten förekom i första utgåvan av *Natürliche Schöpfungsgeschichte* i vilken Haeckel hade låtit trycka samma bild tre gånger bredvid varandra för att visa att tidiga embryon av höns, sköldpadda och hund är ... identiska! Denna illustration och en annan där Haeckel använt samma trick för att visa på likheterna mellan ägg från människa, apa och hund, kritiserades hårt av samtida forskare, och Haeckel ändrade dem i senare utgåvor. Detta hjälpte dock föga och anklagelser om fusk skulle förfölja Haeckel under resten av hans karriär. Richards menar att Haeckel bara ville vara pedagogisk, och att boken skall ses som en pedagogisk, populärvetenskaplig bok och inte som ett vetenskapligt verk. Även här sticker Richards ut hakan och företräder en kontroversiell åsikt.

En aspekt av tidigare historieskrivning som får sig en rejäl känga av Richards är tesen (framförd av framförallt Daniel Gasman) att Haeckel var något slags "proto-nazist" som indirekt kan göras ansvarig för förintelsen. Richards visar att Ernst Haeckel inte var mer rasistisk (och mindre anti-semitisk) än vad som var vanligt i hans samtid. Nazisterna inspirerades inte av Haeckels böcker och pamfletter. De nämns inte annat än för att kritiseras i nazi-litteraturen, och var faktiskt förbjudna i Sachsen.

Det är en rik och myllrande biografi som Bob Richards har skrivit, och jag har här bara nämnt ett fåtal av alla de aspekter på Ernst Haeckels liv och verk som tas upp i boken. Få akademiker skriver lika läsligt och elegant som Richards, vilket gör boken till ett rent nöje att läsa. Jag uppskattade till och med de avsnitt där jag inte håller med Richards, och roades och imponerades av hans förmåga att stilistiskt dölja svagheter i den egna argumentationen och samtidigt skickligt dissekera sönder motståndarnas argument. Boken är inte bara väl-skriven, utan också välillustrerad med Haeckels vackra teckningar och målningar. Den kan rekommenderas till var och en med intresse för evolutionsbiologins historia och/eller Tysklands historia runt 1900.

Haeckel i original kan man läsa i Uwe Hossfelds *Absolute Ernst Haeckel*. Dessutom har Hossfeld skrivit en "biografisk essä" om Haeckels liv och verk. Något som behandlas bättre här än i Richards' bok är receptionen av Haeckels verk. Boken är välillustrerad men saknar färgbilder.

Slutligen har Olaf Breidbach givit ut *Bildwelten der Natur*, med tidigare ej publicerade teckningar och utdrag ur skissböcker. Det är en vacker bok som mest består av bilder. Den rätt torra texten beskriver kortfattat Haeckels liv och verk, men framförallt bilderna. För information om Ernst Haeckel och hans vetenskap är dock Hossfelds och Richards' böcker att föredra.

Lennart Olsson

Thord Silverbark: *Darwinismens historia. Idéer och diskussioner, 1859 till 2000-talet*. Lund: Sekel bokförlag, 2010. 352 s. ISBN 978-91-85767-49-6, häftad.

Den Darwinrelaterade litteraturen kan med rätta beskrivas som en industri, vilket bekrä-

tades av de otaliga böcker som publicerades i samband med dubbeljubileet 2009. Även i Sverige gavs flera böcker ut, varav flertalet var forcerade och rent av mediokra. Att således Silverbarks bok kom ett år efter jubileet låter sig ursäktas av att det är den mest genomarbetade och omfattande av dem som släpptes på svenska.

Som titeln anger är det inte en bok om Darwin utan om darwinismens historia, vilken kronologiskt framställs från utgivningen av Om arternas uppkomst till vår samtid. Några av de teman som behandlas är reception av Darwins teori, såväl den vetenskapliga som den kulturella, lärans spridning i olika länder, socialdarwinismen, eugeniken, sociobiologin och relationen till ärftlighetsläran. Genomgående ägnas också stort utrymme åt religionsfrågan – från debatten mellan Huxley och Wilberforce och Scopes Trial till Richard Dawkins Illusionen om gud och samtida diskussioner om intelligent design.

Av ovanstående framgår att Silverbarks bok täcker ett stort område, något som i relation till den vaga termen darwinism gör att boken är aningen ofokuserad och ofta glider ut på sidospår, där så många som möjligt i den traditionella kanonen som sagt något "darwinistiskt" nämns. Ett mer definierat studieobjekt hade varit att föredra. En annan aspekt av omfånget är att studien primärt bygger på sekundärlitteratur, och inte sällan de etablerade standardverken. För den som har läst några av dessa och är lite insatt i ämnet uppkommer den berättigade frågan vad denna studie tillför. Samtidigt så utger sig inte boken för att vara en djupstudie utan tvärtom framhåller att det nya ligger i det långa tidsperspektivet och försöket ett teckna darwinismens "historia i sin helhet". En sådan ambition kan tyckas väl hög, men det går att vända på perspektivet: är inte syfte med detaljstudier, vilka i smalhet kan gränsa till det ointressanta, att utgöra grunden för de större översikterna? Är det inte att bli fotnoter i dessa som de syftar till? Om så är fallet är det just böcker som Silverbarks som ger mening åt den mer avgränsade historiska forskningen. Men för att sammanställande verk ska vara rikligt lyckade krävs att de gör något mer med det tidigare kända än enbart återge det i sin standardform. I boken saknas tyvärr mer övergripande diskussioner, inte heller förekommer några direkta omtolkningar, något tesargumenterande eller djupare analyser. Detta påverkar givetvis vilken läse-

krets boken kommer att få. För studenter eller för en intresserad allmänhet fungerar den utmärkt, däremot blir den mindre intressant för på fältet verksamma idéhistoriska forskare.

Ett av problemen med att i allt för stor utsträckning förlita sig på sekundärlitteratur är att både tveksamma tolkningar och rena sakfel reproduceras, och med tillräckligt många uppreppningar tar de sig formen av faktum. I fallet Darwin finns det många exempel som skulle kunna nämnas, men för att ta ett av de vanligaste och som också återfinns i Silverbarks bok kan utelämnandet av människan i Om arternas uppkomst nämnas. Trots att Darwin själv betonade, med en reservation, att han i boken inte nämnde människan, nämns denna explicit. Så sägs exempelvis redan i den första upplagan att det sexuella urvalet bidrar till att förklara människoraserna. Darwins påstående om utelämnandet har tagits upp i sekundärlitteratur, återgivits och blivit etablerad sanning. Det är således alltid motiverat att gå till källorna.

Det angivna exemplet gällde det direkta studieobjektet, Darwin. Vanligare är dock att felaktigheter återfinns i förenklingar och förbigående påståenden. Ett exempel är hur äldre utvecklingsläror, i synnerhet Lamarcks, framställs. Problemet är att Lamarck redan under 1800-talet reducerades till att benämna tesen om de förvärvade egenskapernas ärftlighet. I denna förenklade bemärkelsen har sedan ter-

men lamarckism även tagit upp och använts i historieskrivningen. I enlighet med detta påstår Silverbark att de tidigare teorierna inte förklarade evolutionen, inte angav dess motor, utan bara antog den. I realiteten var Lamarcks lära, som skiljer sig avsevärt från hur den vanligen framställs, ytterst utvecklad, om än felaktig, och beskrev i detalj drivkrafterna och processerna bakom evolutionär förändring. Att hans teori för eftervärden sammanfattats i en sats innebär inte att denna speglar eller uttömmar hans teori. Samtidigt går det alltid att finna liknande brister, för i någon mån innehåller allt historieskrivande reduceringar till enkla påståenden. För helhetsintrycket är inte detta av direkt betydelse.

Som bok är *Darwinismens historia* välskriven och lättillgänglig. Den bild som tecknas är både bred och detaljrik. Ett intressant inslag är de återkommande referenterna till skönlitteratur, som både används för att påvisa darwinismens inflytande men också illustrera föreställningar om darwinismen. Med sitt långa tidsperspektiv utgör Silverbarks bok en bra och läsvärd introduktion till darwinismens utveckling. Onekligen fyller den ett hål i den svenska litteraturen. Dessutom ligger det något lovvärt i att svensk idéhistoria vågar ta ett stort grepp på ett internationellt välbeforskade ämne.

Andréaz Wasniowski

Notiser och meddelanden

Johan Nordströms och Sten Lindroths Pris

Johan Nordströms och Sten Lindroths Pris till yngre forskare för framstående lärdomshistoriskt arbete för år 2009 har tilldelats Andreas Hellerstedt (Stockholms universitet) för avhandlingen *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början*

Nya doktorsavhandlingar

Följande doktorsavhandlingar inom idé- och lärdomshistoria har lagts fram vid svenska universitet under läsåret 2009/2010:

Tora Byström (Lund): *Nordens Frihet. Samfundet, tidningen, kretsen*

Maja Fjæstad (KTH): *Visionen om outtömlig energi. Bridreaktorn i svensk kärnkraftshistoria 1945–80*

Louise Nilsson (Uppsala): *Färger, former, ljus. Svensk reklam och reklampsykologi 1900–1930*

Mathias Persson (Uppsala): *Det nära främmande. Svensk lärdom och politik i en tysk tidning 1753–1792*

Johan Wänström (Lund): *Samråd om Ostlänken. Raka spåret mot en bättre demokrati?*

Medarbetarna

Charlotte Appel, fil. dr., lektor, Institut for Kultur og Identitet, Roskilde universitet

Jens Bjerring-Hansen, fil. dr., forskningsassistent, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Köpenhamns universitet

Helena Ekerholm, doktorand i historia, Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet

Gunnel Furuland, bibliotekarie, fil. dr. i litteraturvetenskap, Uppsala universitet

Henrik Horstbøll, professor i bok- och bibliotekshistoria, Lunds universitet

Christina Holst Færch, doktorand, Nordisk Institut, Århus universitet

Toon Van Houdt, fil. dr., professor, lektor i latin och receptionsstudier, Katolska universitetet i Leuven

Torben Jelsbak, fil. dr., forskare, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Köpenhamns universitet

Kristina Lundblad, forskare och lärare i bokhistoria, Lunds universitet.

Klaus Nielsen, doktorand, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Köpenhamns universitet

Eva Nilsson Nylander, 1:e bibliotekarie vid Universitetsbiblioteket i Lund och bokhistoriker, Lunds universitet

Simone Ochser, fil. dr., forskningsassistent vid Abteilung für Nordische Philologie, Basel universitet

Fredrik Thomasson, fil. dr., forskare vid Kungliga vitterhets historie och antikvitets akademien

Gunilla Törnvall, doktorand i bokhistoria vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet

Medlemskap/Membership

Medlem i Lärdomshistoriska samfundet erhåller *Lychnos* mot medlemsavgift på 300 kr. För studerande som inte tidigare varit medlem gäller reducerad avgift om 150 kr för det första året. Anmälan om medlemskap skall göras till Lärdomshistoriska samfundet, Avd. för vetenskapshistoria, Box 629, 751 26 Uppsala. Tel: 018-4711577; e-post: lychnos@idehist.uu.se.

Foreign members of the Swedish History of Science Society receive *Lychnos* for 300 SEK (including postage and handling). Applications for membership should be sent to: The Swedish History of Science Society, Uppsala University, Office for History of Science, Box 629, SE-751 26 Uppsala, Sweden. E-mail: lychnos@idehist.uu.se.

